॥ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ रमासमामतः जगदवनदक्षं मधुहनं श्रुतिस्तोमाद्र्यापि जनितवेदाननमुदम्। अखण्डानन्दाढ्यं त्रिवि
१ सज्जनहृत्कञ्जनिलयं हयग्रीवं स्वन्ते प्रकृतकृतिविघ्नप्रसितिकृते १ सत्येकस्मिन्नपि बाधके समवहितसाधकसहस्रादपि कार्य्यं न्यते
रदर्शनादपेक्षितं प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिपरिपन्थिविघ्नपरिहारायानुष्ठितं भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति श्रीलक्ष्मीरमणमि
ति अधिकरणल्युडन्तरमणशब्देन कर्तृषष्ठ्यन्तलक्ष्मीपदस्य समासः तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपदलोपी समासः शाक
पार्थिवादिराकृतिगणत्वात् तदुपादाने च सशक्तिकस्यैव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति ध्वनयितुं नौमीति णुस्तुताविति धातोरस्म
च्छब्दाप्रयोगेपि गम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यस्य लकारार्थकर्तरि सत्त्वाद्वर्त्तमानक्रियाद्योतकलडुत्तमपुरुषः अस्मद्युत्तमः

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम्। स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्त्तते १

त्यमपूर्वसूत्रात्स्थानिनीत्यस्यानुवृत्तेः स्तुतिश्चोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो व्यापारः स एव च प्रकृतधात्वर्थः बोधरूपधात्व
र्थफलाश्रयत्वाल्लक्ष्मीरमणस्य कर्मता एवं च वैयाकरणमते प्रकृते श्रीसहितलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानु
कूलो मदभिन्नाश्रयको वर्त्तमानशब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः नन्वेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकत्वेन शिवस्याभ्यर्हिततरत्वात्तत्स्तु
त्यात्मकमङ्गलं समपि कुतो नाचरितमत आह गौरीरमणरूपिणमिति स्वरूपपरत्वे रूपपदेन गौरीरमणपदस्य षष्ठीसमासः ततो ऽन्न
त्वनियन्धनो मत्वर्थीय इति गौरीरमणो रूपं स्वरूपं यस्येति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणो ऽत्रार्थलाभे ऽपि लाघवमूलकनकर्मधारयादिति न्या

यस्य प्रत्ययस्यादितिसूत्रेऽसुब्ब्रह्म इति प्रयोगमुदाहरता भाष्यकृता नादृतत्वान्न मत्वर्थीयानुपपत्तिः दृश्यते चेदृशस्थले प्रयोग इहे
विध्वंशिवाय विश्वरूपाय विश्वे शिवरूपिण इत्यादि तथा च तदभिन्नमित्यर्थः प्रमाणं चात्रोक्तपुराणवाक्यमेव एवं च कार्य्ये
वैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगदवनादिकार्य्यवैचित्र्योपपत्तये तत्तद्गुणप्रधानमूर्तिपरिग्रहो भगवतो न पारमार्थिको
भेद इति स्तुतिकर्मता शिवस्य नानुपपन्नेति भावः उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवाविष्करोति यत इति वेदान्तिमते मायाशबलस्य ब्रह्मणो ज
गदुपादानत्वाज्जनिकर्तुरित्युपादानहेतावपादानसंज्ञा निबंधना पंचमी गुण इत्युक्ते विभाषेत्यस्य न प्रसक्तिः तथा च य
स्मादुपादानहेतोरित्यर्थः सर्वं जगत्स्फोटरूपं विवर्त्तत इति योजना स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थो यस्मादिति स्फोटो नामा-
द्यात्मकः शब्दः बाहुलकादपादाने घञ् रूप्यते निरूप्यत इति रूपमर्थः तयोः समाहारद्वंद्वे नपुंसकैकवचनांतम् वाच्यवाच-
कस्वरूपमिति तदर्थः नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः एतत् अत्यंतसान्निध्येन बुद्ध्या विषयीक्रियमाणम् विवर्त्तते उत्पद्यत इत्यर्थः
धातोरुपसृष्टत्वात् ननु नामरूपात्मकस्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात्कथमुत्पत्तिशालित्वमत आह ज
गदिति वर्त्तमाने पृषदिति निपातनात्साधु तथा च गच्छति तिरोधत्त इति व्युत्पत्त्या तिरोधानमुक्तं यत्तिरोधत्ते तदाविर्भवतीति नियमेना
विर्भावस्य लाभात्स एवात्रोपसर्गार्थः एवं च सत्त्वेनैतस्य सनातनत्वेपि नाभत्वादिनाविर्भावाद्यभ्युपगमान्नोक्तश्रुतिविरोधो नापि त
स्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः संभूत इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधः यत्किंचिन्नामरूपात्मकस्यानृतोपि संभवादाह सर्वमिति या
वदर्थकम् उत्पत्तिरुपलक्षणमवनादेः तेन जगत्कर्तृत्वादिरूपोत्कृष्टधर्मस्य स्तुत्यतावच्छेदकस्य लाभः अत्र च यतो वा इमानि भूतानि
जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम् मतांतरे यत इति पंचमी निमित्तहेतुतायां ल्युपस

स्पृतु धातोरप्यस्तणसंबंधरूपोत्पत्तिरर्थः ननु सर्वोन्तर्गतेन विमर्शात्मकपदार्थस्यामादिनयाकयप्युत्पन्निमत्त्वमतआह जगदिति स्थावरजंगमा-
त्मकमित्यर्थः तथाच गच्छतीति व्युत्पत्त्या विनाशित्वबोधिते विनाशिभावस्य सत्त्वनियमेनतस्योत्पत्तिर्न विरुद्धेतिभावः एतच्छब्दे
स्फोटपदं शास्त्रानुमानप्रतीतपरं तादृशरूपपरस्येति व्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणं बोध्यम् शेषपूर्ववत् परास्तुत्पतामच्छेद
करूपं भवशेषयितु विशिनष्टि स्फोटरूपमिति वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः तदुपपादयन्नेवस्तुत्पतामच्छेद
कांतरमपि दर्शयति यतइति यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकतसिना यस्मिन्नधिष्ठानइतिवार्थः विवर्तख्यातिवोन्यथाभावः।
अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपांतरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् जगच्छब्दश्च रूढ्यानामरूपपरः तथाच यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्स

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणेतरिम् शेषाशेषार्थलाभार्थमार्थये शेषभूषणम्॥ ४० ॥ ४० ॥ ॥

र्वजगन्नु नेद्रियादितद्रूपेण प्रतिभातीत्यर्थः नेह नानास्तीतिश्रुत्याबोधितबाधस्यापि जगतः प्रतिभासेऽधिष्ठानसत्तायाएव नियामकत्वात्स
मस्तार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिरच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्तनाद्विकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मावगतिश्च अत्र चतमेव भांतमनुभा
ति सर्वमित्याद्या कूटस्थस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानुसंधेया इति भावः अत्र भगवद्विषयकारतिभावस्य हेतुसंस्कारो
गम् १ जगदुपादानत्वेन स्तुत्वाऽपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेन तच्छाब्दल्याल्पादशेषभूषणत्वेन च स्तुवन्नशेषफलसमस्तसिद्धांतप्रतिपाद
ये प्रार्थयते अशेषेति फलपदस्योद्देश्यं स्वर्गादिपर्किंचित्फलदातृत्वस्य देवतांतरसाधारण्याद्दाह शेषेति तथा चापवर्गरूपफलस्याप्य
शेषपदेन कुक्षीकृतत्वान्नदोष इत्यस्यानन्यसा

साधारण्यात्प्रार्थ्यतावच्छेदकधर्मलाभः तदेवविशदयति भवाब्धीति भवएवाब्धिरितिरूपकम् अब्धीयग्राहादिसदृशकामलो भाद्याक्रांतत्वाद्दुरवगाहत्वेन भवेतदारोपः तेनचभवस्यदुस्तरत्वंव्यज्यते तस्यतरणंपारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः तरिं सा धनं यद्यपितरंत्यनयेतिव्युत्पत्त्यातरणसाधनंतरिपदार्थस्तथापितदु टकीभूततरणस्यसन्निहितपदेनैवलाभाद्विरुक्तिर्मोभू दितिविशेष्यमात्रपरतयाव्याख्यातंमुक्तिसाधनज्ञानविषयमितियावत् मुक्तिश्चवेदांतिमतेऽज्ञाननिवृत्तिसमकालास्वरूप प्राप्तिः नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्तायाः स्वरूपस्यापिचसिद्धत्वात्तद्रूपायास्तस्यास्तत्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्नपरेषांप्रागभावस्येवसिद्धायाएवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्या :साध्यतायाः संभवादधिकमन्यतोऽवधेयम्

पाणिन्यादिमुनीन्प्रणम्यपितरंरङ्गोजिभट्टाभिधन्हैतध्वान्तनिवारणादिफलिकाम्युम्भावयवाग्देवताम्

नैयायिकास्तु आत्यंतिकदुःखध्वंसोमोक्षः ध्वंसस्यात्यंतिकत्वंचस्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् अत्रैवतत्व ज्ञानस्योपयोगः विशेष्यांशस्यस्वासाधारणसामग्र्याएवसंभवान्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वासदृत्याहुः शेषाशेषेतिकर्मधारयोत्तर पदः षष्ठीतत्पुरुषः तस्यचलाभपदेनसमासोलाभायेदमितिविग्रहेचतुर्थ्यंतलाभपदस्यार्थपदेनसः शेषः पतञ्जलिः शेषांश त्वात्तस्य तथाचशेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धांतज्ञानायेत्यर्थः शेषभूषणमितिशेषोनन्तः सभूषणं यस्येत्यर्थः यतोऽ स्यभूषणंशेषोऽतोस्यशेषोक्तसिद्धांतलाभेप्रार्थनमितिसाभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकरांकुरोलंकारोत्रभगवद्विषयक रत्यंगम्॥२॥प्रेक्षावत्प्रवृत्तयइतरग्रंथेभ्यः स्वग्रंथस्योत्कर्षप्रदर्शयन्नेवदर्शनीयविषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणांमध्येवस्य

प्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति पाणिन्यादीति पुंभाववाग्देवतामितिपितुर्विशेषणम् पुंसोभावोयस्याइतिव्यधिकरणबहुव्रीहिपूर्वपदकः कर्मधारयोवाग्देवतापदेन। अथवापुंभावशब्दोर्शआद्यजंतः तथाचाविष्कृतपुंविग्रहांसरस्वतीमित्यर्थः द्वैतध्वांतेति द्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितोज्ञातो विरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयोधर्मीतियावत् यद्वाद्वयोभावोद्वितास्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनविरुद्धनानाधर्मांशेधर्मिणोपिभावत्वसंभवाद्वितापदार्थोपिधर्म्येवतत्रभवंद्वैतंसंशयात्मकज्ञानम् अथवाद्वयोअनेकस्यभावोद्वितानानात्वंनत्संबंधिद्वैतंपरमार्थदशायामद्वितीयस्यैवब्रह्मणोंगीकारेणश्रुतिबाधितनानात्वावगाह्यंतः करणवृत्तिविशेषरूपमविद्यापरपर्यायमिथ्याज्ञानम् तदेवध्वांततमस्तत्वाच्छादकत्वात्तन्निवारणमेकंमुख्यंफलयस्यास्तामित्यर्थः अ

ढुंढिर्नैनमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्सिद्धान्तानुपपत्तिभिःप्रकटयेनेषांवचोदूषये ३ ॥ ९ ॥

नधिकारिणांस्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वेनाधिकारिणासन्मात्रावलंबनज्ञानप्रदत्वेनपुंभाववाग्देवतायास्तत्त्विकर्त्तृत्वमितिभाव ढुंढिगणपतिप्रणम्य त्वनुभज्यते सिद्धान्तानितिभाष्यकारादिविर्णीतार्थाः सिद्धान्तास्तानित्यर्थः उपपत्तिभिःसाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः दूषये उपपत्तिभिर्बाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थः एतेनान्यग्रंथेभ्यःस्वग्रंथास्यातिशयत्वंध्वनितम् तथाचवैयाकरणसिद्धान्तोत्रविषयः प्रदर्शितस्तेनैवतज्ज्ञानप्रयोजनंप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबंधः सि ३

द्धान्तजिज्ञासुरधिकारीतिग्रंथेन्येपिदर्शितप्रायादितिभाव ३ ॥ ९ ॥

ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मंगलस्य तन्निबंधनस्य च प्रयोजनमाह प्रारिप्सितेत्यादिना समाप्तये इति विहाय प्रतिबंधकोपशमनायेत्युक्त्या अलौकिका विगीतशिष्टाचारानुमितमंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलं जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मङ्गलानुष्ठानान्मंगलसमाप्त्योः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासंभवात् किंतु कार्यमात्रं प्रति प्रतिबं

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितम्प्रतिजानीते फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते १ उद्धृत इत्यत्रास्माभिरिति शेषः भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोऽप्यधिकं जिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् प्रतिज्ञातमाह ॥ ९ ॥

धकाभावहेतुतया दुरितरूपप्रतिबंधकनिरास एव मंगलस्योपयोगो न तु समाप्तावपि विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात् समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्ततत्कारणकलापादिति सूच्यते फणिस्मरणेति फणी शेषः शेषाख्यं धामकमिति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वान्मंगलस्य नतिस्तुत्यादिभेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम् प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानं बोध्यम् उद्धरणकर्त्राकांक्षाया
माहास्माभिरिति कथ्यत इति हर्यादिनिबद्धकारिकाभिरिति शेषः

तत्रस्फोटस्यार्थबोधजनकत्वात्तेनैवाकांक्षानिवृत्तेश्चवाक्यस्फोटस्य वाक्यस्फोट इति निष्कर्षे इत्यादिनासिद्धान्तयिष्यमाणत्वेपि प्रतिवाक्यं संकेतग्रहासंभवात्तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनासुकरत्वाच्च तत्रकल्पनयापदानि विभज्यतेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभागान्तेष्वेव प्रविभज्य कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसंकेतबोधद्वारा साधुत्वान्वाख्यायकैर्महर्षिप्रणीतैः शास्त्रैः प्रक्रिया निर्वाहाय पदवर्णस्फोटावपि सम्मताविति दर्शयंस्तिङर्थप्रधाने सुप्तिङ् चयादिरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्याच्च मे वादौ निरूपयितुमाह मूले फलव्यापारयोरिति तत्र धातुरित्यस्य स्मृतादि तिन विशेषणविभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् विशेष्यवाचकपदोत्तरवि

फलव्यापारयोर्धातुराश्रयेतु तिङः स्मृताः फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् १
धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥ १ ॥ १ ॥ ॥

विशेष्य

भक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यायाश्च विवक्षाया विशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वनियमात्त एव नीलो घट इत्यादेर्नसाधुत्वं तद्विवक्षायां तु वेदाः प्रमाणं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि न च प्रकृतेऽतद्विवक्षायां बीजमस्तीत्यतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूषणसारे धातुरित्यत्रेति ननु यदुद्देशेन श्रुतेर्लोकतो वा प्रवृत्तिरवगता तत्त्वम् अन्येकानधीनेच्छाविषयमिति यावत् तदुक्तं हरिणा यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति स्वरितञितः इति सूत्रेपि फलपदस्य तस्मिन्नेव प्रसिद्धेश्च तथा च तादृशफलस्य धातुवाच्यत्वे विक्लित्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य

कर्मत्वानुपपत्तिस्तज्जन्यतादृशफलाश्रयस्य तदापत्तिश्चेत्यत आह फलंविक्लित्यादीति अयमाशयः फलपदस्य लोकरूढ्या तादृशा र्थोपस्थापकत्वेप्यत्र पारिभाषिकार्थपरतैवान्यथा सकर्मकत्वादिव्यवहारो दुरुपपादः स्यात् तत्त्वं च तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्यो पस्थितिविषयत्वं तद्धात्वर्थत्वं वा जन्यत्वं च जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वं तेन सत्तादौ नाति प्रसंगः गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभा गादावतिप्रसंगवारणाय विशेष्यं तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासाय च सत्यंतम् तच्च विक्लित्यादिना प्रकृतपच्यादिशक्यतातत्त्व रूपेणैव तथाबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् यद्वक्ष्यति वाक्यार्थप्रदर्शनावसरे विक्लित्यनुकूलो व्यापार इति धात्वादिकमजानतो पि बोधाच्चेति परे तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् जन्य

फलंविक्लित्यादि

ताचारोपितानारोपिता वा इत्यन्यदेतत् विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यर्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम् कर्माख्या ने फलस्य विशेष्यतयैव भानात्तत्राति प्रसंगवारणाय कर्त्रादीनीत्याहुः तच्चिंत्यम् अनुगतफलत्वानिरुक्तेः विभागजन्यसंयोगे पतत्यर्थत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतया व्यावर्त्याप्रसिद्धेश्चेत्यधिकमग्रे वक्ष्यते ननु व्यापारत्वं न फलप्रयोजकक्रियात्वम् आत्माश्र यात् क्रियात्वस्यैव दुर्वचत्वात् दंडादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वापत्तेश्च न चेष्टापत्तिः धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृतायावक्ष्यमाण तया तदाश्रयस्य दंडादेः कर्तृत्वापत्तेरनभिधानाद्दंडेन देवदत्तः पचतीत्यादौ दंडादिपदोत्तरं तृतीयानापत्तेः प्रथमापत्तेश्च कर्तृक

भिमतकारणसत्त्वाया: पर्याकर्त्तत्त्वबाधात् किंच प्रयोजकत्वंयदि साक्षाज्जनकत्वम् तदा पचतीत्यादौ कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थ- त्वानापत्तिः तस्य करणव्यापारद्वारैव फलजनकत्वाद्यदि जनकसाधारणम् तदा तण्डुलक्रयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात् तादृश- यामपि देवदत्तादौ पचतीति प्रयोगापत्तिः तंडुलादिक्रयणादिव्यापारजस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च अतएवेत- ज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपेतराप्रसिद्धत्वात् तदवच्छिन्नस्य धातुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्लित्तिजनकाग्निसंयोगदशा- यामेव पचतीति प्रयोगः स्यान्नत्वधिश्रयणादि दशायामपि तेषामग्निसंयोगेनान्यथासिद्धतया विक्लित्त्यजनकत्वादित्यत आह व्यापारस्त्विति साध्यत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया तथाच पदान्तरसमभिव्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाभिधानविषय

व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया

त्वव्यापारत्वमित्यर्थः अभिधानस्य प्रकारतावत्त्वविषयतानिरूपकत्वं चौपचारिकतादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषय त्वमिति यावत् घटं करोतीत्यादौ कृञ् समभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरति प्रसङ्गभङ्गाय पदान्तरसमभिव्याहा राप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् तदसमभिव्याहारे तेषां तथात्वेनाप्रतीतेः अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तक्रियाकलापस्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्ने पच्यादिधातुवाच्य तानानुपपन्नेति भावः

एम ५

उक्तार्थस्यस्वोत्प्रेक्षितत्वम् निरस्यति उक्तंचेति यावदितिसर्वमित्यर्थः सर्वपदार्थमेवविवृणोतिसिद्धमित्यादिना सिद्धंविद्यमानध्वं सम्प्रतियोग्य(प्राक्?)क्षीदित्यादौ असिद्धंभूतभिन्नंवर्त्तमानंतादृशप्रागभावप्रतियोगिचपचतिपक्ष्यतीत्यादौ साध्यत्वेनवक्ष्यमाण स्वरूपेणअभिधीयतेतत्प्रकारकप्रतीतिविषयइत्यर्थः क्वचिद्विवक्ष्यतेइतिपाठः एतेनक्रियाशब्दस्यरूढिः प्रदर्शिता योगि कत्वमप्याह आश्रितेति आश्रितेति आश्रितक्रमरूपंयस्यास्तत्त्वात् पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः नदीयावयवानामधिश्र

उक्तंचवाक्यपदीये या चसिद्धमसिद्धंवासाध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्साक्रियेत्यभिधीयतेइ तिनचसाध्यत्वेनाभिधानेमानाभावः पचतिपाकःकरोतिकृतिरित्यादौधात्वर्थावगमाविशेषेपि क्रियान्तरा कांक्षानाकांक्षयोर्दर्शनस्यैवमानत्वात् तथाचक्रियान्तराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपंसाध्यत्वंतद्रूप वत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् एतदेवादायासत्वभूतोभावश्चतिङ्पदैरभिधीयतइतिवाक्यपदीयमितिद्रष्टव्यं

यणाद्यधः अयणपर्यन्तानांक्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेनसोच्यतेयत्रचनक्रमिकावयवकोव्यापारस्तत्ररूढिरेवादरणीया पौर्वाप र्यारोपोवाफलस्यापितज्जनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेणतथैवभानमतएवतन्मात्रवाचकस्यधातुत्वसिद्धिरितिभावः पाकइतिय द्यपिसाध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्रकथमन्यथालोकपाकइत्यादौलोकादीनांकर्मतानतथापितत्रधातूपस्थाप्यभावस्यगुणतयाप्रधानी १८ भूतघञुपस्थाप्यस्यसिद्धत्वेनैवेत्याशयः पर्यवसितार्थमाह तथाचेतिक्रियान्तरेतिअयमाशयः यद्रूपेणवत्ताज्ञानात्क्रियान्तराकांक्षो दयस्तादृशज्ञानेप्रकारतयावच्छेदकंयत्तत्सिद्धत्वंतद्भिन्नत्वंज्ञाननिष्ठतादृशाकांक्षोत्थापकत्वाभाववच्छेदकंवासाध्यत्वम् साध्यत्वा

१८

काङ्क्षाप्रतिबंधकत्वस्य प्रकारणाभावादेव तदनुत्पादात् नच क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मो रूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ
कृसनमेधेत्सुखयाद्यादित्यादावाकाङ्क्षाभावेन क्रियान्तरान्वयो न स्यादिति वाच्यम् तत्रापि चेन्मदसमवधाने नाकाङ्क्षोत्थापनात् हिरु
गादीनां क्रियाप्राधान्यव्यवहारस्तु तदर्थस्य क्रियामात्रविशेषणत्वात् अत एव न हिरुगादयर्थैकारकाणामन्वयस्तेषां क्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वा
दिति वस्तुतस्तु सिद्धत्वज्ञाने साध्याकाङ्क्षावत् पचत्यर्थे साध्यतयावगते किमस्य साधनमित्याकाङ्क्षोदयेन साधनाकाङ्क्षोत्थापकताव
च्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् अत एवैतद्देशाद्यर्थोऽपि मध्यसङ्गतिरन्यथा पचति भवतीत्यादौ पूर्वोक्तरूपाभावेन तदसङ्गतिः स्यात्
व उक्तस्य हरिणा प्रयोगार्हेषु सिद्ध सत्त्वभूतस्यापि विशेषणैः माकृत्यस्य धनसंवस्यात् क्रियान्ते वोपजायत इति साधनं हि क्रियानिर्वर्तिप
तीति सूत्रकारादिति तस्य भाष्यमप्येतत्कल्पानुगुणमित्यवधेयम् केचित् पचतीत्यनुगतव्यवहाराद्गतिपचित्वादिकजाति तथा च कमि
कानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रियासाध्यत्वञ्च तस्या व्यक्तिद्वारकमेव स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिः क्षणैरभिव्यक्तिः जातिमन्ये क्रियामाहुरनेक
व्यक्तिवर्त्तिनीम् असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यत इति वाक्यपदीयस्यापकल्पेमानमित्याहुः साध्यस्यासत्त्वभूतस्येदर्यो:
पर्यायतामाह तद्रूपवत्त्वमिति एतदेवेति निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः असत्त्वभूत इति भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तार्थप्र
तिपादकमेतत् सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते इत्यस्य पूर्वार्द्धं भावश्चेति चोऽवधारणे उक्तभाव एवेत्यर्थः तेन सत्त्वभूतस्य
तस्य व्यवच्छेदः तिङ्पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्यर्थः अभिधीयते बोध्यत इत्यर्थः तेन कृदन्तपदैरसत्त्वाव
स्थभावाभिधानेपि न क्षतिरिति भावः तिङन्तपदैरिति भावस्याताभिप्रायेणेति कश्चित् ॥ ९ ॥ २ ॥ ॥

अयंचेति साध्यत्वेनप्रतीयमानोव्यापारश्चेत्यर्थः वाच्यइतिपचत्यादिशाक्यइत्यर्थः अनुभवसिद्धत्वादिति अतएवव्यजनादिनावह्निप्र
ज्वलनदशायांफूत्कारएवगृहीतशक्तिकस्यनपचतीतिप्रयोगःयागइच्छाज्ञानंवेतिविप्रतिपत्तिस्तुस्वीयमेधानुसारादेवेतिभावः नचनानेति
नानाधर्म्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्म्मवत्त्वंनानार्थत्वम् तच्चपच्यादावक्षतमितिभावः फलांशमादायतत्त्वंतुआशंकि
तुरपीष्टमेवेतिबोध्यम्‌ बुद्धिविशेषादेरिति स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेनेतिशेषः बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति
यावत् अयंभावः तदादिभ्यश्चैत्रादितत्तद्रूपेणबोधःसर्वानुभवसिद्धः सचचैत्रत्वाद्यनुगमकधर्म्मविनानुपपन्नइतिबुद्धिविशेषविष
यतावच्छेदकत्वंतदनुगमकंधर्म्ममंगीकृत्यतदनुगतीकृततदवच्छिन्नेषुचैत्रत्वादिषुतदादीनांशक्तिःबुद्धिविशेषविषयतावच्छेदक

अयंचव्यापारःफूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेणवाच्यःपचतीत्यादौतगात्मकारकबोधस्यानुभवसिद्ध
त्वात् नचनानार्थतापत्तिःतदादिन्यायेनबुद्धिविशेषादेःशाक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्यसत्वात्‌ आख्यातक्रियैकत्व
व्यवस्थाप्यवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव उक्तंचवाक्यपदीये गुणभूतैरवयवैःसमूहःक्रमजन्मनांबुद्ध्याप्रक
प- ल्पितोभेदःक्रियेतिव्यपदिश्यतइति॥११त्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्चनचैत्रत्वादीनांतेनरूपेणशाब्दबोधेभानापत्तिरनुगततनाना

धर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्म्मवत्त्वस्यैवनानार्थत्वम् नतेषांतदपीतितदादिशक्तिनिरूपणेनिर्णीतमन्यत्रतदिहाप्यवसेयमि
ति ननुपूर्वापरीभूतक्षणनश्वरक्रमिकव्यापाराणांमेलनासंभवात्तदात्मकक्रियाया अनेकत्वादेकाचक्रियेतिप्रशंसायामितिसूत्रस्थभाष्यासंगतिरत
आह आख्यातेतिनिर्विभक्तिकःपाठःसाधुःआख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थःसविभक्तिकपाठेसप्तमीवैषयिकाधारेअध्याहृतत्र्य
तक्रियामादायबोध्याबुद्धिविशेषैक्यमितिसमूहरूपबुद्धिविशेषात्मकावच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थःतथाचावयवाश्रयंपौर्वापर्य्यंसमुदायाश्र

निरूपेन्यस्सत्संक्षेपेणेत्यादि प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्यावश्यवक्तव्यतयावसरसङ्गत्यात निरूपणमित्यभिप्रेत्याह तिङर्थमिति अन्यलभ्यत्वादिति अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति भाव एतेन कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्तृः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति नैयायिकाद्युक्तदूषणमसन्मताज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वशक्यतावच्छेदकं वाच्यम् तस्य च स्वरूपाभिन्नतया नानासम्बन्धावच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽत आह श

धात्वर्थनिरूप्यतिङर्थमाह आश्रयेत्विति फलाश्रये व्यापाराश्रये चेत्यर्थः फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्त्ता तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वान्न तिङ स्तदंशे शक्तिरन्यलभ्यत्वात् शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वम् तत्त्वं च शक्तिविशेषरूपमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम् प्रतीतेर्लक्षणयाऽऽक्षेपात् प्रथमान्तपदाद्वा संभवादिति चेत् अत्रोच्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रमेव मानम् अत्र हि चकारात्कर्तरि कृदिति सूत्रोक्तकर्तरीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपा तिबादिशक्तिः तस्यास्तित्वेन प्रकल्पिते लकारे प्रकल्प्य लकाराः कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधीयन्ते नकारे विसर्गादिनिष्ठाकर्मकरणादिबोधकशक्तिमादाय शसादिविधानवत् ॥ ११ क्यतावच्छेदकं चेति वक्ष्यत इति अस्य

द्वितीयार्थनिरूपणावसर इति शेषः तथा च तत्राखण्डोपाधिरूपस्यानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्न नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः मीमांसकमतेनिराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोरुक्तं तिङर्थत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते नन्विति ननु यद्धातोः प्रकृतितदर्थकमिति नियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह प्रतीतेरिति संभवादित्यनेनान्वितसंभवहेतूनाह लक्षणयेति नन्वाख्यातस्याश्रयलक्षकत्वे भावनाभाना

नुपपत्तिस्तदुपपत्तयेतत्रतस्यशक्तिकल्पनेनाश्रयेलक्षणासंभवोयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् भावनाश्रयत्वेनभावनाश्रयेलक्षणायांतुभावनायाः
प्राधान्यानुपपत्तिरतआह आक्षेपादिति आक्षेपोनुपपत्तिस्ततइत्यर्थः तथाहिअन्विताभिधानवादिमतेपदानांविशेषणत्वेनैवार्थोप
स्थापकतयाख्यातार्थभावनायाविशेषणत्वानुपपत्त्यातस्याआश्रयाक्षेपकत्वम् यद्वाअनुमानंसः तत्रयोगआख्यातपदबोध्याभा
वनाकिंचिदाश्रिताविशेषणत्वेनगृहीतशक्तिकत्वाद्घटपदबोध्यघटत्ववत्इति समानसंवित् संवेद्यत्वंतुनाक्षेपः प्रमेयमित्याश्र
यभानेभावनायाअभानात् भावनापदजन्यभावनाबोधेआश्रयाभानाच्चेति ननुव्याप्त्यादिप्रतिसंधानंविनाप्याश्रयबोधस्यानुभवसि
द्धत्वान्नाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः क्काचित्कत्वात्तथाभानस्य किंचोक्तरीत्यातद्धानसमर्थनेआख्यातजन्यबोधेभावनायाःप्राधान्या
नुपपत्तिःशक्तिग्रहेतस्याविशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वात्घटत्ववदेतत्तत्त्वस्यविचारासहत्वाच्चेत्यतआह प्रथमांतपदादिति समभिव्याहृ
तप्रथमांतचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः एवंचनाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिः आश्रयेआख्यातशक्तिसाधिकेतिभावः मान
मितियद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थंतत्राख्यातस्यशक्तिरावश्यकीसैवोत्तरंवक्तुमुचितम् तथापिधातोःफलव्यापारयोःशक्तिराख्या
तस्याश्रयत्वेशक्तिरितिमतेआश्रयत्वेनापिलाभान्नसामान्यतआश्रयेस्वाभिमताख्यातशक्तिःसिध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपिसूत्रमे
वप्रमाणत्वेनोपन्यस्तमितिबोध्यम् ननुकर्तृपदाघटितमिदंसूत्रंकथमाख्यातस्यकर्तृवाचकत्वेमानमित्याशंकांनिरस्यति अत्रही
ति नन्वेतत्सूत्रंलकाराणामेवकर्त्रादिशक्तिबोधकंनाख्यातस्येत्यतआह बोधकतारूपामिति बोधजनकत्वरूपामित्यर्थः इदंचादेशि
ष्वेवशक्तिरादेशानामादेशिस्मृतिद्वारार्थोपस्थापकत्वमितिमतनिरासायेत्युक्तम् यथाचैतत्तथावक्ष्यतेविधीयतइति तथाचवर्णस्फोटपक्षे
श्रूयमाणवर्णानामेववाचकतायाव्यवस्थापयिष्यमाणतयालःकर्मणीत्यादिसूत्राणांतिवादिशक्तिग्रहेएवतात्पर्यावधारणेनसंभव

कर्तृत्वमात्रं स्सदेइति आकृति शुक्रिवादमभिमेत्य भावप्रधाननिर्देशादितिभावः कर्तृत्वकृतिरितिकृत्रोयत्नवाचकत्वेननत्प्रकृतिककर्त्रो
र्थेकत्वंतत्कर्तृशब्दस्यकृत्याश्रयवाचकतयातदुत्तरभवप्रत्ययेनप्रकृत्यर्थप्रकारीभूतधर्मबोधनादितिभावः कर्मत्वंफलमितिकर्म
शब्दस्यधात्वर्थफलाश्रयेपारिभाषिकत्वादितिभावः शङ्कते मितितथाचतत्सूत्रबलान्नकर्तृकर्मणोराख्यातशक्तिः सिध्यतीतिभावः
दर्शनं शास्त्र न्यायादेरन्यदर्शनानार तत्रभवादर्शनानुरोधयागहादित्वाच्छः फलधात्वर्थः करोतिश्चव्यापारवचनइतिमीमांसकाम
न्यनेतन्मतेव्यापारस्यान्यलभ्यत्वामावात्तत्रलकारविधौनकिंचिद्बाधकपद्यस्युक्तरीत्याव्यापारेशक्तिसिद्धावपिफलशक्तिबोधका

नचसूत्रेकर्तृकर्मपदेकर्तृत्वकर्मत्वपरेतथाचकर्तृत्वकृतिःकर्मत्वंचफलमेवार्थोस्त्वितिशङ्क्यं फलव्यापारयोर्धा
तुलभ्यत्वेनलकारस्यपुनस्तत्रशक्तिकल्पनायोगात् अयंदर्शनानरीयीत्यव्यापारस्यधात्वर्थत्वाभावात्तत्रलकारवि
धिःस्यादितिचेत्तर्हिकृतामपिकर्तृकर्मवाचित्वनसिध्येत् कर्तरिकृदितिचलःकर्मणीत्यनेनतुल्ययोगक्षेमम्॥

कर्मणीत्यनुपपन्नमेवतथाप्यभिधानानभिधानव्यवस्थार्थंतदप्यावश्यकमेवहेयाभावान् कथंचित्परिहरणीयमितिभावः कृतामिति।
कृत् सन्नकानामेवलटजादीनामित्यर्थः ननुकर्तरिकृदित्येवमत्रशक्तिसाधकमतआहकर्तरिकृदितिचेतितस्येवचकर्तरीत्य
त्रानुवर्तनेनच्चपूर्वसूत्रस्यकर्तृपदस्यधर्मिपरत्वेत्राप्यनुवर्त्यस्यतस्यधर्मिपरत्वमत्रधर्मपरत्वयात्तुतत्रापिधर्मपरतैवस्यात्तदेवा
हतुल्ययोगक्षेममिति अलब्धलाभोयोगोलब्धरक्षणंक्षेमस्तुल्यौयोगक्षेमौयस्यतत् एवंचलःकर्मणीत्यस्यानन्यलभ्यभावनायाआख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वो
पगमेन्यायसाम्यात्कर्तरिकृदित्यस्यापिकृत्स्नाम् भावनार्थत्वप्रतिपादकत्वंतस्याआक्षेपादेवलाभात्कृतातच्छक्तिप्रतिपादकतादिति

ननुपूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्यधर्मिपरत्वेप्यनुवृत्तस्यतस्यशब्दाधिकाराश्रयणेनधर्मपरत्वसंभवान्नोक्तदोषः यदिच शब्दाधिकाराश्रयणंसत्वे
वगमकेप्रकृतेचतदाश्रयणेप्रमाणाभावइतिविभाव्यतेतदापिशक्तिः कारकंशक्तिमत्कारकमितिपक्षद्वयस्याप्याकरसिद्धतयातद्विकल्प
स्यनिङ्कृतोर्व्यवस्थितत्वाश्रयणादर्थाधिकाराश्रयणेप्यभिमतार्थलाभोऽस्तएवेत्यतआह अपिचेति तथाचविकल्पव्यवस्थायाएवाप्रामा
णिकत्वेनैकार्थपरत्वैवन्याय्येतिभावः नन्वाख्यातस्यव्यापारवाचकत्वेकथंनतत्रतद्बोधोऽतआह भावनायाइतिकृदादिवदिति तत्रतस्येति
वतिः कृदादिस्थलइवेत्यर्थः आदिपदात्कर्तृविहिततद्धितादेः परिग्रहः तथाचयथाभवन्मतेधातोर्व्यापारवाचकत्वेनकृदर्थकर्त्राक्षिप्त

पाकं करोतीति

अपिचमीमांसकानांकृत्ताभिवाख्यातानामपिकर्तृवाचित्वमस्तु भावनायाएवआक्षेपेणकृदादिवत्प्रतीतिसंभवेवा
च्यत्वंमास्तु तथासतिप्राधान्यंतस्यानस्यादितिचेन्नघटमानयेत्यादावाक्षेपितव्यक्तेरपिप्राधान्यवदुपपत्तेः पच
तीत्यादौभावनायाविवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमितिचेन्न॥

ऽऽभावनायाबोधविषयत्वेनयाख्यातेपीतिभावः तथासतीतिभावनाया
आख्यातवाच्यत्वेसतीत्यर्थः तस्याभावनायाः प्राधान्यंमुख्यविशेष्यत्वम् घटमानयेतिजातिः पदार्थइतिमतेजात्याक्षिप्तव्यक्तेर्यथाप्रा
धान्यंतथाकर्त्राक्षिप्तभावनायाअपिप्राधान्यमुपपत्स्यतइत्यर्थः शक्तिग्राहकेषुपरिगणितात्द्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याया
स्यतीत्याशंकते भावनायाइति विवरणेतितत्समानार्थकपदान्तरेणतदर्थकथनस्यविवरणतयाप्रकृतेपचतीत्यस्यपाकभावनेत्याख्या
तस्यभावनापदेनविवरणात्तस्यभावनावाचकत्वमित्यर्थः

विवरणस्यस्वस्वोधानुसारितानतेनार्थनिर्णयइत्याह पाकानुकूलेति पचतीत्यस्यैककर्तृका पचिक्रियेति कर्तुर्विवरणस्यापिदर्शनेना।
स्यात्तस्यभावनायांशक्तिरहितकर्त्तरीत्यत्रविनिगमकाभावादितिभावः इतरेतरयोगद्वंद्व इति समाहारद्वंद्वेत्तरपदलक्ष्यार्थसमाहार।
स्यचशब्देनविवरणादुक्तमितरेतरेति धवखदिरावित्यादिद्वंद्व घटकपदाशक्यसाहित्यस्यविग्रहवाक्यस्यचशब्देनविवरणवदित्य
र्थ इदंचान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वंयोग्यताएवंचघटेनजलमाहरेत्यत्रजलाहरणप्रयोजकतयाछिद्रेतरत्ववत्त्वस्येवान्वयप्रयोजक
पाःपदार्थसाहित्यस्यापिभानमित्यभ्युपेत्योक्तम् तत्रसाहित्यस्यद्वित्वाद्यतिरिक्तस्याननुभवात्तस्यद्विवचनादिनैवोपस्थितेर्नतत्रसमासघट

पाकानुकूलव्यापारवतःकर्तुरपिविवरणविषयत्वाविशेषात् नचकर्तृविवरणंतात्पर्यार्थविवरणपाकंकरोतीत्यशब्दार्थ
कर्मत्वविवरणवदितरेतरयोगद्वंद्वसमुच्चयांशविवरणवद्वानतदर्थनिर्णायकमितिवाच्यम् भावनायामपितुल्यत्वात् किंच
पचतिचैत्रइत्यत्राभेदान्वयदर्शनात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकंपक्त्रादिवदत्तद्रु निवत्त॥ एकप्रत्यैकपदवृत्तिसमासैवचेनविरण।

मिति मतान्तरत्तुवक्ष्यते तुल्यत्वादितिभावनापरेनाख्यातविवरणमप्यपदार्थविवरणमित्यस्यापिवक्तुशक्यत्वादित्यर्थः स्वस्वबोधानुसारिविरण।
स्यनार्थनिर्णायकत्वमित्युभयोः समानमितिभाव नन्वाख्यातस्यकर्त्रेवाचित्वेनतत्रासिद्धभावनायाःप्राधान्यानुपपत्तिः नचाक्षेतिवारे।
जात्याक्षिप्तव्यक्तिवत्प्राधान्यमुपपादितमेवेतिवाच्यम् दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात् तथाहिकर्तास्वस्वरूपनिरूपकतयाभावनाक्षेपव्यभा
वनाविरहिणःकर्तृत्वासंभवात्ततश्चधर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेनप्राधान्यासंभवः इतीवजात्यानुपरिहेयतयावगतस्यद्रव्यस्यतथैवाक्षेपाद
भवतितस्यप्राधान्येनभानमितिप्राधान्यानुरोधाद्भावनायावाच्यत्वमावश्यकमित्यतोदूषणान्तरमाह किंचेति अभेदान्वयदर्शनादितिदेवद

दान्वयात्तरो धेनेत्यर्थः आवश्यकमिति अन्यथात

नियामकमिति नहि भक्तयंतनामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रतितद्धि भक्तयंतप दजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादित्यर्थः तच्चेति अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः अत्र देवदत्तः पचतीत्यादौ तादृशनियमे व्यतिरेकव्यभिचारत्वानिदर्शयति सोमेनेत्यादिना नन्वत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वयात्कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेन्न सोमस्य यागभावनायां करणत्वेनान्वये यागस्यापि तत्र करणत्वेनैवान्वयात्सोमेन यागेनेष्टं भावयेदित्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसंगः सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिर्यागार्थत्वानुपपत्तिः प्रत्ययवाच्यफ

न चाभेदबोधे समानविभक्तिमत्त्वं नियामकम् तच्चात्र नास्तीति वाच्यम् सोमेन यजेत स्तोकं पचति॥ ९ ॥

लभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाकांक्षानिवृत्तेर्विभिन्नपदोपात्तसोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च सोमेन यागमित्यन्वयाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य न यागार्थत्वानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेनोपस्थितस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसंगो नेति मीमांसकसिद्धान्तस्तत्र चोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः स्तोकं पचतीति अत्रापि धात्वर्थव्यापारजन्यफलसंबंधिनि फले विभिन्नविभक्तिकस्तोकपदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः

नतुसमानविभक्तिकत्वम् नामार्थयोरेवाभेदान्वयबोधेप्रयोजकमतएवव्युत्पत्तौ द्विवचनस्यैवोल्लेखः नामत्वचवक्ष्यते प्रकृतेचानुयो
गिप्रतियोगिनोर्नामार्थत्वाभावान्नोक्तदोषोऽतआह राजपुरुषइति यद्यपिसोमेनयजेतेत्यत्रेवदेवदत्त पचतीत्यत्रापिसमानविभक्ति
कत्वस्यातत्रतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधात्कर्तृवाचित्वम् सिद्धमेवतथापिव्युत्पत्तेर्नामार्थद्वयविषयकत्वेपिव्यभिचारो
उद्धारएवेत्याशयेननामार्थद्वयस्यलभ्युपात्तंनैयायिकमतेमचेद नैःकर्मधारयेषष्ठीतत्पुरुषेचपूर्वपदशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तर

राजपुरुषइत्यादावप्यभेदबोधानापत्तेः नचात्रलक्षणयाकर्तुरुक्तत्वात्सामानाधिकरण्यम् पिंगाक्ष्यादियोगि
तानामपिद्रव्यवाचित्वानापत्ते एवंविश्वदेवीइत्यादिनद्धितानामपि अनेकमन्यपदार्थेसास्यदेवतेत्यनुशासने
नापिपिंगाक्षिणीयस्याः विश्वेदेवादेवताअस्याइतिविग्रहदर्शनात्प्रधानषष्ठ्यर्थेएवानुशासनस्याभावात्॥ ॥

पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् समतेतुजहत्स्वार्थवृत्त्यभ्युपगमेनपूर्वोत्तरपदार्थयोरन्वयस्यैवाभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादितिबोध्यम् इद
मुपलक्षणंषष्ठ्यर्थबहुव्रीहेरपि अपरेतु उक्तव्युत्पत्तौमीमांसकोऽसमस्तत्वस्यापिविशेषणान्नोक्तस्यसेव्यभिचारइत्याहु अधिकमग्रे
वक्ष्यते समानाधिकरण्यमिति पदयोरैक्यार्थाभिधायित्वमित्यर्थः योगिकानेमिति योगोऽवयवशक्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेणप्रवृत्ता
नामित्यर्थःद्रव्यवाचित्वानापत्तेरिति धर्मिशक्तत्वानापत्तेरित्यर्थः एवमिति लक्षणयैवसामानाधिकरण्योपपादनेइत्यर्थः इत्यमेवेति

वैश्वदेवीइत्यादीति द्रव्यवाचित्वानापत्तेरित्यनुषज्यते तथाचबलाबलाधिकरणोच्छेदापत्तिरितिभावः तथाहि तप्तेपयसिदध्यानयतिसावैश्व
देव्यामिक्षा[illegible]वाजिभ्योवाजिनमितिश्रूयते अत्रायंसंशयः किमनयाश्रुत्यामिक्षावाजिनोभयगुणकमेकंकर्मविधीयतेऽथवातद्गुणदेव
ताभिन्नंकर्मद्वयमिति वाजेनान्नेनामिक्षारूपेणसंबंधाद्वाजिनोविश्वेदेवास्तान् नूद्यवाजिनगुणोविधीयते तेनोभयगुणकंवैश्वदेवमेकंकर्मे
तिपूर्वपक्षेवैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रतद्धितस्यदेवतासंबंध्यर्थकतयाश्रौतः संबंधोवाजिभ्योवाजिनमित्यत्रतुवाक्येनसः सत्यामपिपदांतरापेक्षा
यांस्वाभिन्नार्थकपदस्यैवापेक्षणात्तश्रौतत्वबाधः संबंधस्य यत्रतुभिन्नार्थकपदापेक्षातत्रैववाक्यस्यविनियोजकत्वात् एवंचवैश्वदेव्यामि
क्षेत्यनेनद्विहितवैश्वदेवयागानुवादेन नवाजिनगुणविधानंश्रौतद्रव्येणनिराकांक्षत्वात् किंतुकर्मांतरविधिर्वाजिभ्यइतिचापूर्वदेवता
विधानमितिराद्धांतः यदिचतद्धितस्यदेवतासंबंधएवशक्तिस्तदावाजिनामिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्यसाम्यादामिक्षाद्रव्येणदेवतासं
बंधस्यश्रौतत्वमितिसिद्धांतव्याकोपः लक्षितद्रव्यमादायदेवतासंबंधेश्रौतत्वसंबंधात्तदनुपपत्त्यभावेनतद्धितस्यद्रव्यार्थकत्वकल्प
नमत्ययुक्तंस्यादिति अनुशासनलाभादिति उपलक्षणमिदंयुक्तेरपितथाहिघटपदात्घटत्वप्रकारकबोधवद्दंड्यादिपदाद्दंडसंबं
धवानितिप्रतीतिः सर्वसिद्धा तत्राकृत्यधिकरणन्यायेनसंबंधमात्रंमतुबादिवाच्यं स्यादतएवदेवदत्तस्यगोमत्त्वमित्यत्रत्वप्रत्ययस्य
संबंधबोधकत्वंसंगच्छते घटत्वमित्यादौप्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्यभावप्रत्ययार्थत्वाद्विशेष्यस्यसंस
र्गस्यकथंततोबोधइतितुनाशंकनीयम् यतस्तस्याक्षिप्तव्यक्तांशेप्रकारतयैवभानात् एवंमत्वर्थविहितबहुव्रीहेरप्येकंहायनम
स्याइतिविग्रहेदेवतार्थकतद्धितस्यापिविश्वेदेवादेवताअस्याइतिविग्रहेचप्रत्ययार्थसंबंधस्यैवप्राधान्यदर्शनात्तस्यैववृत्तिवा

च्यमनिर्णय· उक्तंच यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात्संबंधस्य प्रधानतेति नच गोमानित्यादौ संबंधि
प्रतीत्यनुपपत्तिः उभयाश्रितेन संबंधेनाक्षेपात्तदुपपत्तेः तवकर्त्रेवत्संबंधवच्च नचासत्त्वभूतसंबंधस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्धि हि न
मतुबादेस्तादृशसंबंधबोधकत्वेन तत्र लिंगसंख्या नन्वयापत्त्याऽसत्त्वभूतसंबंध एवानुशासनादरेण शक्तिरभ्युपेया एवं च द्रव्य
मेवार्थो मत्वर्थीयस्यास्तु संबंधश्चाक्षेपलभ्य एव किं न स्यात् किंच मतुबादेः संबंधसामान्यार्थकत्वेन संबंधादिपदपर्य्यायतापत्त्या
संबंधविशेष्यकत्वमेवाङ्गीकरणीयम् तत्त्वं चानुयोगिप्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम् तथा चैकस्य निरूपकस्य प्रकृत्या लाभेप्यनु
योगिरूपनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पनेत्वतीव गौरवमिति वाच्यम् मतुबादेर्ह्यसत्त्वभूतसंबंध एव वाच्योऽत एव
संबंधानामनेकत्वेऽलिंगकत्वेपि च दंड्यादिशब्दानामेकवचनात्तत्समानलिंगकत्वं च संबंधिनां तथात्व एव तादृशप्रयोग
दर्शनात् तथा च मत्वर्थसंबंधे लिंगाद्यन्वयासंभवान्नैरेवाक्षेपः संबंधिनः आख्यातार्थसंख्यायेव कर्त्रादेः वस्तुतस्तु लिंगसंख्या
नन्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्थादावर्थसिद्धम् प्रत्ययार्थलिंगसंख्यादेः प्रत्ययार्थ एवान्वयायोग्यात् प्रत्ययानामिति
व्युत्पत्तेश्च तस्मात्तासत्त्वभूतसंबंधः षष्ठीवाच्यः मतुश्चानुयोगिरूपनिरूपकभानार्थम् द्रव्ये शक्तिकल्पने गौरवमिति तदपि
न संबंधप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयमानापेक्षा न शाब्दे येन तच्छक्तिकल्पना गौरवसंभाव्येन तस्मात्तत्र मतुबादेः शक्त्यैव न किंचिद्बाध
कमिति प्रपंचितं चैतदधिकमन्यत्र एवं चैकत्वायत्ताद्विपदानां संबंधवाचकतायामनुशासनस्य तदुपष्टंभेनैकयुक्तीनां च स
त्त्वेनैव शक्तिः सिध्येत्संबन्धिनीत्यासंबडलार्थः तथा चेति सामानाधिकरण्यस्य लक्षणयैवोपपादनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥

अरुणाधिकरणेति तथाहि अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति श्रूयते तत्र किमरुणिमा वाक्यं भङ्क्त्वा प्रकरणे निवेशनीयः किं वा क्रीणातिना संबध्यते इति संशये क्रीणातिना संबध्यमानस्तद्योगात् क्रयणकरणं स्यान्न चामूर्तस्य तद्युक्तमिति तेनास्य क्रयणसंबंध इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः सिद्धांतस्तु संभवति सन्निहितपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशनानौचित्यात् पिंगाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनतया तस्मिन्नन्वयो लभ्येन तद्द्वारा क्रीणात्यर्थेनापि समन्वयलाभाद्वाक्यघटकत्वमेव नस्येति स चानुपपन्नः पिंगाक्ष्यादियोगिकानां पदानामुक्तयुक्त्या संबंधार्थकतया द्रव्यस्य तैरनुपादानात् किंच पूर्वपक्षोप्यनुपपन्नः पिंगाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थसंबंधस्याप्यमूर्

तथा चारुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये द्रव्यानुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्य एवान्वयप्रतिपादकारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिर्द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः समानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपंचितं विस्तरेण वैयाकरणभूषणे ॥२१॥

नत्वाक्रीणातिकरणत्वासंभवेन क्रीणातिकरणत्वस्य तद्वाक्यादलाभादरुणस्यैव वाक्यभेदशंकायां मूलशैथिल्याच्च बहुव्रीहौ रुणपदस्य च लाक्षणिकद्रव्यविधायकताया अविशिष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायकत्वं नारुणपदस्येत्यत्र विनिगमकाभावात् अधिकमग्रे वक्ष्यते उक्तरीत्येति संबंधिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः प्रपंचितमिति प्रपंचस्तूक्तप्रायः भूषणे इति प्रकृतस्थले समासशक्तिनिरूपणावसरे चेत्यर्थः पदार्थनिरूपणानंतरं वाक्यार्थनिरूपणे तयोः संगतिः सूच्यते तत्फलं तु पूर्वापरग्रंथैकवाक्यप्रतिपत्तिरेकप्रयोजनवत्त्वज्ञानफलिका केचित्तु उन्मत्तप्रलपितत्वशंकानिदानासंगत

त्वज्ञानिरासः प्रयोजनमित्याहुः साक्षात्तत्त्वाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा षड्विधा तदुक्तं सप्रसंगउपोद्घातो।
हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा संगतिरिष्यते इति तत्र प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिंताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः अनु
कूलत्वं चात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपम् यथायथ प्रार्थ्यं तत्रावच्छेदकांश स्वरूपसत्तितरांशश्चज्ञानउपयोगी एवं सर्वत्रापि स्मृतिकाला
वच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रसंगः हेतुता प्रसिद्धप्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वम
वसरः निर्वाहकत्वमेककार्यजनकत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम् एककार्यत्वमेकस्य कार्यतासा च जन्यता जन्य
ज्ञानविषयत्वरूपा चेति उदाहरणानि कानि चित्त्वत्रैव वक्ष्यमाणान्यानि तु स्वयमूह्यानि आक्षेपोदाहरणादीनां तु तन्त्रान्तरे संगतित्वेन प्रसि

तिङ् इति बोधकतारूपं व्यक्तिरिङ्क्ष्वेवेत्यभिप्रेत्येदं पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति फलेति विक्लित्यादिफलं
प्रति तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः तत्र कर्तृकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणे॥ ॥ इदानीमेष्वेवान्तर्भावइति न तेषाम्।

सम्भवना प्रकृते च पदार्थेन तत्संसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसंगसंगति तथाहि निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायशो संसृष्टपदार्थाभावेन तत्संसर्ग
स्य सामान्यरूपेण स्मरणम् तत्र सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाच्छिष्यस्य कएषां संसर्ग इत्याकार
विशेषधर्मजिज्ञासा ततस्तद्बोधनाय शिष्यस्य शब्दप्रयोगस्ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः ततो जिज्ञासाविषयज्ञाने ष्टसाधनताज्ञानात्कंठ
ताद्यभिघातादिसंपादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफलकविशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति संसर्गगतसामान्यस्योपेक्षानर्ह
तावच्छेदकत्वान्न हि स्वस्य तत्प्रसत्वात्लक्षणसंगतिः इत्थमन्यत्रापि लक्षणानि योज्यानि विशेषणे इति आधाराधेयभावसंबंधेन प्रकार

संख्यायाआख्यातार्थकर्तृकर्मोन्वयित्वेप्रयोजकमाह समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति एतेनसमानाभिधानश्रुतेर्वाक्यापेक्षया बलवत्त्वात्समा नपदोपात्तान्वयित्वं विहाय प्रथमान्तार्थेऽन्वयोनुचितइतिव्यज्यते एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वादितितदर्थः लडादीनांवाचकत्व कल्पे आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्यकालेपिसत्त्वात्तत्रव्यभिचारवारणायकर्तृकर्मविषयत्वेनतांविशिनष्टि तथाचेति घटइ त्यादावेकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधेव्यभिचारोमाभूदितिकार्य्यतावच्छेदककोटावाख्यातार्थेति तदर्थकालप्रकारकबोधेनन्वि

संख्याकर्तृप्रत्ययेकर्तरि कर्मप्रत्ययेकर्मणि समानप्रत्ययोपात्तत्वात् तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रतिआख्या तजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावः फलितः नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थए वान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावोवाच्यः सोपिचंद्रइव मुखंदृश्यते देवदत्तोभुक्त्वाव्रजतीत्यादौचंद्रक्त्वार्थयोराख्यातार्थान्वयादितराविशेषणत्वघटितइत्यतिगौरव म् इदमपिकर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वेमानमितिस्पष्टंभूषणे॥ ऽऽएसाययसंख्येति स्वोक्तमाख्यातस्यकर्तृकर्मार्थकत्वंदर्श

यितुंप्रसंगान्न्यायमतंनिराकरोति नैयायिकानामित्यादिना अन्वयादिति एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्यन्याय्यत्वादितिभावः आख्यातार्थ कालप्रकारकबोधेप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह संख्येति इतराविशेषणत्वेति प्रथमान्तार्थेतद्भिविशेष त्वघटितइत्यर्थः तथाचेतरविशेषणतानापन्नार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः एवंचचंद्रभोजनादीनांप्रथमान्तार्थत्वेपीवार्थ

सादृश्यव्यञ्जनादिविशेषणत्वान्न व्यभिचार इति भावः घटित इति तद्विषयकप्रतीत्यविषय इत्यर्थः तदवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकार
णताग्रहविषय इति यावत् इतराविशेषणत्वे चेतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वम् नातश्चैत्र इव पचतीत्यादौ खलेकपोतन्यायेन बो
धे चैत्रीयसादृश्यमित्यवान्तरबोधाभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारताशून्यत्वरूपेणाविशेषणत्वसत्त्वेपि सति अविशेषणत्वेपि
विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वसत्त्वात् तथा चाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रतीतरविशेषणत्वता
त्पर्यविषयार्थवृत्तिविशेष्यतासंबंधेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पर्यवसितोर्थः चैत्रेण सुप्यते इत्यादि भावाख्यातस्थले चै
त्रकर्तृक स्वाप इत्यादिबोधाद्युपयोगि विशेषणकधात्वर्थस्यापि तदन्वयाद्व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेषणम् यद्यप्येव
मपि चैत्र एव पचति न मैत्र इत्यादावन्ययोगव्यवच्छेदरूपैवकारपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वात्तत्र संख्यान्वयानुपपत्ति
रिति विभाव्यते तदा प्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वेन विशेषणीयः अवशिष्टांशस्यापि निवेशे प्रयोजनाभावादुक्तस्थ
ले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वान्न संख्यान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः अतिगौरवमिति अन्यल
भ्यकतौ शक्तिकल्पने संख्यान्वयबोधहेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेश एव गौरवम् प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्या
विषयत्वेन निवेशे त्वतिगौरवमित्यर्थः इदमपीति उपदर्शितकार्यकारणभावे दर्शितलाघवमपीत्यर्थः यद्यपि तन्मते भावनान्वयि
नि संख्यान्वयनियमादाख्यातेन भावनाविषयकसंख्यान्वयबोधस्य जनकत्वाद्भावनान्वयबुद्धित्वस्य संख्यान्वयबुद्धित्वव्यापक
तया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः फलोपजननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्यपेक्षणाद्विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयत्वविशेषण —

विशिष्टप्रथमान्तार्थोपस्थितिरूपायास्तत्राभावादेवोक्तस्थले व्यभिचाराप्रसक्तेर्नैतद्व्यावृत्तये संख्यान्वयकारणतावच्छेदककोटौ उक्तविशेष-
णप्रवेशावसरः तथापि कृतिशक्तिवादिमत उक्तस्थले नदापत्तिवारणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटावेवोक्तविशेषणाविना-
रणप्रयुक्तगौरवमस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थस्याख्यातार्थे विशेषणतयैवान्वयेन चन्द्रादेरेकत्र विशेषणतयान्वितस्य नैराकांक्ष्येणाऽपर-
त्र विशेषणतयान्वयायोगादुक्तव्यभिचाराभावेन तन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तमिदमपीति अधि-
कमन्यत्रानुसंधेयम् अत्राहुर्नव्याः लाघवोपबृंहितोक्तयुक्तिकदम्बेनाख्यातस्य धर्मवाचकत्वसिद्धौ तु नरकालकल्पनादृशा कार्य्य-
कारणभावप्रयुक्तगौरवं निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाकिंचित्करं फलमुखत्वात् किंच चन्द्राद्युपमाने आख्यातार्थसंख्याद्य-
न्वयोपगम आवश्यकः तत्र तदन्वयानुपगमे सादृश्यप्रयोजकधर्मालाभेन वाक्यस्यापरिपूर्णार्थतापत्तेः क्वांतार्थभोजनादौ तु सं-
ख्यादीनामयोग्यत्वादेवानन्वयेनानतिप्रसंगादेवं च नास्मन्मते दोषलेशोपीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टिप्पणम्॥ अत्र वैयाकरणाः अन्यविभक्त्यनुपदोपस्थितसंख्यायाः अन्यपदार्थेऽन्वयस्याप्रसिद्धत्वादेव भवदुक्तकार्य्यकारणभावक-
ल्पनमसिद्धम् अत एव पचतीत्यस्मादेवैककर्तृकपाकोपस्थितिः अन्यथा पाकानुकूलाकृतिरेकत्वमित्यनन्वितसंख्याया एवोपस्थितिः
स्यात् पदविशेषाध्याहारस्तु प्रकरणज्ञानं विनाऽसम्भवी अत एव कः पचतीति कर्तृविशेषजिज्ञासेति तस्मादिदमपीत्यस्य बाधकवि-
शेषं गौरवमपीत्यर्थः॥

कर्तृकर्मणो सत्त्वा याश्च निशेषणताव्यवस्थाप्य कालस्यापिना प्रतिपादयति कालस्त्वित्यादिना व्यापार इति धात्वर्थव्यापार इत्यर्थः
नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदके पुवर्तमाने लडित्यादिषु व्यापारवाचकपदानुपादानात्कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषण
तेत्यतस्तत्सूत्रप्रामाण्येनैव तां साधयति तथाहीत्यादिना तच्च धातुपदं चेत्यर्थ. धात्वर्थमिति फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थ स
त्तायामित्याद्यर्थनिर्देशाद्भूवादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति भाव -वदत बोधयत सम्भवस्तण इति वक्तृता प्राधान्यात् धातुजन्यबोधे विशे

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् तथाहि वर्तमाने लडित्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यं तच्च धात्वर्थवत्प्राधान्या
द्व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः न च संख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शंक्यः अतीतभावनाके कर्तरि
पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारंभदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च ॥ ६ ॥

प्यतयाभासमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्माख्याते फलस्य प्राधान्यं तन्मते फ
ल एवान्वय इति ध्वनितम् ग्राहयतीति आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्प्रत्ययार्थ
स्य साक्षात्प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यान्वयित्वनियमाच्चेति भावः कर्तृकर्मणोरिति समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति भावः पच
तीत्यापत्तेरिति कर्तुर्विद्यमानत्वादिति भाव एवमग्रेपि

नापिफलइति केचित्तु फलव्यापारयोर्धातोः पृथक्शक्तौ तयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयस्यौत्सर्गिकत्वा
त्तत्तद्व्युत्पत्तिजन्यतादृशबोधस्य तथान्वयबोधे प्रतिबंधकताकल्पने तु गौरवम् तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च धातू
नां शक्तिः कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामकः गौरवं च प्रामाणिकत्वान्न दोषाय इत्थं च कर्त्राख्याते व्यापा
रस्य प्राधान्यम् कर्माख्याते तु फलस्य यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन्कालान्वयः सूत्रस्थधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वान्नो
क्तविषयानवकाशः फलानुत्पत्तिदशायामारब्धे पाके फले वर्तमानत्वारोपाद्व्यापारे फलत्वारोपाद्वा पच्यत इत्यस्योपपत्तिरेकावय
वेपि समूहारोपादधिश्रयणकाले पचतीतिप्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव मानम् व्यापारविगमे फलसत्त्वेऽपाचि देवदत्तेनेत्यादि

नापि फलेन तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयं न चाम वा तजडी
कृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्॥ ऽप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्
पत्तिघटितत्वादित्याहुः तदपरे न क्षमंते पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयबोधाभ्युपगमेनानार्थहर्य्यादिपदोपस्थितानामश्वसूर्यादीनामप्यु
द्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव तंत्रतानुसर्तव्या तदभावाच्च प्रकृते कथं तदन्वयबोधापादनं तादृशफलव्यापा
रयोर्धातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगाणामारोपेणोपपादनं त्वऽगतिकगतिरिति स्पष्ट
मेव विवेकिनाम् एतदनुरोधेन भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाभ्युपगमे परमतानुसृतिरपीति व्यापारे आख्यातार्थकालान्वये दूषणमाशं
क्य निराचष्टे न चेति यत्नसत्त्वादिति यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वेन विषयाबाधान्मतु तदानीं फलानुत्पत्त्या न तादृशप्रयोगापत्ति

॥ दृष्टप्रयोगादि ॥

नतु परप्यत्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायरूपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेपि चेष्टादिपक्षकेणतल्लिंगकेनयानुमानेनतदवगता वुतिस्तुतीतिप्रयोगापत्तिर्दु समाधेयैवेत्याशंक्यैतापत्त्यपरिहरति किंचिच्चेष्टादिनेति यत्किंचिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रिययेत्यर्थ तदवगतौ यत्नानुमितौ अनुमानप्रयोगश्चैवदेवदत्तीयचेष्टाप्रयत्नजन्या चेष्टात्वान्मच्चेष्टावत् अथवा यत्नुत्थानानुकूलयत्न वान् विजातीयचेष्टावत्त्वादहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयो· कार्यकारणभावश्चप्रकृतेऽनुकूलस्तर्कइति परेणोक्तापत्तिं मन्ययैवपरिहरति तथाहि आमवातजडीकृतकलेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेपि तदजनकत्वान्नोक्तप्रयोगापत्तिरत एवो त्थानाययततइत्येवतत्रप्रयोगः यागपाकाद्युद्देश्यककुंडनिर्माणतंडुलक्रयणादिदशायांयजतिपचतीत्यादिप्रयोगवारणाय।

किंचिच्चेष्टादिनातदवगतौचायमुत्तिष्ठतिशक्त्यभावात् फलंतुनजायतेइतिलोकप्रतीतेरिष्टत्वात् एवंचतिङर्थे विशेषणमेव भावनैवप्रधानम्॥ ॥स्वरूपसंबंधरूपप्रयोजकताविशेषस्यैवसंबंधताया अभ्युपेयत्वादितिनश्चिन्त्यम् तदु द्देश्यकत्वहितदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् अयमेवच्छया फलेच्छाधीनत्वात् उपायत्वप्रयोजकत्वमेवकथमन्यथायागेच्छेतिप्रकृतेय जतीत्यादिप्रयोगोदुर्वारएव तस्मात्साक्षाज्जन्यजनकभावः फलव्यापारयोःसंबंधइत्येवाभ्युपेयम् तावतैवोक्तप्रयोगवारणात्प्र कृतेशक्तिरूपसहकारिकारणाभावेनतदनुत्पत्तावपि तदीययत्नेसाक्षाज्जनकत्वस्यनिराबाधत्वेनोत्तिष्ठतीतिप्रयोगस्येवेष्टत्वात्। प्रकृतधात्वर्थतयावगतेनसिद्धसाध्यत्व स्यैवसत्वेनोद्देश्यत्वस्यतदानीमसंभवाच्च एतदभिप्रेत्यैवस्मारकृतोत्थानानुकूलयत्नसत्वे इत्युक्तम् अतएवपाकानुकूलप्रकृतधात्वर्थयत्नसत्वेपचतीत्येवप्रयोगोन्यदानुपाकाययततेइति उपसंहरति एवंचेति विशेषणमे

प्रकृति प्रत्ययार्थयोरितिव्युत्पत्तिविरोधमाशंकते यद्यपीति अन्यत्र पचतीत्यादौ दृष्टमिति तथाच प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः भावप्रधानमिति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रकल्प्य नामाख्यातलक्षणप्रतिपादकेदमेवा- के अत्राख्यातं भावप्रधानमिति योजना यथाश्रुते पञ्चद्वयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेः शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थालाभात् अत एव वृद्धिशब्दस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थ इत्याकरोक्तं संगच्छते एवमग्रेपि आख्यातत्वावच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणे तात्पर्यावधारणाच्च लक्षणवाक्यात्छब्दमर्यादया प्रकृतपदद्वयार्थभेदस्याधिक

यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं तथापि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि इति निरुक्तात् भूवादिसूत्रादौ क्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ॥ ३ ॥

भावप्रधानमिति निरुक्तम् ३ नैयायिकाः ३

स्यभानेपि न क्षतिः लक्ष्यतावच्छेदकं च तिङंतरूपाख्यातत्वम् आख्यातमाख्याते नेत्यादौ तत्रैवाख्यातपदस्य शक्त्यवधारणात् भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च एतेन तिङः प्रधानभावार्थकत्वस्य प्रतिपादकमेवतदिति विवेदनः प्रत्युक्ताः तच्छब्दपरामृश्यभावादिचतुष्टयस्यैकदा तिङा प्रतिपादनासंभवाच्च भावत्वं निव्याप्यत्वम् नातः कर्माख्यातस्य फलविशेष्यकबोधकतावादिमते तत्राप्रसक्तिः प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे भावप्रतिपादकस्य भुङ्क्त इत्यादिनाम्न्यतिप्रसक्तेस्तन्निवारणाय विशिष्टमुपात्तम् प्रधानं चोपस्थितत्वात्स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव

तःकाङ्क्षे पाकइत्यादौप्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिबोधप्रतिपादकेपाकादिनाम्न्यतिप्रसंगः नचपचति
इ बोध्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयप्रतिपादकत्वंतत्त्वंव्यवस्यति इतराविशेषणत्वरूपंतुननत्तं पचतिभवतीत्या
दिवाक्यघटकपच्याद्यर्थक्रियायातदसत्त्वेनपचतीत्याख्यातेऽव्याप्ते क्तः पूर्वकालार्थकत्वस्यनिराकरिष्यमाणत्वान्नोक्तलक्षणस्य
लक्ष्येतिप्रसंगः कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइतिभाष्येणपाकइत्यादाविवतस्यसत्त्वातिदेशेनसाध्यत्वरूपभावत्वाभावा
देवनातिप्रसंगइतितुनसत् यतः साधुत्वान्वाख्यायकव्याकरणस्मृत्यायत्तदर्थभावेलिंगाद्यन्वयोनुभवसिद्धस्तस्मिन्नेव तदतिदि
श्यते यथापाकइत्यादौघञर्थभावस्य कार्यंतुलिंगाद्यननुभवेनतत्रतदतिदेशविषयस्यान्याप्यत्वात् अव्ययकत्वेननस्यधात्व
र्थानुवादकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च एतेनपचतिभवतीत्यादिवाक्यघटकाख्यातसमुदायकचित्क्रियातरनिष्ठविशेष्यतानिरू
पितविशेषणत्वाभाववत्त्वंतत् पच्याद्यर्थक्रियायाभवत्यर्थविशेषणत्वेपिकचित्तदसमभिव्याहारेविशेष्यतयैवभानात् नतत्रा
तिप्रसंगइत्युक्तम् उक्तापेक्षयाऽभावघटितत्वेनगुरुत्वात् अग्रिमेलक्षणेप्राधान्यस्यविशेष्यत्वरूपस्यैववक्ष्यमाणतयात्रा
पितस्यैवन्याय्यत्वात्तत्रभावः प्रधानमितिभाष्येणमदुक्तार्थस्यैवलाभाच्च सत्त्वप्रधानानामीति अत्रापिपूर्ववदुद्देश्यविधेयभाव
कल्पना लक्ष्यतावच्छेदकंचकृदाद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरूपंनामत्वम् प्रकृतिप्रत्ययौविभक्तिरित्येतन्नामसंज्ञा द्रव्या
लिंगसंख्याचनामार्थइतितद्व्याख्यात् क्रियाप्रधानमाख्यातंसत्त्वप्रधाननामयतः क्रियांपृष्टस्तिङन्तंचष्टे किंकरोतिपचतीति द्र
व्यंपृष्टःकृतांचष्टेकतरोदेवदत्तोयः पाचकइतिप्रशंसायामितिसूत्रस्यमहाभाष्याच्च तत्रकृतेत्यस्यतत्प्रकृतिकसुबंतेनेत्यर्थः
सूत्रप्रधानानिनामानीतिनिरुक्तभाष्यादित्यर्थः

कृताद्व्याभिधानेऽपिनकेवलेतिन्यायेनकेवलस्यप्रयोगानर्हत्वात् निरुक्तभाष्यस्यविभक्तिपदस्वारस्याच्च व्युत्पत्तिपक्षमवलंब्य
कृताद्व्यमिधानेऽपि...
वेदं नातोऽव्युत्पत्तिपक्षेनामादिष्वतिप्रसंगः लक्षणमाह सत्त्वप्रधानानीति सत्त्वंद्रव्यंवक्ष्यमाणलक्षणंतत्प्रधानंयत्रेतिविग्र
हाल्लिंगादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वंनामलक्षणमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्यनिपाताख्याता
दावतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणायप्रकारतानिरूपितत्वांतंविशेषणम् व्यक्तिबोधस्यधर्मविषयकत्वनियमेनजातिप्रकारतानिरू
पितत्वस्यातिप्रसंगावारकत्वात्तदनुपादानम् लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रांतेषुघटादिष्वतिप्रसंगस्तुलक्षणेतद्व्यतिरिक्तत्व
विशेषणेनैवपरिहरणीयः एवंधात्वर्थानुवादकप्रत्ययांतेष्वप्रसंगोऽपिलक्ष्यतावच्छेदकेनहिविशेषणेनैव तत्रनामत्वव्यव
हारोऽपिस्वाद्यंतत्वनिबंधनोभाक्तइतितद्भावः उपसर्गादिलक्षणंतुवक्ष्यतेभूवादीति इत्थंहितत्रभाष्यम् कानर्हीयंवाचोयु
क्तिः पचतिभवतित्वंपचसिभवति पक्ष्यतिभवतीति सैषावाचोयुक्तिः पचादिक्रियाभवतिक्रियायाः कर्त्रीभवतीतितेन
चाहत्यैवपचाद्यर्थक्रियाकर्तृकभवनक्रियायाः प्राधान्यंप्रतिपाद्यते धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपग
मेतुस्वस्वार्थविरुद्धत्वेनपदार्थांतरेविशेषणतयान्वयेनैराकांक्ष्येणभवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपच्यादिक्रि
यायामन्वयासंभवेनतद्विरोधोऽप्रतिरोधएवस्यादितिभावः सूत्रादावित्यादिनाप्रशंसायामितिसूत्रपरिग्रहः॥६॥
ननुभावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तेनतिङंतेभावनापरपर्यायभावप्राधान्यंप्रतिपाद्यतेसाचनैयायिकमतेकर्त्रा
ख्यातेकर्तृत्वंकृतिःकर्माख्यातेकर्मत्वम्फलंतन्निरूपिताश्रयत्वंवातैःसंख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्यभावना

पदस्य फले स्यत्वोपगमात् भावाख्यातेतु धात्वर्थव्यापार एवानुवादकत्वान्नदाख्यातस्य प्राधान्यं च तस्याः प्रकृत्यर्थापेक्षं समानप्रत्ययोपा
त्तत्वमत्मास्त्यो फलमात्रधात्वर्थ इतिवदतां मीमांसकानां मतेनदपि भाष्यमूलं नत्र लडाद्यर्थकालान्वयोपगमेतु तदेपेक्षमपि उक्त भाष्ये
पि क्रियापदार्थस्तत्समतभावनैव अतएव क्रियाप्रधानमाख्यातं चेष्टत्येवोक्तं न तु तिङन्तेनेति कृत्यादि रूप भावनायाश्च आख्यातार्थत्वे मा
न तु भूवादि सूत्रस्थ कथं ज्ञायते ऽयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति प्रश्न इह केऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्राहकमिह पचतीत्युक्ते कश्चि
च्छब्दः श्रूयते पचशब्दश्च कारान्तो ऽतिश्च प्रत्ययः श्रूयते ... र्थोपि कश्चिद् गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं पठतीत्युक्ते कश्चिच्छ
ब्दोहीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी पचशब्दो हीयते पठशब्द उपजायते अतिशब्दश्चान्वयी अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिद

अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभि. समभेदान्वयात् प्रथमांतस्य प्राधान्यापत्ति. ॥ ९ ॥

पजायते कश्चिदन्वयी विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयितेनमन्यामहे य शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽ
र्थो हीयते य शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयीति भाष्यम् तत्रातः प्रत्ययस्य
केश्चित्पूर्वाचार्यैः कल्पनादतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयट पच्यते पक्ष्यते इत्यादावप्युक्तान्वयव्यतिरेको हेनकर्मत्वस्याप्याख्या
तार्थत्वन्यायसाम्यात्तदेवावधार्यते-क्रियाभावप्रधानमिति निरुक्त तद्भाष्यस्वरसात्सकलकारकसंख्याविशिष्टभावनायाधा
त्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् अतएव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनो क्तेरेव तस्य धातुलभ्यत्वेन नामार्थत्वाभावादि

तिनदाश्रयात् नचहृपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्क्रियायामेकत्वसत्त्वेपिद्वित्वादिसत्त्वेमानाभावात्कथंतथोक्तसंगतिरितिवाच्यम् परे
त्वित्यादिनावक्ष्यमाणरीत्याकारकगतायास्तस्यास्तत्रारोपसंभवात् कालसंख्ययोर्द्योत्यत्ववत्कारकस्यापिद्योत्यत्वंन्यायसाम्यात्त
स्यप्रत्ययार्थत्वोपगमेपाचक इत्यादाविवप्राधान्यापत्तेःजात्यतिरिक्तपदार्थस्यविशेषणतायाः त्यक्तत्वात् अतएवस्त्रियामिति
सूत्रेभाष्येप्राधान्यापत्तिभियालिंगस्यवाच्यतापक्षउपेक्षितः वाच्यस्यापिप्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनतदसंगतिःस्पष्टैवनचोक्तकल्पे
ग्रामंगच्छतीत्यत्रकर्मबोधवद्ग्रामोरपादानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधापत्तिःपंचम्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभा
वात् तत्रकर्तृकर्मणोस्तिङ्समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्चद्योतिका अन्येषांत्वन्याः नहिस्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वमेवस्वार्थ
द्योतकतायांतंत्रम् उपसर्गाणांतदनापत्तेः किंतुस्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम् तच्चतंडुलादिपदोत्तरविभक्तेर
प्यक्षतम् द्रव्यस्यसंख्याऽविशेषितस्यतत्त्वेनाम्नः संख्याभानापत्त्यातदर्थकत्वमावश्यकमितितद्भावः अतएवभावकालकार
कसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्येतिभाष्यस्यकारकपदस्यासंकुचितवृत्तितापिसंगच्छते यदिचान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्य
र्थद्योतकतायाः क्वाप्यदृष्टचरत्वान्नोक्ताश्रयवर्णनंसाधीयइतिविभाव्यतेतदापिसंख्याकालकर्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियायाधा
त्वर्थत्वमादायतत्प्रवृत्तिः आख्यातस्यैवतादृशक्रियाद्योतकतासंभवात् नचास्त्वेवमेवाश्रयःवाच्यताकल्पोक्तकार्यकारणभा
वैकल्यनप्रयुक्तलाघवस्योपोद्बलकत्वादितिवाच्यम् यत्तादृशमतंप्रक्रियादशायांचक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वस्तैरप्याश्रयितुमशक्यम्
प्रागेवतुप्रकृतिप्रत्ययार्थविवेचनचतुरैराक्षपादैः तथाहिकारकविशिष्टक्रियायाधात्वर्थत्वेलः कर्मणीतिविधिवैयर्थ्यापत्तेः

नचतस्यद्योतकत्वप्रतिपादकता शानजादेरपितथात्वापत्त्यातत्रापिकर्त्रादीनांक्रियाविशेषणतयाभानापत्तेः किंच चैत्रोपचत
इत्यादौ चैत्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपेमानाभाव वाचकतामतेकर्त्राद्यंशेतद्धानोपगमेनप्रयोगप्रामाण्योपपत्तावप्रामा
ण्याभ्युपगमस्यान्याय्यत्वात् स्वाश्रयाधेयत्वसंबंधेनद्वित्वादेस्तत्रसत्वेप्यव्यावर्त्तकतयाविशेषणत्वाभावेनतदृशिष्टस्यतत्रासंभवा
च्च नहिद्वित्वाश्रयाश्रितघटादिरूपंक्रियायाद्दइतिव्यवह्रियते अधिकमग्रेवक्ष्यते किंचकर्त्तृकर्मणोःपदार्थैकदेशतयातत्रदेवद
त्तादीनामन्वयासंभवःपदार्थःपदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः तदन्वयाभ्युपगमेःपिधात्वर्थेऽभेदेनविशेषणतयास्तोकादिपदवन्नपुंस
कत्वापत्तिश्च अपिचक्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्यकर्त्तुर्विशेषणाकांक्षाविरहात्पचतीत्युक्तेकःकीदृगितिप्रश्नानुपपत्तिः वक्ष्यति
हिग्रंथकृत् नहिगुणभूतःकर्त्तानियेधंस्वागतेनगृहीतुमलमिति अतएवैतत्प्रामाण्यात्प्रत्ययवाच्यत्वं कर्त्तुर्धात्वर्थविशेषणत्वंचेतिम
तमपि परास्तः प्रत्ययस्यद्योतकतायामेवतन्निर्भरस्यदर्शितत्वात् प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैवततोलाभाच्च नचभावनायाःप्रत्ययवाच्य
तापक्षेप्युक्तप्रश्नानुपपत्तिर्दुःसमाधेयेवेतिवाच्यम् शक्तिप्रमाणलक्षणयावोपस्थितस्यकर्त्तुः साकांक्षत्वसंभवात् किंचप्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमितिव्युत्पत्तिसिद्धविभक्त्यर्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रतिविशेष्यतयाप्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेस्यकर्त्रा
द्यभावेनसंख्यान्वयासंभवःआख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेआख्यातार्थकर्त्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमप्यप्रहमूलकमेव प
दार्थयोराधाराधेयभावेनान्वयेविभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तन्त्रत्वात् विभक्त्यर्थकर्त्तुर्लिंगानन्वयिनोऽद्रव्यतयातत्रसंख्यान्वयासंभवात्
गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायाच्च मन्मतेऽयोग्यतयातस्याःस्वप्रकृत्यर्थानन्वयेपिप्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽस्तुतएव अस्तुरपिविशेषो

ऽध्यवसायकर इति न्यायात् किंचाख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे राजसंबंधिपुरुषाभिन्नकर्तृकं गमनमित्यभिप्रायेण राज्ञः पुरुषो गच्छतीति
वत्स्वस्वामिभावादिसंबंधेन राज्ञः कर्त्रन्वयविवक्षया राजा पुरुषो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः नच तत्र षष्ठीप्रसक्तिः तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशे
ष्यतया विवक्षायामेव तत्प्रसरात् व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् आख्यातार्थकर्तुर्नाम धात्वर्थत्वेन नामार्थधात्वर्थत्वयोरिति व्युत्पत्ति
विषयतायाअप्यभावात् नचतवापि चैत्रस्य पाकानुकूलाकृतिरिति चैत्रस्य पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं षष्ठ्यर्थस्य नामार्थसाकां
क्षतयाऽऽख्यातार्थकृतेश्च प्रथमान्तार्थसाकांक्षतया परस्पराकांक्षाविरहात् गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानामित्यादाविव पाकादिसंबंधिन
या चैत्रादिविवक्षायां षष्ठ्यन्तप्रयोगस्य सर्वैरेवोपगमाच्च तस्माद्धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थं प्रति प्राधान्ये निरुक्तमानोपन्यसनं सुधै
वेति कोविदो विदांकुर्वन्तु पचति भवतीत्यादौ तु पाकानुकूलाख्यातार्थकृतौ भवनाश्रयत्वरूपभवतीति तिङर्थभावनान्वयोपगमेन
पाकविशिष्टकृतौ भवनकर्तृत्वेऽवगते तद्विशेषणपच्यर्थक्रियायामपि तल्लाभात् पचादयः क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवंतीति
भाष्यस्यापि दृ[दृस]हेतुपरतया तेन व्यापारार्थकपचादिशब्दस्य समासे पच्याद्यर्थहेतवः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापारा भवनक्रियानिरू
पितकर्तृत्ववंत्यो भवंतीत्यर्थस्य तस्माल्लाभाद्धि तादृशैकवाक्यत्वस्यास्माभिरभ्युपगमान्न भूवादिसूत्रस्य भाष्यविरोधोपि तादृशभा
ष्यप्रामाण्यादेव च भवत्यन्ते धात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्ववन्मन्मते प्याख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे तिङ्जन्यभा
वनोपस्थितेरपि विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य कल्पनयोक्तैकवाक्यत्वस्य सूपपादत्वात् नचोक्तबोधाभ्युपगमे आख्यातेन कर्तुर

बोधनाच्चैत्रादिपदोत्तरं तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् तस्याश्चैत्रस्याधेयतासंबन्धेनान्वयाभ्युपगमेन मुख्यविशेष्यतयैव तद्‌ज्ञाने नाश्रया तिरिक्तार्थे विशेषणतया त्वन्या हि बोधनरूपस्याभिधानस्य तत्र सत्त्वात् तृतीयापत्त्यसम्भवात् तच्च चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽपि चैत्रस्याधेयतासंबन्धेनान्वयापत्तिरिति वाच्यम् प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थविशेष्यतापन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्यापि कल्पनेनोक्तदोषाप्रसक्तेः नच चैत्रे पाकानुकूलाकृतिरित्यत्रेव चैत्रः पचति भवतीत्यादौ सप्तम्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् धात्वर्थविशेषणीभूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव सप्तमीविधानात् एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च इत्याख्यानार्थकृतिमुख्यविशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तं वस्तुतस्तु चैत्रः पचति भवतीत्यादौ प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि नैकवाक्यताक्षतिः भवनकर्तृत्वान्विताया एव पाकविषयकभावनायाश्चैत्रांशे प्रकारतया भानसम्भवात् एतेन कृतिविशेष्यकबोधाभ्युपगमे प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधे तिङर्थभावनोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने गौरवमिति दूषणमलग्नकं विशेषणतयैव तदन्वयाभ्युपगमादित्यरुचेराह अपिचेति अभेदान्वयादिति इदं च तन्मतेऽपि कर्त्राख्यातार्थ इति स्वीयवासनानुसारेण नैयायिकमते तु कृतेराख्यातार्थतया तस्या आश्रयत्वेनैव प्रथमान्तपदार्थेऽन्वयादित्यवधेयम्॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाष्यसिद्धेति क्रियापिकृत्रिमंकर्मक्रियापिहिक्रियपयेप्सिताभवतिकयासंदर्शनप्रार्थनादिक्रियपयेतिकर्मणायमितिसूत्रस्यभाष्यसिद्धे
त्यर्थः त्वन्मते धावनानुकूलकृतिमान् मृगइत्यवांतरवाक्यार्थबोधस्यतत्रजायमानत्वेन धावनस्यकर्त्रीवरूद्धतयाविशेषणतयान्य
न्वयेनैराकांक्ष्येणदर्शनेकर्मतयान्वयायोगात् किंतु धावनानुकूलकृतिमान् मृगोदर्शनाश्रयस्त्वमित्येवबोधएष्टव्यएवंचैकमुख्यवि
शेष्यकबोधजनकत्वरूपैकवाक्यत्वाभावात्तद्विरोधोदुर्वारइतिभावः ननुधावनानुकूलकृतिमन्मृगस्यैवकर्मतयादृश्यर्थेन्वया
न्नोक्तदोषोऽतआह प्रथमांतेति कर्मत्वापत्तेति कर्मत्वेनप्रकारापत्त्येत्यर्थः कर्मतासंबधेनमृगस्यदर्शनक्रियायामन्वयस्त्वसंभवी

तथाचपश्यमृगोधावतीत्यत्रभाष्यसिद्धैकवाक्यतानस्यात् प्रथमांतमृगस्यधावनक्रियाविशेष्यस्यदृशिक्रिया
यांकर्मत्वापत्तौद्वितीयापत्तेः नचैवमप्रथमासामानाधिकरण्यात्कृत्प्रसंग एवमपिद्वितीयायादुर्वारत्वेनपश्य
मृगइत्यादिवाक्यस्यैवासंभवापत्तेः नचपश्येत्यत्रतमितिकर्माध्याहार्यंवाक्यभेदप्रसंगात्॥ ॥नामार्थधात्वर्थयोरितिव्यु

त्तिविरोधाद्वक्ष्यमाणद्वितीयापादनविरोधाच्चेतिभावः द्वितीयापत्तेरिति कर्मणोऽत्रतिङानभिधानेनानभिहिताधिकारीयकर्मणि
तीयेत्यस्यजागरूकत्वादितिभावः एवमिति मृगपदोत्तरंद्वितीयाप्रसंगेइत्यर्थः शानज्विधौलडर्थकर्त्तुः प्रथमांतार्थसामानाधिकर
ण्येनविशेषितत्वान्मृगपदस्यद्वितीयांतत्वेतदापत्त्याद्वितीयानभविष्यतीतिशंकितुराशयः नहिशत्रापत्तिर्द्वितीयाप्रतिबंधिका किंतुका
णोऽभिधानंतदभावसत्त्वाच्चद्वितीयादुर्वारेत्याशयेनसमाधत्ते एवमपीति असंभवापत्तेरिति मृगस्यकर्मतयादृश्यर्थेऽन्वयोपगमेधा

नन्वर्थैक्यादेकवाक्यता आकांक्षा चेद्विभागे स्यादिति जैमिनिसूत्राद् विच्छिद्य पाठे साकांक्षत्वे सत्ये कार्यप्रतिपत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते प्रकृते तमित्युक्तेक मित्याकांक्षासत्त्वाद्यथाकथंचिद्वाक्यद्वयस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकदर्शनरूपैककार्यप्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसंगोऽत आह उत्कटेति अध्याहार इति पूर्वानुपात्ताकांक्षितपदस्यानुसंधानेनेत्यर्थः अनन्वयापत्तेश्चेति तत्पदेन मृगस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगस्य वा परामर्शे पीप्सितस्य तादृशधावनक्रियाया दृश्यर्थकर्मत्वान्वयस्य तद्वाक्याद्धानानुपपत्तेः

उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादध्याहारोऽनन्वयापत्तेश्च एवं च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किंत्वाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः भावनाप्रकारकबोधप्रतिकृतजन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादावनुरोधादि

त्यर्थः उपसंहरति एवं चेति आख्यातार्थविशेष्यकबोधाङ्गीकर्तृनये एकवाक्यतानुपपत्तिरूपदूषणग्रस्तं चेत्यर्थः नादरणीयमिति उक्तदोषग्रस्तत्वादिति भावः स्वमतनिष्कर्षमाह किंत्विति फलव्यभिचारनिरासायोपस्थितिविशेष्यतां विशिनष्टि भावनात्वावच्छिन्नेति ननु त्वन्मते प्याख्यातस्य धात्वर्थमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियमभङ्गप्रसंगोऽत आह पश्येति तथा चोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः तथा च न नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः चा

कयस्यानामत्वात् अतएवनततोद्वितीयापत्तिरपि धावनविशिष्टस्यदर्शनकर्मत्वावगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापिकर्मतालाभा
च्च नप्रतिपिपादयिषितान्वयालाभोपि चैत्रःपचतिभवतीत्यादौनूक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव तथाचोक्तकार्य्यकार
णभावकल्पेकथंतदनुरोधोवीजमतआह दिगिति तदर्थस्त्वेवंरीत्यावाक्यैकवाक्यताप्रतिपादनेभाष्यकृत्संमतपदैकवाक्य
तयाप्रतिपिपादयिषितान्वयालाभएव किंचाभेदेननीलविशिष्टघटस्यकर्मत्वेप्रतिपिपादयिषिते नीलंघटंजानातीत्यादौद्वि
तीयानुपपत्तिरिति अत्रनैयायिकाः धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धमृगस्यकर्मतासंबंधेन दृश्यर्थेऽन्वयोपगमात्पदैकवाक्यता
भंगः तदवरुद्धंचतदन्वयितयातात्पर्य्यविषयत्वम् नचैवंकर्मतासंसर्गेणतंदुलस्याप्यन्वयसंभवात्तंदुलःपचतीतिप्रयोगा
पत्तिरितिवाच्यम् यतोनवयंसामान्यतःकर्मत्वादिभेदसंबंधेननामार्थस्यधात्वर्थेन्वयमभ्युपेमः किंतुक्रियांतरकर्तृत्वाव
रुद्धस्यनचतंदुलस्तथायेनपच्याद्यर्थेतस्यकर्मतासंसर्गःस्यात् अतएवकाष्ठं भस्मराशिःकरोतीतिनप्रयोगः भस्मराशेःकर
र्तृत्वानवरुद्धत्वात् काष्ठंभस्मराशिःक्रियतेइत्यादौकर्मत्वांतरावरुद्धक्रियायांतुतदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्या
न्वतत्संसर्गत्वानभ्युपगमेवाक्यभेदापत्त्यातद्वाक्यजबोधस्यकाष्ठंनश्यतेभस्मक्रियतेइतिवाक्यद्वयजबोधस्येवभस्मका
ष्ठविकृतिर्वेतिसंशयनिवर्त्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्रप्रपंचात्रपदैकवाक्यतायाअनायासेनैवोपपत्तौधात्वर्थभावनाप्रकारक
बोधेभावनोपस्थितेर्हेतुत्वंनिष्प्रमाणकमेव नापिमृगपदोत्तरंद्वितीयापत्तिःप्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वस्याविवक्षणा

चितमेवं=२

दत एव ननञ्पष्ठीप्रसक्तिरपि संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव षष्ठी शेष इत्यनेन तद्विधानादेवं घटो नास्तीत्यादावपि
बोध्यम् किंतु प्रातिपदिकार्थे तत्र प्रथमैव नापि नीलघटं जानातीति प्रयोगानुपपत्तिर्घटस्य क्रियांतरकर्तृत्वानवरुद्धत्वेन कर्मत्वांतर
विशेषणतानापन्नतया ज्ञानात्मर्थक्रियायां कर्मतायाः संसर्गत्वासंभवात् पष्ठ्यलक्षणपर्यायवक्तः परमधार्मिक इत्यादौ चस्तीत्यथा
हार्थ्ये वस्तुतस्तत्र दृश्यते न तंडुलः पचतीत्यादौ बोधापादनन विचारसहत्कर्मतान्यसंसर्गकप्रत्ययार्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धेः
वापादनासंभवात् तंडुलपचतीत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसंबंधेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेन्न हि तादृशबोधे हि मीयात तंडुलं
पदसमभिव्याहृतपचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वपातदभावादेवापाद्यस्याप्यसंभवात् ननु कथं तादृशं फलं कथं चिन्नसिद्धं तादृश
स्यैवापत्तिः संभवतीति एतेन पष्ठ्यलक्षणेत्यनास्तिर्भवतीपरोऽनुप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यस्यापि शब्दस्वारस्येन वाक्यपरिये
यकक्रियानामावेऽस्त्यध्याहार इत्यर्थलाभेन प्रकृते वाक्यपरिपोषिका यादर्शनक्रियाया. सत्त्वेन तदध्याहारे मानाभावात् कर्मता
संसर्गेणान्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलपकम् एवं चाख्याते प्रथमान्तपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधो नि
बाधः अत एव योयः स्त्रस्य पचेति द्वितीयान्त सोऽतिनिदिनइत्यत्र प्रधानपरामर्शितदो द्विजपरामर्शकत्वम् ननु प्रथमान्तार्थविशेष्य
कबोधवादिमते पचति कल्पं चैत्र पचत. कल्पं चैत्रो रत्यादौ कल्पवाच्यत्वस्यकर्मतया तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमान्तत्वेऽपि
पदसमानलिङ्गवचनत्वापत्तिरिति चेन्न स्वार्थिकाना प्रापपत्त. प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतकुत्सादिद्योतकतया प्रकृते प्रकृत्यर्थताव

दकक्रियागतेषदसमाप्तत्वस्यकल्पपाद्योतनात्सत्वासत्वाभ्यांप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्यभावेषदसमाप्तत्वप्रतिपादककल्प
बाद्यंतेनपुंसकैकवचनांतत्वयोरौचित्यात् कल्पबाद्यंतस्यनामत्वेनसमानविभक्तिकत्वेनचतदर्थस्यचैत्रेऽभेदान्वयापत्तिरिति
नुमूर्खप्रलपितत्वादनादेयम् लक्ष्यार्थकर्तुर भेदान्वयस्येष्टत्वात् शक्यार्थस्यत्वयोग्यत्वादेवानन्वयात् घटः पट इत्यादौव्य
भिचारवारणायव्युत्पत्ताव्सतिबाधकेइतिविशेषणाच्चेत्याहुः अत्रेदमाभातिप्रथमांतकर्तृवाचकपदसमभिव्याहारे प्रायःप्रथमांतार्थविशेष्यकबो
धएवनेयायिकानांक्वचित्तुपश्यमृगोधावतीत्याद्येकवाक्यतानुरोधात्तिङर्थभावनाविशेष्यकोपिसः तथाहि वैयाकरणेरुक्तस्थलीयैकवाक्य
तानुरोधाद्धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधेधातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुताकल्प्यते नैयायिकैस्तु तिङर्थभावनाविशेष्यकबोधेधातु
जन्यभावनोपस्थितिः समभेव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिप्रवादानुरोधात् प्रथमांतार्थकर्तृप्रकारकबोधेक्रियांतरकर्तृत्वा
विशेष्यतापन्नतिङर्थभावनोपस्थितेरपिसाकल्प्यते तथाचोक्तस्थले आधेयतासंबंधेनमृगविशिष्टधावनानुकूल
कृतेः कर्मतयादृश्यर्थेऽन्वयेमृगनिष्ठायाधावनानुकूलाकृतिस्तत्कर्मकदर्शनाश्रयस्त्वमितिवाक्यार्थबोधः धावनविशिष्ट
कृतौचबोधितकर्मत्वस्यसविशेषणेहीतिन्यायाद्धावनेपर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्यापिलाभः नापिमृगपदोत्तरं
द्वितीयापत्तिः मृगकर्मतायाएतद्वाक्यादलाभात् एवंचपचतिभवतीत्यत्रापिवर्त्तमानभवनाश्रयिकाकृतिरितिबोधात्तत्राप्ये
कवाक्यत्वाक्षतिः एवंचप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिन्यायाविरोधेनैवभाष्यकारोक्तवाक्यतान्यायनयेपिसूपपादेत्यलंपरमतां
नुवर्णनेन॥

फलितमाह इत्यत्रेति आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधप्रतिभात्वर्थभावनोपस्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधेनादृष्टफलोपस्थितेर्हेतु
तेत्यर्थः भावनेत्यस्य वर्त्तमानेत्यादि कर्माख्याते भावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनं तु प्राचामनुरोधेन नव्यास्तु कर्मकृतिफलविशेष्य
बोधस्यदृष्टत्वेन कर्माख्यातेपि तद्विशेष्यकबोध एव न्याय्यः एवंच प्रत्ययार्थस्याप्रधानत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि न
विरुध्यते अत एवेष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न भिन्नार्थकत्वात्किंतु पुत्रमिच्छतीत्यर्थ एवेति सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् अ
न्ययोभयत्रापि व्यापारविशेष्यकबोधे भिन्नार्थकत्वकथनासंगतिः अस्मन्मते त्वेकत्र व्यापारो विशेष्यो ऽन्यत्र च तद्रूपं फलमिति भिन्ना
र्थकत्वस्पष्टमेव क्यजंतात्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभो ऽकर्मकत्वात् उक्तं च कैयटेन यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेवेष्यते पुत्रो न
न
इत्यत्र पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना पच्यते इत्यत्रैकाश्रयया या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः
तु क्यजंतस्य कर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति इत्यत्र भावनाऽत्रैकाश्रयिका वर्तमाना विक्लित्तिरिति बोध इत्याहुः भावाख्याते तु भा
वनैव विशेष्यतयैवानुभवात् तिङ् त्वनुवादक एव किंतु लडादिना कालमर्थकः तस्मात्तु न तदर्थः कर्मादिरूपार्थोपस्थित्यात्मकहेतु
भावेनैव तदर्थस्य व्यापारान्वयासंभवात् किंतु न केवलेत्यादिन्यायेन साधुत्वार्थमेकवचनमेव एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति
सिद्धान्तात् कालेयुक्ताभिसरणे मुह्यति मृगमोहिकाः उष्ट्रासिकाः समास्यते शय्यते हतशायिका इत्यत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगा
देवेति भाष्य नव्यास्तु एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वसत्त्वे व गमके यथाव्ययात् इत्यनावश्यकस्यापादाप्सुप इति अत एवाव्यात् इति सूत्रभाष्येति

ङः तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशंक्य तिङां संख्याया उक्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये त्वदुक्तरीत्या तिङां कारकगताया स्तस्या उक्तत्वेपि प्रकृत्यर्थगता
यास्तस्या अनुक्ततयौत्सर्गिकतया वैकवचनस्याशक्यवारणत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव द्व्येकयोरित्यादेर्लः कर्मणीत्यनेनैकवाक्यतापि
~~~~~लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां स्थाने चैकत्वादौ तिबादयो भवन्तीत्याकारेव नहि तत्र द्वितीयैकर्मणीत्याद्यस्ति येन संख्यायाः कारक
विशेषणता प्रतीयेत आवृत्तौ च न मानम् तस्मात्सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवान्वयः कस्यैकत्वादावित्याकांक्षायामुपस्थितत्वात्प्रकृ
त्यर्थान्वयस्यैवोचितत्वात् कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रति विशेषणत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन संख्यायामसंबंधात् कर्मणीत्
यादेः कस्य कर्मणीत्याकांक्षासत्त्वेन तत्र धात्वर्थान्वयस्य क्लृप्तत्वात् क्रियायामप्येकत्वमस्त्वत एका क्रियेति निरूपसूत्रभाष्यात् एवं च तत्
स्य प्रकृत्यर्थेन्वयादेकवचनम् द्वित्वादिकं तु स्वोत्तरतिङ्वाच्यकारकगतं तत्रारोप्य कर्तृकर्मकेषु तिङ्षु द्विवचनादिसिद्धिः अत एव
वनसाधने द्वित्वादिसंशयः साधनस्यानिमित्तत्वात् अनेकः पचतीत्याद्यनुरोधेन साधनेपि संख्यारोपस्य तवापि वाच्यत्वात् तस्या
प्यन्वयः प्रकृत्यर्थ एव प्रकृते हतशायिकाः शय्यंते इत्यादौ हतशयनसदृशानीत्येवं उपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमेये तिङ्
तार्थक्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनम् तिङ्वाच्यकारकगताया एवारोपो नान्यगताया इत्यत्र धात्वर्थशक्तिस्वभाव ए
वबीजम् अत एव भावे द्विवचनादि न दुक्तम् एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते न तु लिंगाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति
एवं चाख्यातार्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिपरिपा
लनं चेत्याहुः तदपरे न क्षमंते औत्सर्गिकैकवचनस्य समयपरिपालनार्थकतया तत्र गमकाकांक्षाया अभावेन सत्येव गमक इत्युक्तिर्व्यर्था
~~~~~

यदपि गमकतयाद्यसूत्रभाष्योपन्यसनतयैव यत्तदेव भाष्यम् क्रियायां संख्यासामान्याभावबोधकम् तथा हि क्रियासु संख्याभावे निर्दे-
नात्सु तु नियकाभत्यपार्थे कारकसंख्यामादाय प्रकृत्यर्थगतसंख्याभेदाय वा वक्तव्या न च प्रकृत्यर्थस्यापि तत्त्वरूपतया संख्यान्वयायो-
ग्यत्वात्कारकगतसंख्यामादायैव प्रसक्ता सति ऊक्तत्वादित्यनेन निराक्रियते समयपरिपालनस्य तिङ्वक्तृतया तदभ्यासैव तन्निराकरण
स्याप्रसक्तेः एकाच क्रियेति भाष्यमपि न क्रियाया एकत्वं बोधयति किन्तु संख्यासामान्याभावमेव कथमन्यथासाधारणैकवचनेनैवोपप-
त्तौ वचनारम्भसार्थक्यम् किं चोपमानेव बहुत्वोपपादनसामर्थ्येन निवदता कारके द्वित्वाद्युपपादनसामर्थ्येनेत्युक्तप्रायम् एवं चा-
हनश्यापिका इत्यत्रोपमानेव बहुत्वोपपादकबहुवचनवत् प्रकृते कारके कस्यचिद् द्वित्वाद्युपपादनस्याभावाज्जदारोपासंभव. ननु चैत्र-
मैत्रावितिद्विवचनादितस्तदवगतिः चैत्रो मैत्रश्च पचत इत्यादाववगतेः भावाख्याने सोन र तिङ्वाच्यकारकाप्रसिद्ध्या द्विवचनासंभ-
वाच्च कस्यैकत्व इत्याकांक्षायां योग्यसंबंधिन्या एवोचित्वात् क्रियायास्संख्यान्तरपरिच्छेदकांक्षाया एवासंभवेन न तन्नान्वयो नके:
पाहतत्वाच्च कारके संख्यान्वये तु प्रतीतिरेव मानमिति तदनुपपन्नेरिविकमं पीत्यादिपदानुरंतो मानत्वात् उक्तवाक्यपदीयस्य
व्याख्यातार्थक्रियाया एकत्वेपि संख्यासामान्याभाववत्त्वेपि क्वचित्कर्तृकर्मादिबहुत्वेन साक्षान्नैव प्रतीयत इत्यर्थान्न मति रोधोपि
ततः शब्दमर्यादया धात्वर्थे तिङर्थसंख्यान्वय इत्यर्थस्यालाभाच्च गुणानां च परार्थत्वादिति तु सति प्रकृत्यर्थस्य योग्यत्व एव. अत
स्वकेपदादिभिस्तिङर्थसंख्यायाः कारक एवान्वयः स्वीकृत एवं च भाष्यकारप्रयोगादन्यत्र भावाख्याने द्विवचनासाधुत्वमेवेति ॥

आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति समानविभक्तिकयोरेवाभेदान्वय इति नियमस्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः अकर्मकस्थलेपि फलव्यापारोभयार्थकत्वं धातोरन्यैरपि स्वीकार्य्यमिति सूचयंस्तद्बोधप्रकारमाह घटो नश्यतीति तद्व्यापाराकांक्षायामाह सचेति प्रतियोगित्वेनि प्रतियोगित्वविशिष्टं तु निरूपकतासंबंधेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः अत एवेति यतो नाशमात्रं नार्थः किंतु प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीरूपो व्यापारोऽप्यत एवेत्यर्थः फलव्यापारयोरेकाधिकरण्याच्च न सकर्मकत्वम् एतदर्थमेव प्रतियोगित्वविशिष्टस्योपादानम् यन्मते नाशमात्रं न धातोरर्थस्तन्मते नाशोत्पत्त्यनंतरं नाशस्य सदैव सत्त्वान्नश्यतीति प्रयोगाप

देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिः तदर्थस्याभेदान्वयः घटो नश्यतीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् अत एव तस्यां सत्यां नश्यति तदत्यये नष्टः तद्भावित्वे नंक्ष्यतीति प्रयोगाः देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चांततआश्रयतैवेति रीत्योह्यम्॥

॥ नित्यस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगानुपपत्तिरिति सूचनाय तस्यां सत्यामित्यादिना त्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम् नैयायिकमतं तु लुङर्थनिरूपणे वक्ष्यते जानात्यादिसविषयार्थकानां ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वानुपपत्तिं सूचयंस्तन्मते शाब्दबोधं दर्शयति देवदत्तो जानातीत्यादि आदिपदग्राह्यार्थमाह इच्छादीति क्वचिज्जानातीत्यादावित्येव पाठः सचेति ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः तदन्वेषणायामात्ममनःसंयोगस्यैव

सुलभत्वादाहाततइति तदनुपस्थिताविव्यर्थ आश्रयत्वेनेति तस्याश्रनवयवत्वेपिसावयवत्वारोपाद्व्यापारत्वमिर्वाह्यमितिभावः॥
उपोद्घातसंगत्याशबादीनांद्योतकतांनिरूपयितुमाह नन्विति ननुसकृदुच्चरितः शब्दःसकृदर्थंगमयतीतिव्युत्पत्तेर्नैकदार्थद्वय
बोधः तस्माह कर्तृमात्रबोधवदिति मात्रशब्दोवधारणे तात्पर्येति तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्राहकमित्य
र्थ अतएवकर्त्तरिशबित्यादौकर्त्रादिग्रहणसार्थकमन्यथालः कर्मणीत्येतद्विहितलादेशैरेवकर्त्रादिबोधेनान्यलभ्यत्वा॥

नन्वाख्यातस्यकर्तृकर्मशक्तत्वेपचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः कर्तृमात्रबोधवत्कर्ममात्रस्यापिवाबोधापत्ति
रित्यततात्पर्यग्राहकमाह फलव्यापारयोस्तत्रफलेतङ्यक्चिणादयः व्यापारेशप्श्नमादयस्तुद्योतयंत्याश्रया
न्वयम् तङादयः फलेआश्रयान्वयद्योतयति फलान्वय्याश्रयस्यकर्मत्वात् तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यापा
रान्वय्याश्रयस्यकर्तृत्वातद्द्योतकाः कर्तृद्योतकाइतिसमुदायार्थः द्योतयतितात्पर्यग्राहयति नन्वेवंक्रमा
दमुनादृदइत्यबोधिसइत्यादौपच्यतेओदनः स्वयमेवेत्यादौचव्यभिचारः॥

तदैपर्यंस्पष्टमेवेतिभावः मूलेफलव्यापारयोस्तत्रेति तत्रेतिधातूपस्थाप्ययोरित्यर्थ फलव्यापारयोरितिनिर्द्धारणेसप्तमीत्याशये
नव्याचष्टेसारेफलेइति व्यभिचारइति यगादीनामन्वयेशबादीनांव्यतिरेकेचेत्यर्थः यगादिसत्त्वेपिफलेआश्रयान्वयाबोधाच्छबा
द्यभावेपिव्यापारेतिदर्थेआश्रयान्वयात्तदेवोपपादयति॥

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि सौकर्य्यातिशयद्योतनार्थाचतद्विवक्षा तंदुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैवफलजनकता
याधात्वर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु फलस्यापिजनकव्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपेणव्यापारत्वेनभानादिति पूर्वमुक्तत्वात्तंदुल
गतफलस्यैवव्यापारत्वेनविवक्षायामित्यर्थः साधनादिति तथाचव्यभिचारान्नतङादीनांद्योतकतेतिभावः कमादीत्यादीति कर्म
कर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः सामान्येत्यादिकमादित्यस्यविवरणम् सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यविषय

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरिलकारेसति कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइत्यतिदेशेनयगात्मनेपदचिण्चिण्वदि
टामतिदेशाद्यगादिसत्वेपिकर्तुरेवबोधाद्व्यापारएव। अयान्वयाच्च अबोधीत्यत्रापिबुध्यतेःकर्त्तरिलुङ्‌क्लिःत
स्यदीपजनेतिचिण्चिणोलुगितिनस्यलुक्‌इतिसाधनादित्याशंकायामाह उत्सर्गोयं कर्मकर्त्तृविषयादौविपर्य्य
यात् तस्माद्यथोचितंज्ञेयंद्योतकत्वंयथागमम् ४ कर्मकर्तृविषयादौपच्यतेओदनःस्वयमेवेत्यादौ अत्रह्योदनाभि
न्नाश्रयकः पाकानुकूलोव्यापारइतिबोधः कमादित्यादिपदग्राह्यम् अत्रसामान्यविशेषज्ञानपूर्वकएकनार
दविषयकज्ञानानुकूलः कृष्णाभिन्नाश्रयकोऽतीतोव्यापारइतिबोधः यथोचितमितिसकर्मकधातुसमभिव्याहृत
भावसाधारणविधिविधेयचिण्यगादिकर्मद्योतकमितिभावः ॥ ४ ॥ त्वेपर्य्यवसानमित्यभिप्रेत्याह विषयकेति भावसाधा
रणेति भावकर्मणोः सार्वधातुकेयगित्यादिविहितेत्यर्थः तेनदीपजनेत्यादिविहितव्यावृत्तिः सकर्मकधातुसमभिव्याहृतयगादीनां
कर्मद्योतकत्वादाह सकर्मकेति पच्यते तंदुलःस्वयमेवेत्यादौयगादितुनतथाकिंत्वातिदेशिकम् कर्मवत्कर्मणेतिविहितातिदेशे

एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञास्योत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिस्त द्व्यवस्थापनं कर्त्तुमुचितं न तु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरं तेन जिज्ञासाविच्छेदादित्याशंकायामाह सूचीकटाहन्यायेनेति तथा च सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे ज्ञाते निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपादतया च प्रथमं वाक्यार्थ एव शिष्यजिज्ञासोदयात् एष एवादौ निरूपितो न तु धात्वर्थो निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः लडाद्यर्थं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम् तथा च यजेत पचेतेत्यादौ यज्यादावित्यर्थः अवाच्यत्वम् वाच्य

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य फलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडाद्यर्थे भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन्प्रति व्यवस्थापयति व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया कृञोऽकर्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते ५ पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूलभावनानादश्युत्पादनेति विवरणाद्धि विव्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः ॥

नानि रूपकत्वाभावप्राभाकरादीनित्यादिना नैयायिकसंग्रहः अयमपि व्यापारो धात्वर्थो नैन नैयायिकसमतस्तथापि नासौ तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः व्यापारो भावना सैवेत्यादि पूर्वार्द्धस्य योगुणभूतैरवयवैरित्यनुक्तलक्षणलक्षितोऽर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विव्रियते विव्रियमाणस्य विवरणसमानार्थकत्वेन धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः तत्रोद्देश्यविधेययोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिंगकत्वस्य शौन्य हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादिवदुभयत्र दर्शनात्त्रसेति स्त्रीलिंगनिर्देशानुपपत्तिः पुल्लिंगत्वेऽपि सो चि लोपे चेदिति लोपेन साधुत्वाच्च भावनैव वाऽस्तु नान्यदपराम

ननु या क्रिया भावनासैवोत्पादनापि च सा स्मृतेत्युक्तेपि क्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह व्यापारपदं चेति तथा च व्याप्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुकूलयावतामधिश्रयणादीनां भावनात्वलाभः क्रियापदेन तु कृति पदवद्यत्नमात्रार्थकेनोक्तविवरणात्कृतेरेव भावनात्वलाभः स्यादिति तदुपात्तमिति भावः अत एवेति तत्तद्रूपेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवेत्यर्थः सर्वसिद्ध इति पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमान्न वेति संदेहानुदयादिति भावः यद्रीत्या नैयायिकैः कृतित्वस्याख्यातवाच्यत्वं व्यवस्थापितं तद्रीत्यैव धातोः कृतित्वं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तटस्थाशंकां निराकरोति न चैवमेषामित्यादि न चेति साध्वीत्यनेनान्वि

व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् अत एव पचतीत्यत्राधःसंतापनत्वफूत्कारत्वचुल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः न चैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुणि संभवात्॥

॥ तम् एषाम् अधिश्रयणत्वादीनां गौरवादीति धातुवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वान्नानात्वाच्चेति भावः तदवच्छेदकमिति धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे रथादावचेतने तद्धातोः प्रयोगानुपपत्तिरत आह रथो गच्छतीत्यादि व्यापारादीत्यादिनाश्रयत्वपरिग्रहः नैयायिकरीतिरिति आख्यातार्थविचारे हि तैर्व्यापारलक्षणां स्वीकृत्यायं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयापि समर्थनीय इत्यभिप्रेत्य रीतिपदोपादानं तत्त्वांशे तन्मतादर इति भावः लाघवोपष्टब्धमानादेवार्थसिद्धिर्न केवलाल्लाघवादित्याशयेन तद्रीतेरेवासाधुत्वमाविष्करोति शक्यतावच्छेदकत्वस्येति

ननुतेर्षाकृतित्वापेक्षयागुरुत्वमेववाधकमतआह तयोरिति शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः बीजाभावादिति असं
भवतिसमनियतेलघौधर्मेगुरौतदभावादित्यस्यप्रकृतेऽनवतारणयथावच्छेदकत्वंसरूप सम्बन्धविशेषस्तदानत्स्वरूपत्वंगुरूणामप्यक्ष
तम् अयातिरिक्तदागुरुधर्मेपितत्स्वीकारआवश्यक गंगातीरत्वलक्ष्यतावच्छेदकमितिव्यवहारात् सम्बन्धावच्छेदककोटिप्रविष्ट
त्वसौभयत्रसाम्याच्च तत्रन्यूनातिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमादायतादृशव्यवहारोयदितदासर्वत्रैवतथास्त्विति भावः ननुलाघ
देवननत्सावच्छेदकत्वंवदामः किंतुमानादपीत्याशङ्कते नचेत्यादि यत्नार्थककरोतिनेत्युभाभ्यामपस्जन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपिघटा

तयोर्वैषम्येबीजाभावात् नचपचतिपाकंकरोतीतियत्नार्थककरोतिनाविवरणायत्नएवार्थइतिवाच्यम् रथोगमनंक
रोति बीजादिनाङ्कुरः कृतइतिदर्शनात् कृञोयत्नार्थकतायाअसिद्धेरिति किंचभावनायाअवाच्यत्वेघटंभावया
तीत्यत्रेवघटोभवतीत्यत्रापिद्वितीयास्यात् नचात्रघटस्यकर्तृत्वेनतत्संज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधान्नद्वितीयेतिवाच्यम्

कुर्यः कृताकृतव्यवहारात्कृञोयत्नार्थकत्वसिद्धमेवेतिध्वनयति विवरणादिति तदर्थप्रतिपादनरूपादित्यर्थः धातुमात्रयत्नस्य
विशिष्टशक्तंवाधकंविनायत्नत्वविशिष्टार्थककरोतिप्रतिपादितार्थकत्वात् यद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकंभवतितत्र
शक्त घटत्वविशिष्टशक्तघटपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवत् इतिसामान्यतोदृष्टानुमानविषयशक्तिग्राहकत्वाद्विव
रणस्येतिभाव यत्नएवार्थइतिपाठः आख्यातार्थइतिपाठस्तुप्रकृतसंदर्भविरुद्धः अर्थः धात्वर्थः एवकारेणव्यापारस्यव्यावृत्त

व्यवच्छेदः कृञो यत्नार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसंभावना तदेव गगनकुसुमायमानमित्याह रथो गमनं करोतीत्यादि रथा
दावचेतने यत्नस्य बाधेन तादृशप्रयोगानुपपत्त्या न कृञो यत्नार्थकत्वमपि तु व्यापारार्थकत्वमेवेति तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थक
त्वमेव सिध्यतीति भावः ननु रथो गच्छतीति प्रयोगस्य धात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारे लाक्षणिकत्वान्न तेन यत्नार्थकत्वक्षतिरत आ
ह बीजादिनेति तथा च कृञो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्येण तत्रैव शक्तिर्न्याय्येति तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमंगीकरणीय
मिति भावः अत्रेदमवधेयम् पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः व्यापारसामान्यार्थककृञा विवरणात् एवं च व्या
पारत्वेन कृतेरपि संग्रहान्मत्तो भूतं न तु मया कृतमित्युपपद्यते इति तत्र तत्रोक्तं संगच्छते तत्तद्रूपेण क्वचिद्बोधस्तु पचत्यादीनां त
त्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेत्यभियुक्तोक्तेः अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनावसरे वि
क्लित्त्यनुकूलो व्यापारः ज्ञानानुकूलो व्यापार सामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोक्तीर्तिनस्य संगतिरिति कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति मू
लमवतारयति किंचेति अवाच्यत्वे धात्वशक्यत्वे द्वितीयास्यादिति धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् घटस्येति घटं भावय
तीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तिः मन्मते तु धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न तदापत्ति
रिति भावः ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वबाधेऽपि धात्वर्थफलान्विताख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात्तेन
नकर्मत्वस्यावश्यं बाधेन नोक्तस्थले द्वितीयाप्रसक्तिरन्यथा कर्तरि लकारोऽप्यनाकारतामापद्येतेत्याशंक्य निराकुरुते नचेति सा

निराकरणप्रकारान्तरमाह अनुगतेति चेतनाचेतनसाधारणेत्यर्थः त्वन्मते भवदीयमते दुर्वचत्वादिति वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः न द्वितीय कृत्याश्रयत्वस्येति तस्याचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्येति तद्धात्वर्थीयनिखिलकारकप्रवर्तकत्वरूपस्येत्यर्थः नैयायिकमतनिरस्य मीमांसकमत्याह धात्वर्थेति कारकमात्रेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं सर्वस्यापि कारकस्य धात्वर्थानुकूलपक्तिवित्क्रियाश्रयत्वात्क्रियाजनकस्यैव कारकत्वादिति भावः नन्वचेतने कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेपीतरव्यापाराधीनत्वप्रकारकविवक्षा ,विषयव्यापाराश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपमेव तत्कर्तृसंज्ञानियामकम् व्यापारश्च क्वचित्कृति

अनुगतकर्तृत्वस्यत्वन्मतेदुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् कृत्याश्रयत्वस्यकारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यवाघटादाव
भावात् धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्यचकारकमात्रातिव्यापकत्वात् अपिचभावनायाअवाच्यत्वेधा
तूनांसकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागउच्छिन्नः स्यात् ॥

क्वचित्तुयोगादिरेव तादृशव्यापाराश्रयएवस्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रेस्वतन्त्रपदार्थः तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात् तदुक्तं कारकइतिसूत्रेभाष्ये प्रधानेनसमवायेस्थालीपरतन्त्राव्यवाये स्वतन्त्रा किंपुनःप्रधानं कर्ताकथंज्ञायतेकर्ताप्रधानमिति यत्सर्वेषुकारकेषुसन्निहितेषुकर्ताप्रवर्तयिताभवतीति स्थालीकाष्ठे पचतीत्यादौस्थाल्यादेःस्वतन्त्र्येनविवक्षितेतितद्भाव वक्ष्यतेचाधिकमुपरिष्टात् मीमांसकमतेप्रसक्तदूषणोद्धारअपिवक्ष्यमाणैव एवंचघटगततादृशव्यापारस्यैवस्वातन्त्र्यविवक्षयाकर्तृत्वस्यनिराबाधेनद्वितीयाप्र

स्वार्थफलेति शक्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाश्रयकत्वेन फलस्य विशेषणान्न जीवत्यादावतिप्रसंगः एवमविवक्षितकर्मकत्वाभाववत्त्वेनापि स्वार्थो विशेषणीयो नातो विवक्षितकर्मतयाभ्युपगतलकारप्रकृति श्रुधातौ सः वैयधिकरण्यं त्वग्रे विवेचयिष्यते असंभवीति नथा च व्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः अन्यतमत्वमिति पच्यादिधातूनंशृंगग्राहिकयोपादाय तावद्भिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः तत्त्वमिति अनुगतं सकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादिति यथा जयति धातोरभिभवार्थेऽकर्मकत्वस्य न्यूनीकरणार्थे सकर्मत्वस्याभ्युपगमात् सकर्मकधातुलक्षणे तत्प्रवेशेऽकर्मके तस्मिन्नतिव्याप्तेरप्रवेशे च न्यूनीकरणेऽर्थे तत्रैवाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि

स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासंभवि अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसंधायाह कृञ इति अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम् तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् ॥

तत्तदर्थविशिष्टेनैवोक्तरीत्योपादाय सकर्मकत्वनिर्वचने दोषाभावस्तथापि बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणात्तत्र तत्राप्तिकरणाच्च तावद्धातूनां युगपद्ग्रहणासंभवे तात्पर्यमिति बोध्यम् तदेतदिति पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः ननु कृञोऽकर्मकतापत्तेरित्यस्य कृञो यत्नार्थकत्वनियमप्रतिपादकस्य कथमुक्तार्थाभिसंधायकत्वमित्याशंक्याभिसंधानप्रकारं विशदयत्ययं भाव इति फलमात्रमिति मात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः करोत्यादावित्यादिना सविषयार्थधातुसंग्रहः तन्मात्रमिति यत्नादिरूपविषयिमात्रमित्यर्थः ॥ ३ ॥
उक्तरीत्येति उक्तप्रायरीत्या सकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमित्याकारिकयेत्यर्थः यथाश्रुते धातोर्व्यापारावाचकत्वे स्वार्थफलसमानाधिकर

णव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मकत्वापादानस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः नन्विदानीं धातुमात्रस्यैव व्यापारवाचकत्वस्यासिद्धत्वात्सकर्मकप्रतियोग्य
प्रसिद्ध्या भवदुक्तार्थोपादनस्याप्यसंभवदुक्तिकत्वसमानम् अन्यतमत्वरूपस्यतु स्वयमेव निराकृतत्वादुक्तपदेन तद्ग्रहणासंभवादिति चे
न्न नयत्यादिद्विकर्मकाणां संयोगाद्यनुकूलानादिनिष्ठक्रियात्मकफलार्थकत्वस्य धातोः फलमात्रार्थकत्ववादिनाप्यभ्युपगमादज्ञादिनि
ष्ठक्रियायाः संयोगरूपफलजनकत्वाल्लोकप्रसिद्धेश्च व्यापारत्वात्तदर्थकधातून् गमनादिधातूनप्यापाद्यैव कथंचित्प्रसिद्धिसंभवादि
ति अकर्मकतापत्तिरिति उक्तलक्षणाक्रान्तस्येति भावः केचित्तु अकर्मकत्वापत्तिरिति विपर्ययार्थकरूमात्यभिप्रायेणैव तेषामेवममा
नत्वादेवं चन तदप्रसिद्धिरित्याहुः नन्वेतावतापि कृञादीनां व्यापारार्थकत्वसिद्धेन धातुमात्रस्येत्यतः कृञ्पदं धातुमात्रपरं तथाच

तथाच यतीप्रयत्नइतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्या दुर्वारेति तथाच न हि यत्न
इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञ्इति धातुमात्रोपलक्षणम् सर्वेषामप्यकर्मकता सकर्मकता वा स्यादिति भावः ॥

चष्टे कृञ्इति धातुमात्रोपलक्षणमिति कृञ् पदं शक्यलक्ष्यसाधारणधातुत्वेनाजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम् तथाच धा
तुमात्रस्याकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता किंतु व्यापारार्थकतापीत्यर्थः अकर्मकतेति पूर्वोक्तभिन्नसर्वधातूनामेत्यर्थः यदि फ
लवाचकत्वमेव सकर्मकत्वम् तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतैव स्यादित्याह सकर्मकतेति वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थ
कत्वसिद्धिस्तदैव स्याद्यदि स्वार्थफलेत्यादिसकर्मकलक्षणम् सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात् तदेव न अव्याप्तुपसर्गशीङादिष्वव्याप्तेः
तस्माद्भ्वादीनां धातुत्वानापत्तिः मैत्रेण पच्यते इत्यादौ मैत्रादीनां कर्तृत्वानुपपत्तिश्च तथा अत एव निरुक्तप्रेषणात्मनोः आकाशोऽर्थ निज

ननु कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति ग्रंथो न मीमांसकमतनिराकरणपरः तस्य तस्मात्करोतीत्यादिना निराकरिष्यमाणत्वात् तैः कृञो यत्नार्थकत्वानभ्युपगमाच्च नापि नैयायिकमतनिरासपरः नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वाभ्युपगमात् तदुक्तं माख्यातवाददीधितौ तांवा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थाविति धातोः फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य द्विधा भानापत्त्या तयोर्विशकलितयोरेव शक्तिर्ज्यायसीति तद्भावः फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषांचिन्न्यायविदां विप्रतिपत्तिः कर्माख्यातेन द्वितीयया च तदभानसंभवात् किं चैतद्ग्रंथस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वसाधकत्वे धातोरकर्मतापत्तेः फलमात्रार्थेनानहीत्येव ब्रूयान्न तु कृञ इत्यपरितोषादन्या

अथवा व्यापारो भावनेत्यत्र धातुव्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्साधयन्नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृञादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचकत्वं दूषयति कृञ इति अयं भावः॥ ॥फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः॥

ऽऽर्थपरतया मूलमवतारयति अथ वेति प्रसाध्येति पूर्वार्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः तदिति धातुवाच्यत्वमित्यर्थः जानाति करोत्यादेरिति निर्दिष्टयत्नार्थकभिन्नसविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् क्रियामात्रेति मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं विशकलितफलव्यापारोभयार्थकत्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव अकर्मकाणां सर्वेषां न फलार्थकत्वम् तस्य ततोऽननुभवात् किं तु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायात् सर्वेषामेव न त्सिद्धिरिति भावः ननु कृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह अयं भाव इति॥

वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य नैयायिकनये फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वस्यापि सकर्मकत्वाजस्य च सं
ग्रहः ज्ञानत्वादीनामेव फलार्थकत्वानभ्युपगमेऽवच्छेदपदार्थाऽव्याप्तिः सर्वेषामेव तदनभ्युपगमेऽत्वसंभवः तथा च स्नात धातुः फलवा
चक सकर्मकत्वात् पच्यादिवदित्यनुमाने विपक्षबाधकतर्कप्रदर्शककृञोऽकर्मकेत्यादी तिबोध्यम् वस्तुतस्तु व्यापारो भावनासे
वेति पूर्वार्द्धमेव विवरणप्रतिपादनेन धातोः फलव्यापारोभयार्थत्वसाधकम् तथा हि धातोर्व्यापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपदैर्व्या
पारपदविवरणपरतैव तस्य वाच्या व्याख्यातं च तथैव सारकृता तथा च व्यापारार्थकत्वेनैव विक्लित्याद्यर्थकपाकादिपदेनापि विवरण
तु उभयोरपि धात्वर्थत्वसिद्धिः तत्र ज्ञानत्वादौ फलांशे विप्रतिपन्नं नैयायिकं प्रत्यु क्तौ पर्यंभकतया कृञोऽकर्मकेत्याद्युक्तम् धातु
मात्रे व्यापारवाचकत्वम् वदन्तं मीमांसकं प्रति तु तदुपपादकतयैव तस्मात्करोतिरित्यादि यद्यपि व्यापारांशे विप्रतिपन्नं प्रत्यपि
कृञ इत्याद्युपष्टम्भकम् तथापि विवरणस्यैवाख्यानपरतया सकर्मकत्वस्य व्यापारार्थकत्वं विनाप्यन्यथासिद्ध्या शङ्कावितायां तदु न्य
स्यावश्यकत्वादिति नव्यनैयायिकास्तु सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेषु चोपलक्षणीभूतसाधनांशोत्था
पकतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वानुगतीकृततत्तद्धर्मावच्छिन्नेषु शक्तिः समभवति फलजनकतया विवक्षितानां तेषां वि
भिन्नधर्मवत्त्वम् यत्त्वेकधर्मावच्छिन्नस्यैव फलानुकूलत्वविवक्षाविषयत्वे तदवच्छिन्न एव धातोः सा न हि सर्वत्र समुदाय एव शक्ति
रितिराजाज्ञास्ति क्रियानामेयमित्यादिभाष्यं तु वह्न्यादिकालसाध्योऽभावार्थविषयमिति न तद्व्याकोपः अन्यथा सर्वत्रागतिकगत्यारो
पाश्रयणापत्तेः तेषामेव च व्यापारपदव्यपदेश्यत्वे कृतिस्व स्वतारूप धर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य पश्यादर्थतावच्छेदकत्वम् तद
शेतस्योपलक्षणतानमीकारात् अत एव च व्युत्पन्नानामकर्तृविवक्षितात्पर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथा प्रयुञ्जते पिनत्यादिकाष्ठितिज्ञानाद्यर्थ

श्च एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातो रेव लाभान्न तिङस्तत्र शक्तिरिति निरस्तम् जानात्यादीनां तु विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानं
हि व्यापार श्च शक्यं कृञस्तु साध्यत्वं यत्नश्चार्थः तेन तद्धात्वर्थफलसंबंधित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निराबाधम् एवं स्वार्थफ
लव्यधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि यत्नाद्यकर्मकाणां तु तत्तद्धर्मावच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापार एव सा भोजनं यतते इत्यप्रयोगेण
तद्विषयत्वस्य धातुशक्यत्वानुपगमात् यतते इत्युक्ते कर्माकांक्षाया अभावाच्च अध्याद्युपसृष्टशीङादीनां तु फले लक्षणैव शीङादि
तः सर्वत्र फलाबोधात् तदर्थे नादितात्पर्यग्राहिकतयैव चाधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यादिसूत्रोपयोगः कर्त्रेत्यादौ तु कृञो यत्नबोधक
त्वादेव नाचेतने स्वरसतः कर्तृपदप्रयोगः एवं च कर्तृबोधनिर्वाहार्थं पचतीत्यादावाख्यातस्य शक्तिरवश्यकी न दर्थप्रयत्नस्याश्रयाश्रयि
भावेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयात्तद्बोधोपपत्तेः यत्र तु न तद्बोधसिद्धिः रथो गच्छतीत्यादौ तत्र व्यापार आश्रयत्वादौ वा यथायथं लक्षणा स्व
तंत्रः कर्तेति सूत्रसामर्थ्येन धात्वर्थव्यापाराश्रयऽप्रतियोगिनामपि कर्तृत्वस्य परिभाषणान्न कर्तृबोधानुपपत्तिर्यत्र प्रथमान्तसम
भिव्याहारः यत्र तु न समभिव्याहारस्तत्र कृत्यादिविशेष्यक एव बोधः अनभिहित इत्यस्याप्यबोधिते इत्येवार्थः अबोधनं चा
यातिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्याद्यबोधनमेवेति नाभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिश्चैत्रः पचतीत्यादौ कर्तृबोधस्य कृतिश
क्त्यैव निर्वाहे तत्राख्यातशक्तिकल्पनानौचित्याच्च विक्लित्त्यादौ व्यापारव्यपदेशाभावेन विक्लित्त्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षण
त्वानुपगमात् पृथक्शक्तिरदुष्टैव फलत्वं तु पूर्वं निरूपितमेव एवं सति कश्चिद्दूषणं प्रसक्तमवगणयिष्यत इत्याहुः एवं सकर्म
कत्वादिनिर्वचनानुपपत्त्या धातोरुभयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम् व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तु द्वितीयाद्यर्थकत्वं सकर्मक
त्वम् पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयाया विक्लित्त्याद्यर्थकत्वात् जानात्यादिसमभिव्याहारे च विषयत्वाद्यर्थकत्वात् तदन्वयित्वं त

ज्ञानान्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमितिवदतां मतमाशंक्य निराचष्टे नचेति भाक्त इति भज्यते आश्रीयते सेव्यते वा शक्यार्थोऽनये ति भक्तिर्लक्षणा तथा शक्यार्थस्य तिरोधानात्स्नानेघटकतया शक्यार्थस्यापेक्षणाच्च ततआगतो भाक्त इत्यर्थः भाक्तत्वेपि लक्षणा निबंधनत्वेपि कर्मणीति मुख्यसकर्मकत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाभावादिति भावः तत्रलौकिकं दृष्टांतमाह न हीत्यादि भाक्तराजपदव्यवहार्येण पुरोहितादिना तदीयकार्यप्रवर्तनान्महडूतश्चंद्र माइत्यादावातिवारणायाश्रितगौणमुख्यन्याय स्य विशिष्यार्थोपस्थापक विशिष्टरूपोपादानपुरस्सरपदकार्यविषयकत्वस्यान्यत्र व्यवस्थापनाच्च नात्र तद्विषय इत्यन्ये प रेत्वेतच्छ्लोकय कर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् सकर्मकपदात्कर्मणा सहेत्यर्थकाच्छद्मर्यादया पूर्वोक्तार्थलाभ

नचास्मिन्नादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वे पि कर्मणि लकाराः संभवा त् नहि तीरे गंगापदस्य भाक्तत्वे पि तेन स्नानादिकार्य्यं शक्यं कर्तुम् एवं चन हि यत्न इत्यत्र यत्न मात्रमित्यर्थः

भाक्तलः कर्मणीत्यादौ सकर्मकपदाद्विधानापत्तेः तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् अतएवाध्यासिताभूमयइत्यादौ कर्मणि क्तोपपत्ति अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गरूपतया नजीवत्यादिषु दोष इत्याहुः अयमेव पक्षः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वसकर्मकत्वमिति वदद्भिराश्रितः फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात् फलान्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात् यदि चैकोपस्थितिविषयत्वान्वोक्तः प्रत्य रः संभवतीति विभाव्यते तदा पृथक्शक्तिवादिमते निर्दुष्टत्वमेव अवच्छिन्नपदस्य संबंधपरत्वेन कर्मीभूतफलसंबंधिव्यापारार्थक त्वस्य मुख्यत्वात् अकर्मकाणां फलार्थत्वानंगीकारेणातिव्याप्त्यभावो ... व्याप्तिरिति ध्येयम् अध्यासिताभूमयइत्यादौ यथोक्तोप

ननुकर्मवत्स्याद्यगाद्यपीति मूलस्य कर्मवत् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते सच वाधितोऽविवक्षितश्चेत्यत आह कर्मेत्स्यादित्यनेने निस्तं लक्ष्यत इति सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः यथाश्रुतेकर्मपदास्वघटितत्वेन लक्षणया सूत्रोपस्थितस्यापि तस्य यगादिकमित्यनेना

अतएवाह किंतूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्याद्यगाद्यपि कर्मकर्त्तर्य्यन्यथातु नभवेत्तद्दृशे रिव ५उत्पादनमुत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादिकमित्यर्थ इत्यर्थः फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यंतरमाह अतइत्यादि यतः कर्मोयत्नमात्रमर्थो नेष्यते अतः कर्मवत्स्यादिति पदे न कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइति सूत्रं लक्ष्यते अयमर्थः यतएतस्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेति विक्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोप्युपपद्यंते अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत् यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति तथा प्रयोगानापत्तेरिति॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥

नन्वयापत्तेः एतद्बोधनायैवस्यादिति लक्ष्यकोटावुपात्तमिति घटावृत्तित्वादिति घटमात्रवृत्तित्वाभावेन कर्मस्य क्रियकत्वाभावादि

एवमिति कर्मवद्भावानुरोधेन करणार्थकत्वेन हन्तीति सहितयन्त्वार्थकत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः जानात्यादेरपीत्यादिपदाद्गम्यादिपरिग्रहः आवरणभङ्गादीत्यादिपदेन तु संयोगादेः स आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानस्यैव फलत्वाङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद्घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरपि सूच्यते आवरणभङ्गस्याप्यतीतादेर्यथा फलत्वं तथा सार एव सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते सकर्मकत्वानापत्तेरिति स्वार्थफलव्यधिकरणेत्यादियुक्तरूपस्य तत्रासम्भवादिति भाव वस्तुतस्तु जानातेर्ज्ञानरूपफलार्थकत्वमेव युक्तम् न च कर्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिर्

नन्वेवं हृञादेरिव ज्ञानात्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम् अन्यथा सकर्मकत्वानापत्तेः तथा च ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात् एवं प्राप्नोति गम्यते स्वयमेवेत्यादावपीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भावो दृश्यते न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ९६ त्रिविधं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति तत्राद्ये कर्मवद्भावो नान्त्ये प्राप्यत्वं च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते न ह्ययं घटः केनचिद्दृष्टो ग्रामो वा केनचिद्गत इति शक्यं कर्मदर्शनेनावगन्तुम् ॥ ९६ ॥ स्थीतिभाष्येण कर्तृस्थभावकानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिर्ना स्तीत्यर्थकेन कर्तृकर्मोभयसाधारणफलार्थकत्वकर्तृस्थक्रियकत्ववत्तत्कर्ममात्रवृत्तिफलार्थकत्वरूपकर्मस्थक्रियकत्वस्याभ्युपगमेन तत्रावरणभङ्गस्य फलत्वेन तत्पक्षे कर्मवद्भावस्य दुर्निवारतापत्ते आरम्भस्यायमेव पक्षो जानातीत्यादौ ज्ञाने चावरणभङ्गे चाप इति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता ग्रन्थकृतापि प्रकृते आशङ्कासमाधाने तु भाष्य इष्ट्यायुक्तप्रथमकल्पाभिप्रायेणेति सार एव स्फुटम्

नचोक्तकल्पेज्ञानस्यसमवायेनघटादावसत्त्वात्तेषांजानातिकर्मत्वानुपपत्तिः ज्ञानस्यतदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेश्चसामानाधिकर।
ण्यादकर्मकत्वापत्तिः कर्त्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिश्चेतिवाच्यम् शास्त्रेज्ञानंघटेज्ञानमितिप्रतीत्याविषयतयातत्रज्ञानाश्रयताभ्युपग
मेनाद्यदोषस्यफलतावच्छेदकसंबंधघटितसामानाधिकरण्यघटिताकर्मकत्वस्यतत्राभावेनद्वितीयस्यविषयतासमवायाभ्यांक
र्मकर्त्रुभयवृत्तित्वेनांत्यदोषस्यवाभावादधिकमग्रेवक्ष्यते प्रकृतमनुसरामः किन्नस्यादिति क्रियतेघटः स्वयमेवेत्यत्रघटस्योत्पत्ति
रूपफलाश्रयत्ववदावरणभंगरूपफलाश्रयत्वस्यापिसत्वादितिभावः ननुनिर्वर्त्त्यविकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावोनप्राप्यकर्मणीत्यत्र।
किंमानमतआह मूलेसिद्धांतेत्वेति अत्रकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिसूत्रभाष्येतत्रद्विधातोरेकाचइतिसूत्रादनुवर्त्तमानधातुग्र
हणेनधातुवाच्यक्रिययाइत्यर्थलाभेनसाध्वसिध्द्विनत्तिस्थालीपचतीत्यादौकरणाधिकरणाभ्यांतुल्यक्रियेकर्त्तरिवस्तुनः सतोपि
व्यापारस्यधातुवाच्यत्वाभावादेवा नतिप्रसंगेकर्मग्रहणमतिरिच्यमानंकर्मस्थक्रियांलक्षयतीतिसिद्धांतोव्यवस्थितइत्यर्थः कर्म
स्थक्रियकत्वंचप्राप्यभिन्नकर्मण्येवसंभवतीतिदर्शयितुमादौवक्ष्यमाणमपिविभागंसुखबोधायाह ईप्सितंकर्मेति यद्यपिद्वेष्या
द्यनीप्सितस्याप्येष्वेवांतर्भावात्कर्मत्रिविधमित्येववक्तुंयुक्तम् तथापिहरिणातयोरेभ्यस्त्रिधामतंतच्चेप्सिततममित्यादिनापार्थक्ये
नविभजनात्तदनुसृत्यात्रापितथैवोक्तमितिध्येयम् प्राप्यत्वंचेति आद्ययोर्लक्षणेतुसुवर्थनिर्णयेवक्ष्येते वक्ष्यतइति क्रियाकृ
तविशेषाणामितिकारिकयेत्यर्थः कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वम् कर्मस्थक्रियकत्वंकर्मवद्भावप्रयोजकमितिदर्शयितुं
तदन्वयव्यतिरेकौदर्शयतिनहीत्यादि ॥०॥ सोमंसुनोतीति विकार्य्यइति नन्वाद्ययोःकर्मस्थक्रियकत्वेनकर्मवद्भावविषयत्वेपितत्रक

ती

यं सोमं सुनोत्यस्य विकार्यलक्षणाभावात्त्वम् प्रकृतेः सोमस्य परिणामत्वानवगमात् तदुक्तं प्रकृते तु विवक्षायां विकार्यमिति विवक्षायामि
त्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्थं चूर्णीकरणरूपाभिषवैकदेशचूर्णप्रति प्रकृतिसोमस्य परिणामित्वविवक्षयात्तदुपपत्तिः अन्ये
तुक्रियायद्धर्मनाशकफलं जनयति तद्विकार्यमिति लक्षणाभिप्रायेण सोमे विकार्यनिर्देशः तथाहि आरंभकसंयोगनाशकविभाग
नुकूलक्रियां सुनोतेरर्थः सोमपदं च प्रकृते तदवयवे लाक्षणिकम् तस्य च सोमावयवरूपसोमपदार्थस्यारंभकसंयोगस्य धर्म
क्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्यत्वोपपत्तिरित्याहुः स्यादेतत् शक्यमिति एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वकर्मैव
ज्ञावप्रयोजकमित्युक्तम् भवति प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृतेऽनुत्पत्तिरूपफलस्य ... लक्षणया कर्मवद्भावोपपत्तिः मो

घटं करोतीति निर्वर्त्यं सोमं सुनोतीति विकार्यं यत् ज्ञातुं शक्यमिति न तत् प्राप्यं तथा च घटादेरेव स्यादीप्राप्यकर्मत्वात्केवा
तिप्रसंग इति भावः॥ १ का॥ तिप्रसंग इति न कर्मवद्भावापत्तिरित्यर्थः परिष्कृतनैयायिकमते तु स्थानं करोतीत्यत्र प्रयोगात्सम्बन्धे फले

यन्नेच रुजः शान्तिरेव न याच घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वमात्र प्रतीतियोग्यतायास्तत्र नपाय्य
~ दनायासेनैव कर्मवद्भावोपपत्तिः यदि च कर्तृ विशेषाधायकक्रियार्थकत्वम् तत्त्व क्रियकत्वमिति लक्षणे पश्वादिकर्तरि अमहस्तु
विशेषदर्शनात् जानात्यादिकर्तरि गदर्शनाद्यातिव्याप्त्यादिदोषानुरूपभाष्येण विशेषदर्शनम् पम क्रियानन्यवस्थिताक्रियानवस
तन्मे पाशवैरेवं प्रकाशितेति हरिकारिकोक्तार्थं न च पूर्वोक्तलक्षणयोरेव निर्भरा प्रतीयते इत्युच्यते तदापि न क्षतिः कर्मत्वक्रिय
क्षणे आनात्यादिभिन्नत्वस्य कर्मस्यक्रियकलक्षणे घोपदेशलक्षणेष्वव्याप्त्यन्यतमस्यापि निवेशेन करोतौ कर्मस्यक्रियकत्वस्योप

दर्शनांतरीयांयुक्तिमुपन्यस्यति धातूनामिति त्यजिगम्योरित्युपलक्षणंतादृशधातुमात्रस्य पर्यायतापत्तिरिति तच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नश
क्तत्वस्यैवपर्य्यायतापदार्थत्वादितिभावः ननुत्यजिगम्योः क्रमेणविभागसंयोगोपलक्षितव्यापारार्थकत्वमेवंचपर्य्यायोपलक्षणे तदुपलक्षणे
नुपलक्षितत्वस्यापिविशेषणान्नोक्तापत्तिरतआह उपलक्षणत्वेपीति उपलक्षणत्वंचतत्पदजन्यबोधविषयत्वेनशक्यविषयत्वेसति शक्ति
विषयत्वम् जनकत्वादिति तथाचसंयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाविशेषात्कस्मिंश्चव्यापारेसंयोगएवोपलक्षणंनोविभागइत्यत्रविनि
गमकाभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वेउक्तापत्तिर्दुर्वारेतिफलेपिशक्तिरावश्यकीतिभावः अत्रग्रामंगच्छतीत्यादौद्वितीयार्थसंयोगादिरूपफ

धातूनांफलावाचकत्वेत्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वेप्येकक्रियायाएवपूर्व
देशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपिवदंति तस्मादावश्यकंसकर्मकाणांफलवाचकत्वम्
अकर्मकाणांतुतन्निर्विवादमेव भूसत्तायामित्याद्यनुशासनाच्च अतएवद्व्यर्थःपचिरितिभाष्यंसंगच्छतेइतिदिक् ॥

लान्वयित्वस्यैवविनिगमकत्वाद्गमनक्रियायांसंयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यस्यसुवचतयाऽन्यत्रलक्षणयोपपत्तेश्चनोक्तरीतिःसाध्वीत्यस्वरसो
ऽपिवदंतीत्यस्यसूचितः उपसंहरति तस्मादिति उक्तयुक्तिसंहतेरित्यर्थः निर्विवादमेवेति स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपा
कर्मकत्वस्यधातोः फलवाचकत्वंविनानुपपन्नत्वादितिभावः ननुसकर्मकत्वंपूर्वोक्तमेव तद्भिन्नधातुत्वंचाकर्मकत्वमितिनोक्तानुपप
त्तिरतआह भूसत्तायामिति गणेषुफलस्यैवनिर्देशादितिभावः अतएवेति धातुमात्रस्यफलवाचकत्वादेवेत्यर्थः द्व्यर्थइति द्व्यर्थपदं
फलव्यापारोभयार्थकमित्याशयः ननुद्व्यर्थःपचिरितिभाष्यम् पचेरूपादानात्सकर्मकाणांफलार्थकत्वेसाधकमस्तु नत्वकर्मकाणामतआ
ह दिगिति तथासतिसत्ताद्यर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्तेः धातुसामान्यशक्त्यापच्यादेरिवभवत्यादेरपिव्यापारबोधसंभवादितिदिगर्थोऽवसेयः

ननु व्यापारो भावना सैवेत्युक्तं विवरणेन न व्यापारस्य धात्वर्थता निर्णय॰ पचति पाकं करोतीति विवरणेन आख्यातार्थतायाः अपि वक्तुं शक्यत्वादिति मीमांसकाशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति नन्वित्यादिना वाच्यत्वमिति तिङ् तज्जन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः तथा च पाकानुकूलभावनेत्यादिविवरणेनापि पचतीत्यस्य पाकानुकूलभावनाबोधकत्वमस्त्वित्यर्थः यथाश्रुते विवरणेन धातोर्भावनावाचकत्वनिर्णये किन्त्वाख्यातवाच्यैवसा इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य सख्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह तदागमे हीति इदं च प्रधानः प्रत्ययार्थ इति न्यायाकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसूत्राण्येव नेतुयः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति न्यायाकारो लभ्यतेन याहि पशुना यजेत इति श्रूयते तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागे विशेषणं तत्प्रकृत्यर्थ इति संशये पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात्तं

नन्वेवं सिध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम् किन्त्वाख्यातवाच्यैव सा भावना न धातोः प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात् तदागमे हि दृश्यते इति न्यायविरुद्धत्वाच्च।

भावितयावत्यशुकरणेन प्राधानादृत्तौ प्रधानं भंगापत्त्या यावद्गुणं प्रधानावृत्तेः योगादेकत्वविशिष्टपशोर्विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशेषणतया यागाङ्गत्वाभावात् तद्विवक्षितमेव स्यादित्यर्थके न तत्रैकत्वमस्य त्वागमर्थस्य गुणभूतत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षितेऽशब्दवत्त्वप लभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषामिति सिद्धान्तसूत्रम् शब्दवत् शब्दवाच्यम् यथा भवति तथोपलभ्यते एकत्वं ह्यनन्तदागमे एकवचनसमवधाने दृश्यते। तत्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथान्येषामरुणादीनामित्यर्थः एवं च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यास त्त्या विभक्त्यर्थकरणान्वितस्यारुणा धिकरणन्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थे तथा च पश्वेकत्वोभयकरणको याग इति

वाधेनेकत्वस्ययागंगत्वावगमान्नानेकपशुभियोगइतितद्भावः प्राधान्यंचप्रकृत्यर्थाविशेषणत्वमेव प्रत्ययार्थमादायन्यायावतारा
द्यः प्रत्ययार्थइतिभागस्यन्यायघटकत्वंप्रकृतेआख्यातासमवधाने भावनाऽवोधात्तस्याप्राधान्येन भानमितितत्संगतिरितिबोध्य
म्॥९॥ ॥ननुसकर्मकत्वानुगतकर्तृत्वयोर्द्वैविध्यमेवैतन्मतेदूषणमतआह एवंचेति भावनाया आख्यातवाच्यत्वेचेत्यर्थः तथा
चारब्धेपाकेफलानुत्पत्तिदशायांपाकोजातोनवेति प्रश्ने भविष्यतीत्युत्तरानुरोधात्फलमात्रंधातुवाच्यमितिमीमांसकाशयः हेतोः
पूर्वमनुपादानादाह अभिप्रायस्येति त्यदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वादितिभावः प्रयोगापत्तेरिति भावल्युडंतगमनपदार्थसं

एवंचस्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वंसकर्मकत्वम् आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वंचकर्तृत्वंवाच्य
म्। इत्यादिवदंतंमीमांसकंमन्यंप्रत्याह तस्मात्करोतिर्धातोः स्याद्व्याख्यानंनतत्समोतिङाम् पक्ववान्कृतवान्पा
कं किंकृतंपक्वमित्यपि ७ तस्मादभिप्रायस्य हेतोः सचेत्यं फलमात्रस्यधात्वर्थत्वेग्रामोगमनवानिति प्रयोगाप
त्तिः संयोगाश्रयत्वात् फलानुत्पादनदशायांव्यापारसत्त्वेपाकोभवतीत्यनापत्तेः व्यापारविगमेफलसत्त्वेपाकोवि

योगात्मकफलस्यग्रामेसत्त्वाद्ग्रामः संयोगवानितिवद्ग्रामोगमनवानितिप्रयोगस्यप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः ऽऽद्यतेइत्यापत्तेश्च॥
भवतीत्यनापत्तेरिति पाकपदार्थस्यविक्लित्तेरवर्तमानत्वादित्यर्थः फलोत्पाददशायामर्थोबाधात्तादृशप्रयोगस्येष्टत्वादाह फ
लानुत्पादेति फलानुत्पादेतादृशप्रयोगस्यसर्वानुमतत्वादुक्तंव्यापारसत्त्वइति एवमग्रेप्यूह्यम् विद्यतेइत्यापत्तेश्चेति व्यापारांश
परित्यागेनफलमात्रस्यधात्वर्थत्वाभिप्रायेणतुभविष्यतीत्युत्तरं पाकमुत्पादयतीतिविवरणंचेतिभावः ॥ ६ ॥ ९ ॥

अनुकूलेति अनुकूलत्वोक्त्या नेनान्विताभिधानवादिनामतमेतदिति सूचयितुम् नानुपपत्तिरिति भावविहितल्युड्घञाद्यर्थव्यापार-
स्यग्रामादौ वा धात्वर्थपूर्वोक्तप्रयोगापत्तिरित्यर्थः विक्लित्त्यनुकूलघञाद्यर्थव्यापारस्य कर्तृत्वेनाभावनाद्यन्वयान्न पूर्वोक्तप्रयोगानुपप-
त्त्यापत्तिरिति भावः ननु कर्तरि कृदिति विहितकृत पक्ता पाचक इत्यादौ कर्त्रर्थत्वदर्शनात् तद्विहितघञादीनां व्यापारार्थकत्वदौर्लभ्या-
त्तदर्थत्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनं चारितार्थ्यमित्याशंकामपाकरिष्यंस्तदनुगुणं दृष्टान्तमाह कर्मण्यानवदिति तथा च लः कर्म-
णीति विहितकर्मण्यानस्यत्वन्मते व्यापारार्थकत्ववत् कर्तरि कृदिति विहितघञादीनामपि व्यापारार्थकत्वसंभवादित्यर्थः विरोधापत्ते-

रिति भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वान्नानुपपत्तिरिति तन्न कर्मण्यानवत् कर्तरि कृदित्यत एव तद्वि-
धानलाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेस्तद्विरोधापत्तेश्च अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेन्नहि
धातुन एव सकलव्यापारलाभसंभवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवर-
णात्माकरोतिर्धातोरेव्याख्यानं विवरणम् अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः॥ ((स्थिति चेदेतौ यतो वैयर्थ्यम

न तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः उक्तिवैचित्र्यमेतत् यद्वा भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रयोगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति त्वदी-
यसिद्धान्तविरोधापत्तेरित्यर्थः व्याख्यानमित्यस्य विवरणम् विवरणमिति अतस्तदपीति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्य-
र्थः अपि नातूकथयिष्यमाणप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्तमुत्थयः धातोः पृथग्विवरणतु न आख्यातार्थसंख्याकालव्यापाराणां मध्ये व्या-
पारस्य तत्र संख्यादेरलदुनरतिङा विवरणवदाख्यातार्थव्यापारस्याप्युपपन्नमिति न तदाख्यातार्थत्वसाधकम् अत एव कथं शायते

मपि धातोरेवेतिस्पष्ट
क्रियावचनाः पचादयो यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं किं करोति पचतीति भूवादिसूत्रभाष्य उक्तं तेन विवरणमपि धातोरेवेतिस्पष्ट
मेवबोध्यते इति भावः ॥८॥ पक्ववानिति मूलमपि करोतेराख्यातविवरणत्वाभावसाधकपरतया व्याचष्टे पक्ववानित्यादाविति अनन्वय
मेवविशदयति अयंभाव इत्यादि सहार्थमिति संबद्धार्थमित्यर्थः ब्रूतो बोधयतः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रत्ययव्
त्तिग्रहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः तादृशव्युत्पत्तिसिद्धकार्यकारणभावमभिनयेन द

मीमांसकोक्तबाधकमुद्धरन्नन्मतं दूषयति नत्वित्यादिना नासौ तिङांव्याख्यानम् पक्ववानित्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः
अयंभावः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे तदुत्तर
प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः तथा च पक्ववानित्यत्र पाकः कर्मकारकं क्तवतुप्रत्ययार्थः क
र्तृकारकं तयोश्चाहणाधिकरणरीत्या वक्ष्यमाणास्मद्रीत्या वान्वयासंभव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवा
भावेन क्व प्राधान्यबोधक उक्तकार्यकारणभावः ॥ ॥ प्रधानयति विशेष्यतयेति प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासं
बंधेन शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः हेतुरित्यस्य विशेष्यतासंबंधेनेति शेषः अरुणाधिकरणोक्तरीत्येति अरुणयेति पदोपात्तारुण्यस्य प्रथमं करणत्वेने
तर... क्रियायामन्वयो नामार्थान्वयस्तु पार्ष्णिक इति तत्रोक्तम् वक्ष्यमाणेति कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति ज्ञाते का
साक्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया अपि साध्यरूपायाः साधकाकांक्षया च परस्परान्वयौचित्यमित्याशयेन क्रियात्वमेव हि कारकान्वयिता
वच्छेदकमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः ॥

सबंधमात्रमिति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेति श्रुत्या धात्वर्थयागभावनयोः संबंधसामान्यप्रतिपादनेनयोः क्रियाकारकभाव
रूपसंबंधविशेषबोधने तु नास्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपो व्यापारस्तद्वाचकपदाभावादिति तदर्थः तथा च यजेतेत्यत्र यागसंबंधि
…बोधो न यागकरणकभावनेति तद्वत्प्रकृते पाकसंबंधी कर्तेति बोधः कर्मत्वादिना तत्संसर्गकबोध एव क्रियायाः अपेक्ष
… किंतु आश्रयः फलस्य कारकत्वेनाऽयोग्यत्वात्तादृशान्वयबोधोप्यसंभवदुक्तिकत्वाद् योग्यताविरहादिति ननु तत्पदा
र्थवत्त्वयोग्यताऽस्ति च साप्रकृते पाकप्रयोजकत्वसत्पाकसंबंधित्वरूपा कर्तुरत आह अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्येति तथा

न च संबंधमात्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः तदेकांशनिवेशेनुव्यापारोऽस्या न विद्यते इति भट्टपादोक्तरीत्या संबंधसामा
न्येन कारका न्वयः शंक्यः योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तत्त्वात् क्रियात्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकम्
…तदेतदाविष्कर्तुं विवरणेन धात्वर्थत्वत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति हत चान् पाकमिति
नमित्यस्यार्थः प्रधानं सप्रत्ययार्थ एवेति वार्थः प्रत्ययार्थः सप्रधानमेवेति वानार्थः ॥ ९ ॥

…च्छेदकावच्छिन्नस्यैव योग्यत्वे जलाहरणे घटकरणकत्वस्य सत्त्वात्तस्मिन् सुषिरघटस्यापि करणत्वे
च्छिद्रेतरघटत्वस्य जलाहरणान्वयप्रयोजकत्वेन न तादृशघटेन तादृशाहरणान्वयप्रयोजकत्वमिति न न
नु घटेन जलमाहरेत्यत्र घटे च्छिद्रेतरघटसंबंधात्प्रकृते किं कारकान्वयितावच्छेदकं परमानानन्वयापत्तिः
क्रियात्वमेव हीति न तु कर्थकर्मोक्षिप्तभावनायां पाकादीनां कर्मत्वेनान्वयसीलभ्यान्योक्तम् दूषणमत आह न च श्रुत

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमितिसूत्रस्त्वसोयः प्राधान्यंसप्रत्ययार्थः तदागमेहीतिन्यायश्चयः प्रत्ययार्थेद्रव्यार्थेमूलमितिध्येयम् अजेत्यादौविशे ष्याजादिपदार्थस्यप्रत्ययार्थत्वाभावेनव्यभिचारस्यास्फुटत्वात्तदुपेक्ष्यद्वितीयकल्पएवव्यभिचारंदर्शयति अजेति दूष्यापत्तावाह छाग्याः देरिति स्त्रीत्वविशेषण छाग्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरितिवार्थः एकत्रविशेषणतयान्वितस्यापरत्राविशेषणतयान्वयेनैराकांक्ष्येणछा

अजाश्वाछागीत्यादौप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैवप्राधान्यापत्तेः छाग्यादेरनापत्तेश्च किंतूत्सर्गोयंविशेष्यत्वादिनाबोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात् अतएवनैयायिकानांप्रथमांतविशेष्यकएवबोधः लक्षणायामालंकारिकाणांशक्यतावच्छेदकप्रकारकएवबोधोननैयायिकादीनांघटः कर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौविपर्ययेणापिव्युत्पन्नानांनैयायिकनव्यादीनां बोधोनतद्व्युत्पत्तिरहितानामन्येषांतेषांतन्निराकांक्षमेवेत्यादिकंसंगच्छते अतएवप्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थइतिवचनंनकार्यम् अर्थस्यतथाबोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्पत्त्यनुसारित्वादितिहितदर्थः एवंसत्यपिनियामकापेक्षणेचभावप्रधानमाख्यातमितिवचनमेव गृह्यतामितिसुधीभिरूह्यंतदागमेहीतिन्यायोविवरणंचातिव्याप्तमित्याह किंकृतंपक्षमिति॥

२२गीमानयेत्यादौकर्मत्वादिकारके छागीगच्छतीत्यादौछागनिष्ठस्त्रीत्वस्यछागीपदार्थस्यायोग्यतयाख्यातार्थकर्तरिवानन्वयापत्तेश्चेतिभावः छाग्यादेरनापत्तेश्चेतिपाठेप्राधान्यानापत्तेरित्यर्थः ननुसाव्युत्पत्तिरपार्थैवस्यादतआह किंत्विति तथाचतादृशव्युत्पत्तेः कृत्तद्धितमात्रविषयकत्वंनप्रत्ययमात्रविषयकत्वमितिनतद्व्याघातस्याख्यातार्थत्वमितिभावः ननुकथंतर्हिव्यापारविशेष्यकोबोधोऽतआह विशेष्यत्वादिनेति तथाचव्युत्पत्त्यनुसारीबोधोनतुबोधानुसारि

सवधमात्रमिति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेति श्रुत्या धात्वाख्यातार्थयागभावनयोः संबंधसामान्यप्रतिपाद्यतेनयोः क्रियाकारकभाव रूपसंबंधविशेषबोधने तु नास्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपो व्यापारस्तद्वाचकपदाभावादिति तदर्थः तथा च यजेतेत्यत्र यागसंबंधि भावनेति बोधो न यागकरणकभावनेति तद्वत्प्रकृते पाकसंबंधी कर्त्तेति बोधः कर्मत्वादिना तत्संसर्गकबोध एव क्रियायाः अपेक्ष णादित्याशयः किंतु तत्राशयः फलस्य कारकत्वेनाऽयोग्यत्वात्तादृशान्वयबोधोप्यसंभवदुक्तिकः स्यात् योग्यताविरहादिति ननु तत्पदा र्थे तत्पदार्थवत्त्वं योग्यताऽस्ति च सा प्रकृते पाकप्रयोजकत्वस्य पाकसंबंधित्वरूपाकर्तुरत आह अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्येति तथा

न च संबंधमात्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्यानविद्यते इति भट्टपादोक्तरीत्या संबंधसामा न्येन कारकाणामन्वयः शंक्यः योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तत्त्वात् क्रियात्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकत्वमिति वक्ष्यते तदेतदाविष्कर्तुं विवरणेन धात्वर्थत्वत्वं अन्वर्थयोः कर्मत्वकर्त्तृत्वे दर्शयति ज्ञानवान् पाकमिति वस्तुतः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वा यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा नार्थः ॥ ९ ॥

च तत्पदार्थे तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव योग्यत्वे जलाहरणे घटकरणकत्वस्य सत्त्वात् तस्मिन् सुषिरघटस्यापि करणत्वे नान्वयापत्तिरसन्मते तु सच्छिद्रेतरघटत्वस्य जलाहरणान्वयप्रयोजकत्वेन न तादृशघटे तादृशाहरणान्वयप्रयोजकत्वमिति न त दन्वयापत्तिरिति भावः ननु घटेन जलमाहरेत्यत्र घटे छिद्रेतरघटत्ववत्प्रकृते किं कारकान्वयितावच्छेदकं यदभावानन्वयापत्ति रुद्भाव्यतेऽत आह क्रियात्वमेवेति ननु कदर्थकर्मणोऽपि भवनाया याकादीनां कर्मत्वेनान्वयसौलभ्यात् उक्तम् दूषणमत आह वस्तुत

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमितिसूत्रस्वरसोयः प्राधान्यंसप्रत्ययार्थः तदागमेहीतिन्यायश्चयः प्रत्ययार्थेद्व्यर्थेमूलमितिध्येयम् अजेत्यादौविशे ष्याजादिपदार्थस्यप्रत्ययार्थत्वाभावेनव्यभिचारस्यस्फुटत्वात्तदुपेक्ष्यद्वितीयकल्पएवव्यभिचारंदर्शयति अजेति दृष्टापत्तावाह छाग्याः देरिति स्त्रीत्वविशेषणछाग्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरितिवार्थः एकत्रविशेषणतयान्वितस्यापरत्राविशेषणतयान्वयेनैराकांक्ष्येणछा

अजाश्वाछागीत्यादौप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैवप्राधान्यापत्तेः छाग्यादेरनापत्तेश्च किंनूत्सर्गोयंविशेष्यत्वादिनाबोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात् अतएवनैयायिकानांप्रथमांतविशेष्यकएवबोधः लक्षणायामालंकारिकाणांशक्यतावच्छेदकप्र कारकएवबोधोननैयायिकादीनांघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौविपर्ययेणापिव्युत्पन्नानांनैयायिकनव्यादीनां बोधोनतद्युपनिरहितानामन्येषांतेषांतन्निराकांक्षमेवेत्यादिकंसंगच्छते अतएवप्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्र माणत्वादित्याह भगवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थद्वतिवचनंनकार्यम् अर्थस्यतथाबोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्प त्त्यनुसारित्वादितिहितदर्थः एवंसत्यपिनियामकापेक्षणेचभावप्रधानमाख्यातमितिवचनमेव गृह्यतामितिसुधी भिरूह्यंतदागमेहीतिन्यायोविवरणंचातिव्याप्तमित्याह किंत्वंतंपक्षमिति॥२२गीमानयेत्यादौकर्मत्वादिकारकेच्छागीगच्छती

त्यादौच्छागनिष्ठस्त्रीत्वस्यछागीपदार्थस्यायोग्यतयाख्यातार्थकर्त्तरिवानन्वयापत्तेश्चेतिभावः छाग्यादेरनापत्तेश्चेतिपाठेप्राधान्यानापत्तेरि त्यर्थः ननुसाव्युत्पत्तिरपार्थैवस्यादतआह किंत्विति तथाचतादृशव्युत्पत्तेः कृत्तद्धितमात्रविषयकत्वंनप्रत्ययमात्रविषयकत्वमितिनतद्बला द्व्यापारस्याख्यातार्थत्वमितिभावः ननुकथंतर्हिव्यापारविशेष्यकोबोधोऽतआह विशेष्यत्वादिनेतितथाचव्युत्पत्त्यनुसारीबोधोनतुबोधानुसारि

अत एवेति शक्यतावच्छेदकप्रकारकइति लक्षणारोपिताक्रियेति काव्यप्रकाशी यस्तत्र पर्य्यालोचनया शक्यतावच्छेदकारोपविषयनिरूप
सर्गसिंसलक्षणात्वलाभाद्गंगायांघोषइत्यत्र गंगात्वेनैवलक्ष्यार्थप्रतीतिरत एव तनोर्वैयजनिकीशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः आनालगाहिशैलइ
त्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराधायकत्वादिति तदाशय नैयायिकानामिति सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थ
स्यमानम् अत एतत्कचतल्लस्सतिवदनमित्यादौ सम्बन्धितावच्छेदकएडुत्वादिनैव बोधस्यत्रासाधायकस्योपपत्ति कचत्वादिशक्यताव
च्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधांगीकारे तदनुपपत्तिः स्यस्यैव किंच शक्यतावच्छेदकं न लक्ष्यतावच्छेदकं शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाने भवति ल
क्षणेत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः घट कर्मत्वमिति नव्यमते एकपदेऽपरपदव्यतिरिक्तप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वस्याकांक्षात्वो
पगमेन घटपदे कर्मत्वपदव्यतिरिक्तप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानदशायां तादृशवाक्यात्तैः शाब्दबोधाभ्युपगमादित्यभिप्रेत्येनव्या
नामित्युक्तम् निराकांक्षमित्यस्याधेयतासंसर्गेण बोध इति शेषः अत एवेति बोधस्यव्युत्पत्त्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः व्युत्पत्त्यनुसारित्वादि
ति कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः बोधानुसारिणी हि व्युत्पत्तिर्न हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी अत एवारोपे सतीति निमित्तानुसरणम्
न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति प्रामाणिकाः अर्थस्य विशेष्यत्वादिना प्रतीयमानस्य अनन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणीभूतप्रतीत्यनुरोधः
कल्प्यत्वनिकत्वादित्यर्थः प्रधानप्रत्ययार्थ इति नियमस्य पाणिनिनाऽनादृतत्वेपि योपः प्रत्ययार्थः सप्रधानमित्यर्थस्य तदागमेहीति
सूत्रयता जैमिनिनादृतत्वादुदुत्वाद्यस्यानार्थत येस्यापारस्यप्राधान्यम् टावादीनां द्योतकत्वेन सख्या वाचकत्वेपि प्रत्ययजन्योप
स्थितौ सख्या यवृत्तित्वस्य विशेषणाद्योक्तकार्यकारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये प्रतीयमानार्थस्य प्राधान्यमिति तदागमेहीतिन्यायाकार
दृष्टाशयेनाह तदागमे हीतीति अतिव्याप्तमिति नपुंसकमनपुंसकेनेति क्लीवशेषणैकवचनान्ततायां व्यभिचारितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेव विशदयति कृत्वेति पक्वमित्यपिनानुपदोक्तपक्ववानित्यस्यापि संग्रहः तत्र भावनाया आक्षेपात्प्रतीयमानत्वेपि प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभि-
चारसंभवात् किंकृतमित्यतो व्यापारविषयस्य जिज्ञास्यत्वावगमात् पक्वमित्यतस्तदनवबोधेनास्योत्तरत्वानुपपत्त्या व्यापारबोधकत्वमौच्ये-
नस्य प्रत्ययार्थत्वाभावादव्यभिचार इत्यर्थः विवरणमिति विवरणं चात्र प्रश्नोत्तररूपमेव तद्बोधनार्थमेव किमनुक्तेरेवः अन्यथा केवल
कृतशब्दस्य पक्वपदविवरणतया लोकाप्रसिद्धेर्विवरणं चातिव्याप्तमित्यस्यासंगतेः वाच्यास्यादिति प्रत्ययवाच्यास्यादित्यर्थः अपि शब्दः
पूर्वोक्तार्थस्यैव न समुच्चायकः किं त्वर्थान्तरस्यापीति वक्तुमाशंकते नन्विति तथा चोक्तापत्तिरिष्टैवेति भावः अपि समुच्चितार्थं प्रकटयति तथा
चेति उभयेति आख्यातकृदंतोभयेत्यर्थः प्रतीतेरिति भावनाप्रतीतेरित्यर्थः उभयसाधारण इति घटकतया प्रयोगद्वयानुस्यूत इत्यर्थः

कृत्वा विवरणं प्रतीतिश्च पक्वमित्यत्रापि इति तत्रापि भावनावाच्यास्यादिति भावः नन्वस्तु तिङ्वत्कृतामपि भावनावाच्य-
त्वमत आह अपीति तथा चोभयसाधारण्येन तत्प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव वाचक इति भावः भवद्भीत्या प्रत्ययार्थत्वात्प्रा-
धान्यापत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ तथा च प्रयोगद्वये नियतवृत्तित्वेन धातोरेव भावनावाचकत्वसिद्धिः धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे

लाघवान्न तु तिङ्कृतोस्तिङ्त्वस्य चाननुगतस्य शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात्परस्परव्यभिचाराच्चेत्युक्तापत्तेरिष्टत्वसंभावनेति भावः न
नु धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वान्नोक्तदूषणस्यापि शब्दसमुच्चयत्वमत आह भवद्भीत्येति स्वमते भावनायाः
प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं भवदिति प्रत्ययार्थत्वादित्यनेन पूर्वोक्तमतद्वयमध्ये त्वस्यैव मीमांसकसंमतत्वमिति सूच्यते व्याख्यानं च तथैव अव-
तरणे तन्न्यायविरोधोपदर्शनं तु प्रत्ययार्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येन प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्यापि ततो लाभेन प्रकृति

साधकांतरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वेद्दत्यादिकिं कार्यमित्यत्र प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणेनैव व्यापारस्य धात्वर्थत्वसिद्धिरित्यत्र न तात्प
र्यं किंतु प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणस्य प्रक्रांतत्वात्किमनुलेख इति सूचयन्नाह कार्यमित्यत्रेति णिनिरिति भूत इत्यधिकृत्य कर
णे यज इति सूत्रेणेति शेषः एतेएयदादय इत्यर्थः क्रियायोगमंतरेणेति क्रियान्वयिनामेव कारकतया धातोर्व्यापारवाचकत्वे
कार्यो घट इत्यादौ कर्मादिसंज्ञा वा कारक इत्यधिकृत्य विहितानां घञादीनां संभवेन तत्र विधीयमान एयदादयस्तूपपत्तिर्भीतोस्तदाक्षि

साधकांतरमाह किं कार्यं पचनीयं चेत्यादिदृष्टं हि स्फुटत्वपि किंच क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न कार्यमित्यत्राह
लोएर्यदिति कर्मणि एयत् पचनीयमित्यादौ चानीयर आदिनाः स्थितौ मयाजीइत्यादौ णिनिः करणेउपपदे कर्तरि एते
च क्रियायोगमंतरेणासंभवतस्तद्वाच्यतां बोधयति विना क्रियां कारकत्वासंभवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात् न
च गम्यमानक्रियामादाय कारकयोग इति भाट्टरीतिर्युक्ता आख्यातेपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनायाः सांख्यत्वासिद्ध्या-
पत्तेः अथ लिंगसंख्यान्वयानुरोधात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति तेनाक्षेपाद्भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतं तर्हि संख्यान्व
योपपत्तये आख्यातेपि कर्ता वाच्यः स्यात् पक्ववानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद्भावनायाश्चापि तस्यावश्यकत्वाच्चेति

पतिदेवदत्तस्य पीनत्वानुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः तदेवाह विना क्रियामिति गम्यमानेति अस्य तदुपस्थापकपदाभावे
पीत्यादिः तथात्वापत्ताविति गम्यमानक्रियामादायैव कर्तृकर्मार्थकप्रत्ययोपपत्ताविन्यर्थः तत्रापि तिङ् संज्ञकाख्याते लिंगसं-
ख्यान्वयानुरोधादिति अस्य पाचक इत्यादावित्यादि आवश्यकमित्यस्य कृतीति शेषः कृत्स्विह्रूपितवाच्यत्वे कर्तुरवश्यमभीक

असामर्थ्यादिति विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः निराकांक्षत्वादिति यावत् ज्ञानभिन्नपदांतर्गतधात्वर्थक्रिययोः कर्त्तृकरणकारक
==साकांक्षत्वेन हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकांक्षत्वेन परस्परसाकांक्षत्वरूपसामर्थ्यं सुघटं व्यापारस्य
धात्वर्थतावादिमते भवन्मते तु पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवन्निराकांक्षत्वात्समासानुपपत्तिरिति भावः इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेर
पि अध्याहृतक्रियामादायेति करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः तथा च नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाभ्युपगमेनाध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्
तिरित्यर्थः अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याभ्युपगमे दृष्टांतमाह दध्योदनेत्यादि विध्यानर्थक्यादिति अन्नेन व्यंजनमित्यादेरपि पदविधित्वेन स

अपिना हेत्वंतरसमुच्चयः तथा हि नखैर्भिन्नो नखभिन्नः हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति समासो
न स्यात् पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवदसामर्थ्यात् न चाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम् दध्योदनो गुडधाना इ
त्यादिवदन्यथात्राप्यन्नेन व्यंजनम् भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासो न स्यात् इति वाच्यम् तत्र विध्यानर्थक्याद् गत्या तथा
स्वीकारेपि हरिकृतमित्यादौ साक्षाद्धात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य कर्त्तृकरणद्वयस्याक्षेपेण परंपरासंबंधे प्रवृत्त्ययोगात्॥

मर्थपरिभाषाविषयतया स्वतोऽसमर्थदध्यादिपदानां समासविधानवैयर्थ्यापत्त्योपसेवनादिक्रियाध्याहाराभ्युपगमेपीत्यर्थः हरिकृतमिति कृधा
तोर्व्यापारार्थकत्वस्वीकारात्तन्निरूपितकर्त्तृत्वस्य हरौ साक्षात्सत्त्वादध्याहारं विनैव शास्त्रचारितार्थ्ये हरित्रात इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारक
सामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादित्यर्थः कृञो व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेव॥
स्यादिति सूचनाय कृतमित्युक्तम् आदिना शरकृतमित्यादिकरणतृतीयांततत्पुरुषपरिग्रहः केचित्तु कृदर्थकर्त्रैव तृतीयार्थकर्त्राक्षिप्तभा
वनामादाय हरित्रात इत्यादौ नखैर्भिन्न इत्यादौ तु करणसामर्थ्येनाध्याहृतां तामादाय सामर्थ्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिर्धातोर्भावनावाचकत्व

एकक्रियान्वयित्वमेवेति धवखदिरावित्यादौ नस्यद्दृष्टत्वेनान्यत्रापि साक्षात्परम्परयावा तस्यैव समासप्रयोजकत्वमिति भावः असूर्य्यंप
श्यादृति नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य वक्ष्यमाणतया सूर्य्यस्यापि कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन ध्वदुक्तसामर्थ्यस्यतत्र सत्त्वा
त्त्वादितिभावः कृतसर्वमृत्तिकइति मृत्तिकायाः कारणतया सर्वपदार्थस्य कर्मतया च धात्वर्थान्वयित्वादिति भावः योगविभागस्यानिष्ट
नापादकत्वादाह किंचेति अकर्तृत्वापत्ताविति आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वादिति शेषः अस्मन्मते तु णिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन

नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शक्यम् असूर्यंपश्याइत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः इष्टापत्तौ कृतः
सर्वो मृत्तिकयेत्यत्र कृतासर्वमृत्तिकइत्यापत्तेः नचात्र समासविधायकाभावः सह सुपेत्यस्य सत्त्वात् अन्यथा समर्थसमा
सोपि विधायकाभावान्न स्यादिति किंच भावनायास्तिङर्थत्वे भावयति घटमितिवत् भवति घटमित्यपि स्यात् धात्वर्थफ
लाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्
आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ तृतीयानापत्तेः
ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मतानापत्तेश्च॥

ऽऽकर्तृत्वाभावेन तदनुपपत्ति
रितिभावः ननु विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेपि करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह ग्रामं गमयतीति कर्तुरीप्सिततममित्यनेन प्रकृ
तिकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलसंबंधिन एव कर्मसंज्ञाविधानेन त्वन्मते विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेन तन्निष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयस्यापि ग्रामस्याकर्म
त्वेन तद्वाचकपदोत्तरद्वितीयानापत्तेः विष्णुमित्रस्य करणत्वे णिचोऽसंभवश्च धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वांगीकारे तु णिजर्

स्थानागमिकर्मेति भाषा॥

दूषणान्तरमाह तथाचेति एतेनेति आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः णिजंते पाचयत्यादौ उभयमिति प्रयोज्यप्रयोजकव्या पारद्वयमित्यर्थः तदाश्रयत्वादिति आख्यातार्थव्यापारद्वयान्यतरत्वादित्यर्थः अपास्तमिति अयंभावः आख्यातस्यव्यापारद्वयाभिधायक त्वेनविष्णुमित्रस्यकर्तृत्वोपपादनेपितत्कर्तृत्वस्याख्याताभिधानादेवदत्तपदोत्तरमिवविष्णुमित्रपदोत्तरंतृतीयादौर्लभ्यमेवमाख्याता

तथाचग्रामायगमयतिदेवदत्तोविष्णुमित्रमित्यपिनस्यात् गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनीतिगत्यर्थ कर्मण्येवचतुर्थीविधानात् एतेनणिजंतेआख्यातार्थउभयंतदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृत्वेत्यपास्तम् किंचत स्मिन्प्रयोगेयत्आख्यातार्थद्वयस्यावश्यकत्वेनाख्यातशून्येदेवदत्तः पक्तेत्यादौदेवदत्तस्याकर्तृत्वापत्तेरितिदिक् सू त्रानुपपत्तिमपिमानत्वेनप्रदर्शयन्नुक्तार्थस्यस्वोत्प्रेक्षितत्वंनिरस्यति किंचेति धातुसंज्ञाविधायकंभूवादयोधात वइतिसूत्रम् तत्रभूश्चवाश्चेतिद्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्चआदिश्चआदीततो भूवौआदीयेषामितिबहुव्रीहिः तथाचभूप्रभृतयोवासदृशाइत्यर्थः तच्चक्रियावाचकत्वेन तथाचक्रियावाचकत्वे सतिभ्वादिगणपठितत्वंधातुत्वंपर्यवसन्नम् अत्रक्रियावाचित्वमात्रोक्तौवर्जनादिक्रियावाचकेहिरुक्पृथक्नाने त्यादौअतिव्याप्तिरितिभ्वादिगणपठितत्वमुक्तम्॥ ॥ऽर्थव्यापाराश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात्प्रधानव्यवहारोच्छेदापत्त्याहे तुमतिचेत्यनुशासनविरोधश्चेति ननुणिजाख्यातार्थीभूतोयोव्यापारस्तदाश्रयत्वंकर्तृत्वम् अस्मन्मतेफलमात्रस्यगणपठितधात्वर्थत्वेनतदनुकूल

णिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन विस्तुभिन्नस्यापि कर्तृत्वाल्लौलभ्येन नोक्तानुपपत्तिरत आह किंचेति आख्ये व्यापाराश्रयत्वस्य केवलान्वयि
व्यावर्तकत्वे नास्म ह्यकस्यत्वे नावश्यविशेषणीयमेव च चैत्रः पक्तेत्यादावाख्यातमूर्त्येवाक्येहृदर्थकर्तर्यव्याप्तिर्दुवारेत्यर्थ
भवेतीपृ तप्रयोगस्यतत्रावश्यभावान्नोक्तापत्तिः किंच धातुविहितप्रत्ययवाच्यतदाक्षिप्तान्यतरव्यापाराश्रयत्वक
तवि णांमनकारं तृतीयार्थव्यापाराश्रये ऽतिव्याप्तिः उक्तस्थले हृद्याच्यकर्माक्षिप्तव्यापाराश्रयत्वान्नोक्तदोषो
नि दृशवाक्येत्यध्याहारस्यानावश्यकत्वादुक्तप्रकारस्य न क्षमीयस्त्वं किंचेवरीत्याकर्तृ

गवादीनामसंगत नहि तत्पाठमात्रेणयुक्तमित्याकरे स्फुटम् गणपठि
स्यात् तथाचया. ॥ ॥ त्वनिर्वचनापेक्षया धातोर्व्यापारार्थकत्वमभ्युपगम्यतः
ःस्योत्प्रेक्षितत्वमिति निर्मूलसकलस्यनाविषयत्वमित्यर्थः हिरुगिति यथाश्रुतमनु
सभवात् किंतु तावन्मात्रोक्तावाणवयत्वाद्यावतिव्याप्तिर्वोध्या तेषां धातुत्वे च गणत्ववि
तावन्मात्रोक्ताविपत्रमात्रपदेन क्रियावाचकत्वदलव्यवच्छेदः इत्युपपत्तिमाशंक्याह तथाचे
मा पश्यसीति लक्षणप्रतीति लक्ष्यतेन्वाख्यायते साधुशब्दोनेनेति लक्षणसूत्रम् तद्गुप्रधानसा
च्यते यथापेदत्यस्यपाइतिरूपं विलवोपस्थितिकम् लक्षणानुसन्धानसापेक्षत्वात्॥

प्रतिपदोक्तं तु नह्निभक्तिविशेषानुवादेन पठितम् शीघ्रोपस्थितिकम् लक्षणानुसंधानसापेक्षं इति भावः अव्ययेवाइत्यादावित्यादिना सुइत्युप
सर्गस्य मा माङि ति स्वरांद्योश्च संग्रहः षत्वप्रकरणपाठादुपसर्गव्याप्तिर्निर्णशंक्या साधादिसंग्रहायपरिभाषितषोपदेशत्वस्य तत्रापि सत्त्वा
त् प्रयोगः स्यादिति उपलक्षणं चैतत्सुवति माति मिमीते इत्यादिप्रयोगाणाम् सुप्रसवे मा माङ् माने इत्यादिधातूनां सत्त्वेन तन्निर्णयासं
भवात् सत्यं तोक्तौ तु न दोषः वाद्यर्थस्य विकल्पादेर्भूतादिकालासंबंधेन क्रियात्वाभावादिति भावः नियामक इति गणे पठितानामेव धा
तुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्या निर्दिष्टार्थानामेव धातुत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः तस्य अर्थनिर्देशस्य अर्थोनादेशनादिति अर्थे

पश्यसीत्यादावातो धातोरित्याकारलोपापत्तिः ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न सर्वनाम्नो ग्रहणं
तस्य लाक्षणिकत्वादित्यत आह वेति अव्ययेवेत्यादावतिप्रसंगः तादृशस्यैव गणे पाठेन निर्णयासंभवात् तथा च विक-
ल्पार्थो वातीति प्रयोगः स्यादिति भावः न च गंधनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः तस्यार्थानादेशनादिति भाष्यपर्यालोचनयाऽऽ
ऽऽधुनिकत्वलाभात्॥

स्य सत्तादेः अनादेशनादनाम्नानादित्यर्थः आधुनिकत्वलाभादिति भीमसेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः त
था च भूवादिसूत्रे परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम् कुतो ह्येतत् भूशब्दो धातुसंज्ञको भवति न पुनर्वैधशब्द इति यद्यप्यर्थनिर्देशस्य सूत्रकृत्प्र
णीतत्वमपि तथा च तुहू इति सूत्रे यदयमीरितः कांश्चिन्नु मनुषक्तान् पठति उबुन्दिर् निशामने स्कंदिर् गतिशोषणयोरिति तेन नेरिं
तामिदिद्विधिरिति भाष्ये उक्तं तथापि भाष्यद्वयप्रामाण्यात्सर्वे धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वेन न तन्निर्देशस्य नियामकतेति भावः उलुंपा

धात्वर्थएवेति फलमेवेत्यर्थः तथाचनेनसूत्रानुपपत्तिर्धातोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेति भाव उत्पत्ताविति यथावीजाङ्कुरायुत्पत्तौ अ नादित्वेनतत्परिहार इत्यन्यत् यथावाचैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ तत्रापेक्षोत्पत्तिविनाऽपरानुपपत्ते. मन्नाविति हलन्त्यमित्यादौ प्रसि

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वेसति गणपठितत्वधातुत्वं क्रियाचधात्वर्थएव नव्यापार इत्याशङ्कां समा धत्ते धात्वर्थत्वक्रियात्वचेद्धातुत्वच क्रियार्थता अन्योन्यसंश्रय स्पष्टस्तस्मादस्तुयथाकरमू ॥
यदिक्रियात्वधात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहेनद्वच्छि न्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वाव्याख्येयम् यथाश्रुतेचाऽ न्योन्याश्रयस्योत्पत्तौग्रहेवाप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनासंगत्यापत्ते ॥ ६ ॥ ६ ॥ ॥

६ असंगत्यापत्तेरिति यथापृथिवीजलयोराधाराधेयभाव इत्यादावुभयो. परस्पराधाराधेयभावेनस्थिते: सर्वैरेवाभ्युप गमात्प्रकृतेवस्तुनो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे बाधकाभावेन तत्र दूषणदानस्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः. ॥ ६ ॥

अन्यतमत्वमिति भ्वादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः वैयर्थ्यापत्तेरिति तावतैवातिप्रसंगभंगे गुरुधर्मावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः दृष्टफलाभावादिति भावः केचित्तु भ्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात्क्रियात्वमपि जातिरेव शक्यतावच्छेदकतयैव शक्ततावच्छेदकतयाप्यसति बाधके जातिसिद्धेर्निरूढत्वात् भूवादिसूत्रं त्वनभिज्ञप्रतीतिपरं तादृशजातिपरि-

नचान्यतमत्वं धातुत्वं भूवादयइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह अस्त्विति व्यापारसंतानः क्रियातद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमित्यर्थः ननु सत्तादीनं फलांशानन्यतमत्वेनाशयतद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्षणमुच्यतां धात्वर्थत्वात्तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपन्न इति चेन्न अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विकल्पप्रतीतिप्रयोगानुसारात्प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थकेवेत्यव्यये उक्तरीत्या गणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्ते-

चायकप्रदर्शकमित्याहुः नन्वस्मन्मते पूर्वापरीभूतावयवसमुदायरूपक्रियाया धात्वर्थत्वेन तद्गृहीतयोर्वा पर्यायेण फलस्य क्रियात्वोपपत्तिः भवन्मते तु क्रियाया धात्वर्थत्वानुपगमेन कथं तत्र तद्व्यवहारोऽत आह धात्वर्थत्वादिति तथा च तत्र फलत्वव्यवहारवत् क्रियात्वव्यवहारोपि धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमेन तदुपपत्तेरिति भावः भाष्यादौ कृत इति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः आदिपदाद्वृत्त्यादिपरिग्रहः॥

स्येवेति क्रियावाचकस्येवेत्यर्थः एवकारेणफलमात्रवाचकत्वव्यवच्छेदः एतद्वाचकत्वे हेतु क्रियाप्रतीत्यभावादिति तद्वाचका
नाव्यापारवाचकानामित्यर्थ अधातुत्वप्रसंगइति आपनेरिश्वत्वतुनतनोलकाराद्यनुत्पत्तिप्रसंगादितिभावः धर्म्यंशेफलरूपेइत्य
र्थ. अग्रपदोपादानात्धर्मिणोधर्मघटितमूर्त्तिकत्वादकर्मकस्यलेकर्त्तृशक्तित्वाच्च फलस्यापितदंशत्वात् तस्यभाव्यतायामेवविः

नन्वस्येवधातुत्वेऽस्तीत्यादौक्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनांतद्वाचकानामधातुत्व
प्रसंगइत्यतआह अस्त्यादावपिधर्म्यंशेभाव्येत्येवहिभावना अन्यभागेषभावा
नुसातथानप्रकाशते अस्त्यादौ असभुवीत्यादौधर्म्यंशेधर्मिभागेभाव्येभाव्य
त्वेनविवक्षिते अस्त्येवप्रतीयतएव अयमर्थः सततोगतोनवेतिप्रश्नेमहतायत्ते
नास्तीतिप्रयोगेसत्तारूपफलानुकूलाभावनाप्रतीयतएव॥ ६ ॥ ६ ॥

वादादाह भाव्यत्वेनेति भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थ. फलसाध्यव्यापारस्यजिज्ञासितत्वेइतियावत् अतएववक्ष्यत्यासन्नविनाश
मिति विवक्षास्यलमेवप्रश्नोत्तरभावेनतुदर्शयति सततोगतोनवेतिगत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः प्रश्नइत्यनेनभाव्यत्वस्यजिज्ञास्य
त्वंध्वन्यते तथाचगतोनवाकिमितिप्रश्नाकारःप्रयोगइतिप्रश्नविवर्तकेवाक्येइत्यर्थः प्रतीयतएवेत्यस्यास्त्यातुनेतिशेषः॥ ६ ॥

नतु सततो गतो न वेति वाक्याद्देहाद्यवधिकविभागानुकूलव्यापाराश्रयत्वतदभावान्यतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते महतायत्नेनास्तीति वाक्यात्तत्त्वे व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमेपि चैत्रादिकर्तृकसत्तानुकूलव्यापार एवेति कथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वं तथाहि यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नस्य संबंधो यत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासिततद्धर्मावच्छिन्नसंबंधबोधकवाक्यस्योत्तरता यदाहुः जिज्ञासितपदार्थस्य संसर्गो येन गम्यते तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाभासशब्दितमिति यथा घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नसंबंधबोधकस्य कस्माद्घट इति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितदंडत्वावच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भावबोधकं दंडाद्घट इ

उत्पत्त्यादिबोधने तु सुतराम् रोहितो लोहितादासीद्धुन्धुस्तस्य सुतो भवदित्यादिदर्शनात् किं चात्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् तस्या एव वर्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात्॥

इति वाक्यमुत्तरम् प्रकृतेनुगत इति नेति वेत्युत्तरं युज्यते किं चोक्तप्रश्ने सत्तासाधकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वानवगमात्कथमेतस्योत्तरत्वम् तथात्वेपि पूर्वोत्तरवाक्ययत्नेनेत्युपादानाद्यत्नपदोपस्थाप्ययत्ननिष्पाद्यत्वबोधेनैवोत्तरत्वसिद्ध्या नततो धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिरत आह उत्पत्त्यादीति सुतरामित्यस्य व्यापारार्थकत्वमिति शेषः अत्राश्रयताबोधस्योभयमतसिद्धत्वेन सैव साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद्व्यापारः पौर्वापर्यं च परमते सत्ताया मिव कालगतं तत्रारोपितमेवेति भावः ननु तत्राप्याश्रयतायां धात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव तत्रोत्पत्तिमात्रार्थकत्वेपि रोहिताश्रयिकाभूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधसंभवादत आह किं चेति तस्या एवेति भावनाया एवेत्यर्थः यथा चैतत्तथोक्तं सार

अस्येवेति क्रियावाचकस्येवेत्यर्थः एवकारेण फलमात्रवाचकत्वव्यवच्छेदः एतद्वाचकत्वे हेतु क्रियाप्रतीत्यभावादिति तद्वाचका
[illegible]नामित्यर्थः अधातुत्वप्रसंग इति आपनेरिश्त्वतुनततोलकाराद्यनुत्पत्तिप्रसंगादिति भावः धर्म्यंशे फलरूपेद्रस्य
[illegible] धर्मिकत्वादकर्मकस्य लेकर्त्तेनजितत्वाच्च फलस्यापि तदंशत्वात् तस्य भाव्यतापत्तमेव वि॰

[illegible] नन्वह क्रियाभेदेनैव उभयंशेषि धातुर्थो पार्थिकेनया [illegible]
[illegible] क्रियामात्रभेदकइतिवत् [illegible]
[illegible] [illegible]

एवं अस्याद्यकर्मकाणांव्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्यफलवाचकत्वव्याप्यत्वादि तियावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व स्याकर्मकतायांतत्रत्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहायफलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवंभावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्सर्वेषांक्रियावाचकत्वेसकर्मकतापत्तिरित्यतआह फ॰ लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायांभिन्ना धिकरणावृत्तितायामितियावत् तेनगम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोःफ लव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥ ९ भिन्नत्वंचव्यापाराधिकरणापेक्षयाबोध्यम् पर्यवसितंलक्षणंलक्ष्येप्याहय ति तत्रसत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादितिभावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार वाचकत्वंस्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वंवा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरण्यंतदधिकरणावृत्तित्वम् तथाचगमादावव्या प्तिः तदर्थफलव्यापारयोः परस्पराधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतोव्याचष्टे भूषणसारे आश्रयभेद इति तथाचप्रथमलक्षणेकर्त्रभि न्नतदधिकरणावृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नानुपपत्तिरितिभावः ॥ ९ ॥ ९ ॥

तनद्दरिसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति तुमर्थाद्विति चतुर्थी वार्त्तिकेनवा क्रियाभेत्तु विशेषयितुकालोलडादिबोध्यः अस्तीतिशेषः
लडाद्यर्थकालः क्रियामात्रभेदकइतियावत् धिमक्यर्थरूपासंख्यातुसर्वस्यख्यातप्रातिपदिकार्थस्यभेदिकेतितद्यो एव धातोर्व्या
पारवाचकत्वे मूले ऽशेषमावादिति शेष ऽफलव्याप्तितिरिक्त. भवत्यस्मिन्निति भावो ऽधिकरणंयस्येति बहुव्रीहिणाशेषभावप्राद्दाफ

क्रियाभेदायकालस्तुसंख्यासर्वस्यभेदिकेतिवाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्तीत्यत्रस्यप्रकृतानभ्यतइत्यतआह श
न्यत्रेति अशेषभावात् भावनायाःफलसमानाधिकरणत्वात् तथाचभावनायाःफलसामाधिकरण्यंतदस्यप्रत्वेदो
पइतिभाव. नन्वेवंकिंकरोतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपिस्यादितिचेत् इष्टापत्तिःआसन्नविनाशं
कश्चिद्दृश्यकिंकरोतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरस्यसर्वसंमतत्वात् इतरत्रतुसुस्थनयानिश्चिते किंक
रोतीतिप्रश्नःपाकादिविशेषगोचरएवेत्यवधारणादस्तीतिनोत्तरमिति॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

स व्यधिकरणार्थक भावप्रधाननिर्देशः तस्मात्लस्प्रमस्तात्यंचस्येकवचनेफलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थोवगतिः फलितम
हसारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणकफलसमानाधिकरण्यस्यस्वरूपतोभावनाभावप्रतिबंधकत्वाभ्युपगमात्तत्र
सप्रष्टनप्रतीतिः सप्रत्वंचभावनापार्थक्येनसर्वंसिद्धत्वमितिभावः १०॥ ॥

एवं अस्साद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादि
तियावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व
स्याकर्मकतायां तन्त्रत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थं फलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतो व्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहाय फलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह फ॰
लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्ना
धिकरणावृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोःफ
लव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः॥ ६ भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणापेक्षया बोध्यम् पर्य्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये आह य

ति तत्र सत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादिति भावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार
वाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरण्यं तदधिकरणावृत्तित्वम् तथा च गमादावव्या
प्तिः तदर्थं फलव्यापारयोः परस्पराधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतो व्याचष्टे भूषणसारे आश्रयभेद इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभि
न्नतदधिकरणावृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः॥ ६ ॥ ६ ॥

तत्र हरिसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति तुमर्थादिति चतुर्थी वार्त्तिकेनया क्रियाभेदं विशेषयितुं कालो लुङादिर्बोध्यः अस्तीति शेषः लङाद्यर्थकालः क्रियामात्रभेदकइतिपावत् विभक्त्यर्थरूपा संख्यातु सर्वस्याख्यातप्रातिपदिकार्थस्य भेदिकेति तदर्थः एवं धातोर्व्या पारवाचकत्वे मूले शेषमावादिति शेषः फलस्याप्रतिरिक्त भवत्यस्मिन्निति भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषभावप्राद्वःफ

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिके तिवाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्तीत्यत्र स्यष्टं कुतो न वुध्यत इत्यत आह त्यत्रेति अशेषभावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथा च भावनायाः फलसामाधिकरण्यं तदस्पष्टत्वे दोषइतिभावः नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति चेत् इष्टापत्तिः आसन्न विनाश्यं कंचिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात् इत्तरत्र तु सुस्थ नयानिश्चिते किंक रोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

स व्यधिकरणार्थकः भावप्रधाननिर्देशः तस्मात्तत्समस्तात्यच मन्येकवचने फलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थावगतिः फलितमा हसारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणकफलसमानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनाभावप्रतिबंधकत्वास्तु यमस्त्सं सष्टतमनीतिः सस्पष्टत्वं च भावनापार्थक्येन सर्वसिद्धत्वमितिभावः १०॥ ॥

एवं असाधकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादि
नियावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व
स्याकर्मकतायां तंत्रत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतो व्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावाद्विशेष्यांशमपहाय फलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य च कर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यतआह फ॰
लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्ना
धिकरणावृत्तितायामितियावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोः फ
लव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥ ५ भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणापेक्षया बोध्यम् पर्य्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राहय
ति तत्र सत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादिति भावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार
वाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरण्यं तदधिकरणावृत्तित्वम् तथा च गमादावव्या
प्तिः तदर्थफलव्यापारयोः परस्पराधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतो व्याचष्टे भूषणसारे आश्रयभेदे इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभि
न्न तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

अस्तोः फलव्यापारोभयार्थकत्वेहरिस्मतिमप्याह उक्तचेति व्यपदिश्यते व्यवह्रियते अन्तर्भावादिति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविश्य
दित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात्कर्मसंज्ञाकार्थान्वय्यर्थकरूपसकर्मकत्वस्यतत्रानवकाशादितिभावः स्वोक्तलक्षणानुसारेणसा
रलद्याचष्टे फलांशेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेनसहतदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः आत्मरूपकर्मणासकर्मकत्वकु
तोनेत्याक्षेपएतत्समाधानस्योदस्रत्वदोषदुष्टस्ययोग्यत्वमीदृशव्याख्यानेसुधीभिर्विभावनीयम् नन्वात्मानंजानाती त्यादा

उक्तंचवाक्यपदीये आत्मानमात्मनाविभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चतेनासौकर्मणानसकर्मकइति विभ्र
दिति तेनसधारणानुकूलोव्यापारोऽपिगम्यतेइतिभाव तेनकर्मणासकर्मकत्वंतुन अंतर्भावात् फलांशेनसामा
नाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः आत्मानंजानातीत्यादौचहूवात्मानौशरीरात्माअंतरात्माचतत्रांतरात्मानंकर्मक
रोतियेनशरीरात्मासुखदुःखेअनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रीयभाष्यरीत्याभिन्नाधिकरणनिष्ठतामादायस
कर्मकत्वमित्यवधेयम्॥ ११वतुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्रज्ञानरूपफलेतदर्थव्यापारस्यवैयधिकरण्याभावाद
तिव्याप्तिश्चफलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशंक्यसमाधत्ते आत्मानंजानातीत्यादिना अन्तरात्मेति अन्तःकरणावच्छि
न्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्न स तथाचात्मनएकत्वेऽपिमनः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितंभेदमादायवैय धिकरण्यस
त्त्वसंपादनात्दुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्त्यतिव्याप्तीइत्याह भिन्नाधिकरणेति ११॥

असत्त्वभूतायाइति क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्माक्रांतायाइत्यर्थः तद्वदिति तेन रूपेणप्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः कृदभिहित इति कृदर्थइत्यर्थः द्रव्यवदिति द्रव्येणनामार्थेनतुल्यंप्रकाशतेभासतइत्यर्थः द्रव्यधर्माणिलिंगसंख्याकारकत्वानिगृह्णातीतिया वत्पद्यद्रव्यंक्रियाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेनतुल्यंप्रकाशतेइत्यर्थः सिद्धत्वेनभासतइतियावत् तथाचतोदृशभाष्येऽ णापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्धेतुभूतेप्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्वादितिभावः आख्यातेशब्दोयस्मिन्निति बहुव्रीहिणावाक्यमन्य पदार्थइत्याशयेनाह पश्येत्यादि तिङंताभ्यांपश्यधावतिभ्यांधावतेःसाधनत्वेनपश्यतेःसाध्यत्वेनक्रियाबोधकत्वाद्दृष्टांततोपपत्तिरे

नन्वसत्त्वभूतायाःक्रियायाधात्वर्थत्वेपाकइत्यत्रापितदापत्त्यापत्तिः नचेष्टापत्तिःकृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइ ति भाष्यविरोधादित्यतआहआख्यातशब्देभागाभ्यांसाध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पितायथाशास्त्रंसघञादिष्वपिक्रमः आख्या तशब्देपश्यमृगोधावतीत्यादौ भागाभ्यांतिङंताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामितिविवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् पच तीत्यत्रापिभागद्वयसत्त्वात्साध्यसाधनरूपता यथाक्रमंग्राह्या साध्यत्वंक्रियांतराकांक्षानुत्थापकरूपवत्त्वम् साधन त्वंकारकत्वेनान्वयित्वं सघञादिष्वपीति प्रकृत्यासाध्यावस्थाप्रत्ययेनसाधनावस्था॥२१॥ तएववक्ष्यतीयानपरं विशेषइतिप्रकृ

त्यादीति व्याख्यानंविवरणस्यम् आख्यातशब्दइतिकर्मधारयइतितद्भावः अपव्याख्यानेहेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथाचतिङंतरू ढेनकेवलाख्यातपदेनैवपचत्यादि तिङंतरूपार्थलाभेशब्दपदवैयर्थ्यमन्मतेतुतस्यबहुव्रीहिलाभसंपादकतयाख्यातशब्दपदस्य तिङंतद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्यसाध्यसाधनवर्तित्वेपिक्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधादृष्टांतत्वा

अस्तेः फलव्यापारोभयार्थकत्वेहरिसमतिमप्याह उक्तचेति व्यपदिश्यते व्यवह्रियते अन्तर्भावादिति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविश्टत्वादित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात्कर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकरूपसकर्मकत्वस्यतत्रानवकाशादितिभावः स्वोक्तलक्षणानुसारेणसारहृद्याचष्टे फलांशेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेनसहतदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यमित्यर्थः आत्मरूपकर्मणासकर्मकत्वकुतोनेत्याक्षेपएनत्समाधानस्योदस्रत्वदोषदुष्टस्ययोग्यत्वमीदृशव्याख्यानेसुधीभिर्विभावनीयम् नत्वात्मानं जानाती त्यादा

उक्तंचवाक्यपदीये आत्मानमात्मनाविभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चतेनासौकर्मणानसकर्मकइति विभ्रदिति तेनसधारणानुकूलोव्यापारोत्राधिगम्यतेइतिभाव तेनकर्मणासकर्मकत्वंतुन अंतर्भावात् फलांशेनसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थ. आत्मानजानातीच्छतीत्यादौचद्वावात्मानौशरीरात्माअंतरात्माचतत्रान्तरात्मातत्कर्मकरोतियेनशरीरात्मासुखदु. खेअनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रीयभाष्यरीत्याभिन्नाधिकरणनिष्ठतामादायसकर्मकत्वमित्यवधेयम्॥ ११ वनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्रज्ञानरूपफलेतदर्थव्यापारस्यवैयधिकरण्याभावादतिव्याप्तिश्चफलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशंकासमाधत्ते आत्मानजानातीत्यादिना अतरात्मेति अतःकरणावच्छिन्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्न सः तथाचात्मनएकत्वेपिमन. शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितभेदमादायवैयधिकरण्यस्यसूपपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्तिव्याप्तीइत्याह भिन्नाधिकरणेति ११॥

असत्त्वभूताया इति क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्माक्रान्ताया इत्यर्थः तदिति तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः कृदभिहित इति कृदर्थ इत्यर्थः द्रव्यवदिति द्रव्येण नामार्थेन तुल्यं प्रकाशते भासत इत्यर्थः द्रव्यधर्माणि लिंगसंख्याकारकत्वानि गृह्णातीति या वत् यद्वा द्रव्यं क्रियाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः सिद्धत्वेन भासत इति यावत् तथा च तो दश भाष्ये णापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्धेतुभूतेप्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्वादिति भावः आख्याते शब्दे यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्य पदार्थ इत्याशयेनाह पश्येत्यादि तिङन्ताभ्यां पश्य धावतिभ्यां धावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्ततोपपत्तिः

नन्वसत्त्वभूतायाः क्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः न चेष्टापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रं सघञादिष्वपि क्रमः आख्यातशब्दे पश्य मृगो धावतीत्यादौ भागाभ्यां तिङन्ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात्साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं ग्राह्या साध्यत्वं क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकरूपवत्त्वम् साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वं सघञादिष्वपीति प्रकृत्या साध्यावस्था प्रत्ययेन साधनावस्था ॥२॥ तदेव वक्ष्यतीयान्परं विशेष इति प्रकृत्यादीति व्याख्यानं विवरणस्थम् आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः अपव्याख्याने हेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च तिङन्तरूढेन केवलाख्यातपदेनैव पचत्यादि तिङन्तरूपार्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यमन्मते तु तस्य बहुव्रीहिलाभसंपादकतयाख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वेपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधाद् दृष्टान्तत्वा

समवक्षिप्तसाभावः नद्देवाविशब्दयानमसा
नि प्रकृत्य पाकादिरूपादिविधिर्ष॥

उक्तत्वादिति क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वसाध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोप
पस्थिते क्रियान्वयासंभवादितिभावः तेनरूपेणोपस्थितेः पश्यमृगोधावतीत्यादौव्यभिचरितत्वादाह स्तोकं पाक इति घञासिद्ध
वस्थक्रियायाअवोधनेधात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्यलिंगसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरितिभावस्तदेवविशदयति तस्मा
दिति एतेनेति घञादीनांसिद्धावस्थापन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः प्रयोगसाधुतामात्रमिति मात्रपदेनवाचकत्वव्यव

एतदेवस्पष्टयति साध्यत्वेनक्रियातत्रधातुरूपनिबंधना सिद्धभावस्तुयस्तस्याः सुघञादिनिबंधनः १४ नचघ
ञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधानेमानाभावः पाकइत्युक्तेभवतिनशेवेत्याद्याकांक्षोत्थानस्यैवमानत्वात् धातूपस्थाप्या
यातदसंभवस्योक्तत्वात् स्तोकं पाकइत्यनापत्तेश्च तस्माद्धात्वर्थान्वयेस्तोकादिशब्देभ्योद्वितीयाघञर्थान्वयेप्रथ
मापुलिंग तावेतितत्सिद्ध्येघञादेः शक्तिरूपेयासिद्धतारूपा एतेनघञादीनांप्रयोगसाधुतामात्रमितिनैयायिकन
॥ श्लोकमपास्तम्॥

च्छेदः नैयायिकनव्योक्तमिति धातूनांसुविभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थेसुवर्थसंख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपप
त्याधातोरिवघञंतस्यापिक्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् प्रकृत्येकदेशार्थेनतदन्वयाभ्युपगमेतुपचपाककर्तोरेद्दित्वादिकंसाधितं
पाकादेस्ततद्वाधितम् तत्रपचंतीपश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेः धातूपस्थाप्यार्थेसुवर्थान्वयबोधप्रतितद्धातूत्तरधर्मिकं किंचिदर्थ
परत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वोपगमेतुगौरवमेवंचयत्रधातुमात्रस्यपाकादौतात्पर्यंतत्रतद्विशेषणवाचकस्तोकपदाद्वितीयेवय

कातंत्रपरिशिष्टकृन्मतं तन्नव्यनैयायिकमतत्वेनानूद्यदूषयति नचेति गौरवादिति ननु भावाख्यातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्था नुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तये ऽनायत्त्या घञंतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वं इत्यत आह अनुशासनात् इति तथाच गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षया ऽनुशासनानुगुण्याद्युक्तप्रयोगोपपत्तये घञ्त्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति।

नच घञंतशक्त्योपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति वाच्यम् घञंतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात् अनुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् एवं च घञ्शक्त्यभिप्रायेण कृदभिहित इति भाष्यमतो न न द्वितीयेत्यर्थ इति भावः॥

६

भावः ननु घञादीनां व्यापारवाचकत्वे पि क्रियाविशेषणाद्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थकतया तथानुपस्थाप्यपरत्वात् स्तोकः पाक इत्यादौ धातूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्यान्न तद्विशेषणवाचकपदाद्द्वितीयापत्तिः तत्राह द्विगिति तदर्थस्तु स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद्वितीयेति स्वतंत्रमनुशासनं स्यात् किंत्वस्मदुक्तफलितार्थकथनमेव तत् तथात्वे वा त्वन्मते स्तोकं पाक इत्यनापत्तेश्चे १८

यत्नेनाविष्यक्रियायामित्यर्थः तत्र तदनन्वये निघातानुपपत्तिं प्रमाणयति निघातानुरोधादिति समानवाक्य इति । (षणं वाक्यमिति समर्थसूत्रभाष्यात्साक्षात्परंपरया वा पदार्थान्तरान्वितक्रियाबोधकत्वात्तस्यैकवाक्यतालाभेन संबोधनक्रियायामनन्वये त्वं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ तदभावात्समानवाक्य इति प्रकृत्याभिन्नस्येति विहितस्य निघातस्यानुपपत्तेः (त्याखण्डलार्थः. तत्र शालीनां ते ओदनं दास्यामीत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धये परंपरयेति पचति भवतीत्यादिस्था

ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एवं पाक इत्यत्रापि कर्मषष्ठ्यनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्धेत् स एव कुत इत्याशंकासमाधत्ते संबोधनांतं कृत्वोर्थाः कारकं प्रथमो वतिः धातुसंबंधाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् संबोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः त्वं ब्रूहि देवदत्तेत्यादौ निघातानुरोधात्समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इत्यनेन समानवाक्य एव तन्नियमात् ॥ ९ ॥ ॥

धारणं चैतत् मन्ते च संबोधनस्यानुवाद्यविषयतयानुवाद्यस्य विधेयसाकांक्षतया विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तत्र संबोधनातार्थान्वयो चित्यात्समानवाक्यस्थत्वमस्त्येतमिति भावः बोधस्त्वत्राभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वद्भिन्नकर्तृकभाषणमिति ॥

तत्र हरिसंमतिमाह उक्तंचेति संबोधनपदमिति तद्वेध्यमित्यर्थः विशेषणमिति स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वरूपपरंपरासंबंधेने त्यर्थः व्रजानीत्यस्य हिजानीहीति शेषः सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः प्राप्ताभिमुख्यो हिजनः क्रियासु विनियुज्यत इति का रिकांतरे विनियुज्यत इति वदता प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वयबोधनात् प्रवर्त्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यवि धेयभावस्य तयोः संसर्गमर्यादया लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः शाब्दबोधस्त्वत्र संबोधनविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्र वर्त्तनाविषयो मत्कर्तृकव्रजनकर्मकज्ञानमिति सूत्रभाष्यरीत्येति भूवादिसमर्थसूत्रस्य भाष्योक्तरीत्येत्यर्थः स्यादेवेति आ

उक्तंच वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति पचति भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्त्वात्स्यादेव निघातः तिङ् तिङ इति सूत्रयता तिङं तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात्॥

मंत्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः अत्र जानीहीति पदाध्याहारेणोक्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्य स्यत्वाक्षतेरिति भावः तत्र सूत्रकारसंमतिमाह तिङ् तिङ इतीति तिङं तानामिति बहुवचनेन प्रकृते जानातिपदाध्याहारः सूच्य ते अन्यथा तत्र निघाताप्राप्त्या तत्पर्युदासबोधकतिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः संमतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे नि घातांशे च भाष्यसंमतिस्तु नेत्याह तिङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् नन्वेवं कथमतिङ्ग्रहणप्रत्याख्यानसंगतिः पचति भवतीत्यत्र निघातवारकतया तस्यावश्यकत्वादिति चेन्न तत्र कारकान्वितक्रियाबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वस्य सुप्त्वयसुप्तिङं तचयसाधारण स्य सत्त्वेपि वार्त्तिककारपरिभाषितैकवाक्यत्वस्य तत्रासत्त्वादित्याशयात् तथा चोक्तस्थले नाद्यैकवाक्यत्वाभावान्निघातप्रसः

किं तेन सूत्रेण तथैव स्यादेव निघात इति सं
मवनाकोनकितिङ उपात्तम॥

मत्युक्ष्यपितिङ नेपुसाकांक्षेष्वेक॰
नदेतदाविष्करोति वार्त्तिककाराणामिति यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह वस्तुतस्त्विति हेलाराजीयइति इदंच निरुक्त॰
वाक्यतातिङ्ङे नेभ्यो निघातस्यप्रतिषेधस्तथार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिशेष. तन्मतेपि भवत्येवेति अतएवसकृत्प्रवृत्तो हि पचतीतिन॰
लौकिकवाक्यत्वस्यैव निघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् पुनःपुनर्जन्मेति सूत्रस्वारस्याच्चैतद्बोध्यार्थस्य क्रियाया
पचकृत्वोभुङ्क्तेइत्यादौ पचादिशब्दा सख्योत्पत्तिपरा तस्याएवकृत्वसुजादिद्योतकः अन्येतु उत्तरभाष्यकरोति क्रियानि॰
मन्वयइतिभावः क्रियान्वयिनामेवसंज्ञेत्यपादानादिमध्यम् कचित्तथैवपाठः स्पष्टमिति
एकतिङ् विशेष्यकंवाक्यमितितदभिप्रायस्यहेलाए
एकतिङ् वाक्यमितिवदतांवार्त्तिककाराणांमतेपरंन वस्तुत एकतिङ्ङ्मतेपि भवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वोर्थाः क्रियाभ्यावृत्तिगण॰
जीयादौवैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेपि भवत्येवेत्यवधेयम् पुनःपुनर्जन्मनस्मिन्नर्थोन्येइतितदर्थात् कारकंकार॰
नेकृत्वसुजितिक्रियायोगेतत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाअभ्यावृत्तिः पुनःपुनर्जन्मनस्मिन्नर्थेइत्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः तथाचाग्रिमे
केइत्यधिकृत्यतेषाव्युत्पादनात्कारकशब्दोहि क्रियापरः करोतिकर्त्तृकर्मादिव्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः ॥ ए॰वर्त्तयतीतिव्युत्पत्ति
ष्यपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेवसंज्ञेतिस्पष्टंभाष्ये॥
प्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अतएवब्राह्मणस्यपुत्रंपंथानपृच्छतीत्यादौब्राह्मणस्यनकारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्ध
त्वादतएवतेषांक्रियायामन्वयः क्रियाजनकमितिज्ञातेकासाक्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियायाअपिजनकाकांक्षयासत्रैवान्वयस्यो
चित्वात् अतएवगतिकारकोपपदात्कृदित्यादौकारकशब्दस्यापादानादिपरतासंगच्छते कारकइतितुप्रथमार्थेसप्तमीत्याहुः ॥

ीत इत्यतो बोधः तत्र तस्यैवेति विहितवर्त्तते द्रव्यगुणान्वयित्वा
सनदर्शीत्युत्पन्नीतवास कर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यादिरीत्या बोधादि
ाद्यप्रतिषेधः प्रतियोगीयस्य तादृशाऽभावोर्थो यस्येति व्युत्पत्त्या
ज्ञात्तणादावन्वयेनव्यभिचारापत्तेरिति भावः निषेधप्रतीतेरि
ाक्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंबं
योग्यः प्रसज्यप्रतिषेधी योनञित्यर्थः उत्तरपदार्थो
गात् नचासमस्तनञः क्रियान्वयेमानाभावः नत्वप
क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः अत एव विद्यमानेपि घटेन

ान्वयित्वे मानमिति भावः नस्य युष्मदाद्यर्थान्वयित्वे तु युष्मदा
षांचानुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचना
तियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमे पाके नत्वकर्तृकत्वबाधः पाकानु
पत्तिश्चेति बोधयितुं चैत्रो न पचतीत्युक्तम् अत एवेति नञः
पन इत्याकारक इत्यर्थः घटस्य विद्यमानतादशायां घटकर्तृ

प्रयोगोपपत्तिरिति भावः

तदेतदाविष्करोति वार्त्तिककाराणामिति यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह वस्तुतस्त्विति हेलाराजीयइति बहुष्वपि तिङं नेषुसाकांक्षेष्वेकं
वाक्यत्वात्तिङ नेभ्यो निघातस्य प्रतिषेधस्तथार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिशेषः नन्मते पि भवत्येवेति इदं च निरुक्त्या
लौकिकवाक्यत्वस्यैव निघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् पुनःपुनर्जन्मेति अत एव सकृत्प्रवृत्तौ द्विः पचतीति तं
पचकृत्वो भुङ्क्ते इत्यादौ पचादिशब्दा संख्योत्पत्तिपर तस्याएव कृत्वसुजादिद्योतकः सूत्रस्वारस्यात्तद्वोत्यार्थस्य क्रियाया
मन्वयइतिभावः क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यपादानादिमध्यम् क्वचित्तथैव पाठः स्पष्टमिति अन्येतु उत्तरभाष्यकरोति क्रियानि

एकतिङ वाक्यमिति वदतां वार्त्तिककाराणां मते परं न वस्तुत एकतिङ विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मते पि भवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वोर्थ क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाअभ्यावृत्तिः पुनःपुनर्जन्म तस्मिन्द्योत्येइति तदर्थात् कारकं कारकेइत्यधिकृत्यतेषाव्युत्पादनात्कारकशब्दो हि क्रियापरः करोतिकर्त्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः तथा चाग्रिमेष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति स्पष्टं भाष्ये॥ १८॥ वर्त्तयतीति व्युत्पत्ति

प्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम् पुत्रेणान्यथा सिद्ध
त्वादत एव तेषां क्रियायामन्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञाने का सा क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियायाअपि जनकाकांक्षया चतत्रैवान्वयस्यो
चित्यात् अत एव गतिकारकोपपदात्कृदित्यादौ कारकशब्दस्यापादानादिपरता संगच्छते कारकइतितु प्रथमार्थे सप्तमीत्याहुः ॥

... प ब्राह्मणवदिति वृत्तौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनपरतया तत्तौल्यवत्यर्थसमभिव्याहृताध्ययनक्रियाया
मब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमेककर्तृकमध्ययनमिति ब्राह्मणवदधीत इत्यतो बोधः तत्र तस्येवेति विहितवतेर्द्रव्यगुणान्वयित्वा
न्मूले प्रथमद्वित्युक्तम् विधानादिति तत्र धातुशब्दस्य धात्वर्थपरतया वसनदर्शैत्युत्पत्ती तवासकर्तृकर्तृकंदर्शनमित्यादिरीत्या बोधादि
ति भावः प्रसज्येति प्रतिषेधशब्दः कर्मघञंतो बाहुलकात् प्रसज्यापाद्य प्रतिषेधः प्रतियोगीयस्य तादृशाऽभावोर्थो यस्येति व्युत्पत्त्या
ऽभावार्थक इत्यर्थः यथाश्रुतेति नब्राह्मणमानयेत्यादौ नञर्थारोपस्य ब्राह्मणादावन्वयेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः निषेधप्रतीतेरि
प्रथमो वतिः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति विहितः तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंबं
धे प्रत्यया इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् असमस्तनञ्समासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधी यो नञित्यर्थः उत्तरपदार्था
न्वयेपि समासविकल्पेन पक्षेऽसमस्तत्वाद्यथाश्रुतग्रहणायोगात् न चासमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः नत्वं प
चसि न युवां पचथः देवदत्तो न पचति घटो न जायत इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः अत एव विद्यमानेपि घटेन
तिअत्यंताभावप्रतीतेरित्यर्थः तथा च तादृशप्रतीतिरेवोक्तनञर्थस्य क्रियान्वयित्वे मानमिति भावः तस्य युष्मदाद्यर्थान्वयित्वे तु युष्मदा
दौ लकारवाच्यकर्तृवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचना
द्यनुपपत्तिश्चेति सूचयितुं न त्वं पचसि न युवां पचथ इत्युक्तम् एवं चैत्रप्रतियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमे पाके तत्कर्तृकत्वबाधः पाकानु
कूलकृत्यभावार्थकत्वे त्वन्यतो पुरुषव्यवस्थापि कदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिश्चेति बोधयितुं चैत्रो न पचतीत्युक्तम् अत एवेति नञः
क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः तादृशप्रयोग इति घटो न जायत इत्याकारक इत्यर्थः घटस्य विद्यमानतादशायां घटकर्तृ

[illegible]
[illegible]
प्रयोगात्पचसीति भावः

उक्तीत्यानञ क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वधीव्ये घटो नास्तीत्यत्र घटाभावकर्तृकत्वस्य धात्वर्थेऽबाधेपि तद्बोधमनादृत्य घटास्ति
त्वाभावबोधाभ्युपगम उचितो वक्ष्यमाणकार्यकारणभावबलादित्याह तथा च घट इतीति तदेवोपपादयति नहीत्यादिना ननु यत्र न
क्रियावाचकसमभिव्याहारो भूतलेन घट इत्यादौ तत्र नञा कथं क्रियाप्रतियोगिकाभावो बोधनीय इत्याह तथा चेति अध्याहार्यमिति
अस्तिर्भवतीपर इत्यादिभाष्ये क्रियान्तराभावेप्यस्तिक्रियामादाय वाक्यपरिपूर्तिबोधनादिति भावः प्रकारतासंबन्धेनेति नञर्थाभाव
निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य न त्वपचसी
त्याद्यनुरोधेन क्लृप्तत्वात् ज्ञापितबोधोपपत्तयेऽस्त्यध्याहार आवश्यक इति भावः न च त्वपचसीत्यादाविवाभापि नञः पर्युदासः।

तथा च घटो नास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते। न हि घटो न जायते नास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमन्तरेणास्ति वि
शेष तथा च भूतलेन घट इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्यम् प्रकारतासंबन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोप
स्थितेर्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते॥ १ योनकत्वाभ्युपगमाद्युष्मल्लक्ष्यार्थत्वद्विम्नेस्समानाधिकरण्याबा
धान्न पुरुषव्यवस्थानुपपत्तिः सत्व्यायास्त्राबाधान्न द्विवचनानुपपत्तिरपीति तादृशकार्यकारणभावस्यैवाप्रामाणिकतया कथन
दनुरोधेऽस्त्यध्याहारनियामकः घटो न जायते इति इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञ्स्थलेनुपपान्नुपपत्तिस्तथा वक्ष्यते तथा च भू
तले घटो नेत्यादौ भूतलवृत्तिर्घटाभाव इति बोधे बाधकाभावोऽत आह शेषमिति तथा च यदा युष्मदर्थभिन्नकर्तृकोन पाकस्तदा न त्वं प
चसीति प्रयोगानापत्तिः पर्युदासद्योतकतावादिमतेऽतस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाङ्गीकरणीयमित्युक्तयुक्त्या कार्यकारणभा-

धुत्वाख्यानलाभादिति अयंभावः यस्यचभावेनभावलक्षणमिति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात्सप्तमीविधीयतेभावलक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्यक्रियायामेवान्वयः अतएवगोषुदुह्यमानासुगतइत्यादौदोहनक्रियाधारकालेनगमनपरिच्छेदकत्वंबुध्यतइति आयातीति समस्तसूत्रमेवतत्रानुवर्त्ततइत्यर्थः तथाचानादरेगम्यमानेयन्निष्ठक्रियायाः क्रियांतरज्ञापकत्वंतद्वाचकतेतितदर्थात्तद्धितयोरपितयोः क्रियायोगएवसाधुत्वंलभ्यतइत्यर्थः ननूक्तानांक्रिया न्वयाभावेपिशक्तत्वरूपसाधुत्वंसुलभमतआह तत्स्वरूपमिति साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः वक्ष्यतइति साधुत्वनिर्वचनावसरइतिशेषः साधुत्वंनशक्तत्वमपशब्द

तथायस्यचभावेनषष्ठीचेत्युदितंद्वयम् साधुत्वमष्टकस्यास्यक्रिययैवावधार्यताम् तथाचयस्यचभावेनभावलक्षणमित्यत्रभावनार्थकभावशब्देनतद्योगेसाधुत्वाख्यानलाभात् षष्ठीचानादरइतितदग्रिमसूत्रेपिचकाराद्भावेनेत्यायातीत्यर्थः साधुत्वमितितत्स्वरूपंवक्ष्यतेक्रिययैवेति अयंभावः भूवादिसूत्रादिषुप्रायशः क्रियाशब्देनभावनाव्यपदेशात्तत्रतस्यसांकेतिकीशक्तिः फलांशेक्वाचित्कः क्रियतइतियौगिकः प्रयोगः तथाचसंज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तत्वेनबलवत्त्वाद्भावनान्वयएवसाधुतालभ्यते॥ ५ दपिबोधोदयात्किंतुव्याकरणैकव्यंजिकापुण्यजनकतावच्छेदकजातिरितिवक्ष्यतइत्यर्थः प्रकृतेचव्याकरणेनक्रियान्विते ष्वेवतद्बोध्यतइति तदन्यस्यासाधुत्वेवेतिभावः ननुक्रिययैवावधार्य्यताभितिमूलेनक्रियान्वयएवोक्तानांसाधुत्वंलभ्यतेइतिसत्यमेव तथापिभाष्येक्रियापदस्यफलेपिप्रयोगात्साक्षात्परंपरयावाक्रियाफलान्वयेनापितेषांसाधुत्वोपपत्तौनोक्तरीतिर्धात्वोर्व्यापारवाचकत्वसाधिकेत्याशंकाशयं प्रकाशयति अयंभावइति सांकेतिकीति संकेताभिव्यंग्यारूढिरित्यर्थः तत्रनियामकमाह प्रायशः क्रियाशब्देनेति तथाचप्रयोगबाहुल्यंरूढिसद्भावेप्रयोजकमिति

भावः यौगिकइति क्रियतेव्यापारेणनिष्पाद्य
नइतिस्मुत्पत्तेरिति भावः नत्वेहेतुः क्वाचित्कइति
अनपेक्ष्येतिप्रकृतिप्रत्ययशक्तिमनुसंधायेत्य

अत एवेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थः. नवमे इति मीमांसानवमाध्याये इत्यर्थः तथा हि रथंतर हि पद्योस्तां तदुत्तरयोर्गीयती ति श्रूयते तत्र रथंतरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वाद्रथंतरं तस्यां गेयं उतोत्तराग्रंथे नत्वा वामन्यनद्युत्यस्य पठितत्वात्तत्र गेयमिति सूत्रयेः विशेषादुभयत्र गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तराशब्दस्य सत्तारूपेण प्रसिद्धिर्बृहद्योनौ तु तस्याः पूर्वग्रंथापेक्षिको नरत्त्वबलाद्यौगिकी सेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादुत्तराशब्दसंकेति न नत्वा वामन्यनद्युत्यास्वृच्येव तृत्येयमिति नवमे निर्णीत तद्वत्रापीति भावः नतु भावनायां क्रियापदस्य सांकेतिकी शक्तिः फले तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव नन्दकनंदनमानये नोक्ताधिकरणवतारसंभाव्येतप्रायेण तस्य तु यौगिकत्वेनाप्युपपत्तेरतस्माह किंचेति तथाभूतानीति विशेषणानीत्यर्थः कर्त्रोस्यान्तस्फलेरस्मादिति भावः गुणानामिति विशेषणानां परार्थत्वात्स्वोपकारकत्वादत एव समत्वात्समानधर्मत्वात्तेषां परस्परं संबंधो न भवेदिति न्यायार्थः तथा च यथा फलस्योपकारकत्वाद्विशेष्यभावनायामन्वयस्तथा कारकाणामपि साक्षात्परंपरया वा तत्रैवान्वयोऽ

अत एव संज्ञाशब्दप्राबल्याद्रथंतरमुत्तराग्रंथपठितऋक्ष्वेव गेयं न तु वेदे तदुत्तरपठ्यमानऋक्ष्विति नवमे निर्णीतं किंच फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि किंचित्तथाभूतानीति गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायेन सर्वे सेवका राजानमिव भावनायामेव परस्परनिरपेक्षाण्यन्वयंति न हि भिक्षुको भिक्षुकांतरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायेनापि फलस्यान्यकाभावनायामेवान्वयंतीति मीमांसका अपि मन्वते ॥ ९ ॥

न्यथाकारकत्वस्यैवानुपपत्तेर्नतु फले निराकांक्षत्वादिति भावः तदनुसारि लौकिकन्यायमप्युपन्यस्यति नहि भिक्षुक इत्यादि मीमांसकाश्रपीति उक्तन्यायेन कारकप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः॥ ७॥ ॥कारकादीत्यादिना लडाद्यर्थकालपरिग्रहः गुणभूतेति तज्जाद्यर्थकर्त्रादिविशेषणीभूतेत्यर्थः एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्रासंभवो दर्शितः तस्यामेवेति धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः प्रपंचितमिति फलांशे तु न कारकाणामन्वयः मीमांसकमतेपि तस्याव्युत्पन्नत्वा-

एवं च विशेष्यतया कारकत्वादि प्रकारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधात्तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्यादि भूषणे प्रपंचितं केचित्तु भूतले घटो देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकांक्षानिवृत्त्योरदर्शनात्तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः॥ ८॥ ९॥ ॥

दन्यथा कारकान्वितस्य कारकत्वासंभवेन यागरूपफलस्य करणतया क्रियायामनन्वयापत्तेरिति हि तत्रोक्तम् अदर्शनादिति सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इति न्यायेन तत्रास्ति जानात्यादिक्रियामन्तरेणान्वयबोधनिराकांक्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः तत्र चैत्रः सुंदर इति क्रियासाकांक्षवाक्यस्यासाधुतापत्तिः फलांशान्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनावाचकत्वालाभश्चेत्यस्वरस आहुरित्यनेन सूच्यते॥ १५॥

उपपत्तिमिति उक्तावेकस्य भावनायामन्वयेसाधकोपमसिरूपानामुक्त्याऽनन्वयेबाधकोपमसिरूपाणां नामाहेत्यर्थः नन्नुसबोधनान्
दीनां क्रियान्वय एव साधुत्वे पर्वतोवह्निमान्महानसवदित्यादौ वत्यर्थसादृश्यस्य कथं पर्वतेऽन्वयः कथं वा भूतलेन घट इत्यत्र स-
प्तम्यर्थभूतलाधेयत्वस्य तथाऽभावे इत्यत आह मूले यदिपक्षेपीति पक्षेप्रतिज्ञावाक्यजन्यबोधविशेष्ये संदिग्धसाध्यकेधर्मि
णि पर्वतादौ वितियावत् कारकमधिकरणादि नञादिषु नञर्थाभावे इतरनामार्थे चेत्यर्थः नमेवविशदयति सारे पर्वतोवह्नि
मानित्यादिना आदिपदादिति नञादिषित्यादिपदादित्यर्थः तदेव विवृणोत्येवमादिष्विति भूतले घट इत्यादावित्यर्थः अन्वय

स्य समुपपत्तिमाह यदिपक्षेपि वत्यर्थः कारकवचनञादिषु अन्वेतित्यज्यतां नहि चतुर्थ्यास्तदि कल्पना पर्वतो वह्नि
धूमान्महानसवद्भूतलेन घटः भूतले घट इत्यादिपदात् एवमादिष्वनुशासनविरोधेपि यदि साधुत्वमन्वयश्चा
भ्युपेयते नहि चतुर्थ्याः स्तद्विकल्पनापि त्यज्यतामित्यर्थः अनुशासनानुरोधतील्येऽङ्गीकरणीयमयुक्तमिति भावः

श्चेति महानससदृशः पर्वतो भूतलवृत्तित्वाभाववान् घटो भूतलवृत्तिर्घटाभाव इति वा बोधश्चेत्यर्थः तेन तुल्यमित्यनुशासनेन
यागतसादृश्यबोधन एव वते कारक इत्यधिकृत्य सप्तम्यधिकरणे चेत्यनुशासनेन क्रियान्वय एव सप्तम्याश्च साधुत्वबोधनात्
इकप्रदीति चतुर्थ्याद्रति पुष्येभ्य इत्यत्र सदेशो सितदृति विहितचतुर्थ्याः स्तदूयत्युपाचार्य एव स्वार्थान्वयबोधकत्वम् नपदान्तरोपात्ते
अध्याहृतेवानुद्यैनुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्य त्यज्यतामित्यर्थः अङ्गीकरणीयमिति इदमर्थगदादित्वाद्धः क्वचिदनुशासना
नुरोधः कश्चिन्नेत्यङ्गीकरणीय सदृशमित्यर्थः नयचरणीय सिद्धान्त प्रच्युति रूपबाधकमिथ्याश्चापि पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्येवम

कृतपूर्वीत्यत्र भावविहितक्तेन सिद्धावस्थापन्नो भाव उच्यते तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति एवमित्यादिना क
र्त्रादावित्यादिना भावपरिग्रहः इत्यादीनामित्यादिना क्त्वातुमुनादीनां संबध्यत इति कारकप्रकारके बोधं प्रति विशेष्यतया धातुजन्य भाव
नोपस्थितेर्हेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः कृतपूर्वी कटमिति नन्वत्र कर्मणि क्तेकटशब्दादनभिहिताधिकारीयद्वितीयानुपपत्तिः भा
वे क्तस्तु सकर्मकाद्गगनकुसुमायमान एव तयोरेवेति नियमात् अत एव नपुंसके भावे पि न सः तथा च कथमुक्तदार्ष्टा तिक वाक्योप
पत्तिरिति चेदत्राहुः कर्मणो विशेषरूपेण प्रागविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तदंतस्य पूर्वशब्देन समासे स पूर्वो च्चेतीनिः पश्चात्तु क

एवं कर्त्रादौ विहितानामित्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादि कर्मभिः क्रिया संबध्यते
न इत कृतपूर्व्यादिषु स्थिता न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति यावत् यथा च ग्रामं गत इत्यत्र क्तप्र
त्ययार्थगुणीभूतापि क्रिया ग्रामादि कर्मभिः संबध्यते तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि गुणभूताऽऽदिभिरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

र्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति इदं च कर्तृकर्मणोः कृतीति भाष्ये स्पष्टं ईदृश विवक्षाविवक्षे च तद्भाष्य प्रामाण्यात् कृतपूर्वी
त्यादि विषये एव नान्य विषय इति बोध्यम् इत्यादिभिरिति तदर्थ कर्त्रादिभिरित्यर्थः वस्तुतस्तु दार्ष्टान्तिके स्ववाचक प्रकृतिक प्रत्य
यार्थेऽन्यस्मिन्वा गुणीभूतकटादि कर्म भावादिभिरिति व्याख्येयम् नातः कृतपूर्वीति प्रयोग घटक क्तस्य धात्वर्थानुवादकत्वे पि क्ष
तिः पूर्वकालिक क्रियाकर्तेति ततो बोधेन तादृश क्रियाया इत्यर्थकर्तरि गुणत्वात् नाप्ययं भावाधिकारीय स्वातंत्र्येणाप्रयोगात् अत
एव भोक्तुं गतमेतेनेत्यादि प्रयोगोपपत्तिः भावानधिकारीय भावविहित प्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात् प्रकृत्यर्थ क्रियाया अगुणत्वा
त् एवमव्ययकृतो भाव इत्युक्ते पाक इत्यादि प्रयोगस्थ घञर्थानुमनाद्यर्थे वेलक्षण्यानुभवात्तुमुनादीनामपि साध्यमात्र स्वभाव भावा

वृत्तिमात्रेइति मात्रपदंकृत्स्नार्थकम् वक्ष्यमाणत्वादिति समासेखलुभिन्नैवेत्यनेनेत्यादिः तत्रसमासपदस्यवृत्तिसामान्यपरत्वेन
ख्याप्यमानत्वादितिभावः कथमिति गतइत्यादौकृद्वृत्तिःसत्त्वेनगमनकर्तृरूपगतपदार्थैकदेशभावनायांकर्मान्वयासंभवा
दृष्टान्तासिद्धिरितिभाव नित्यसापेक्षस्थलेहिपक्षद्वयीचैत्रस्यगुरुकुलमित्यत्रविशेषणस्यचैत्रादेर्गुर्वादिद्वारकसंबंधेनकुलादि
रूपविशेष्यएवान्वयइतिनत्रैक पक्षः सर्वोक्तोहरिणा समुदायेनसंबंधोयेषांगुरुकुलादिना संस्पृश्यावयवास्तेतुयुज्यतेनह्यता
सहेति उक्तस्थलेसमुदायनिरूपितसंबंधएवदेवदत्तस्येतिषष्ठी तत्रैवतदन्वयः उक्तंच संबंधिशब्दःसापेक्षोनित्यसर्वःसम

नचवृत्तिमात्रेसमुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तदन्तर्गतभावनापदार्थैकदेशइतिकथंतत्रान्वयइतिवाच्यम्
नित्यसापेक्षेष्वेकदेशेपिदेवदत्तस्यगुरुकुलंचैत्रस्यनप्तेत्यादाविवान्वयाभ्युपगमात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्यते वाक्यवत्साव्यपेक्षाहिवृत्तावपिनहीयतेइति नित्यमपिसापेक्षपदार्थान्वयी हियतोदेवदत्तस्यगुरोःकुलमित्यादिव्यपेक्षाय
सापेक्षासासमासेपिनहीयतइतिकारिकार्थ पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तिस्तुनित्यसापेक्षातिरिक्तविषयेतितद्भावः।
तत्रांतिमपक्षमभिप्रे त्यसमाधत्ते नित्यसापेक्षेष्विति ननुचगुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेनतदुपस्थितौनियमेनजायमानाया
निरूपकाकांक्षायानिवृत्तयेदेवदत्तादन्वयवत्प्रकृतेपिकिंसाधनकंगमनरूपसाध्यमितिसाधनाकांक्षानिवृत्तयेग्रामादिक
र्मान्वयस्यावश्यकत्वान्नदृष्टान्तासंगतिरितिभावः आदिनाशौरि शालितपभइत्यादे संग्रहः॥

अवतरणिकास्थादिपदग्राह्यं स्पष्टयति एवंभोक्तुमिति अत्राप्यादिपदग्राह्यं भुक्त्वा पाक इति घञर्थभावगुणभूतायांपच्यर्थक्रिया यांतुमुनंतार्थक्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः अत्र नव्यास्तु तुमुन्विधायके क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययो रेकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्ययगुणीभूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव क्रियाया मित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक इत्यसाध्वेव ध्वनितं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रभाष्ये यत्र तु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणं तत्र क्रियामात्रविशेष णादपीति गतपाकादियोगेपि सुच्त्क्वादीत्याहुः तेषामयमाशयः घञाद्यंतस्थले प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशेष्यविशेषणभावाप न्नसत्त्वासत्त्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यं एवं च धातूपस्थाप्यक्रियायाः साध्यमात्रस्वभा

एवंभोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्

वत्वेपि तस्या घञर्थप्रतिगुणत्वान्न तत्र तुमुनादीति तत्रेदं चिंत्यम् भावानधिकारीयधात्वर्थानुवादकप्रत्ययांतयोगे तुमुनो दुर्वा रत्वात् किंच सुज्विधायके प्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकं तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वे न तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र सुजापत्तेरशक्यवारणत्वात् न च तत्रेष्टापत्तिः क्रियापदोपादानवैयर्थ्याद्भ्यादृत्तिपदसामर्थ्ये नैव क्रियायालाभादिति वक्ष्यमाणत्वात् किंच साध्यत्वेन क्रियात त्रेति हरिपद्यव्याख्यावसरे एकस्यैव संबंधिभेदादाचार्यत्वमातुल त्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसंबंधिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयबोधांगीकार इति॥

अतिप्रसंगमिति गुणभूतक्रियामादायक्त्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः तुमुन्नादीत्यादिना क्तसंदर्शकोयातीत्यत्रण्वुलः संग्रहः क्रिययोरित्य
स्तोरेस्यत्वरूपेतादर्थेरितिशेषः विधीयमानादित्यस्यद्योतकतयेत्यादि, द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विःप्रयोगपरिग्रहः तत्रस्तुः घञ
र्थगुणीभूतक्रियामादायसु चोदर्शनादितिभाव तस्याएवेति क्रियायाएवेत्यर्थ एवकारेणद्रव्यगुणव्यवच्छेदः तयोस्तदेवो

अतिप्रसंगमाशंक्यसमाधत्ते क्त्वोर्थाः क्तात्तुमुन्वत्स्युरितिचेत्संनिहि कश्चित् अतिप्रसंगो नोद्भाव्यो भिधानस्वभावा
पात् भोक्तुंपाक भुक्त्वापाक इत्यादौ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायासमानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्रियावाचकोपपदे क्रिय
योः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाअपितुमुनादयो गुणभूतामादाय यथा जायते न यात्क्त्वोर्थो अपिस्युः एकः पाक इत्य
त्र एकस्य सकृच्च द्वौपाकौ त्रयश्चत्वार इत्यत्र द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् पंचेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् तथा च सकृत् पाक द्विः त्रिः चतुः
पाक इत्याद्यापत्तिरितिचेदिष्टापत्तिः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याह अतीति नहिवचि
रतिपरः प्रयुज्यते इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्यासमाधेयमितिभाव केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणन इत्यत्र क्रियाग्रहणव्यर्थ
तस्याएवाभ्यावृत्तिसंभवेनसामर्थ्यात्तल्लाभात्तथाचसाध्यमात्रस्वभावक्रियालाभायतदितिवाच्यं नच पाक इत्यादौ ता
दृशीतिनातिप्रसंग द्विर्वचनमितिच द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमितिव्युत्पत्त्या द्विर्वचनेपीतिज्ञापकवाक्येत्युपपादनीयमि

त्यो क्रियायास्तुनैकस्याअपिनिवृत्तिभेदायापातुवाच्यत्वोपगमेनतत्संभवादितिभावः साध्यमात्रेति यद्यपिधातूपस्थाप्यापान्नत्व
क्षेत्रमुक्तयुक्तेस्यापिसाध्यमात्रस्वभावपदस्योक्तमत्यर्थगुणीभूतसाध्यस्वभावमात्रपरत्वान्नदोषः तादृशीति क्रकरूपेत्यर्थ व्युत्पत्ति
त्येति विवरणपरभाष्यकारप्रयोगादित्यर्थः ज्ञापकमितिताद्दशस्य कृत्प्रयोगस्य ज्ञापिका ग्रन्थेनेतिसरितिभावः आहुरितिसा

सिद्धान्त इति वैयाकरणसिद्धान्त इंद्रियाणां स्वविषये ष्विन्यादिनाप्रतिपादितावोधकतारूपाशक्तिराख्यातेप्यबाधितैवनतो भावनाबोधस्य
जायमानत्वादित्यर्थः साधुत्वपरेति तथा चहरिः साधुत्वज्ञानविषयासेषाव्याकरणस्मृतिरिति तत्र साधुशब्दे अवच्छेदकतयाबोधज
नकतावच्छेदकतयेत्यर्थः अतिरिक्तशक्तिवादे साधुत्वं न शक्तिवादे साधुत्वं न शक्तत्वमसाधोरपिबोधात्किंतुबोधकत्वमितिवक्ष्य
माणसिद्धांतिमतेपीत्यर्थः असाधुतास्यादेवेति आख्याताच्छक्तिभ्रमेणभावनाबोधेपितत्रतस्यासाधुतास्यादेवेत्यर्थः तथाच भा॰

ननु सिद्धांते बोधकतारूपाशक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतांबोधादावश्यकीतिधातोरेवभावनावाच्यानाख्यातस्येतिकथं
निर्णय इत्याशंकांसमाधत्ते भेद्यभेदकसंबंधोपाधिभेदनिबंधनम् साधुत्वं तदभावेपिबोधोनेह निवार्यते भेद्यं विशेष्यं
भेदकं विशेषणं तयोर्यः संबंधस्तस्योयो भेदस्तन्निबंधनं साधुत्वम् अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरा तत्रैवाव
च्छेदकतयाकल्प्यधर्मस्यशक्तत्वंवदतांमीमांसकानांपुनः शक्तत्वंसाधुत्वमित्येकमेवेतितद्रीत्याविचारेसाधुत्वनिर्ण
य एव शक्तिनिर्णय उच्यते अतिरिक्तशक्तिवादेप्याख्यातानामसाधुताभावनायांस्यादेवं च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगव
त् धात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे यान्नेकर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगवन्नानृतंवदेदितिनिषेधोल्लंघनप्रयुक्तंप्रायश्चित्तंद
र्शनांतरीयव्युत्पत्तिमतांस्यादेवेति॥ २२ ॥ व्यक्तनासिद्धेशब्दार्थसंबंध इत्यत्र समानायामर्थावगतौसाधुभिर्भाषितव्यंनासाधुभिरितिग
म्यागम्येतिवन्नियमः क्रियत इति पस्पशायामुक्तम् एवं यादृशविशेषणान्वितयादृशविशेष्यबोधे यादृशानुपूर्व्याः ॥॥ सूत्रकृदाद्य
न्यतमसंमतत्वं तादृशबोधे तादृशानुपूर्वीकः शब्दः साधुर्नान्यत्र अतएवास्वशब्दोश्वेनसाधुः किंतु निःस्वे अ ॥॥ श्वशब्दो निःस्वे न सा
धुः किंतु तुरग इति संगच्छते नन्वस्तु साधुतेत्यत आह एवं चेति यान्नेकर्मणीत्यनेन नानृतं वदेन्नापभ्रंसितं वा इत्यादिश्रुतिः कृतुमक॰

मीमांसकः शंकते नन्विति त्वन्मते वैयाकरणमते नानृतमितिदर्शपूर्णमासप्रकरणे हि नानृतं वदेदिति श्रूयते तत्र किमयंप्रतिषेध पुरुषार्थ आहोस्वित्क्रत्वर्थ इति संशये वदेदित्याख्यातात्कर्तृप्रतीत्या कर्तृवाचकत्वनिर्णयो लः कर्मणीत्यनुशासनात्तस्य कर्तृपरत्वलाभाच्च प्रत्ययार्थत्वेन वदनं प्रति प्राधान्यादिदं नं तावत्पुरुषार्थीनः प्रतिषेधोपि पुरुषार्थः निषेधप्रतियोगित्वेन वदनक्रियामनुवदता वदेति शब्देन पुरुषार्थतयैव बोधनात् अदृष्टस्यैवानृतवदनस्यानिष्टसाधनतया विपरीतस्वभावबोधकनञा बोधनादन्यदृशानृतवदनस्यात्रानुपस्थितत्वात् अतएवानारभ्याधीनस्यानृतवदननिषेधस्याप्येतदेव मूलं भवतीति लाघवं अन्यथा तन्मूलभू

नतु त्वन्मते नानृतमिति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिध्येत् आख्यातेन कर्तुरुक्तत्वात् श्रुत्या पुरुषार्थत्वैवस्यात् प्रकरणाद्धि क्रत्वर्थता तच्च श्रुतिविरोधेन बाध्यत इति चेन्न॥ ॥नः पुरुषार्थीन्यो निषेधः कल्प्य इति गौरवं प्रसज्येतेति पूर्वपक्षेऽनन्यलभ्य एव शब्दार्थ इति न्यायपादावनेवाख्यातवाच्या कर्त्तृत्वाख्यातवाच्य भावनायाम् अविनाभावादाक्षेपलभ्य एवेति न तत्र न स्मशक्तिः ल कर्मणीत्यादिस्मृतिरपि द्वैकयोरित्यनेनैकवाक्यतया तत्संख्यातवाचित्वपरा पचतिदेवदत्त इत्यादौ चैत्रगोः शुक्ल इतिवत्सामानाधिकरण्यलक्षणयैवेति नाख्यातस्य कर्तृवाचित्वमिति कर्तुः श्रुतेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य किं तु प्रकरणात्क्रत्वर्थतैवेति निर्णीतकर्माधिकरणेन त्स्थित पूर्वपक्षमनुवदति आख्यातेनेति तिङेत्यर्थः तद्वेति प्रकरणं चेत्यर्थः श्रुतिविरोध इति निरपेक्षस्वरूपश्रुतिप्रातिकूल्य इत्यर्थः तथाहि श्रुत्याश्रयः षडिह विनियोजकाः तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयस्ये

र्लभ्यादेकेनापरस्यबाधोवक्तव्यः स चबलवतादुर्बलस्येतिकस्यदौर्बल्यमित्याकांक्षायांपरदौर्बल्यप्रतिपादकं श्रुतिलिंगवाक्यप्र
करणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादितिसूत्रंप्रणिनायमहर्षिर्जैमिनिः श्रुत्यादीनांपठितानांसमवायेएक
त्रोपनिपातेपारदौर्बल्यमितिपरएवपारः उत्तरपठितं तथाचैषांमध्येयदपेक्षयापरत्वं तद्दुर्बलमित्यर्थः तत्रहेतुमाह अर्थवि
प्रकर्षादिति अर्थस्यविनियोजकस्यलिंगादितोविप्रकर्षादुत्तरत्वर्निलत्वात् लिंगादेर्विलंबेनपूर्वापेक्षयाविनियोजकत्वावगतेरि
तियावत् तत्रश्रुत्यादीनामुदाहरणानिनिरपेक्षारवस्तुः इतरप्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकत्वंचनिरपेक्षत्वम् यथाव्रीहीनवहंती
ति अत्रक्रियाजन्यफलभागित्वंकर्मत्वंबोधयंतीद्वितीयाश्रुतिरितरनिरपेक्षैवव्रीहीणामवघातशेषित्वंप्रतिपादयति १॥ अर्थ
विशेषप्रकाशनसामर्थ्यंलिंगं यथाबर्हिर्देवसदनंदामीति अत्रलवनार्थप्रकाशकतयालवनस्यविनियोगः २ परस्पराकांक्षाव
शादेकस्मिन्नर्थेपर्यवसन्नानिपदानिवाक्यम् यथादेवस्यत्वासवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्याम् अग्नयेत्वाजुष्टं
निर्वपामीति अत्रमंत्रलिंगेननिर्वापेप्रयुज्यमानस्यसमवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेनदेवस्यत्वेत्यादिभागस्यापितत्रैवव
िनियोगः ३ लब्धवाक्यभावानांपदानांकार्यांतरापेक्षावशाद्वाक्यांतरेणसंबंधस्त्राकांक्षापर्यवसन्नम् प्रकरणं यथास
मिधोयजतीति अस्यहिदर्शपूर्णमासेकथम्भावाकांक्षायाःप्रकरणपाठवशाच्छेषत्वम् ४ स्थानंक्रमः सचानेकस्याम्नान
स्यसन्निधिविशेषाम्नानम् यथादधिरसीत्यत्राग्नेयोपांश्वग्नीषोमीययागाःक्रमेणपठिताः एवंमंत्रभागेपिक्रमेणानुमंत्रण
त्रयंपठितं तत्राग्नेयाग्नीषोमयोर्द्वयोर्लिंगेनैवविनियोगसिद्धिः दधिरसीत्यत्रतुनलिंगादिविनियोजकम् किंतुयस्मिन्प्रदे
शेब्राह्मणउपांशुयागविधानंतस्मिन्प्रदेशेमंत्रेप्यस्यपाठइतिक्रमादुपांशुयागानुमंत्रणेतस्यविनियोगः समाख्यायोगबलं

यथाहोत्रमौद्गात्रमित्यादि तत्र हि होतुरिदं होत्रमित्यादियोगवलेन होत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति विरोधोदाहरण
ऽन्यथा श्रुतिलिंगयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी लिंगं तु दुर्बलं अर्थविप्रकर्षात् यथा कदाचन स्तरीरसीत्यादिकायामृचो विनियोजिका श्रुति
रैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्याल्लिंगादिन्द्रोपस्थापने विनियोगोऽस्याः प्रतिभाति अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनि
योगायोगात् श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने समर्प्यते गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया काममपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य
शेषित्वं बोधयति क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् एवमैन्द्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वं क्रियाप्रति साधकतमत्वरूपक
प्रकाशनस्य तदर्थत्वात् ततोऽनयोर्विरोधः तत्राद्ये पूर्वपक्षः सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनि
योक्तुमलम् अतो लिंगस्य बलवत्त्वादिन्द्रोपस्थापनेऽस्या विनियोगः तदनुरोधिन्या द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया गार्हपत्यसमीप
इन्द्रोऽनयोपस्थातव्य इत्यर्थः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तस्तु श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तज्ज्ञानमपि येन लिंगबलवद्भवेत् तस्य
च पूर्वसत एव विनियोगान्यथानुपपत्त्या ज्ञानं पश्चादुपजायते लिंगं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते न तु [illegible]न यैन्द्र उपस्थातव्य इति लिंगा
त्स्वरसतः प्रतीयते किन्त्विन्द्र एतादृगित्येतावन्मात्रं तथा च प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थयाऽनया ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या लिं
गेनाऽनयेन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया यया विनियोगो भवेत्ततो यावल्लिंगं श्रुतिकल्पनायै प्रक्रान्तव्यापारं तावत्तत्र दृष्टश्रु
त्या विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणेन निराकाङ्क्षेकयानुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्यं नीयमान
इन्द्रपदं परमैश्वर्यपर्यायवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यत इति विरोधोदाहरणं तराणि त्वन्यतोऽवधार्याणि गौरवभया
न्नेह प्रपञ्चितानि तदयं निर्गलितोऽर्थः श्रुतिर्निरपेक्षत्वात्सर्वतो बलवती लिंगं तु विनियोगे एकान्तरितत्वादूर्ध्वान्तरितवाक्यादिबलवत्

एवंवाक्याद्यव्यूह्यं समाख्यातुपञ्चात् तत्वात्सवतादुपलान भक्षात् आकांक्षापर्यवसन्नप्रकरणेनवाक्यमकल्पनीयम् तेनचलिंगं लिंगेनश्रुतिस्तयान्तवदननिषेधस्यक्रतौविनियोगः यावच्चप्रकरणंवाक्यकल्पनायैप्रक्रांतव्यापारं तावन्ननन्यक्षयाकर्त्रर्थैकाख्यातश्रुत्यातस्यपुरुषार्थत्वविनियुक्तेऽत्कृतमपिवाक्याद्यः किंचित्कारकमितिश्रुतिविरोधेबाध्यतइत्यस्यार्थः लिंगादीनामुक्तप्रकारेण श्रुत्यपेक्षयादुर्बलत्वादितिभावः॥ ॐ॥ ॥समाधत्ते तिङर्थस्तुविशेषणमितीति तथाचाख्यातश्रुत्याकर्तृरूपस्थापनेपिनभाव

तिङर्थस्तुविशेषणमित्यनेनपरिहृतत्वात् नहिगुणभूतः कर्ता निषेधंस्वांगत्वेनग्रहीतुमलंभावनातुप्रधानंतं ग्रहीतुंसमर्थेतिप्रकरणाक्रत्वर्थतैव अस्तुवाक्रतुयुक्तपुरुषधर्मः अनुष्ठानेविशेषाभावात् जंजभ्यमानोनुब्रूयान्मयिदक्षक्रतूइतिवाक्योक्तमंत्रविधिवदित्यादिभूषणेप्रपंचितम् नत्वाख्यातस्यभावनायामसाधुत्वेनतस्ताद्बोधोनस्यात्साधुत्वज्ञानस्यशाब्दबोधेहेतुत्वादित्यतआहबोधइति असाधुत्वेपिसाधुत्वभ्रमाद्बोधोस्तुनामापभ्रंशवत् असाधुत्वंतुस्यादेवेत्यर्थः वस्तुतः साधुत्वज्ञानंनहेतुः तद्व्यतिरेकनिर्णयोपिनप्रतिबंधकइत्यसाधुरनुमानेनेत्यत्रवक्ष्यामः रंगोजिभट्टपुत्रेणकौंडभट्टेननिर्मिते पूर्णोभूषणसारेऽस्मिन्धात्वाख्यातार्थनिर्णयः इतिश्रीमद्वैयाकरणभूषणसारेधात्वर्थाख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणंसमाप्तम्॥ ॥ नावतस्यप्राधान्येनभानंयेननिषेधस्यपुरुषार्थ्यनाशंक्येत किंतुविशेषणतयैवतथोपस्थितस्यचविशेषणांतरनैराकांक्ष्येणकर्तुःश्रौतनञर्थसंबंधाभावान्नात्रश्रुत्याप्रकरणबाधइत्याशयंविशदयति स्वांगत्वेनेति स्वविशेषणतयेत्यर्थः नन्वेवंनिषेधस्यक्वापिश्रौतपुरुषार्थतानस्यात् नकलंजंभक्षयेदित्यत्राप्युक्तरीत्याकर्तारिनञर्थो

यद्यपि कर्तुरप्राधान्येपि कर्तृवृत्तिभावनायाः प्राधान्यात्तस्यानञर्थान्वयेन द्वारत्वात्तदर्थकर्तुरप्यन्वयान्न तस्य श्रौतपुरुषार्थत्वा
नुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा प्रकृते पितुल्यमत आह स्तुवेति अनुस्थानइ तिनावृतं वदेदिति निषेधस्य क्रतुयुक्तपु
रुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्स्वधीनीभूतकर्त्रैवावृतवदनवर्ज्यं स्यात्क्रत्वर्थे त्वेन यत्नप्रवृत्तेन यजमानेन तत्परिवर्जनं सि
ध्यतीति विशेषात्कथमेतदिति वाच्यम् श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसंबंधपुरुषकर्तृका नृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतु कर्तृके
ति बोधे मानाभाव इति क्रतुयुक्तेति वदतोभिप्रेतत्वादिति दक्षक्रतुरिति दर्शपूर्णमासप्रकरण एवेनन्मत्रवचनं श्रूयते अंज
भ्यमानो नुब्रूयात्मयि दक्षक्रतू इति तत्र किमेतन्मंत्रवचनं शुद्धपुरुषधर्म उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वंगमिति
संदेहे वाक्येनानञ्जभ्यमानपुरुषधर्मतयैवायं प्रतीयते कृत्प्रत्ययस्य शानचः कर्तृवाचकत्वात् प्रकरणेन तु क्रत्वंगतया
प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्म एवयुक्तः सत्याच फलाकांक्षायां प्राणापानावेवात्मानभत्त इति वाक्यशेषश्रुतस्य
फलस्य प्राप्तिसम्न्यायेनकल्पनादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो बाध्यबाधकभावोन त्वस्ति विरोधः अंजभ्य
मानपदस्य कर्तृवाचकतयानादेशपुरुषस्य क्रतावपि सत्वात्तत्संस्कारमुखेन क्रत्वंगतासंभवादेव सार्थवादोपस्थितफलकल्पना
गौरवमिति नेति तथा च बलाबलचिंताया विरोध एवोचित्येमर्ञ्जभ्यमानशब्दोपवचनस्य वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मता
वत्प्रकृते प्यनृतवदननिषेधस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसंबंधपुरुषधर्मतैवोचिता उक्तं च भट्टपादैः स्युपायमासभक्षादिपुरु
षार्थमपि श्रितः प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणाम्नानादितीति भावः प्रपञ्चितमिति मर्पणस्तु उक्तः ननु साधुत्वज्ञानं विनापि प्र
त्ययोदयेन व्यभिचारात्कथमेतत् साधुत्वस्य प्रकृतरूपताया निराकरिष्यमाणत्वान्नाह यद्यनइति तदतिरेकनिर्णय

तकारसामान्यार्थे निरूपिते तद्विशेषे कजिज्ञासा निवृत्तावश्यं वक्तव्यत्वात् तद्विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य संगतित्वं सूचयन्नाह प्रत्येकमिति दशलकाराणामिति लट् लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेपि तिङाद्यादेशनिष्ठां बोधकतारूपां शक्तिं लडादिष्वारोप्य तद्विधानात्तदर्थकत्वं तेषामक्षतमिति भावः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति विनष्टाद्यवयवप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमित्यर्थः भाविभूतक्रिययोरतिप्रसंगवारणाय क्रमेण पदद्वयम् लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति पचतीति अधिश्रयणादीति साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वापरीभूतावयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः तदिति उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः यद्यपि भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्येति निरुक्तभाष्यात् क्रियातिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीयते तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमान

प्रत्येकं दश लकाराणामर्थं निरूपयति वर्त्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः लडादयः स्थिताः षट् क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः तथाहि वर्त्तमाने लडिति सूत्रात् प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम् पचतीत्यादावधिश्रयणाद्यधःश्रयणान्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट्प्रयोगः ॥ ९ ॥

वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामादायैव तत्र तत्त्वस्य वक्तव्यतयावश्यकत्वात् क्रियायामेव तत्त्वमुक्तमित्यवधेयम् वस्तुतस्तु दंडमुहूर्त्ताद्यात्मकः खंडकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्यः तद्गतं वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादिन्यायेन शब्दप्रयोगाधिकरणत्वेनानुगमाच्च न शक्यानंत्यं यद्येवमपि तत्तत्कालत्वेन तत्तत्कालबोधस्यानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा तु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्तत्कालत्वावच्छिन्न एव लटः शक्तिः क्रियारंभात्पूर्वं समाप्तेनंतरं चाधीते पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिस्तु स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगिवृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियानुयोगिकत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयतासंबंधेनान्वयनियमोपगमेन वारणीया यत्र तु खंडक्रियैव धात्वर्थस्तत्र शुद्धाधेयतासंबंधेनैव तदन्वयान्नात्मास्तीत्यादौ दोषः इति भूतभ

नतु सत्ताश्रयत्वादीनां धात्वर्थत्वे तन्नासंगतिः तेषामखंडत्वेनावयवघटितोक्तलक्षणवर्त्तमानत्वासंभवात् तत्राह आत्मास्तीति अस्ति
त्यत्वादिति सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः तद्विशिष्टस्याः नित्यराजक्रियादिविशिष्टसत्तादिरूपा
र्थस्येत्यर्थः तथाच केवलसत्तादिरूपार्थे तदसत्त्वेप्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन् विशेषणांशमादाय तत्सत्त्वेनानुपपन्नमिति मानः
यद्वा तद्विशिष्टेत्यस्य तदाश्रयव्यवहितत्वाद् नित्यत्वस्यैव परामर्शः तादृशक्रियागतवर्त्तमानत्वमारोप्य सत्ताद्यर्थको लडित्यर्थः तत्र
तत्रस्थोपेक्षितत्वनिरस्यति उक्तं हीति निष्ठतेरधिकरणमिति आधेयतासंबंधेन तादृशक्रियात्मककालविशिष्टत्वात्तास्मिन्निति

आत्मास्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्यत्वात्तद्विशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादायवर्त्तमान
त्वमूह्यम् उक्तं हि भाष्ये इह भूतभविष्यद्वर्त्तमानानां राज्ञां क्रिया निष्ठतेरधिकरणमिति परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न
विकल्पते पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते इति वाक्यपदीये च एवं तमश्चासीत्तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीः
त् अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि भविष्यामि चेत्यादिश्रुतयो पि योज्याः॥१४ अनेन भाष्येण वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तकल्प

स्यैव साधुत्वलभ्यते तेन तस्मिन्नुक्तलक्षणलक्षित — कालस्यैव सर्वत्र क्रियाया माधेयतयान्वयलाभात् परतो भिद्यत इति सर्वपदा
दिधात्वर्थसामान्यं परतः स्वापेक्षयान्येन वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते आत्मा त्वित्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकं न विकल्पते सनातन
त्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसंबंधाभावेन भेदानुमिति विषयो न भवतीत्यर्थः तथाचात्मास्तीति प्रयोगानुपपत्तिरिति पूर्वो
क्तार्थे समाधत्ते तस्मादिति विशेषातिरिक्तपदार्थस्य सनातनत्वासंभवादित्यर्थः पर्वतादीत्यादिनात्मादिपरिग्रहः पररूपेणे
ति [illegible]

पक्षद्वयस्यैवाकारूढं तां प्रदर्शयन्प्रथमं द्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह नचेति क्रियासामान्येति कालसामान्यरूपक्रियावाचकस्येत्यर्थः तद्विशिष्टे वर्तमानकालादिविशिष्टे वर्तमानत्वादिविशिष्टे वा व्यापारे इत्यर्थः लडादेरित्यादिना लिडादिपरिग्रहः उपयोगादिति स च प्राक् प्रतिपादितः तथा च लडाद्यादेशत्वे तिवादीनां वर्तमानत्वादिद्योतकत्वात् पाक्षीदित्यादौ वर्तमानक्रियाप्रतीतिः क्रियासामान्यशक्तधातोस्तत्तद्विशिष्टे लक्षणया वनत्तद्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्तमानत्वादौ तेषां शक्तिकल्पने गौरवादिति भावः वाचकत्वपक्षमवलंब्याह अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि नच तत्र कौण्डिन्यन्यायात्कर्त्राद्यर्थबाधः शक्ततावच्छेदकभेदात् किंचैवं लः कर्मणीति सूत्रे निरवकाशं स्यात् स्थलांतरे।

नच वर्तमानत्वादि लडादिभिर्द्योत्यते क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणायां लडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षांतरं लिडर्थमाह परोक्षइति परोक्षे लिडिति सूत्रात् कालस्तावद्द्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः द्विविधोपि भूतभविष्यद्रूपः तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः तेनाद्यतने भूतेऽनद्यतने भविष्यति भूतेप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः॥ ११

भावः अन्यथाऽन्वयव्यतिरेकयोः शक्त्यग्राहकत्वे विलोपापत्तिरिति सर्वत्र प्रकृत्यैव तत्तत्प्रत्ययार्थत्वाभिमतबोधसंभवादिति भावः अधिकं सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते अनद्यतने भूत इति भूत इति अनद्यतने लङिति सूत्राभ्यां तत्तत्पदानुवृत्तिरिति भावः न लिट्प्रयोग इति उक्तार्थस्य बाधात् पपाचेत्यादिजबोधानंतरमनद्यतनत्वादिसंदेहानुदयाद्युतत्वादिवत्तयोरपि तद्वाक्यजबोधे क्रियांशे विशेषणतया भानमभ्युपेयम् नच वाचकतां द्योतकतां वा विनानुपपन्नमिति लिटस्तदभ्युपगमस्यावश्यकइति भावः॥ ॥

पिविध्याद्यर्थे बाधसंभवादिति

ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षान्यज्ञानविषयत्वं तथा च प्रत्यक्षक्रियायामपि श्रुतानुमितत्वयोः सत्त्वात् पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह परोक्षत्वं चेति यथाश्रुतप्रत्यक्षाविषयत्वस्योपनीतक्रियायामभावेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह साक्षात्करोमीति साक्षात्करोमी-त्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेपि तादृशविलक्षणविषयत्वाभाववत्त्वमक्षुण्णमिति न तदनुपपत्तिः प्रत्यक्षतादृशशब्दप्रयोक्तुर्मोहाद् दशमस्त्वमसीत्यादौ शाब्दज्ञानसहकृतमनसैव दशमसाक्षात्कारेऽननु-शब्दात् लौकिकविषयतानियामकेन्द्रियसंयोगादेरभावे शाब्दे तदुत्वासम्भवात् अत एव तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशश्रमदमादि

परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं न च क्रियानामेयमत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति भाष्यात्तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षत्वव्यावर्तकमिति शंक्यम् पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेप्यवयवशः साक्षात्करोमीति प्रमितिविषयत्वसम्भवात् अन्यथा पश्य मृगो धावतीत्यत्र तस्यादर्शनकर्मतानस्यादिति प्रतिभाति॥ ऽसंस्कृतमनस आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वं समंजसं क्रियानामेयमिति भाष्ये सा सा वनुमानगम्येति शेषः क्रियासाध्यत्वेन प्रतीयमानाद्दूयपचतीत्यादिव्यवहारविषयीभूताऽयतः पूर्वापरीभूतात्मिकानेकव्यापारसमूहात्मिका अतोत्यन्तापरदृष्टा परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनात्यन्तमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाविषयाद्दृतियावत् पिण्डी-भूतेति अवयवानां मानुविनाशित्वेन पिण्डस्याभावादिति भावः मनुतर्हि तस्याः किं प्रमाणमत आह सा सेति विक्लित्त्यादिरूपकार्यानुमेयेति अन्यथेति क्रियायाः अवयवशोपि साक्षात्कारानभ्युपगमे इत्यर्थः प्रतिभातीति उक्तार्थे एवोस्मदुक्ति विषयो भवतीत्यर्थः॥

ननुक्रियावयवाअपिक्रियावदतींद्रियाएव यथापचेरुदकसेचनादयोवयवास्तथातेषामप्यवयवास्तेपिसमूहरूपेणैवधातु
वाच्याः यस्तुक्षणावच्छिन्नस्तद्रूपोवयवःसतुनधातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य एवं
चसदसद्रूपाक्रियानसद्विषयेंद्रियग्राह्याः तदुक्तं क्रमात्सदसतांतेषां मात्मनानसमूहिनः सद्वस्तुविषयैर्यांतिसंबंधंचक्षु
रादिभिरिति अत्यंतापरदृष्टेतिभाष्यस्याप्यवयवरूपेणसमूहात्माचादृष्टेत्येवार्थः अतएववर्तमानेलडितिसूत्रेभाष्येऽस्तिवर्त

व्यापाराविष्टानांक्रियानुकूलसाधनानामेवात्रपारोक्ष्यंविवक्षितमतोनोक्तदोषः
अयंपपाचेत्याद्यनुरोधाद्व्यापाराविष्टानामितीत्यपिवदंति कथंतर्हिव्यानेनेकि
रणावलीमुदयनइति स्वक्रियायाःस्वप्रत्यक्षत्वादितिचेत् असंगतमेव ॥ ९ ॥

मानकालः परंत्वादित्यगतिवन्नोपलभ्यतइत्युक्तं तस्यप्रत्यक्षेणेतिशेषः एवंचवर्तमानत्वाक्रांतक्रियाणांस्पष्टमेवाप्रत्यक्षत्वं
नतुउपलभ्यतेपश्यमृगोधावतीत्यादौतुदृशिर्ज्ञानार्थकोधावतिर्वाफलपरइतिनकश्चिद्दोषः किंच अवयवस्यप्रत्यक्षत्वेप्रकृ
तः कटमित्यादाववयवातीतत्वेनसमुदायातीतत्वमादायक्तायुपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेनसमुदायप्रत्यक्षत्वमादायपरो
क्षत्वस्यचारितार्थ्ये भाष्यस्यपूर्वपक्षस्यनिर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषान्मतांतरमाह व्यापाराविष्टानामिति एवंचातीत

त्व्यापारविशिष्टपरोक्षकर्तृकक्रियात्वं चाद्यतनो लिट् इति परोक्षे लिट् इति सूत्रार्थः अयं पपाचेति तदानीं कर्तुः पारोक्ष्येपि व्यापारदशायां पा
रोक्ष्यासत्त्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः इत्यपि वदतीति मतांतरेणाहरेत्रापिः पूर्वोक्तार्थस्यापाततरमणीयत्वमन्वानाभाष्यानुसारिण इति
शेष अत्राहुर्नैयायिकाः पूर्वापरीभूतावयवसमुदायात्मकपारिभाषिकक्रियायाश्चाप्रत्यक्षत्वं युक्तमेव समूहस्यैवाभावात् तदवयवा
नामपि पारोक्ष्यं तु सर्वानुभवविरुद्धम् तत्र प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्त्वादन्यथा घटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वापत्ति
रिति तद्व्याकोपः अधिश्रयणं साक्षात्करोमीति सार्वजनीनप्रतीतेश्च प्रतीतेः पदार्थासम्बन्धकत्वे व्यवहारमात्रोच्छेदापत्तिश्च सदसता
तेषामित्यस्य विद्यमानाविद्यमानावयवरूपाणामित्यर्थात्समूहात्मकक्रियाया. पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वान्नहरिवाक्यविरोधोपि
अन्यथा क्रियासदसद्रूपेति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तदनुवादकभाष्योपष्टंभन्यासोपि नावयवानां पारो
क्ष्योपपादकः प्रकृतं कूटमित्यत्राप्यवयवातीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायातीतत्वारोपे मानाभावेन तद्दृष्टान्तासंगतिश्च दा
र्ष्टान्तिकेवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमारोप्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापादनमपि स्वाग्रहमूलकमेवात एव भाष्ये पश्य मृगो धाव
तीत्यनेन लौकिकविषयताशाल्यर्थकदर्शिकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितं कथमन्यथाऽऽगारांतरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः मृगकर्तृक
धावने ज्ञानविषयत्वरूपज्ञानकर्मत्वाबाधात् धावने संयोगरूपफलार्थकत्वे व्यापारवाचकत्वाभावाद्धातुप्रसंगश्च स्वजनकव्या
पारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति न किंचिदेतत् तस्मात्पूर्वोक्तमतमेव निराबाधमिति

ख्यासंगादिनेति यथा मनोहं किल विललापेत्यत्र मदादिना मनोः सन्निधानात्क्रियापारोक्ष्यं तद्वदित्यर्थः लिडसंभवादिति अत्रेदं चिंत्यम् नवास्तवं पारोक्ष्यादि लिडादि नियामकम् अध्यास्त सर्वर्त्तुसुखामयोध्यामित्यत्र लङो साधुतापत्तेः किंतु वैवक्षिकं तत्तथा वक्ष्यति च स्वयमेव सारकृत् अनद्यतनभूतत्वेन विवक्षिते लङ् तत्रैव पारोक्ष्य विवक्षायां लिडिति प्रकृते चानायासनिष्पन्नत्वशीघ्रनिष्पन्नत्वप्रतीतिफलकभूतानद्यतनत्वविवक्षाया एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र काले मयापि साक्षात्कर्त्तुमशक्यमिति प्रतीतिफलकपारोक्ष्य

ख्यासंगादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादने पि वहुतर मनः प्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रंथेऽनद्यतनत्वातीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन लिटो योगात् लुडर्थमाह श्वोभाविनीति अनद्यतने भाविनीत्यर्थः अनद्यतने लुडिति सूत्रात् यथा श्वोभवितेत्यादौ लृडर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः लृट् शेषे चेति सूत्रात् यथा घटो भविष्यतीत्यादौ तत्त्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् लेटोर्थमाह विध्यादाविति लिङर्थे लेडिति सूत्रात् लिङर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते लोडर्थमाह प्रार्थनइति आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यंते आशिषि लिङ्लोटौ लोट् चेति सूत्राभ्यां तथावगमात् यथा भवतु ते प्रसाद इत्यादौ एतयोरर्थो लिङर्थ एव त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णये नै

विवक्षायाश्च सत्त्वाल्लिडुपपत्तिसंभवादिति अनद्यतन इति अतीताव्यवहितरात्रिपश्चार्द्ध विशिष्टागामिरात्रिपूर्वार्द्धोपेतं दिनमद्यतनं तद्भिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति रक्षिताकारादयः कैयटस्तु लुङ्सूत्रे तीतरात्रेरंत्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोद्यतन इत्यूचे अत्रेदमवधेयम् अनद्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेवतेन ह्यो पाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि

पश्चात्तु पदेन सवधेन यतनत्वप्रतीतिरिति नलुङोः साधुता एवमनद्यतनभविष्यतिभविष्यत्त्वमात्रविवक्षयाप्लृट्श्रोपक्ष्यमाणे देवतावर्
सनीत्यत्र पश्चाद्यनद्यतनत्वप्रतीतिरिति परेतु सागयागस्य द्व्यहात्मककालसाध्यत्वात्तदधिकरणद्व्यहात्मककालस्यानद्यतनत्वाभावे
नलुटोनवसराद्व्यद्दुपपत्तिः अद्यप्रभृतिमेदाशत्रश्च वर्षे भविष्यतीतिवदित्याहुः नत्वहमेकः प्रथममासवर्त्तीमिभविष्यामिचेर्
त्यत्र धात्वर्थसत्तायावर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्त्वस्यबाधात्तदर्थकाद्भविष्यदर्थकप्रत्ययाप्रसक्तिरत आह तत्त्व
चेति वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकसमयवत्त्वमितिपाठः तथा च तदर्थस्यापाराधिकरणस्य कालस्यानित्यराजक्रियाद्यात्मका
स्योक्तभविष्यत्त्वात्तदादायैवलृडुपपत्तिरिति पयास्रुतार्थानुसारिणः अन्येतु ननु येषां मते नश्यत्यादिधातूनां नाशमात्रमर्थस्तेषां भ
विष्यत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वसत्वे श्वोभाविनाशके परश्वो नंक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनित
न्नाशे परश्वस्तनकालवृत्तित्वसत्त्वात् नचपरश्वस्तनकालस्य भविष्यत्त्वघटकप्रागभावेन्वयाभ्युपगमात्तस्य च तत्प्रागभावेबाधात्तो
क्तप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं तथासति श्वोभाविनाशकेपि श्वो नंक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः तन्नाशप्रागभावे श्वस्तनकालसंबंधबाधा
द तत्राह तत्त्वञ्चेति अत्र समयपदोपादानं कालेलडाद्यर्थद्वृत्यभिप्रेत्य न तु तस्य लक्षणे निवेशः प्रयोजनाभावात् ह्रियमानप्रागभाव
प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् यमतूत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्र तद्घटितमेव तन्निर्वक्तव्य अन्यथोत्पत्तेर्द्वैधाभानप्रसंगात्
एवं चोक्तस्थले भविष्यत्त्वघटकोत्पत्तौ परश्वस्तनकालवृत्तित्वबाधान्नोक्तप्रयोगापत्तिरितीत्यमवतारयंति अत्रेदमवधेयम्
द्व्यहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थोत्पत्तावेवान्वयः न तु भविष्यत्त्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिम
त्त्वा तथासति कपालनाशजन्यघटनाशस्थले द्व्यहकपाले घटध्वंसो भवीष्यतीति प्रयोगापत्तेर्घटरूप प्रतियोग्यात्मकघटध्वंसप्रा

गभावस्यकपालेसत्वादेवंश्वोभाविन्यद्यभविष्यतीति प्रयोगप्रसंगश्च अद्यतनकालवृत्तित्वस्यप्रागभावेसत्वात्तथाभवनेश्वःसमुत्प द्यप्रांगणेपरश्वोगमिष्यति मैत्रेप्रांगणेपरश्वोभविष्यतीतिप्रयोगापत्तिरुत्पत्तिमतोमैत्रस्यप्रांगणवृत्तित्वात्परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्चय थात्वेतुतस्यपरश्वस्तनकालवृत्तित्वेपुत्पत्तेस्तत्कालवृत्तित्वान्नकश्चनदोषः एवंचवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलोघटाश्रयको व्यापारइतिबोधस्तथाचोत्पत्यघटितेभविष्यत्त्वेलृडादेः शक्तिर्लाघवात्तदघटितेनुलक्षणेतिन नंक्ष्यतीत्याद्युक्तस्यलउत्पत्तिबोधानु पपत्तिरिति विध्याशिषावितिआशीस्तुहितविषयकलोडाद्यंतशब्दप्रयोक्तृिच्छा भवतु ते इति हितविषयकमदिच्छाविषयत्वत्संबंधि शिवप्रसादकर्तृकंभवनमितिबोधः एतयोरिति लेट्लोटो रित्यर्थः त्रयाणांलेट्लोट्लिङामित्यर्थः नन्विर्णयेनैवेति लिङर्थनिर्ण

लङादिक्रमेणङितामर्थमाह ह्योभूतेप्रेरणादौचभूतमात्रेलङादयः सत्यांक्रियातिपत्तौचभूतेभाविनिलृङ्स्मृतः लङर्थमाह ह्योभूतइति अनद्यतनेभूतइत्यर्थः अनद्यतनेलङितिसूत्रात् यथास्यपुत्रोभवदित्यादि लिङर्थमाह प्रे रणादाविति विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङितिहिसूत्रंतत्रविधिःप्रेरणंभृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्त्तनं

येनइत्यर्थः ॥८५॥ ॥ह्यः परस्याव्यवहितातीतदिवसेरूढतयातदात्मककालस्यलङर्थत्वेनैकदिनांतरितभूतेलङनुपपत्तिरतआह अनद्यतनइति तथाचह्यः पदंलक्षणयानद्यतनत्वेनाद्यतनमात्रबोधकमितिनोक्तदोषावकाशः एवंश्वोभाविनीत्यत्रापिबोध्यम् अ स्यपुत्रइति वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिरेतत्संबंधिपुत्रकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारइतिबोधः अध्यास्तेत्यादौतुभूता नद्यतनत्वमात्रविवक्षयालङुपपत्तिः सूत्रादिध्यादीनांलिङर्थत्वप्रतीतेः कथंप्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमतआह तत्रेतितेषुमध्येइत्यर्थःवि धिःप्रेरणमिति प्रेरणापर्यायोविधिशब्दइत्यर्थः प्रेरणायाः लिङादिशब्दस्वरूपतांवदतांमतंनिराकर्तुंप्रेरणायाःस्वरूपंदर्शयतिभृ

त्यादेरित्यादि अयभावः यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्त्तना तादृशविषयता निरूपकत्वं चेष्टसाधनताया एवं न तु लिङादीनां तद्विषयकत्वं नात्र प्रवृत्त्यनुदयात् सापि विवक्षापेक्षया प्रवृत्त्युद्देश्यकप्रवर्त्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते अन्यादृक् तु निमंत्रणादिपदव्यपदेश्या तथा च स्वाभिलषितोपायत्वाज्ञानादप्रवृत्तापरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति अधिकमग्रे वक्ष्यते तत्र वैदिकमुदाहरणं स्वर्गकामो यजेतेत्यादि स्वर्गकामाभिन्नकर्तृकयागभावना स्वर्गादीष्टसाधनमिति वैयाकरणमते बोधः भावनाया इष्टसाधनत्वं तु प्रत्यासत्त्या स्वर्गकामस्यैव तादृशश्चाहमिति अभिसंधाय यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वहति लौकिके तु जलमाहरेत्यादिबोधः स्वयमूह्यः ॥५॥ ॥नियोगकरणमिति विप्रं निमंत्रयेत इत्यादितो विप्राश्रयकप्रवृत्तिजनकभाव

पाठे

निमन्त्रणं नियोगकरणमावश्यके प्रेरणेऽस्यार्थः आमंत्रणं कामचाराऽनुज्ञा अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः १॥

नाबोधेन प्रतीयते वि नियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्करणं तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः आवश्यक इति श्राद्धभोजनादिवत् तथा प्रेरणेति प्रवर्त्तनेत्यर्थः अस्यदीर्घिकादेरित्यादि तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् यथेह भुंजीत भवान् इत्यादिकामचारानुज्ञेति स्वेच्छयाप्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकस्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः यथेह आसीत शयीत कुरु तत्कुरु यथा वा हितमित्यादि उपवेशनादिव्यापार इष्टसाधनतान्नाकालप्रवृत्ताविनरुच्यापवृत्तिरर्थतः फलति सत्कारपूर्वको व्यापार इति अध्यापनादिव्यापारे संमानपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारोऽधीष्टपदार्थ इत्यर्थः अयमेव अभ्यर्थनेत्युच्यते उक्तेष्विष्टसाधनत्वे मम कृतिसाध्यत्वं च प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया बोध्यं संप्रधारणमिति उपस्थितक्रिययोर्मध्ये एकतरक्रियाधर्मिकेष्टसाधनत्वनिर्णय इत्यर्थः यथा

नावेदमधीयीयातनर्कमिति स्वोद्देश्यकत्वसंबंधेन संबोध्यविशिष्टामन्निष्ठा चवेदाध्ययनतर्काध्ययनान्यतरभावने इष्टसाधनत्वप्र-
कारकनिर्णयेच्छाविषयइतिबोधः एवमग्रेपि विधिः प्रेरणमिति प्रेरणं प्रवर्त्तनमित्यर्थः अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याज्ञातस्वाभिलषितो-
पायइष्टसाधनताबोधनमितियावत् अपकृष्टोद्देश्यकतार इष्टसाधनत्वबोधविषयाप्रयुक्तम् लिङादिघटितंवाक्यमेवाज्ञोप-
देशपदाभ्यांव्यपदिश्यते तदेवाह भृत्यादेरिति आदिनाशिष्यादिपरिग्रहः तत्रलौकिकमुदाहरणम् भवान्कुलमानयेदित्यादि
वैदिके स्वर्गकामोयजेतेत्यादि नियोगकरणमिति निमंत्र्यते नियुज्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्यानियोगानुकूलोव्यापारोनिमंत्रणपदार्थइ-
त्यर्थः आवश्यकइतिश्राद्धभोजनादावित्यर्थः प्रेरणेत्वस्यदौहित्रादेरित्यादिः तथाचावश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेरिष्टसाधनताबो-
धनंनिमंत्रणमितिफलितं यथेह भुंजीतभवानिति कामचारेति स्वाभिलषितेकामचारेणप्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः यथे-
हासीतेति अनुज्ञातुः प्रवृत्तप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबंधेनतत्प्रवृत्तिविषयेइष्टसाधनताबोधनम् यथारथ्यंकुरुत नकुरुध्वयं-
थाहितमितिच एतदादिसर्वोपलक्षणम् सत्कारपूर्वकोव्यापारइति संमानपूर्वमध्यापनादिव्यापारइष्टसाधनमित्यर्थः अयमेव
चाभ्यर्थनेतिव्यवह्रियते उदाहरणं माणवकमध्यापयेद्भवानिति संप्रश्नः संप्रधारणम् प्रार्थनानुस्वाभिलषितवस्तुदानादौ स्वीये-
च्छाबोधनम् यथा भोजनंलभेयेति॥ ९॥ ॥एतच्चतुष्टयेति विध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः लाघवादिति तस्यशक्यतावच्छेदकत्वकल्प-
नेलाघवादित्यर्थः विधिवाक्याद्विध्यादीनांबोधस्यसर्वसिद्धत्वेपितत्तद्रूपस्यशक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवादुक्तानुगतरूपस्यै-
वशक्यतावच्छेदकत्वमुचितमितिभावः तत्रहरिसम्मतिमाह उक्तंचेति किंभेदस्येति तत्तद्रूपेणपार्थक्यस्येत्यर्थः तत्तद्रूपेणश-
क्तेरनंगीकारादितिभावः तर्हितथापादानंसूत्रकृताकिमितिकृतमतआह न्यायेति न्यायः शक्तिः तद्व्युत्पत्तयेतद्ग्रहायेत्यर्थः॥ ८॥

ननु प्रवर्त्तनात्वेन प्रवर्त्तनायाः शक्तिः यद्वा विध्यादिसमस्तधर्मिक एवेत्यत आह प्रपञ्चार्थमिति प्रवर्त्तनेति व्युत्पत्त्येति न तु विनिष्पन्नप्रवर्त्तनाशब्दात्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारलाभ इत्याह तत्त्वेति निरुक्तावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः तदेवेति इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः एवकारेण कृतिसाध्यत्वादिव्यवच्छेदः इष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदोपस्थापितकामनाविषयत्वस्य स्वर्गत्वादिरूपत्वात्तस्य स्वतन्त्रं तेनैव च स्वर्गादीनामननुगमः यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञानेऽप्रवृत्त्यनुदयात्तद्रूपेण स्वर्गत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा वाच्यं तथा च तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमात् विधिवाक्यात्कथं प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाह इति विभा

एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेन वाच्यता लाघवात् उक्तं च अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि तत्रैव लिङ्विधातव्य
किंभेदस्य विवक्षया १ न्यायसुधायां तत्र वार्त्तिककारेण सिद्धमेव शब्दार्थमवगतं विधिशब्दार्थ एवं प्रवर्त्तनामात्रोपनायका प्रपञ्चार्थमथापि वा विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतमिति २ प्रवर्त्त
नात्वं प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थ । ॥व्यते तदिष्टतावच्छेदकत्वेन
स्वर्गत्वादीननुगमय्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरुपगन्तव्या एवं च न विधेर्नानार्थत्वमपि तदादिवत् इष्टतावच्छेदकत्वस्योप
लक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेण भानापत्तिः अपवर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमेवाधमी
यम् तच्च न सम्भवति वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचारात् वैजात्यस्य चोत्तरकालकल्प्यत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति विशेष्यपदद्रव्यत्वेनै
व जानातीत्यादौ घटत्वोपलक्षितव्यक्तिनिष्ठविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानावगमवत् स्वर्गत्वाश्रयत्किंचिद्व्यक्तिसमानाधिकरणमावाप्र
ति योगित्वमेव श्रुत्यापगेवगम्यतेऽथवा यागानुभरकालावृत्तित्वमेव स्वर्गत्वसमानाधिकरणेनेति न कश्चिद्दोषः अत एव साध्येष्टकात्व

स्यविध्यर्थत्वमामनंति अन्यथासिद्धत्वंतु विधेः प्रवृत्तितात्पर्य्यकत्वावधारणादुत्तरकालकल्प्यम् इत्थंचग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्ति-
कयोरिवनित्यश्राद्धसंध्यादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात्लाघवाद्रात्रिसत्रन्यायेनदद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् संध्या
मुपासते येतु सततं संशितव्रताः विधूतपापास्तेयांति ब्रह्मलोकमनामयमित्याद्यर्थवादोपस्थितपितृतृप्ति ब्रह्मलोकावाप्त्यादिकमेवफ
लंकल्प्यते यद्यप्यन्यत्रसमवायघटितसामानाधिकरण्येनैव यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावः क्लृप्तस्तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्याच्छ्राद्धपितृ
तृप्त्योरुद्देश्यत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येन सकल्पनीयः कर्तृनिष्ठादृष्टस्यतु न पितृतृप्तिजनकत्वम् व्यधिकरणत्वात् श्रा
द्धानंतरकृतकर्मनाशाजलस्पर्शादिना तन्नाशेन पित्रादिस्वर्गानापत्तेश्च पितॄणां मुक्तत्वेतु स्थानार्थ्येव तत्कल्प्यताम् अतएव शास्त्रा
देशितं फलमनुष्ठानरीत्युत्सर्गइतिवृद्धाः स्वतः पुरुषार्थदुःखप्रागभावः प्रत्यवायानुत्पादो वा न तथा कल्पनीयः तत्साधनत्वं च योग
क्षेमसाधारणम् नित्येकृते प्रत्यवायानुत्पादनियमात्तत्त्वेदुःखप्रागभावावश्यंभावाच्च तथाच सर्व शक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतो
पदेशादिति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्रतौल्येन यथा काम्यं फलापातं तथा नित्यमपीति व्याख्यान
भेदः नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे साधनत्वस्याख्यातेनाभिधानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यं कारकमिति
पक्षे शंकानवकाशात् शक्तिः कारकमिति पक्षेपि फल्यर्थव्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेपि याग
निष्ठस्य तस्यानभिधानेन तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमपदात्तदुपपत्तेः न कलंजं भक्षयेदित्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तये नञ्स
मभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरुपगंतव्या तस्यापि धात्वर्थेन्वयः नञ्तात्पर्य्यग्राहकः कलंज कर्मकभक्षणमनि-
ष्टसाधनं इतिबोधः यद्वा नञर्थाभावविशेष्यक एव बोधः तेन च स्वप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वाक्षेपात्ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः

बलवदनिष्टाजनकइष्टसाधने चंद्रमंडलानयनैबलवदनिष्टाननुबंधिनि साध्ये निष्फले न प्रवृत्तेः इष्टसाधने कृतिसाध्यमधु विषसं
पृक्तान्नभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवर्त्तकज्ञाने विषयतावच्छेदककोटौ तेषां निवेशस्यावश्यकतया विधिवाच्यत्वं श्रुतेः प्रवर्त्तकत्व
निर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुमाशंकते यद्यपीति एतत् प्रवर्त्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तत्सत्त्वे प्रवृत्तेः
माह तज्ज्ञानस्येति कृतिसाध्ये पि तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादिति भाव. निराचष्टे तथापीति लोकत एवेति लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः
अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति भाव वस्तुतस्तु उक्तन्यायस्य परांतरलभ्ये च शक्तिरन्यथा कस्यापि पदस्य शक्तिर्न सिद्ध्ये
यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकं कस्मात् तथापि यागादीष्टसर्वत्र तल्लोकत एव यागस्य तत्त्वस्य अन्यलभ्य
त्वान्न तद्वाच्यम् बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानं च न हेतुः द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वात् आस्तिकस्य मुमुक्षोर्नरकसा
धनताज्ञानदशायामपि तद्द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना ॥ ८ ॥
सर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् किंच इष्टसाधनत्वादीनां सात्त्र्येण यदि शक्यत्वं तदा स्वरसु...रीति निराकरण
क्षमा किंतु प्रवर्त्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणानुगतीकृतेषु साव पलक्षणस्य च कृतिसाध्यत्वसाधारणतया तमापि सि
ष्यंती शक्तिः केन प्रतिषिध्येति स तु एवावधार्यताम् यत्तु कृतिसाध्यत्वे वेदादवगतेऽप्यशक्तस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयादर्शनाद् शक्तिवि
षयतज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम् तस्य च यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वात् मत्कृतिसाध्यपा
कवदित्यनुमानेनैवागमान्नास्य शक्यत्वमित्याशयइति तन्न इष्टसाधनताज्ञानस्यापि मदंशविषयकस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् तस्य

विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनत्वेऽशक्यभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेरपरीहारात् यदि तु प्रतिपुरुषविधेय ... त्तेनैव तत्पुरु-
षीयेष्टसाधनताबोधकत्वात्प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावश्यकत्वमिति विभाव्यते तदाकृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यमिति बलवदनिष्टाननु-
बंधित्वस्य विध्यशक्यत्वे न कलंजं भक्षयेदित्यत्र भक्षयेदित्यस्य भक्षणे निष्टसाधनत्वाबोधकतया निषेधविधित्वानुपपत्तिरिति
तत्रापि विधिशक्तिरभ्युपेया अनिष्टे बलवत्त्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तत्वं तेन नायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः क-
ष्टं कर्मेति न्यायेन सुखमात्रजनककर्मासंभवाच्च नो कार्यस्य सिद्धिः यदि च कदाचित्तत्संभवस्तदेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वमेव तद्वाच्यं
एतेन बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमेव न बह्वायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनापत्तेः बहुतरदुःखस्य तत्र जायमानत्वा
दल्पदुःखस्यापि कुतश्चिद्बलवत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति तत्तस्य विधिशक्यत्वसंभावनेति केषांचित्प्रलपितं
प्रत्युक्तम् अथोक्तयुक्त्या निष्टत्वेनानिष्टसाधनत्वाभावज्ञानस्य न प्रवर्त्तकत्वं किं त्वगम्यां न गच्छेच्छाकं न भुंजीतेत्यादिवाक्या
नां प्रामाण्योपपत्तये विशिष्य नरकत्वादिरूपेण तदसाधनस्य तथात्वं वाच्यम् तथा च शक्यानंत्यं शक्तिग्रहानुपपत्तिश्चेति चेन्न द्वे-
षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगत एकैव विधिप्रत्यय
स्य शक्तिः उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नासाधनत्वमात्रं प्रतीयते क्वचिच्च नरकासा-
धनत्वं क्वचिद्रोगासाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम् न चातिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तथात्वमस्तु
लाघवादिति वाच्यं सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वासंभवात् अन्यतानजनकसाधारणद्वे
षविषयतावच्छेदकत्वाद्द्विष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पना नौचित्यात् तात्पर्याभावादेव सुखाद्यसाधनता-

वोधनापत्तौतस्यविध्यर्थत्वेपिनक्षतिरितिगुरुयुक्त तथात्तेन तात्पर्येणभुक्तिकालीनंनभुंजीतेतिप्रयोगापत्ते स्तस्माद्द्वेषविषयतावच्छे
दकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनानुगतेनातादृशाभावेविधिप्रत्ययस्यशक्तिरितिप
रिष्कृतप्राचीननैयायिकमतंनव्यरीतिमवलम्ब्यदूषयति बलवदनिष्टेति निरुक्तबलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानंचेत्यर्थः नहेतुः
नप्रवृत्तिहेतु क्वचित्तथैवपाठः तथाचनतद्विषयस्यविधिवाच्यत्वमितिभावः तस्यप्रवृत्त्यजनकत्वेहेतुमाह द्वेषाभावेनेति मधुवि
षसंपृक्तान्नभोजनेद्विष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषविषयेप्रवृत्तिवारणायतद्विषयकप्रवृत्तिंप्रतितद्विषयकद्वेषस्यक्लृप्तप्रतिबन्धकतया
प्रतिबन्धकाभावविधयावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकद्वेषाभावेनैवोपपत्तौबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानस्यनहेतुत्वंतेनान्यथासि
द्धेरित्यर्थःनन्वन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानस्यकारणताग्रहस्यैवभयप्रसक्त्याप्त्तैनैवास्यान्यथासिद्धिर्दुर्वारेत्यतआह आस्तिकेति सच
परलोकाङ्गीकारवान् तदनङ्गीकर्तुर्नरकसाधनताज्ञानासंभवात्तद्विशेषणमुपात्तम् आस्तिकस्यनरकसाधनताज्ञानेनतद्द्वेषाव
श्यंभावेनप्रवृत्त्यसंभवादाह कामुकेति तत्त्वचोत्कटरागवत्त्वं रागोत्कटत्वंजातिविशेषोविषयिताविशेषोवा प्रवृत्तेरित्यस्यागं
म्यागमनेइत्यादिः द्वेषाभावदशायामित्यनेनद्वेषसामग्रीविरहस्यदर्शितं तच्चविषयतयाद्वेषंप्रतिउत्कटेच्छासामग्रीविरहविशि
ष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्यहेतुतयातादृशसामग्र्या स्तात्तेनप्रतिबन्धकतयाबोध्यम् व्यभिचारादेवेति नहेतुरितिपूर्वेणान्वितं
अतएवश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्रनविध्यर्थबाधः बलवदनिष्टानु बन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेनतद्विषयस्यतस्यविध्य
र्थत्वस्यैवाभावादितिभावः उपसंहरति तस्मादिति इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेणकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वयोर्व्यव
च्छेदः व्यापस्यलौकिकप्रमाणेनैवावगमादन्यस्यप्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादितिभावः प्रवर्त्तनेति सिद्धार्थपदइत्यर्थः ॥

इष्टाभ्युपायत्वादित्यादि इष्टसाधनत्वादन्यः कृतिसाध्यत्वादिः क्रियासु यागादिरूपासु पुंसां प्रवर्त्तकोन ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनकतायां विषयतयावच्छेदकोनेत्यर्थः यजेतेत्यादिवाक्यांतर्गतलिङादिशक्यो नेतियावत् चोदितो यतः प्रवृत्तिहेतुं तद्धेतुतावच्छेदकमेव प्रवर्त्तनापदेन व्यपदिशंतीत्यर्थः परंतु बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्य द्वेषाभावेनान्यथासिद्धतया प्रवर्त्तकत्वेपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतायाः सर्वसिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम् नचतद्धेतुतायामेव मानाभावः कृत्यसाध्ये प्रवृत्तिस्तु कृत्यसाध्यता ज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तत्र तदभावादेव नेति वाच्यं कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे

उक्तंच मंडनमिश्रैः पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मंच प्रवदंति प्रवर्त्तनामिति प्रपंचितं चैतद्वैयाकरणभूषणे॥

ऽऽकृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्य तदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबंधकत्वस्य वक्तव्यं तयातावदभावानां प्रवृत्तिं प्रति हेतुता कल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानाभावस्य सर्वदासत्त्वेन प्रवृत्त्यापत्तेश्च अपिच कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावमानसं प्रतिपाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं नकल्प्यत इति लाघवं तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्यावश्यकत्वेन तस्यच स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाभावमानसे त्वत्प्र प्रतिबंधकतयैवोपपत्तेः भवन्मते तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव एवमप्रामाण्यविशिष्टपाक

रकज्ञानवानहमिति मानसे पाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेनापि लाघवम् तादृशविशिष्टविषयिताशालिमानससा
मग्रीकाले प्रामाण्यज्ञानास्कंदितोक्तज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितपाकादिविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानघ
टिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनस्यैवाभावात् भवन्मतेकृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभा
वघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनेबाधकाभावेनतादृशमानसेनादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्य
कल्पनीयत्वेनगौरवस्यातिस्फुटत्वादनयैवदिशानिष्टसाधनत्वज्ञानाभावादीनामपिहेतुतानिरसनीयेत्याहुः गुरवस्तुनेष्टसाधनत्वनि
ध्यर्थं क्षणिकतयावगतेयागेनस्वबोधयितुमशक्यत्वादेवपरपराप्तसाधनत्वमपि तथा द्वाराऽनुपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकान्वय
प्रयोजकरूपवत्त्वयोग्यतायास्तत्राभावात् साधनतासामान्यबोधस्यैकविशेषबाधेतदितरप्रकारकत्वनियमादसंभवदुक्तिकः
किंचयागोनकर्तव्यतयाप्रतीयतेकाम्यादन्यत्काम्यव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमेवकामीकर्तव्यतयावेतीत्यस्यानुभवसिद्धत्वात् तस्माद्व्यवहितपू
र्वीभूतकाम्याव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमपूर्वमेवकार्यत्वेनशक्यम् कार्यत्वंचकृत्युद्देश्यत्वं तत्रविशेषणीभूतकृतेराश्रयविषय
योराकांक्षायाविषयतयायागस्याश्रयतयास्वर्गकामः संबध्यते सुखदुःखाभावादेर्लौकिकप्रमाणेनैवापूर्वस्यापिवेदनकृत्युद्दे
श्यत्वबोधनादपौरुषेयेन लिङ्प्रामाण्यशंकानवकाशात्तस्यतत्त्वम् तथाचस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रस्वर्गकामवत्कृत्युद्देश्योया
गविषयकोनियोगइतिबोधः अत्रापूर्वस्ययागविषयकृत्युद्देश्यत्वमेवयागविषयकत्वम् यागस्यतादृशकृतिविषयत्वेपु
रुषस्याश्रयत्वेचान्वयितावच्छेदकमपूर्वकारणत्वमेवयोग्यता यथाघटेनजलमाहरेत्यत्रछिद्रेतरघटत्वं योग्यतावच्छेदकोप
स्थितिर्घटेनेत्यस्यार्थाध्याहारात् प्रकृतेचोपादानिकप्रमाणवशात्तत्कल्पनैव तच्छक्तैर्यैवाशक्योपस्थित्यभ्युपगमेलक्षणोच्छेदः

तिनसंप्रतंस्वशक्त्यान्वयबोधकस्यैवस्योपपादकसकलपदार्थबोधकत्वोपगमान्नच गंगायांघोषइत्यादौगंगादिपदानांस्वशक्त्या-
न्वयबोधकत्वंयेनतदुपपादकसकलपदार्थबोधनायौपादानिकप्रमाणावकाशः स्यात् अजहत्स्वार्थलक्षणानुनास्मन्मतसिद्धा।
तथाचस्वीयत्वेनकार्य्यबोधोनियोज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामश्चतथेति काम्येस्वर्गकामोनियोज्यः एवंचवेदबो-
धितमपूर्वमुद्दिश्यपुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौनेष्टसाधनत्वंविध्यर्थः इच्छाविषयसाधनतात्वेनतत्रशक्तौप्रवर्त्तकाज्ञानानिर्वाहः स्वर्ग
जनकतात्वेनशक्तौनानार्थतापत्तेरितितन्मतस्यविकल्पग्रस्तत्वाच्च अपिचनित्यनैमित्तिकस्थलेषुचित्वकालजीविनोराहूप
रागवतश्चममसंध्यास्नानविषयकोनियोगइतिबोधान्नफलापेक्षाभवन्मतेतुचंद्रसूर्य्यग्रहेस्नायादहरहः संध्यामुपासीतेत्या
दौफलाश्रवणाद्विध्यर्थबाधःप्रसज्येतममतुवैदिकेकर्मणिवेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्यैवपुरुषःप्रवर्त्ततेतस्यैववेदेनपुरुषार्थ
त्वबोधनात्काम्येफलावाप्तिरानुषंगिक्येव अतएवनित्येपितदुद्देशेनप्रवृत्तिरुपपद्यतेइत्याहुः तदपरेनक्षमंते लोकेप्रवर्त्तक
त्वेनसर्वसंमतंयदिष्टसाधनत्वज्ञानंतद्विषयेष्टसाधनत्वेविधिशक्तिकल्पनयैवविधेः प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौनियोगस्यविधिवा
च्यत्वेमानाभावात् वेदबोधितस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्याहितत्कल्पनं नचतस्यपूर्वमुपस्थितिरस्तियेनतत्रशक्तिग्रहः एकविशे
षबाधेसामान्यज्ञानस्यतदितरप्रकारकत्वनियमेपिसाक्षात्साधनतातिरिक्तसाधनतात्वेनबोधेबाधकाभावात् तादृशसाधन
त्वेयोग्यतावच्छेदकंचपरंपराघटकमपूर्वं तथाचस्वर्गसाधनत्वशक्त्यैवनिर्वाहे औपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि
ननद्वाच्यम् अपूर्वानुपस्थितौपरंपरासाधनत्वमपिकथंवेदोबोधयेदितित्वनुपस्थितेःपूर्वंकथंशक्तिग्रहइत्यनेनतुल्ययो-
गक्षेमम् एवंकाम्याव्यवहितपूर्वसाधनंकामीकर्त्तव्यतयावैतीत्यपिनकाम्यसाधनताज्ञानस्यैवप्रवर्त्तकत्वान्नतुतत्राव्यव-

हितत्वनिवेशोपि गौरवान्मानाभावाच्च दृश्यते च तदर्थिनस्तत्प्रयोजके जलाहरणादौ प्रवृत्तिः इष्टसाधनत्वे यथा शक्तिग्रहस्तथोक्त
अपूर्वस्याशक्यत्वेपि यथा नित्ये नैमित्तिके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम् अस्तु तर्हि नवैव सा दुःखरूपयागादौ निष्फलत्वात् दुःखैकफलत्वाच्चेप्र
वृत्तिमात्रं दृष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीष्टत्वरूपसाध्यत्वमपि नापूर्वस्येति न तदुद्देशेनापि प्र
वृत्तिः सम्भाव्येत निष्फलतयावगते प्रवृत्तिस्तु श्रुतिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येति वेदबोधितत्वान्नित्ये प्रवृत्तिरिति क्षत प्रतारण
मात्रं अत एव यज्ञो दानं तपः कर्मेत्यादिना निर्दिष्टेपि प्रत्यवायपरीहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलं भवतीत्यर्थ
केनाष्टादशाध्याये भगवद्गीतासु पावनत्वमुक्तं किञ्च पचेतेत्यादिलौकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्त्तकत्ववद्वैदिकविधे
रपि तच्छुण्वैव प्रवर्त्तकत्वात् ज्ञाननिर्वाहे तस्यानुपस्थितापूर्वे शक्तिकल्पनं निष्प्रमाणकमेवेति परे तु लिङादिश्रवणेऽयं मां प्रेर
यतीति नियमेन प्रतीतेरभिधानात्मकः प्रेरणापरपर्य्यायो व्यापारो लिङादिवाच्यः सा च लिंगसंख्यानन्वयित्वाद्व्यापारपदेन प्रव
र्त्तकनिष्ठत्वात् प्रवर्त्तनापदेन च व्यवह्रियते प्रेरणात्वेन तस्याः सविषयत्वमपि शक्यतावच्छेदकं च मैत्र्यादिधात्वर्थतावच्छेदक
यासिद्धप्रेरणात्वमखण्डोपाधिः स च व्यापारः सम्भवो लोके प्रवर्त्तकपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेष एव तत्र प्रवर्त्तकत्वं च लिङाद्यु
च्चारयितृत्वम् वेदे तु प्रयोक्तुरसम्भवाल्लिङश्च न शब्दस्वरूप एव तत्वे सति स्वतन्त्रत्व राजादिप्रेरितपदाते लिङाद्युच्चारयितृत्वे
पि प्रवर्त्तकत्वेनाव्यवह्रियमाणत्वात् स्वतन्त्रेति अहिष्टया प्रोक्तया च तया स्वविषये इष्टसाधनत्वानुमानं ततश्च प्रयोजनप्रवृत्तिः प्रा
युक्ता हि पचेत्येतो विषभोजने इष्टसाधनत्वानवगते एतेन त्वयेति आप्तोक्तयापि विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः इत्यादि
कयापि तस्मिन्निष्टसाधनत्वानुमानादहिष्टेति तत्र विषभोजनविषयकाभिप्रायस्य तदीयद्वेषविशिष्टत्वान्न व्यभिचारः ॥

भवतु वा लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारांतरस्यानुभवात् सर्वत्र लिङाद्यंतशब्दस्वरूपैव सा अत एव हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये लिङादिश
ब्दाप्रयोगरूपप्रयोजककर्तृव्यापारस्य सत्त्वादित्याशयेन पृच्छतु मां भवानित्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने अकर्तृत्वादित्युत्तरं स
क्रियप्रेरणायां णिच् निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन व्यापारविशिष्टः कर्तोच्यत इति तद्भावः अथापि कथं वि
कर्तास्यादेवमपि न दोषो लोटोक्तत्वात् प्रेषणस्य णिज् न भविष्यतीत्युक्तम् तत्राह तेनैव प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते विधिनिमंत्रेति
सूत्रभाष्येपि विधिः प्रेरणमित्युक्तेश्च तस्मादिष्टसाधनत्वादि विध्यर्थः किं चेदं ते इष्टसाधनं तस्मात्त्वं कुर्विति स्वारसिकव्यवहाराद
पि न तस्य विध्यर्थत्वं पौनरुक्त्यापत्तेः पौनरुक्त्यस्य सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनतात्पर्यकत्वेपि तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेश्चेत्याहुः त
च प्रायशो भट्टमतानुवाद एव यतो भट्टमते लिङर्थोभिधाख्यो व्यापारः स च लोके प्रयोक्तृपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेष एवेत्यादि प्रा
ग्वत् वेदे त्वन्यस्यासंभवाल्लिङाद्यंतशब्दनिष्ठ एव सः स मवेत अत एव सा शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते भावनायाः शब्दार्थभेदेन
द्वैविध्यादाख्यातवाच्यार्थीति व्यवह्रियते भावनात्वेन लिङर्थशाब्दीभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारू
पांशत्रयविशिष्टत्वादभिधाभावनायाः सविषयकत्वेनावगतायाः किं भावयेदिति भाव्याकांक्षायां समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांश
त्रयविशिष्टा स्वविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यार्थीभावना विषयत्वेनोपतिष्ठते इयमेव साध्याकांक्षेति व्यवह्रियते साध्यता व्यविष
यतयैव तस्याः सविषयत्वात् एवं च तस्याः साध्यत्वेवगते केनेति करणाकांक्षायां लिङादिपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति करणत्वं च
भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमेव कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छिदानिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात् इयमेव भावनाकरणाकां
क्षेत्युच्यते कथं कर्मेति न्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिना वा प्रवर्तमानपुरुषं प्रति प्रशस्तफलवत्ताबोधनेन द्वेषाद्यपसारणेनार्थ

वाद्वाक्यजन्याभावनारूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते एवमार्थीभावनायाअप्यशत्रयवैशिष्ट्येनतद
वगतौ किंभावयेदित्याकाङ्क्षायांस्वर्गकामादिपदसन्निधानात्स्वर्गोभाव्य तयान्वेतिस्वर्गंभावयेदिति यद्यपिसव्यापारस्यागविष
योपितथापितस्यापुरुषरूपतयापुरुषार्थत्वेनकरणत्वेनैवोपस्थित्याचनभाव्यत्वम् अतएवतत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादि
पदात्तृतीया केनेत्याकाङ्क्षायांयाग. करणत्वेनान्वेति करणत्वंतूक्तमेव सहकार्याकाङ्क्षारूपकथंभावाकाङ्क्षायांचसमिधोयजति
त्यादिवाक्यावगतसमिन्नामकयागादिक्रियाजातमितिकर्त्तव्यतयान्वेतीत्यधिकमन्यतोवधार्य्यम् तदुक्तं अभिधाभावनामाहु
रन्यामेवलिङादयः अर्थात्मभावनात्वन्यासाचाख्यातस्यगोचरः १ लिङोभिधासैवचशब्दभावनाभाव्याचतस्यापुरुषप्रवृ
त्ति. सबंधबोधः करणंतदीयंप्ररोचनाचागतयाप्रयुज्यतइति २ उक्तोर्थः तत्रपूर्वोक्तमतेभट्टमतादियान्विशेषोयद्भट्टमते
ऽभिधाख्योवैदिकलिङर्थोव्यापारः शब्दसमवेतस्तदतिरिक्तश्च तस्मिंस्तुलिङर्थेनशब्दात्मकएवलोकवेदसाधारणश्च
सविषयकत्वंतुमतद्वयेप्यविशिष्टमिति अत्रवदंति अभिधालिङादिनिरूपिताशक्तिरेव नतुतदतिरिक्तःकश्चनशब्दस
मवेतोव्यापारः मानाभावात् विधेःप्रवर्त्तकत्वस्यपूर्वमुपपादनात्तदनुपपत्तेरप्यभावात् अन्यथाशब्दातिरिक्त. शब्दसम
वेतएकोव्यापारः कल्पनीयस्तस्यचस्वप्रवृत्तौपरप्रवृत्तौवाकारणत्वेमास्त्वप्रसक्तत्वेनकारणत्वम् प्रवर्त्तनात्वेनपरनिष्ठव्याप
रबोधकत्वेनक्लृप्तस्यशब्दस्यस्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वसविषयकत्वंचकल्पनीयमितिगौरवस्यस्फुटत्वाच्च प्रेरणायाविध्य
र्थत्वेपिसामान्यस्यविशेषेपर्य्यवसानात् कोसौव्यापारइतिविशेषगवेषणायासमीहितसाधनत्वमेवसइत्येवयुक्तमुचितं
लिङस्तदर्थकत्वंविनाप्रवर्त्तकत्वस्यैवासंभवात् प्रेरणाविषय याकइतिबोधस्येष्टसाधनत्वाद्यःविषयकस्यप्रवर्त्तकत्वम्॥

लोकविरुद्धमेव मखकारणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात् तस्माल्लिङादि
जन्यबोधविषयाभिधायादृष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्त्तकत्वं निर्युक्तिकमेव शब्दरूपप्रेरणावादिनापि तद्विषयदृष्टसा
धनत्वानुमितिद्वारैवोक्तयुक्त्या प्रवर्त्तकत्वं वाच्यम् तच्च वैदिकविधिस्थले न संभवति तस्यैव महाभूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वे
दो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुत्युपष्टंभेन निश्वसितवद्वेदे तैर्जन्यत्वांगीकारेण यथार्थज्ञानवदुच्चरितत्वरूपोक्तत्वरूपं विशेषणवै
कल्येनोक्तानुमानाप्रवृत्तेः एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणातिरेकिण्यास्तस्याः सर्वतंत्रविरुद्धं न च प्रेरणैव स्वातंत्र्येण प्रवृत्ति
हेतुः स्वतंत्रप्रवृत्तौ व्यभिचारात् सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तंत इति समीहितसाधनताज्ञानप्रवर्त्तकताप्रतिपादकहेतुमतिचेतिसू
त्रभाष्यविरोधाच्च कः प्रयोज्यस्य प्रेरणयार्थो यदभिप्रायेषु सज्जत इति तत्सूत्रस्य भाष्येण णिजर्थप्रेरणाया अपि स्वातंत्र्येणा
प्रवर्त्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणार्थकत्वासंभवेन प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वार्थकत्वमेवांगीकरणीयमेवं चा
लौकिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थोपि साभिप्राय एव तत्र विध्यर्थ इति कल्पस्तु वक्ष्यमाणाचार्यमतनिर
सनेनैव निरस्तः विधिः प्रेरणमिति भाष्यं तु प्रेर्यते प्रवर्त्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरम् ज्ञानस्य त
द्विषयकत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् यदपि तदुपष्टंभकतया पृच्छतु मां भवानित्यादिभाष्योपन्यसनं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं यतः
ते न प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्त्तनापदव्यपदेश्याया लोडाद्यं तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया णिजर्थत्वं प्रतिपाद्यते न तु वि
ध्यर्थत्वमपि अर्थभेदस्य दर्शितत्वात् अकूर्द्दत्वादित्यनेनापि गमयत्यादेर्गच्छंतं प्रेरयतीति व स्पृच्छतु इत्यस्य प्रच्छंतं
प्रेरयतीति विग्रहस्यादर्शनेन कर्त्रसंबद्धधात्वर्थविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलायास्तस्या णिजर्थत्वाभावप्रतिपादना

नहि रोधाभावात् अथापीत्याद्युक्तिस्त्वेकदेशिन विध्यर्थप्रत्ययप्रकृत्यर्थसत्ताभाव्येन भविष्यन्तयैव प्रतीते तदानीं प्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वे
न कर्तृत्वासंभवादेव लोटा प्रेषणस्य धात्वर्थविशेषणतयैव भानात् तद्विशेष्यतया प्रेरणविवक्षायां णिचो दुर्वारत्वात् लोडन्ताद्धात्वर्थविशे
षणया प्रेरणाया प्रतीति पूर्वपक्षस्यैव निर्दलितापत्तेश्च इदन्ते इष्टसाधनमित्याद्युक्तिस्तु सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनपरैव इष्टसाधनत्वस्य
प्रवर्तनात्वेन विधिवाच्यत्वमिति पक्षेपि न कृत्यासंभवात् नैयायिकमनेकान्यात्मकव्यापारस्य पच्याद्यर्थत्वाभावेन तन्मतेन इष्टसाध
नतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेपि न कृत्यापादनानवकाशाच्चेति यत्तु तत्तु भाष्येव हुपुस्थलेषु प्रेरणाया विध्यर्थत्वकथनात्तन्मामा
ण्याच्चिङाद्येन शब्दप्रयोगरूपाया एवतस्या विध्यर्थत्वमुचितम् श्रुतेस्तु नस्याद्यन्तात्सर्वहुतन्मृच सामानियत्रिरेड्त्यादिश्रुतिव
सात्पौरुषेयत्वमभ्युपेत्यैकरूपेणैव लोकवेदयो. नहि स्वयंइष्टसाधनत्वानुमानेन विधेः प्रवर्तकत्व निर्वाह्यमिति सर्वं चतुरस्रमि
ति आचार्यास्तु आ भाभिप्रायो वि.ध्यर्थः पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङ इच्छाविशेषात्मकाज्ञाध्येषणानुज्ञा
प्रश्नप्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषे पीच्छायामेकशक्तेरुचितत्वात् तच्चभयजनिकेच्छाज्ञा अध्येषणीये प्रयोक्तुरनुग्रहद्योतिकासा
ध्येषणा निषेधाभावव्यञ्जिकेच्छानुज्ञा उत्तरप्रयोजिका तु प्रश्न. प्राप्तीच्छाप्रार्थनेति विवेक. तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागः स्व
र्गकामनिष्ठतयाभेच्छाविषय इति बोधः यद्वा कर्तव्यत्वेनेच्छैव विध्यर्थः तथा चेष्टसाधनत्वानुमानं तथा स्वर्गकामस्य मम याग
इष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनाभिमतलिङ्वोध्येच्छाविषयत्वात् मत्क्रियमाणभोजनवत् विषभोजनादेरपि कस्यचित्कृतिसाध्यत
याकर्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेन तत्रेष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावाद्व्यभिचारवारणाय लिङ्पदबोध्येति [illegible] कत्व
लेईश्वर एव न सिन्निविधिरेवनावक्तु भार्यागर्भइव पुंयोगेमनमित्याहु [illegible]

धनतादिज्ञानहेतुतायाआवश्यकत्वेनतद्विषयेष्टसाधनत्वादीनांविध्यर्थत्वोपगमेनैवप्रवृत्तिनिर्वाहेआप्ताभिप्रायस्यविध्यर्थत्वे
मानाभावात् नहीष्टसाधनत्वज्ञानमंतरेणाप्रेक्षाविषयत्वज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः कस्यापिदृश्यते स्वतंत्रप्रवृत्तौव्यभिचारेणनाभिप्रा
यज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वासंभवाच्चेत्यलम् प्रकृतमनुसरामः प्रपंचितंचैतदिति बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्यप्रवर्त्तकतानिराक
रणमिष्टसाधनताज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वावधारणंचेत्यर्थः प्रपंचसूक्तप्रायः॥ ॥आदिनेति प्रेरणादौचेत्यत्रोपात्तादिशब्देनेत्यर्थः

आदिनाहेतुहेतुमतोर्लिङ् आशिषिलिङ्लोटाविति सूत्रोक्ताहेतुहेतुमद्भावादयोगृह्यंते योब्राह्मणायाव[illegible]रेतंश
तेनयातनयेदितियथा लुङर्थमाह भूतमात्र इति भूतसामान्य इत्यर्थः भूते इत्यधिकृत्यलुङिति सूत्रात् अत्रविद्य
मानध्वंसप्रतियोगित्वं तच्चक्रियायांनिर्बाधमिति विद्यमानेपिघटेघटोभूदितिप्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगि
घटाभिन्नाश्रयकउत्पत्त्याद्यनुकूलोव्यापार इतिबोधः अयमत्रसंग्रहः कालोद्विविधः अद्यतनोऽनद्यतनश्च आ
द्यस्त्रिविधः भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् अन्त्योद्विविधः भूतोभविष्यंश्च तत्रवर्त्तमानत्वेलट् भूतत्वमात्रेलुङ् भ
विष्यत्तामात्रेलृट् हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थविवक्षायामनयोर्लृङ् अनद्यतनेभूतत्वेनविवक्षितेलङ् तत्रैवपरो
क्षत्वविवक्षायांलिट् तादृशेभविष्यतिलुट् इतिद्रष्टव्यः॥ ॥ योब्राह्मणायावगुरेदिति यत्कर्तृकोब्राह्मणोद्देश्यकोवधोद्य
मस्तत्कर्मिकाताडशवधोद्यमजन्यापातसंवत्सरयातनेतिबोधः हेतुहेतुमतोर्लिङित्यनेनप्रकृत्यर्थयोः भावेलिङोविधानात्॥ ॥

वर्णकत्वेन निवर्त्तकत्वेन वा वेदस्य प्रामाण्यात्तेन त्वधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहेण स्नान्नावगुरित्व्यमिति विधिः कल्पन इति भाव मा॰
शपर्यवसन्नार्थकमित्यभिप्रायवानाह भूतसामान्य इति तेन विशेषविवक्षायां लङादीनामवकाशः सूचयति भूते लुङिति भूत इत्यं॰
धिकृत्य लुङ् इति सूत्रादित्यर्थः ननु वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं भूतत्वम् अत एव नाशस्य विद्यमानतादशायामपि वि
नष्टो घट इति प्रयोगस्तदुत्पत्तेर्वर्त्तमाननाशप्रतियोगित्वात् तथा च यत्रोत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्ध्वंसाभावप्रसंगो ऽनश्या ह॰
अत्रेति भूत इति सूत्रे इत्यर्थः वर्त्तमानेत्यादि नचोक्तदोषः अस्मन्मते नश्यत्यादेर्नाशानुकूलव्यापारार्थकतया का[illegible]न्वयस्या
ि व्यापार एव समर्थितत्वेन च तदप्रसक्तेः उत्पत्त्यघटितत्वेन ध्वंसाभावासम्भवाच्च क्रियायामिति फलानुकूलायां तस्यामित्यर्थः
द्यमानेपीत्यपि नाशसमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या स्वार्थे कारके कालान्वयोपगमे उक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूक्ष्मं तेनैया
यिकास्तु उत्पत्तिघटितत्वेन ध्वंसघटितत्वाद्युक्तार्थ एव भूतपदस्य शक्तिः परन्तु नश्यत्यादौ नाशातिरिक्तस्य व्यापारान्तरस्यानुभव
तो नोत्पत्तिघटिते प्रत्ययस्य लक्षणावश्यकीत्याहुः ॥

भूते भाविनीति कार्यकारणभावापन्नप्रकृत्यर्थयोर्भूतत्वे भविष्यत्वे वा गम्यमाने इत्यर्थः हेतुहेतुमद्भावादीति आदिना शक्त्यादिपरि
ग्रहः तत्र भविष्यदर्थे उदाहरणमाह सुवृष्टिश्चेदिति अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कर्तृरूपोपाधिभेदेन कार्यकारणभावावगतिर्

लृङर्थमाह। सत्यामिति क्रियायाः अतिपत्तिर् निष्पत्तिः तस्यां गम्यमानायां भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङित्यर्थः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सूत्रात् लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि यथा सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत् वह्निश्चेत् प्राज्वलिष्यत् ओदनमपक्ष्यदित्यादौ अत्र वह्न्यभिन्नाश्रयकप्रज्वलनानुकूलव्यापाराभावप्रयुक्त ओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोध इति रीत्या द्रष्टव्यम् अयञ्चार्थनिर्देश उपलक्षणम् अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधानदर्शनात् प्रसिद्धत्वादेष्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम् एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव अत एव पञ्चमो लकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवह्रियत इति दिक् ॥ ॥ इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥ ॥ ॥

तत्र तु स्वरूपतोऽभिन्नयोस्तयोरिति विशेषः व्यापाराभावेति धात्वर्थयोर्भविष्यत्त्वप्रदर्शनार्थं परमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्तनं व
ह्न्यभिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्यौदनाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधः सूचितः प्रयोज्येति व्यापाराभावान्वयिप्रयो

ज्यत्वोक्तौ नेन च वह्निप्रज्वलनौदनपाकयोः कार्य्यकारणभावप्रदर्शनाय यदभावो यदभावप्रयोज्यस्तत्तज्जन्यइति नियमात् तथा च प्र
कृत ओदनपाकाभावे वह्निप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेऽवगते तत्प्रतियोगिनोस्तयोः कार्यकारणभावः सुबोधो भवतीति भावः एवंभू
ते परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यद् यदिदे
वदत्तो नाभविष्यदित्यादिबोध्यमित्याह एवमिति अयचेति वर्त्तमाने लडित्यादिनोपात्त इत्यर्थः अर्थान्तरेपि अर्हप्रशं
साप्राप्तकालाद्यर्थेपीत्यर्थः एषु वर्त्तमानत्वादिषु शक्तिः संकेतरूपा पदार्थान्तररूपा वा अन्यत्र अर्हाद्यर्थे मतान्तरीत्याचे
बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदतामस्माकं तु केषांचित्प्रयोगोपाधित्वमितरेषां शक्यत्वमेवेति भावः अनुबंधकमइति अकार
ाद्यनुबंधक्रमइत्यर्थः ननु यत्र प्रत्ययस्य तिबादेरदर्शनं तत्र द्योतकत्ववाचकत्वं वेति पक्षद्वयेप्यनुपपत्तिः वाचकस्य
तकस्य वाऽसत्त्वेन वर्त्तमानत्वादिबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वादत आह दिगिति तदर्थस्तु पदं वाचकमिति पक्षे प्रकृ
प्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं तत्रारोप्य पदशक्तिरेव व्युत्पाद्यते यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वाऽश्रूयमाणत्वं तत्र श्रूयमाण
स्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते तदाहुः श्रिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति अत एव व्यतिसेइरियानित्यादौ प्रत्ययमात्रात्म
कत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥२१॥ ॥ ॥ इति भूषणसारदर्प्पणे लडाद्यर्थनिर्णयः ॥ ॥ ॥ ॥

अवसरसंगत्या सुबर्थे निरूपणीये प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वात्क्रियाकांक्षितत्वाच्चादौ विभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रायवानाह सुवर्थमिति आश्रयोऽर्थ इति किंचिद्धर्मानवच्छिन्नाश्रयतावानित्यर्थः तेन चतुर्थीपंचम्योरर्थयोरुद्देश्यावध्योराश्रयात्मकत्वेपि न क्षतिः तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे मानमाह तथाहीत्यादिना ननु यथाश्रुते कर्तुरीप्सिततममित्यनेन कर्तृसंबंधिप्राप्तीच्छाविशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्रतिपाद्यते न तु क्रियाजन्यफलाश्रयस्येत्यत आह क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनेति अयं

सुवर्थमाह आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः संबंधः शक्तिरेव वा यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः
२४ द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः तथाहि कर्मणि द्वितीया तच्च कर्तुरीप्सिततमं क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात् तथायुक्तं चानीप्सितमित्या
दिसंग्रहाच्चैवमेव युक्तम् ॥ ९ ॥

भावः सूत्रे ईप्सिततमशब्दः आप्नोतेः इच्छा सन्नंतात् कर्मसंज्ञानात्मकृत्यर्थोनिशाय
द्योतकेन मपि निष्पन्नः तत्र योगाच्च कर्तृशब्दात् तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी तथा च कर्त्रोपस्थितत्वात्स्वीयव्यापारेण
व्याप्तुमिष्यमाणत्वं व्यापारजन्यफलसंबंधित्वं एवं च कर्तृनिष्ठोत्कटेच्छाविषयः कर्मेति पर्यवसानात् क्रियाजन्यफला
श्रय स्य कर्मता लभ्यत इति न चैवं कर्मीभूतार्थधातोरेव धातोः कर्मण इति सूत्रेणेच्छायां सनो विधानाद्व्याप्तीच्छार्थकसन्नंतधा

त्तुनाव्याप्तिरूपकर्मोपसंग्रहो जीवन्त्यादिवदकर्मकतयानन कथंकर्मक्तोपपत्तिरितिवाच्यम् धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मत्वमित्यनेक
र्मणातद्धात्वर्थीयकर्मांतरानाकांक्षत्वविशेषणेनसन्प्रकृतिधात्वर्थकर्मण. कर्मान्तरसाकांक्षत्वेनोक्ताकर्मकत्वस्यसन्नन्तेऽसंभवात्
एवंसन्नन्तस्यवृत्तितयानद्दृघटककर्मोदायकर्मसंज्ञकान्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वाभावेपिनद्दृहिभूतकर्मान्वयित्वमादायैवस॰
कर्मकत्वबोध्यमेवफलेनावच्छेदकसंबंधेनतद्धात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपंतदपीतिनेप्सत्यादिन. कर्मप्रत्य
यानुपपत्तिः जिघ्रतेरपिस्वार्थान्तरभूतकर्मणस्तदीयपुष्पादिकर्मांतरसाकांक्षत्वमस्त्येव गंधनिरूपितलौकिकविषयितायाः
पुष्पादेराधेयत्वीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारतानिरूपकत्वेनान्वयेनाकर्मत्वात् कृसायराध्यतीत्यस्यकृसस्यशुभाशुभ
पर्यालोचयतीत्यर्थान्नधात्वर्थान्तर्भूतशुभकर्मणः कर्मांतरसाकांक्ष त्वमितिनतत्राप्रसंगः बुभूषत्यादीनानुभवनादिकर्मण.
कर्मान्तरानाकांक्षस्यधात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वंव्यक्तमेव एवंस्वयंतद्इतिभाष्यप्रयोगस्यस्वरवद्रूप॰
विकृतिकर्मण सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्मसाकांक्षतयाकरोत्यर्थ णिजन्तात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिरितिबोध्यम् केचित्तुसना
द्यन्तस्यधात्वर्थोपसंगृहीतत्वेनाकर्मकत्वेपिनप्रकृते. सकर्मकत्वमादायतस्मात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ननुतथापीच्छाऽघटि
तस्यभवदुक्तस्यकथंकर्मलक्षणत्वमतआह तथायुक्तमिति कर्मव्यवहारस्यद्वेषोदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्साधारणस्यैव
लक्षणत्वमुचितम् इच्छाघटितस्यैवतस्यलक्षणत्वेतुद्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात्तथाचतत्साधारण्यायेदमेवाश्रयितुंयुक्त
मितिभावः एवमेवेतिइत्थमेवेत्यर्थः॥ति

ननु द्वितीयायाउक्तकर्मार्थकत्वे हरिं भजतीत्यादौ हर्य्यादेरीप्सितत्वादिना भानानुपपत्तिरत आह ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति भानाभावेने ति सार्वजनीनतयानुभवादिति भावः ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्र्यतामत आह संज्ञायामेवेति अयमाशयः क्रियाजन्य फलाश्रयः कर्मेति सूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानीप्सितयोरविशेषेण संज्ञा सिद्ध्यति तथाप्यग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादौ क्रियाजन्यफलभा गित्वेनेष्टस्य माणवकस्यापि विशेषविहितेन वारणार्थानामित्यनेनापादानसंज्ञा प्रसज्येत सूत्रं तु हरिं भजतीत्यादौ चरितार्थं तत्परि हारायेप्सिततमत्वस्य संज्ञिकोटौ निवेशः प्राप्तद्वेषोदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथानोक्तमिति ननु तथापि पंचम्याद्यव

ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगो न तु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः तथा च क्रिया याः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः तत्त्वं चाखंडशक्तिरूपमवच्छेदकम् ओदनं पचतीत्यत्र विक्लित्त्याश्रयत्वात् कर्मता घटं करोतीत्युत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात्॥ ११ न द्वितीयायास्त्वाश्रयमात्रार्थकता

किंतु विशिष्टस्यैवेत्यत आह तथाचेति आश्रय एवेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्वव्यवच्छेदः नन्वाश्रयत्वस्य तत्तत्स्वरूपात्मक स्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात्कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमनुगतधर्मस्यैव तत्त्वादत आह तत्त्वं चेति आश्रयत्वं चेत्यर्थः अखंडशक्तिरू पमिति शक्तिर्धर्मः इतरपदार्थाघटितमूर्त्तिकधर्मरूपमिति यावत् आश्रय इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयपदशक्यतावच्छेदकत्वा च्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः नैयायिकास्तु आश्रयताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमकत्वासंभवः शक्यतावच्छे

दकत्वस्यापि विभुत्वान्तरत्वादौ व्यभिचारेण नाखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः तस्य प्रकृत्यैव लाभात् प्रकृत्यर्थभिन्नत्वे
न तत आश्रयस्यानुभवाच्च किन्तु फलान्वयिनी कृतिरेव तदर्थः कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठाधेयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं द्वि-
तीयेत्यर्थात् तद्विरोधोपि अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परं — परया शक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यं आश्रयत्वं तु न तच्छक्यं तस्य निरू-
पकतासंबन्धेनैव फलान्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन विहगो
भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ धात्वर्थफलसंयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयतायास्तेन संबन्धेनाभावस्याप्रसिद्धतया तत्र बोधासंभवा
च्च तत्स्वरसभङ्गः शक्तिः कारकमिति पक्षे तद्योगात् आधेयताया अपि निरूपकतया कारकत्वमित्याहुः विभक्त्याश्र
यत्वात्कर्मतेति कर्मसंज्ञेत्यर्थः एतेन कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापार[illegible]प्रयोज्यतदधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमु
क्तं भवति यद्वस्तु कर्मप्राप्यत्वादिति भ्रमेणाणवकं वारयतीत्यादौ अवगमादावतिव्याप्तिनिरासाय व्यापारे कर्तृगतत्वमुपात्तम् वारयतेश्च संयो
गानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय व्यधिकरणेति वैयधिकरण्यं च तदनधिक
रणवृत्तित्वम् न तु तदधिकरणावृत्तित्वम् तस्य संयोगेऽसत्त्वेन ग्रामादावव्याप्तेः तादृशवैयधिकरण्यविशिष्टाधिकरणता
पार्श्वे ग्रामादावसत्त्वान्नातिप्रसङ्गसंभावनापि माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृत-
धात्वर्थत्वफलविशेषणम् प्रकृतत्वं च तत्र तत्र विशिष्योपादेयम् पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणान्न द्वितीया कृ-
तभोजनस्य पयोलोभेन प्रवृत्तावीप्सिततमत्वस्यापि पयसि संभवादिति ननु परैः कृञो यत्नमात्रार्थकत्वाभ्युपगमात्कथमु
नि· प्रकृतधात्वर्थत्वमत आहोत्पत्तेरिति तथा च कृञोऽप्युत्पत्तिरूप फलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनान्नास्यासंगतिरिति भाव धात्व

आवरणभंगेति प्राचीनमतानुसारेणेदं निष्कृष्टमते तु ज्ञानरूपफलस्य विषयतया घटादौ सत्त्वात् कर्मत्वमिति बोध्यम् न चाकर्मकता पत्तिः फलतावच्छेदकसंबंधेन सामानाधिकरण्याभावात् नैयायिकमते त्वेतादृशस्थले यथा घटादीनां कर्मत्वम् तथोपपा दितम् धात्वर्थनिरूपणावसरे ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभंगस्य संभवेपि भाविविनष्टघटे निराश्रयस्य तस्यासंभवे न तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आह अतीतानागतेति तत्राश्रयतांगीकारे युक्तिमाह अन्यथेति तत्रावरणभंगास्वीकारे इत्यर्थः यथापूर्वमिति जानातिक्रियाविशेषणम् पदार्थानतिरत्नाव्ययीभावः पूर्वमनतिक्रम्येति पूर्वज्ञानानतिक्रमो यस्मिंस्तदिति यावत् घटस्य विद्यमानतादशायां तात्कालिकज्ञानस्य तदृष्टे आवरणभंगजनकतयातीतदशायामाधुनिकज्ञानस्य तदज

जानातीत्यत्रावरणभंगरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात् अतीतानागतादिपरोक्षस्थलेपि ज्ञानजन्यस्य तस्याव श्यकत्वात् अन्यथा यथापूर्वं न जानामीत्यापत्तेः अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयतया नैयायिका

नामिव सत्कार्यवादसिद्धांताद्बोपपद्यत इति

नकत्वेन पूर्वातिक्रमस्य तत्त्वात्पूर्वानतिक्रांतज्ञानाभावस्य विषयस्याबाधा तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणभंगोत्पादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानानतिक्रमात्तद भावस्य बाधाद्भवति तस्याप्रामाण्यमिति भावः ननु विनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयत्वेव कथमत आह अतीतादेरिति आदिना भावि परिग्रहः नैयायिकानामिवेति यथा तु भवानुरोधेन तस्मिन्विषयतया ज्ञानाश्रयतांगीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः नन्वती तो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम तादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता आवरणभंगाश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धि

तमेवदर्शयति उक्तंचेति सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेः कार्य्यजातंसूक्ष्मरूपेणप्रागवस्थितमेव परमतेजनकत्वेनाभिमतसामग्रीस
न्निधानात्तुतदभिव्यक्तिर्भवति कारणेसूक्ष्मरूपेणावस्थानमेवतत्प्रागभावः तस्यामेवावस्थायांसभविष्यतीतिव्यवह्रियते ततः प्रच्युत
मभिव्यक्तिलक्षणधर्ममप्राप्तंजायतइति प्राप्ताभिव्यक्तिस्त्वस्तीति ननुसर्वदैवसतिनस्मिन्कथंनास्तिनश्यतीतिव्यवहारोऽत
आह तिरोभावाभ्युपगमइति तिरोभावाभिव्यंजकसामग्र्याति रोभावेमिव्यजितेसतिनास्तिनष्टइतिव्यवहारोलब्धक्रमायान्तुनश्य
तीतिसत्कार्यवादसिद्धान्तः प्रकृतेघटस्यतिरोभानेपिसूक्ष्मरूपेणसत्त्वात्तन्नावरणभगफलाश्रयत्वसुलभमितिभावः उक्तनिष्कृ

ष्टतात्त्व तिरोभावाभ्युपगमेभावानास्तिवनास्तितालब्धक्रमेतिरोभावेनश्यतीतिप्रतीयतइति ननुग्रामंगच्छतिचैत्रः
इत्यत्रग्रामस्येवचैत्रस्यापिक्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतापत्तौचैत्रश्चैत्रंगच्छतीत्यापत्तिः प्रयागतः
काशींगच्छतिचैत्रे प्रयागंगच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्यकाश्यामिव विभागस्यप्रयागेपिसत्त्वात् इतिचेन्न
ग्रामस्येवचैत्रस्यापिफलाश्रयत्वेपितदीयकर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधेनचैत्रश्चैत्रमितिप्रयोगासंभवात् द्वितीयो॰
त्पत्तौसंज्ञायाएवनियामकत्वात् अन्यथागमयतिकृष्णंगोकुलमित्यत्रेवपाचयतिकृष्णेनेत्यत्रापिकृष्णपदाद्द्वितीयापत्तेः

कर्मत्वविशदीकर्तुमाशंकते नन्विति विभागस्येत्यस्यक्रियाजन्येत्यादि नतुकर्मसंज्ञायाः परयाकर्तृसंज्ञयाबाधनेपितत्रकर्मत्वस्य
तथाबाधात्स्यादेवतादृशप्रयोगोऽतआह द्वितीयोत्पत्ताविति इदंचप्रकृताभिप्रायेणकारकविभक्त्युत्पत्तिमात्रस्येयतत्त्विमप्यत्वात् अ
न्यतिसंज्ञायाअनियामकत्वइत्यर्थः द्वितीयापत्तेरिति गमयतिकृष्णंगोकुलमित्यत्रणिच् प्रकृत्यर्थव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापारक
प्रधानार्थफलाश्रयत्वस्येवपाचयतिकृष्णेनौदनमित्यत्रापितादृशव्यापारजन्यविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य[illegible]
थैः

शाब्दबोधइति चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृकोवर्त्तमानोव्यापार इतिशाब्दबोधइत्यर्थः तद्विषयस्याबाधादिति भावः तथाव्युत्पन्ना
नामिति सामान्यतोधात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनशाब्दबोधेआश्रयोपस्थितेर्हेतुत्ववादिनामित्यर्थः बोधस्यस्वस
व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति भावः चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्यचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यादावननुभवादाह उच्यतांवेति
कार्यकारणभावांतरमिति सामान्यतः कार्य्यकारणभावकल्पनेउक्तातिप्रसंगेनाश्रयंप्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेनविशे

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्रस्यादिति चेन्न तथाव्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः उच्यतांवा द्वितीयार्थाश्रयप्रकारकबो
धंप्रतिधात्वर्थव्यापारव्यधिकरणस्यधातुजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावांतरम् प्रकृतेचैत्रनि
ष्ठसंयोगस्यतदीयव्यापारव्यधिकरणत्वाभावान्नदोषः प्रयागस्यकर्मत्वंतुसंभावितमपिन समभिव्या
हृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैवक्रियाजन्येत्यनेनविवक्षणस्योक्तप्रायत्वात्॥ ८६ ॥ ८६ ॥ ॥

ष्यतादृशाश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वस्यकल्पनान्ननादृशशाब्दबोधापत्तिरिति भावः समभिव्याहृतेतिप्रकृत्यर्थः उक्तप्रायत्वादिति धा
त्वर्थव्यक्तित्वाश्रयत्वात्कर्मनेत्यादिग्रंथेनेत्यस्यादिः गमेस्तत्रपार्थक्येनानुपादानादुक्तप्रायेति वस्तुतस्तुफलव्यापारयोरित्यत्रफ
लत्वस्यतद्धात्वर्थजन्यत्वेसतितद्धातुजन्योपस्थितिविषयत्वरूपस्यनिर्वचनाद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्त्यै
वानतिप्रसंगेनोक्तविशेषणपार्थक्येननिवेश इति ध्येयम्॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति नैयायिकास्त्विति आद्यदोषेति चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः. द्वितीयेति प्रयागात्काशीं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः भात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति शाब्दिकमतेनेदम् तथा च तन्मते धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयार्थः पर्यवस्यति कार्यकारणभावेति द्वितीयार्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वं प्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पनादित्यर्थः ननु भेदस्य केवलान्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रियायाश्च पि भिन्नसमवेतत्वात्तद्वाच्यतांगीकारे मुक्तदोषतादवस्थ्यम्

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वं द्वितीयवारणाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्यमित्युपादत्ते परसमवेतत्वधात्वर्थक्रियया समन्वेति तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात् परत्वमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते तथा च चैत्रस्तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात्तंडुलस्य कर्मता शाब्दबोधस्तु तंडुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलतंडुलान्यसमवेतक्रियाजनकश्चैत्र इत्याकारः स्यादिति ॥ शेष्यमतमाह परत्वं चेति व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् पदार्थैकदेशे विप्रतियोगितया प्रकृत्यर्थान्वय प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रियायां चैत्रभिन्नसमवेतत्वबाधात् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः स्वप्रयोः संयोगस्तत्र भ्रान्तरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वं पितारशुक्रियायाः स्वस्मिन्नाभासमपि स्वं गच्छतीति प्रयोगः स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्य [illegible]
कृत्याभिचरन्यजेनेत्यादावियं शाब्दबोधः [illegible]

तत्वांशाविषयकस्यद्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्यकुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तद्ज्ञानसामग्र्या अप्यपेक्षणात्तस्याश्च प्रकृ
तेऽसत्त्वात् अथ स्वस्यापि द्वितीयावच्छिन्नभिन्नत्वात् स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनान्वयो वाच्यस्तथा च चैत्रो द्रव्यं गच्छति मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिश्चैत्रम
ल्लादिनिष्ठक्रियाया द्वितीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छिन्नभिन्नासमवेतत्वात्तद्व्यक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्यानु
भवसिद्धत्वात्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयासंभवात् तद्व्यक्तित्वोपस्थापकत्वाभावाच्च एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्य
धर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् तदुक्तं दीधितिकृता प्रतियोगिवि
शेषिताभावमानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादां नातिशेत इतीति चेन्न हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयार्थः भेदे प्रकृ
त्यर्थस्याधेयतयान्वयान्न पूर्वोक्तापत्त्यनुपपत्ती नञ्समभिव्याहारे च नञ्तात्पर्य्यवशाच्चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृ
त्यर्थवृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः क्वचिच्च चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थवृत्तित्ववि
शिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते येतु प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्याश्रय
निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेन क्रियायामन्वयोपगमाद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थत्वमतान्तरे
णाप्युक्तापत्तिमुद्धरंति तन्मते वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तस्थल उक्तसंबंधेन नञा संयोगा
भावबोधानुपपत्तिः परसमवेतत्वं द्वितीयार्थ इति दीधितिविरोधश्च एवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनि
का ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति नैयायिकमतपरिष्कारः अत्र प्रत्यवतिष्ठंते न

नर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रतियोगितया क्रियान्वयित्वमिति व्यवस्थापनात्कथं चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ नञ्संयोगजनकत्वाभाव
बोधकत्वं उक्तं च पर्युदासः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदे नञ् प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञिति यत्र नञर्थाभावः क्रियया धा
त्वर्थव्यापारेण प्रतियोगितया संबद्धो भवतीत्युक्तार्थोऽर्थः तस्मात्तिङ तेन नञ्समभिव्याहारे क्रियाप्रतियोगिकाभावबोध एव न्याय्यो
न तु क्रियायाः फलाभावस्य विभक्त्यर्थाभावस्य वा प्रयमानार्थे वा तिङर्थाभावस्य प्रकारणविरहादिति श्रमवदति यद्धर्मावच्छिन्नेय
मावच्छिन्नत्वेन संसर्गेण नञ्समभिव्याहारे प्रतीपत्तेन तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नस्य तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो नञ्सम
भिव्याहारे बुद्ध्यते इति सकललोकानुभवसिद्धोऽयमर्थः प्रतियोग्यभावान्वयोस्तुल्ययोगक्षेमाविति वदतां दीधितिकृतोपनिबद्धः
एवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र नञ्समभिव्याहारे क्रियाया द्वितीयार्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वस्य बोधात्तत्समभिव्याहारे त
त्तदभावस्य बोधे जायमाने केन वारणीयः न च कारणाभावः नञर्थाभावप्रकारता निरूपितविशेष्यता संबन्धेन शाब्दबोधे
प्रतियोग्यन्वययोग्यार्थोपस्थितेर्हेतुतया तस्याश्च क्रियायां सत्त्वात् नतु नञर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
संबन्धेन बोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकग
मनक्रियारूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् मन्मते तु चैत्रकर्तृकक्रियायां चैत्रवृत्तिसंयोगजनक
त्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तस्यासत्त्वेन नञा तदभावस्य प्रत्यायनात्प्रामाण्योपपत्तेरत एव परसमवेतत्व
स्य द्वितीयार्थत्वमप्यावश्यकम् न च तन्मतेऽपि चैत्रमस्याकर्मत्वात्कथं तद्वाचकाद् द्वितीयोपपत्तिरुक्तस्थले इति वाच्यम् चैत्रो गच्छ
ति चैत्रेन चैत्रं त्यजति भेन क्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदीयसंयोगाश्रयत्वयोरुभयोर्द्वितीयार्थयोरभावेन तदुपपत्ते

रधिकमग्रेवक्ष्यते तस्माच्चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेणकर्मेतिव्यवहाराच्च सर्वथाकर्तृव्यापारं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरण धात्वर्थफलाश्रयत्वंकर्मत्वंनिर्वाच्यम् तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेपि दृत्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्यवसितेवैय धिकरण्येच द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात्स्वीकरणीयेति प्रकृतमनुसरामः विक्लित्यनुकूलेति तंडुलान्यसमवेतक्रियात्व यित्वंयथाश्रुतंदूषयति तन्नरोचयामहे इत्यादिना ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वं विनातिप्रसंगानिरासाद्गौरवं न दोषायेत्य तआह अतिप्रसंगः किमिति तावदिति परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वस्वी

तन्नरोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् अतिप्रसंगः किं द्वितीयायाः शाब्दबोधस्यवानाद्यः तावद्वाच्यकथनेपि तत्तादवस्थ्यात् गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत् पाचयति कृष्णं गोप इत्यापत्तेस्तंडुलं पचति चैत्र इतिवत् तंडुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेताग्निसंयोगधात्वर्थाश्रयत्वात् शाब्दबोधातिप्रसंगोप्युक्तरीत्यैव निरस्तः ॥ १ ॥

कारेपि द्वितीयातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः तमेवाह गमयति कृष्णमित्यादिना द्वितीयापत्तेरिति द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तंत्रत्वे गमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र णिजर्थनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचिप्रकृतिकणिजर्थकर्मत्वस्य कृष्णे सत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद्द्वितीयापत्तेरतः संज्ञाया एव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजकतांगीकरणीया एवंच तत एवातिप्रसंगभंगे कृतं तत्र द्वितीयाशक्त्येति भावः ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकं निरुक्तस्थले कृष्णे तस्यत्वेपि पुनः गत्यर्थकाद्यतिरिक्तणिजंतधातुयोगे गतिबुद्धीति सूत्रेण तद्विवक्षाबोधनात्नोक्तापत्तिः विवक्षाया एव विभक्त्युत्प

नौ नियामकताया वक्ष्यमाणत्वात्तस्माह तंडुलं पच्यत इति तत्र तंडुले भवदुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्य सत्त्वात्तदापत्तिर्मन्मते तु क
र्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः तंडुलान्यसमवेतेत्यनेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वविशिष्टं नास्तीति बोधितम् धा
त्वर्थाश्रयत्वादित्यनेन कर्तृसंज्ञासत्त्वमावेदितं उक्तरीत्यैवेति तथा चोत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः धात्वर्थव्यापारानधिकर
णाश्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः॥ ३८॥ ॥ननु मास्मन्मतेप्युक्तप्रयोगापत्तिः तत्र व्यापारत्वेन फलस्यैव भानांगीकारेण तंडुल
स्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावात् निष्कृष्टभवन्मतेपि व्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण फलस्य व्यापारतायाः स्वीकारेणेत्यतो
दूषणांतरमाह परसमवेतत्वस्येति दृष्टान्वयेति दृष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासंबंधेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमवेत

परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेपि परस्य समवेतत्वस्य चेष्टान्वयलाभाय नैकशः कार्यकारणभावाभ्युपगमे गौरवान्नर
॥वत्त्वादिति स्पष्टं भूषणे १

त्वस्य चाश्रयतया क्रियायामन्वयस्य लाभाय भानायेत्यर्थः अनेकश इति प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबु
द्धिं प्रति द्वितीयाधीनाधेयत्वोपस्थितेरिव तदधीनपरसमवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन एवं परसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिं प्र
ति धातुजन्योपस्थितेर्व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वकल्पने चातिगौरवादित्यर्थः मन्मते तु फलप्रकारकशाब्दबो
धं प्रति हेतुताकव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारांशे द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्ववैशिष्ट्यनिवेशेनैव नातिप्रसंग इति भावः ननु चैत्रो
मैत्रश्च परस्परं गच्छत इत्यादौ धात्वर्थव्यापारस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वात्तत्र फलानन्वयप्रसंगो नत्राह स्पष्टमिति तथा च द्वि
तीयाप्रकृत्यर्थवृत्तीत्यनेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थप्रतियोगिकभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य विवक्षणात्परस्परं गच्छत इत्यादौ क्रियायाः परस्

हरिकृतं कर्मविभागमाह तच्चेति क्रियाजन्यफलाश्रयरूपं कर्मेत्यर्थः यदसज्जायत इति असत्कार्यवादमवलंब्य सद्वेत्यादि तु सांख्यमतेन प्रकाश्यत इत्यनंतरं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यम् केश्चिदन्यथा तन्निर्वर्त्त्यमित्येव वाक्यपदीयपाठः अन्यथा सामान्यधर्मेणालक्षितस्य विकार्य्यस्य विशेष्यरूपेण प्रदर्शनेऽर्थांतरतापत्तेः तदर्थस्तु केश्चित्प्रसिद्धेराचार्यैः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्य्यमित्युच्यते अन्यथा तदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्त्यमिति तदर्थः तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा भस्मक

तच्च सप्तविधम् निर्वर्त्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् १ औदासि न्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् संज्ञांतरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् २ इति वाक्यपदीयात् यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम् १ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किं चिद्गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् २ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमि ति कथ्यते इति च तत्रैवोक्तम् ॥ ((रोतीत्यादौ त्व सत्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा यद्यपि निर्वर्त्त्यते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्त्यं

[illegible] नं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्यकर्मण्यप्यस्ति तथापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पा [illegible] भाषिकनिर्वर्त्त्यत्वस्य विवक्षणान्न दोषः तदुक्तं सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं [illegible] यस्य विकृतिकर्मणः नाश्रीयते न प्रयुज्यते न विवक्ष्यत इति यावत् अन्यदुक्तार्थं विकार्य्यत्विति तल्लक्षणं तु प्रतीयमान [illegible] भागकत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्त्यन्यतरफलवत्त्वं घटं करोतीत्यादि निर्वर्त्त्ये क्रियानिर्वाह्योत्पत्तिमत्त्व

विप्रकृतिविकृतिभावाभावानान्तातिप्रसङ्गः प्रकृतिकर्मणस्ताद्दसविशिष्टसत्त्वादिकृतिकर्मणश्चताद्दशोन्यत्त्याश्रयत्वाद्लक्षणसङ्गः
ति इंदृशास्थलेफलद्वयप्रयोजकव्यापारार्थकत्वधातोरावश्यकम् उक्तंच भाष्येद्व्यर्थः पचिरिति अन्यथैकफलैकव्यापारार्थका
त्वस्याकर्मकेष्वपिसत्त्वाद्विशेषोपादानानर्थक्यप्रसङ्गात् परेतुद्व्यर्थः पचिरिति भाष्यादिक्लेदननिर्वर्त्तनंच पचेरर्थः तण्डुलानोदन
पचतीत्यस्यतण्डुलान्विक्लेदयन्नोदननिर्वर्त्तयतीति विवरणात् तथाच प्रकृतेतण्डुलाश्रयविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराश्रयाश्रयपकओदना
श्रयकोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारइतिबोध एवकाष्ठंभस्मकरोतीत्यादावप्यूह्यमित्याहुः तदसत् भावनाप्रकारकबोधेहेतुत्वेनक्लृप्ताः
याः कद्धत्वन्यतरजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेनाख्यातार्थेभावेनतादृशबोधासंभवात् एकयैवक्रियया फलद्वयोत्पत्तिसंभवे
नतद्वाक्यजन्यबोधस्यव्यापारद्वयविषयकत्वकल्पनानौचित्यादाख्यातशब्दात्त्रित्तभेदापाएवक्रियायाअवगमादितिरूप पूर्व
श्रीपकेयदाच किंचपचेर्व्यापारद्वयार्थकत्वेनव्यमतेक्रियायाद्वित्वावाधेनद्विवचनापत्तिर्दुर्वारा वस्तुतस्तु विक्लेदनंविक्लित्तिर्नि
र्वर्त्तनमुत्पत्तिरेवोक्तपदयोर्भावल्युडन्तत्वात् तथाचफलद्वयानुकूलएकएवव्यापारोधात्वर्थस्तथाभाष्यकृत्संमतः व्यापारद्वयार्थ
कत्वोक्तिस्तुकेषांचित्तदयोर्णिजन्तप्रकृतिकल्युडन्तत्वभ्रमनिबंधनैवेत्यवधेयम् यद्यपि विकार्यद्वेधा प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्येवं
वक्तुमुचितम् तथापिविकृतिर्द्विविधाः वगतेप्रकृतावपि विकार्यत्वसत्त्वान्नमाप भवतीत्याशयेन तदनुक्त्वैव विकृतिकर्म विभजते प्र
कृत्युच्छेदेति एतेनक्रियानिर्वाह्याभावः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रकृतिकर्मत्वमितिध्वनितं काष्ठान्कटंकरोति कुसुमानिस्र
जंकरोति सुवर्णकुण्डलकरोति मृदंघटंकरोति काष्ठंभस्मकरोति तण्डुलानोदनपचतीत्यादौ क्रियानिर्वाह्योय पूर्वभावविशिष्ट
काष्ठकाष्ठादिप्रतियोगिकाभावोविशिष्टसत्त्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यवत्त्व काष्ठकाष्ठादेरितितत्प्रकृतेलक्ष

णसंगतिः सर्वत्र विशिष्टाभावप्रतियोगिनितादृशप्रतियोगिनावच्छेदकवैशिष्ट्यत्वादतिप्रसंगवारणाय क्रियानिर्वाह्येति प्रकृत
धात्वर्थव्यापारनिर्वाह्यार्थकम् कचित्काष्ठतंडुलादिधर्मिनाशादेव विशिष्टाभावो भस्मौदनादिसंपादकः कचिद्धर्मिणः सत्त्वे
पिकटस्रगादिसंदर्भविशेषविरहरूपपूर्वभावविशिष्टासत्त्वं कटसंदर्भादिनिष्पादकं क्रियातो निर्वहति संभूतमिति प्रकृति
नाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः इदं च भस्मवदित्यन्वयि काष्ठादीति पृथक्पदं अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तु [illegible]पत्तेः भस्मवदि
ति तत्तौल्येन वर्त्तमानमन्यदपि विकारजातमित्यर्थः सादृश्यं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिसत्त्वेनैव एवमग्रेपि तथा च प्रकृ
तिविकृतिभावापन्नकाष्ठभस्मादि विकार्य्यमित्यर्थः पर्य्यवस्यति एवं च काष्ठं भस्म करोतीत्यत्र करोतेर्नाशउत्पत्तिश्च फलद्व
यम् तदनुकूलं व्यापारश्चार्थः नाशे प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्तौ भस्मनश्चाधेयतया काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पा
दको वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः एवं तंडुलान्ओदनं पचतीत्यादावपि नैयायिकास्तु तंडुलानोदनं पचतीति विकार्य्यस्थले प्रकृ
तिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वम् तंडुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेन्वेति ओ
दनान्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेन्वयनाशेचोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्ना भासते तेन पाकस्य तं
डुलारंभकसंयोगनाशकत्वेपि संयोगमोदनम् पचतीति न प्रयोगः तंडुलारंभकसंयोगनाशस्यौदनोत्पत्तौ तंडुलनाशेनान्यथा
सिद्धतया प्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तु विकृतिकर्मासमभिव्याहृते तंडुलं पचतीति वत्संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय ना
शद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वाच्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजकभावाभानेपि न क्षतिः तथा च तंडुलनाशकस्यौदनोत्पाद

१० क्रोयोव्यापारस्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः ईदृशस्यलेचकर्माख्यातेनप्रकृतेःकर्मत्वमेवाभिधीयते।नएवंकाष्ठानिभस्मराशि.
क्रियतइत्यादौकाष्ठपदसमानवचनत्वमाख्यातस्यनतुभस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वम् भावनान्वयिनिसंख्यान्वय
नियमात् ननुप्रधानाप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिप्रकृतिककर्माख्यातस्यैवाप्रधानेनीहृकृष्वहामि
त्यनुशासनात्कर्मत्वद्वयानभिधायकत्वानियमेनप्रकृतेकर्मत्वद्वयस्यैवतुल्यतयाविकृतिगतकर्मत्वस्यैवाभिधानेबाधकाभा
व आख्यातस्यविकृतिसमानवचनत्वप्रसंगस्तुगृह्णातिवाचकः संख्यांप्रकृतेर्विकृतेर्नहीत्यनुशासनसिद्धविकृतिसंख्यान्व
यबुद्धिप्रतिप्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनयानिरसनीयः कथमन्यथाभस्मीभवतिकाष्ठानीत्यादिप्रयोगादिति
चेन्न घटपटौदृश्यतेइत्यत्रद्वित्वस्यैवोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकापरिचयेनविकारविकारिणोर्द्वयोरेवाख्यातार्थविशेष्य
त्वेवावाक्यभेदापत्ते नचेष्टापत्तिस्तथासतिकाष्ठनाश्यतेभस्मक्रियतइतिवाक्यजबोधस्येवकाष्ठभस्मक्रियतइतिवाक्यजबो
धस्यापिभस्मकाष्ठविकृतिरन्यविकृतिर्वृत्तिसहयनिवर्तकत्वानुपपत्तेः समूहालम्बनजनकत्वाविशेषेणकाष्ठभस्मनोः प्रकृतिवि
कृतिभावस्योक्तवाक्यादलाभात् सत्यामेवैकवाक्यतायांकर्तृप्रत्ययेप्रयोज्यप्रयोजकभावस्यविशिष्टान्वयविवक्षानियमेनलाभ
मद्वकर्मप्रत्ययस्यलेपितथाविवक्षायानियमवशाद्देवकर्मात्मनेपदेनभस्मनिकाष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठविकृति
त्वस्यलाभात् नचविकृतिवाचकाद्वितीयापत्तिः लकारेणविकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेपिकर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नक्रियाख्यातस
विकृत्यर्थसंसर्गत्वाभ्युपगमेनैवद्वितीयापत्त्यसम्भवात्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वादिविवक्षायामेवद्वितीयावसरात्

नचैवं घटंकरोतीत्यापत्तिः कर्मत्वांतरविशेषणतानापन्नक्रियायां क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतापन्नार्थस्यैव कर्मतासंसर्गेण भानाभ्युपग
मादत एव काष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः भस्मराशेः क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतानापन्नत्वादुपपद्यते च पश्य मृगो धावतीत्यादिः
प्रकृते च नीलो घटो भवतीत्यादावसाधारणधर्मरूपभवने नीलादेराधेयत्वरूपकर्तृतासंबंधेनान्वयोपगमेनैकवाक्यत्वोपपत्त्योक्त
संशयनिवर्तकत्वोपपत्तेः तथा चोत्पादकत्वेन भस्मसंबंधिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनि काष्ठानीति काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इ
तिवाक्यजो बोधः संबंधस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाऽविवक्षणादेव न तत्र षष्ठ्यपि एवमर्घो न मो घटो नेत्यत्रापि प्रकृतिविकृ
तिभावस्थले कर्मत्वांतरविशेषणतानापन्नधात्वर्थान्वय्यर्थबोधने द्वितीयायाः साधुत्वमिति नियमोपगमेन नोक्तस्थले द्वितीयाप्र
संगोऽपि तु द्यतेर्गोः क्षीरमित्यादौ न तदनुपपत्तिः एवमेकत्वावच्छिन्ने द्वित्वावच्छिन्नारोपस्थलेप्येको द्वौ जायत इत्यादावारोप्य
विशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य प्रयुंजते च कवयः एकोऽपि त्रय इव भाति कंदुकोऽयमिति न च तत्रापि भांतीत्येव पाठः
कथमन्यथाऽमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरस्थितमित्यत्रारोप्यनिजायशोयुगसमानवचनममानीत्या
ख्यातं प्रयुक्तं श्रीहर्षेणेति वाच्यम् तत्रापि पूर्वार्द्धसमर्थितायशोयुगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन्फालद्वयबद्धचिकुराणामेवाराद्या
रोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात् अत एव न तत्राविमृष्टविधेयांशता दोषावकाश इत्याहुः अत्र केचित्तु नरा वृत्तः सुवर्णपिंडः पुन
रपराऽऽकृत्या युक्तः खदिरांगारसवर्णे कुंडले भवत इति महाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव गृह्णाति
वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नेहीति तु चिंत्यं प्रत्ययमात्रविषयकमेवं च काष्ठानि भस्मराशिः क्रियंत इत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वमे
वेति अथ तु खदिरांगारसवर्णे इति विशेषणेन तत्कुंडलयोः प्रकृतित्वं गम्यते सिद्धाया विकृतेः पाकानपेक्षणात् पुनरपरयाकृत्या

युक्त इति विशेषणेन तु सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम् आकृत्यगारयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् युज्यते चैतत् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
वत्संहितासु खेन पुनराहृत्त इति विशेषणेनापि सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वं गम्यते तथा हि पूर्वोपक्रान्ताकृतिपरंपरायास्त्वपर्यवसायित्वेन सि
भाषयिषितसुवर्णनित्यत्वस्यासिद्धेः तस्मात्पूर्वनिर्दिष्टाकृतिविशिष्टसुवर्णस्य कुण्डलादिप्रकृतेरप्यनिर्दिष्टापराकृतिविशिष्टस्य तस्य
विकृतित्वमेव भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया नत्तन्निर्देशश्चाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वे उपष्टंभक इति अ
त्रेदमाभाति वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वेनाख्यातेन कर्तृद्वयमेवाभिधानीयमेव तत्र मतसंख्यापि तयोः
नाख्यातेन विरुद्धसंख्यावत्त्वात्तयोः संख्यायाश्चाभिधातुमशक्यतया भगवता कुण्डले भवत इति विकृतिसंख्यैवोक्ता ननु प्रकृतिगताना
ख्यातप्रतिपाद्येति मुनित्रयस्याज्ञास्ति एवं च प्रयोगवशेन पर्य्यायेणान्यतरसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति क्रियाकृतेति
क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलाश्रयत्वम् निर्व त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् तत्रा
पि विषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्यासाधारणधर्मघटितस्य वानस्य घटं जानातीत्यादौ घटादावसंभवः
इति प्रयोज्यान्तधर्मविशेषणम् तत्रैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्यव्याप्तिनिरासायासाधार
णेति क्रियाजन्यफलानाश्रये तिप्रसक्तिनिरासाय विशेष्यम् न च घटं जानातीत्यादौ क्रियाजन्यफलाभावात्सामान्यलक्षणस्याव्याप्तिः
द्वारणाय तत्रावरणभंगाभ्युपगमे तु तस्यैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मतयायं घट एतेन ज्ञान एतद्व्यवहारविषयत्वेन सत्येन स
त्यंताभावादि विशेषलक्षणाव्याप्तिरिति वाच्यम् कर्तृभिन्नत्वे सति कर्तृकर्मभयसाधारणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वे उक्तलक्षणवाक्य
तात्पर्याद्विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वाच्च तत्सामान्यलक्षणाव्याप्तिवारणमगफलमाश्रयजानात्यादिकर्मणिलक्षण

अपादानत्वादितन्नद्रूपविशेष निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह घटमिति आद्यमिति निर्वर्त्त्यमित्यर्थः एवमग्रेपि संज्ञांतरैरनुक्तमिति अपादानत्वादितन्नद्रूपविशेष निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह घटमिति आद्यमिति निर्वर्त्त्यमित्यर्थः एवमग्रेपि संज्ञान्तरैरनुक्तमिति पाणिनाकांस्यपात्र्यांदोग्धीत्यत्र करणाधि र विवक्षितमित्यर्थः अकथितंचेत्यत्राकथितशब्दोऽविवक्षितपरोनत्वप्रधानपरस्तथासति पाणिनाकांस्यपात्र्यांदोग्धीत्यत्र करणाधि रविवक्षितमित्यर्थः अकथितंचेत्यत्राकथितशब्दो विवक्षितपरोनत्वप्रधानपरस्तथासति तथाचपूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वे करणयोः कर्मसंज्ञाप्रसज्येत दुहादीनांपरिगणनात्तत्संज्ञयोः करोत्यादियोगेसावकाशत्वादिति भावः तथाचपूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वे कंतदविवक्षायांसर्वथापूर्वविधेरप्रसक्तोचतत्त्वरूतिरितिबोध्यम् यद्यपिविभागानुकूलव्यापारस्यापिदुहार्थत्वेनकर्तुरीप्सिततम कंतदविवक्षायांसर्वथापूर्वविधेरप्रसक्तोचतत्त्वरूतिरितिबोध्यम् पयोनिष्ठविभा ममित्यनेनैवकर्मसंज्ञासिद्ध्यति कर्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाश्रयतयागोः प्रधानकर्मतेयाननत्वलाद्यनुपपत्तिः पयोनिष्ठविभा ममित्यनेनैवकर्मसंज्ञासिद्ध्यति तथापिविभागानुकूलव्या गानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्यशब्दतः प्राधान्यादन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत्सूत्रमित्याभाति तथापिविभागानुकूलव्या गानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्यशब्दतः प्राधान्यादन्यथासिद्धप्रयोजनकमेतत्सूत्रमित्याभाति

घटंकरोतीत्याद्यंकाष्ठंभस्मकरोतीति सुवर्णंकुंडलंकरोतीतिचद्वितीयम् घटंपश्यतीतिचतृतीयम् तृणंस्पृशती त्युदासीनंविषंभुंक्तेइतिद्वेष्यम् गांदोग्धीतिसंज्ञांतरैरनाख्यातम् क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यन्यपूर्वकम्॥ ९ ॥ ॥

पारएवयदिधात्वर्थस्तदापादानत्वाद्यविवक्षायामन्यत्सूत्राप्राप्तकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् एतस्मिन्नर्थेत्वप्रधानेदुहादीनामित्यनु शासनाद्गवादावेवलादयः अप्रधानकर्मत्वंचोक्तकर्मभिन्नत्वम् तच्चोक्तार्थेगवादीनामक्षतंधात्वर्थफलानाश्रयत्वात् तथाचैतत्कं त्वेनस्थितंद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारोदुहेरर्थः तत्रगोरपादानत्वाविवक्षायामनेनकर्मत्वम् तद्विवक्षायांपंचमीगोः पयः स्यान्वयेतुषष्ठी एवंचगोकर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूलएककर्तृकोव्यापारइतिबोधः विभागावधित्वमेवगोःकर्मत्वमायकत्वेतु पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलएककर्तृकोवर्त्तमानोव्यापारइति तत्रविभागाश्रयत्वात्पयसःकर्मतातदनुकूलव्या

पाराथ्ययत्वात्तुगोः नतु विभागाश्रयत्वेन पयोनिष्ठविभागीयसंबंधस्यैव फलतावच्छेदकत्वादेव मन्यत्राप्यूह्यम् अन्यपूर्वकमिति अन्यसत्त्वाबा
धनपूर्वं शास्त्रबोधितमित्यर्थः क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यत्र क्रुधद्रुहेर्ष्येतिप्रसक्तसंप्रदानसंज्ञाया क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो. कर्मेतिबाधनादेवं वैकुं
ठमधिशेतेइत्यादावपि बोध्यम् अजां ग्राममगमयति शिष्यम् शास्त्रं बोधयति ब्राह्मणमन्नं भोजयति यजमानं मंत्रं पाठयति घटं जनयति ना
शयतीत्यादौ गतिबुद्धीति सूत्रेण गम्यादिधात्वर्थकर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् गम्यादिप्रकृतिकणिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया अप्याश्र
योर्थः यद्यपि णिजन्तधात्वर्थप्रेरणजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादजादीनामपि कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव सिद्धम् तथापि
णिजन्तेनाप्यमानस्य चेद्भवति गत्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रं तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादौ न तदुक्त गुणक्रिया
यास्मृतत्र्यास्त्रिषु णे कर्मतागत नियमात्कर्मसंज्ञाया. स्वधर्मेणाभिधीयत इति वाचकतासंबंधेन स्वनिष्ठया तृतीययेत्यर्थः यद्यपि
कर्तृसंज्ञायाः परत्वाद्धेतुमति चेत्यनुशासनात्स्वकारकविशिष्टक्रियाया णिजर्थसंबंधावगतेरंतरंगत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तयाबाधः
एवोचित तथाप्यन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यशाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वा
स्याकडारसूत्रे कैयटेनोक्तत्वाद्धेतुमति चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च तदनुगुणेऽधिककर्मत्वस्यान्तरंगादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वानिय
मत्वमेव साम्प्रतम् परंतु हेतुमति चेत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपास्वतन्त्रप्रेरणा णिजर्थः कर्तृत्वं च क्वचि
त्प्रयत्नः क्वचिदाश्रयत्वादि यादृशधात्वर्थतत्स्यात्तेन यादृशं कर्तृत्वमभिधीयते तादृशधात्वर्थं णिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनि
र्वाहको व्यापारोऽभिधीयते निर्वाहकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषो नातो नाशयतीत्यादावन्वयानुपपत्तिः एवं च पाकादिकर्तृत्वस्
मत्वविरहेऽपि ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदककर्तृत्वस्य फलत्वेन तदाश्रयत्वात्पाकादिकर्तुः कर्मत्वं तादृशकर्तृत्वविशेष

…तंत्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायांपाचयत्योदनसहायामन्यपिप्रयोगः साधुरेव· अतएवाजिग्रहत् जनको धनुस्त
…थागः स्वरसतः संगच्छते यहेत्वर्थानलाक्षणिकतयातदुपपादनंत्वगतिकगतिः यदातु णिजर्थकृत्यर्थव्यापारे स्वतंत्रकर्तृ
…नत्वस्यविशेषणतयाविवक्षानदासहायेनेत्येवंगतिबुद्धीतिसूत्रंगत्याद्यर्थकधातुयोगेनादृशकर्तृत्वविशेषणतयास्वतंत्रक-
र्तृवृत्तित्वविवक्षानियतानान्यत्रेत्यर्थबोधनद्वारातंत्रकर्तृप्रत्ययासाधुत्व ज्ञापकम् तेनपाचयत्योदनंसहायेनेतिवदजयाग्रा
मंगमयतीतिन एवंचाजांग्रामंगमयतीत्यत्रग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारस्ययदजानिष्ठंकर्तृत्वंनिर्वाहकत्वसंबंधेनतद्धि
शिष्टोयोव्यापारस्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः पाचयत्योदनंसहायेनेत्यत्रतुसहायकर्तृकोयोविक्लित्त्यनुकूलोव्यापारोनिर्वाह
कत्वसंबंधेनतत्कर्तृत्वसंबंधेनतत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानितिबोधः चैत्रेणग्रामंगम्यतेजेत्यत्रकर्माख्यातेनतुता
दृशव्यापारनिर्वाह्यकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपकंयद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलंगमनंतत्कर्म्यजेतिबोधः सहायेनपाच्य
तेनतंडुलश्चैत्रेणेत्यत्रतुचैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाह्यकर्तृत्वनिरूपकोयः सहायरूपस्वतंत्रकर्तृवृत्तिव्यापारस्तज्जन्यविक्लित्त्याश्रय
स्तंडुलइतिबोधः अर्थविवेकः स्वयमूह्यः येत्वनुकूलव्यापारएवणिजर्थस्तदन्वयिनीगमनादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकंफलंन
च्छालिनयाजादीनांप्राप्तमेवकर्मत्वंगतिबुद्धीतिसूत्रेणनियम्यतइतिवदंति तेषांमतेपाचयत्योदनंसहायेनेत्यादौ द्वितीयातृतीय
योर्नियामकालाभोधिकमन्यत्रानुसंधेयमित्याहुः वैकुंठमधितिष्ठतीत्यादावपिद्वितीयायाआधारएवार्थः अध्याद्युपसृष्टशीङा
दियोगेऽधिशीङित्यादिसूत्रेणाधारस्यकर्मसंज्ञाविधानात् यद्यपिकृञर्थव्यापारांतर्भावेणाध्याद्युपसृष्टशीङादीनांलक्षणामुप
गम्यकर्तुरीप्सिततममित्यनेनैवकर्मसंज्ञासुसाधातथापिमुख्यार्थकतद्योगेपिकर्मप्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमधिशीङ् स्यासामि

पपदविभक्तिनातु पञ्चप्यवादकत्वात्तत्र धएवार्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति विहित द्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः मासमधीतइत्या
दौ मासव्यापकाध्ययनमितिबोधात् द्वितीयादीनामाश्रयोर्थइत्यत्र विभक्तिपदस्यकारकविभक्तिपरत्वेननदविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः
क्रमप्राप्तत्ततीयार्थं निरूपयति कर्तृत्वतीयायाइति करणतृतीयाया व्यापारार्थत्वस्यापिवक्ष्यमाणत्वादुक्तं कर्त्रिति आश्रयइति आश्र
मात्रमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वेमानमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना ननु स्वातंत्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् तच्च काष्ठं पचती
त्यादौ काष्ठादावसत् तद्व्यापारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वादतआह स्वातंत्र्यं चेति व्यापाराश्रयत्वस्य कारणे धात्वर्थाश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्र
सक्तत्वात्तद्वारणाय क्रमेणोभयं अन्यत्तु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबंधेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्
वेसत्यर्थाश्रयत्वं स्वातंत्र्यं तदेव च कर्तृत्वं कालिकसंबंधेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसंगवारणाय व्यापारतावच्छेदकसंबंधेनेति ग्रामं गच्छती
कर्तृत्वतीयाया आश्रयोर्थं तथाहि स्वतंत्रः कर्तास्वातंत्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् धातुनोक्तक्रियेनित्यकारकैः
त्यादावुत्तरसंयोगात्मकफलेनाद्यधात्वर्थत्वाभावान्नतदाश्रयेऽतिप्रसंगः पक्षकलङ्कर्तरिष्यते इतिवाक्यपदीयात् ॥
गोदेवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्तेऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारइति सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां
सव्यापारे स्वातंत्र्ये युक्तस्वातंत्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावान्नसूत्रानर्थक्यमिति कर्तृकर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यावर्तनाय
त्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वेगुरुविशेषणस्यानतिप्रयोजनकत्वाच्चोपेक्ष्यं कर्मकर्तरितुनव्यमते फलेव्यापारत्वारोपान्नाव्याप्ति
पारत्वेनकृतेरपिसंग्रहान्नतदनाश्रयेऽव्याप्तिरिति ननेस्वरसतः कर्त्तव्यमहारः मदतिरिक्तव्यापारस्य भानमाविनस्वयं तुष्टचित्तकर्तृत्व
हारोपि वक्ष्यति च मदीयदीयोव्यापारइत्यादि एवमेव ततोभूतमतु मयाकृतमित्याद्युपपाद्यमिति मामः नत्रहरिवाक्यं प्रमा

अत एवेति उक्तस्वातंत्र्यस्य कर्तृत्वादेवेत्यर्थः संगच्छत इति कृत्याश्रयत्वादेस्तत्त्वेतु नदसंगतिरिति भावः उक्तविवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वं द्रढयितुं पृच्छति नन्वेवमिति एवं विवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे संकल्पकर्तृरूपत्वे ब्रह्मभिन्नत्वे इति यावत् एतमितइत्यादेरितः शरीरात्प्रेत्य निःसृत्य एतच्छरीरं परित्यज्येति यावत् एतं स्वप्रकाशत्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानं अभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः कथं संगच्छतामिति भवन्मतेनैव वक्षिकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकस्मि

अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते स तदा कर्तेति स्थाली पचति अग्निः पचति तंडुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि संगच्छते नन्वेवं कर्तृकर्मव्यपदेशाच्चेति सूत्रे मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषेन स्य एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति प्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं संगच्छताम् उच्यते जीवस्य ज्ञेयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम् कर्तृत्वं च तस्याख्यातेनोक्तम् न चैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात् तथा चैतमिति द्वितीया न स्यात् कर्मकर्तृतायां च यगाद्यापत्तिरिति शब्दविरोध द्वारा भवति स भेदहेतुः ॥ ९ ॥

नपि संभवादिति भावः संज्ञानिबंधनविरोधं समर्थयन् कर्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाविरोधं दर्शयति उच्यत इत्यादिना जीवस्यैव ज्ञेयत्वे इति स क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधनेइत्यर्थः प्राप्तिकर्मत्वमिति अन्योपासनायाम् अपरप्राप्यफलकत्वादिति भावः आख्यातेनेति अभिसंभवितास्मीत्येतद्घटकेनेत्यर्थः बाधादिति संज्ञयोरेकदा रीयत्तया समावेशासंभवेन परया कर्तृसंज्ञया बाधादित्यर्थः यगापत्तिरिति अभ्युच्चयवादः प्राप्यकर्मवङ्गावाप्रसक्तेः शब्दविरोधद्वारा एकदा संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यानुत्पत्ति द्वारा सः संज्ञाद्वयविरोधः तत्र कर्तृकर्मत्वव्यवहारहेतुरित्यर्थः न तु कर्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकं भेदमादायेति भावः ॥

पपद् विभक्तीनां तु पष्ठ्यपवादकत्वात् संबंध एवार्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति विहित द्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः मासमधीत इत्या
मासव्यापकाध्ययनमिति बोधात् द्वितीयादीनामाश्रयोर्थ इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन न तद् विरोधादित्यन्यत्र विस्तरः
क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति कर्तृतृतीयाया इति करणतृतीयाया व्यापारोर्थत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तं कर्त्रिति आश्रय इति आश्रे
मात्रमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना ननु स्वातंत्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् तच्च काष्ठं पचती
त्यादावसत्त्वात् तद्व्यापारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वादत आह स्वातंत्र्यं चेति व्यापाराश्रयत्वस्य करणे धात्वर्थाश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्र
सक्तत्वात् तद्व्यावर्तनाय क्रमेणोभयमन्यथा कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबंधेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्व
इत्यर्थः अपर्यं स्वातंत्र्यं तदेव च कर्तृत्वं कालिकसंबंधेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसंगवारणाय व्यापारतावच्छेदकसंबंधेनेति ग्रामं गच्छती
कर्तृतृतीयाया आश्रयोर्थः तथाहि स्वतन्त्रः कर्ता स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् धातुनोक्तक्रियेनित्यकारके
ऽऽकर्त्तरीष्यते इति वाक्यपदीयात् ॥
त्यादावुत्तरसंयोगात्मके फले ग्रामे धात्वर्थत्वाभावान्न तदाश्रये ऽतिप्रसंगः पचत्यत्र
देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्ते ऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति सामग्रीसाध्याया क्रियायाः सर्वेषां
स्वस्वव्यापारे स्वातंत्र्ये युक्तः स्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावान्न सूत्रानर्थक्यमिति कर्तृकर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यावर्तनाय
त्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वे गुरुविशेषणस्यानतिप्रयोजनकत्वाच्चोपेक्ष्यं कर्मकर्तरि तु नश्यमाने फले व्यापारत्वारोपान्न व्याप्ति
पारस्ये न कूलैरपि संपद्यमानस्वाश्रये ऽचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहारः भवति रिक्तव्यापारस्य धातुनाविवक्षणात् किंचित्
हारोपि बभ्वति च यदा यदीयो व्यापारस्य विवक्षा एवमेव ततो भूतगतु मध्यकनमित्याद्युपपाद्यमिति भावः ननु हरिणा च भक्त

[illegible]तुनरसंगतिरिति भावः उक्तविवक्षायाः प्रयोगनि
मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे
[illegible] एतं स्वप्रकाश
[illegible] कर्मत्व [illegible] कर्मत्वयोः कल्पि
[illegible]

नेन काष्ठाद [illegible]
कर्मत्वेवातस्यलक्षणा एव चैत्र [illegible]
[illegible]गित्वात्मककर्तृत्वे ऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वेवा [illegible]
[illegible]याख्यातेनबोध्यते अचेतने स्वरस्वतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र [illegible]
[illegible]येव कर्तृकरणयोरित्यादेश्चारितार्थ्ये गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वा [illegible]
परत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तस्तत्परत्वेमानत्वात् सूत्रे स्वातंत्र्यं च समभिव्याहृतकारकान [illegible]
[illegible]रुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादौ कर्तृत्वम् [illegible]
त्वांन विशेषणं च चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचंतीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्थाली पचतीत्या
दौ यत्र कारकांतराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांत विशेषणं न प्रतीयत एव तन्निर्वाहश्च स्वतंत्रशक्ति कल्पनात् विशिष्टशक्ते र्विशे
षणाविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्या निर्वाहात् चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हे
तुकर्त्रधीनत्वेपि स्वयंतप्रतिपाद्य पाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पचाद्यर्थो क्रियाकारकानधीनता
याश्चैवकल्पेन तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तंडुलक्रयणादिवत्साकांक्षावन्यथासिद्ध
त्वादकारणत्वेन तस्य पाकादि प्रयोजकव्यापारवत्वेपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र मैत्रः प
चतीति न त्वसूपदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतंत्रकर्तृता निर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कार्तृत्वनिर्वाहकव्यापा

ननुविशिष्टाश्रयस्य तावत्तृतीयार्थत्वमायातमत आह एवं चेति धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्यर्थः आश्रयमात्रमिति अनन्यल भ्यत्वादिति भावः मतान्तरं दूषयति कृत्याश्रयत्वमित्यादिना अव्याप्तमिति अचेतनेन स्थाल्यादावव्याप्तेरिति भावः अत्र वदन्ति दण्डादिनिष्ठ व्यापारस्य धात्वर्थव्यवहारस्तस्मिन्नुपपाद अत एव हरिणा प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां नि वर्तनात् अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्व्यतिरेके च दर्शनात् आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते इत्यनेन करणादिव्यापारात्पूर्वं कारणादि संपादकशक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तदायत्तव्यापारत्वेनातिप्रवृत्तानां निवर्तनेन कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव नि वृत्त्या प्रतिनिध्यभावेन कारकान्तराभावेऽप्यस्यादौ कर्तुर्दर्शनेन च दूरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यमित्यर्थकेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वा

एवं च व्यापाराश्रयस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थं कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वा दण्डः करोतीत्यत्राव्याप्तम्

तन्त्र्यमभिहितम् वस्तुत एषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रतिपाद्यन्ते स कर्तेति तदाशयः पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि णिजर्थकृत्यर्थसाधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात्कर्तृत्वोपपत्तिः धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वप्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्तानां करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत्प्रयोज्यस्य प्रयोजकानधीनत्वाच्च न हि फलोद्देशाधीना करणादीनां व्यापारवत्ता प्रयोज्यस्य तु नाद्य प्रवृत्तौ सर्वेऽपि मे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्त इति हेतुमति चेति सूत्रस्थभाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रमाणमित्याहुः कृत्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितं नैयायिकमाशय कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेवाश्रयप्रतियोगित्वादिरूपं तु गौणमुभयमपि कर्तृतृतीयया प्रतिपाद्यते।

अचेतनकाष्ठादेरपिकर्तृत्वविवक्षायांतु काष्ठंपचतीतिवत्काष्ठेनपच्यते तंडुलइत्यपिप्रयोगाद्व्यापाररूपेकर्तृत्वेतज्जन्यत्व
रूपेसकर्मत्वेवातस्यलक्षणा एवंचैत्रेणज्ञायतइत्यादावाश्रयत्वरूपेकर्तृत्वेआधेयत्वरूपेकर्तृमत्त्वेवा नश्यतेघटेनेत्यादौ
प्रतियोगित्वात्मककर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्त्वेवालक्षणाचैत्रः पचतीत्यादावुक्तस्थलेकर्तृत्वमेवमुख्यंगौणंवाक्रियाविशे
ष्यतयाख्यातेनबोध्यते अचेतनेस्वरस्वतःकर्तृव्यवहाराभावेनतत्रकर्तृपदमपिभाक्तमेव नचयतएवतएवमुख्यकर्तृत्वेत
दादायेवकर्तृकरणयोरित्यादेश्चारितार्थ्येगौणकर्तृत्वेतृतीयाद्यनुपपत्तिरितिवाच्यम् तत्सूत्रस्थकर्तृपदस्यपारिभाषिकक
र्तृपरत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैवतस्यतत्परत्वेमानत्वात् सूत्रेस्वातंत्र्यंचसमभिव्याहृतकारकांतरानधीनत्वेसतिकारकत्वम्
पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेवकाष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षयाकाष्ठंपचतीत्यादौकर्तृत्वम् अनधीन
त्वांतविशेषणंचचैत्रःकाष्ठैःस्थाल्यांपचतीत्यत्रचैत्रःकाष्ठानिस्थालीपचंतीतिप्रयोगवारणायचैत्रः पचतिस्थालीपचतीत्या
दौयत्रकारकांतराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांतविशेषणंनप्रतीयतएव तन्निर्वाहश्चस्वतंत्रशक्ति कल्पनात् विशिष्टशक्तेर्विशे
षणविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्यानिर्वाहात् चैत्रेणपाचयतीत्यादौहेतुकर्तृसमभिव्याहारेप्रयोज्यस्यहे
तुकर्त्रधीनत्वेपिरयंतप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेवप्रयोज कस्यकारकतयाप्रयोज्यस्यपचाद्यर्थक्रियाकारकानधीनता
याअवेकल्पेननतद्वाचकपदोत्तरंतृतीयानुपपत्तिःस्वतंत्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्यतंडुलक्रयणादिवत्पाकादावन्यथासिद्ध
त्वादकारणत्वेनतस्यपाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपितत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च अतएवचैत्रेणमैत्रःपाचयतीत्यत्रःमैत्रःप
चतीतिनन्वत्रपदर्शितरीत्याचैत्रादेःस्वतंत्रकर्तृतानिर्वाहस्तथापितद्वाचकपदोत्तरंतृतीयानुपपत्तिःकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापा

रस्यणिजर्थत्वेनस्वतन्त्रनिष्ठस्यतस्यणिचाभिधानादितिचेन्नकर्तृत्वनिर्वाहकत्वस्यवधेनपाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्यणिजर्थता
पक्षेऽदोषात् कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नव्यापारस्यणिजर्थतामतेपितदुपरक्ताश्रयस्यान्यतोभानानिर्वाहेणानभिधानस्याक्षतत्वात्
अवोधनस्यैवतत्रानभिधानपदार्थत्वादभिधानस्यतिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिपरिगणनाच्च आख्यातस्यधर्म्मवाचकत्वेपिकृ
त्यादिविशिष्टकर्तृवोधकत्वरूपाभिधानस्यतत्रसत्त्वान्नचैवं पचतीत्यादौतृतीयापत्तिः मुख्यविशेष्यतयातद्विवक्षायाञ्चेत्तेण
पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपिन आश्रयातिरिक्तेविशेषणतयाकृतिवोधनस्यैवानभिधानपदार्थत्वात्तथाभिधानञ्चलकृत्तद्धित
समासैर्वेति तएवाभिधायकतयाऽनिरुक्तोपात्ता यद्यपिस्वतन्त्रव्यापारएवतृतीयादेरनुशासनम् तथापिकृतिरूपकर्तृत्वस्यवल
घवाच्छक्तिर्व्यापारेतुलक्षणेत्युक्तमनुशासनस्यानादितात्पर्य्यमात्रग्राहकत्वाल्लाघवसहकृतस्यैवतस्यशक्तिकल्पकत्वात् व्याप
तस्तत्वेपिगौरवेणतदसिद्धेः एवंचकृतिरूपकर्तृत्ववोधस्यलेकारकान्तरव्यापारानधीनत्वनप्रतीयतएवेतिनतदन्तर्भावेणशक्ति
प्रमाणाभावात् व्यापारलाक्षणिककर्तृप्रत्ययेनलक्षणयानतदन्तर्भावेणव्यापारवोधनादेवपूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्यवारणात् अन्य
तदन्तर्भावेणकृतौशक्तावपिपूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्यदुःपरिहरत्वात् घटोजायतेओदनः सिद्ध्यतीत्यादौघटादेः कारकत्वंकर्तृत्वञ्चस
त्कार्यवादमवलम्ब्यैवोपपादनीयम् मुख्यक्रियाकर्तृत्वञ्चतदनुकूलकृतिमात्रम् एकक्रियाविषयककृतेर्येत्रनान्तरीयकक्रि
यानिर्वाहस्तत्रतत्क्रियाकर्तृत्वाव्यपदेशात् किंतुतत्क्रियाविषयकत्वेसतितदनुकूलनाराचक्षेपरूपव्यापारस्यकृतिविषयत्वेपि
हिंसालक्षणस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनतस्यविप्रमरणानुकूलव्यापारत्वेनानभिसंहितत्वात्तेनरूपेणकृतिविषयत्वस्यनारम्भव्यापारे
सत्वेननत्राह्मणस्यविशिष्टवधकर्तृत्वमतारम्भव्यापारकर्तृरितिनसंपूर्णप्रायश्चित्तमस्येति॥

कर्त्तृविभागमाह अयंचेति अनुपदंतृतीयार्थत्वेन निरुक्तः कर्त्तेत्यर्थः शुद्धइति हेतुत्वकर्मकर्त्तृत्वानधिकरणमित्यर्थः प्रेरणा र्थकणिजप्रकृति धातूपात्तव्यापाराश्रयइतियावत् हेतुरिति णिजर्थप्रेरणाश्रयइत्यर्थः कर्मकर्त्तेति धातूपात्तव्यापाराश्र यत्वेसतिणिजर्थव्यापारेणाप्यमानत्वेन विवक्षितइत्यर्थः क्रमेणोदाहरणान्याह मयासेव्यतइत्यादिना अत्रव्यापारविशे ष्यकबोधोत्कीर्त्तनंतुवैयाकरणानुसारेण तत्त्वंतुप्रागेवावोचामआश्रयव्यापाराविति ननुव्यापारस्यधातुनैवलाभात्तत्रशक्ति

अयंचत्रिविधःशुद्धःप्रयोजकोहेतुःकर्मकर्त्ताच मयाहरिःसेव्यतेकार्य्यतेहरिणा गमय तिकृष्णंगोकुलं मदभिन्नाश्रयकोहरिकर्मकसेवनानुकूलोव्यापारःहर्य्यभिन्नाश्रयकउत्पा दनानुकूलोव्यापारः गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकतादृशव्यापारानुकूलोव्यापा रइतिशाब्दबोधः करणतृतीयायास्त्वाश्रयव्यापारोवाच्योनत्वाहि॥ ९ ॥ ९ ॥

कल्पनमपार्थमित्याशंक्यैकस्यकर्त्तृनिष्ठव्यापारस्यधातोर्लाभेप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्यपदार्थत्वमंतरेणशाब्दविष यतानुपपत्त्याशक्तिरावश्यकी आख्यातान्निरूढभेदायाएवक्रियायाअवगमाद्व्यापारद्वयस्यधात्वर्थत्वासंभवाच्चेत्यभिप्रेत्यलोका र्थस्यप्रमाणतांदर्शयितुंकरणसंज्ञाप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना॥ श्रीलक्ष्मीनारायणवासुदेवहरिहरायनमः

साधकतममितिसूत्रस्यकारकाधिकारीयत्वात्साधकशब्दादेव प्रकर्षलाभे पिगीणाधाराऽधिकरणसञ्ज्ञाफलकस्यकारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यगम्यःप्रकर्षोनाश्रीयतइत्यर्थस्यबोधनायतमवुपादानमितिसूचयन्नाह तमवर्थःप्रकर्षइति प्रकर्षश्चकारकान्तरापेक्षोनतुकरणान्तरापेक्षः कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेनतमपानदवधिकप्रकर्षस्यैवद्योतनात् तेनाश्वेनदीपिकयाव्रजतीतिप्रयोगोपपत्तिः अन्यथाकरणान्तरापेक्षिकप्रकर्षस्यकरणान्तरेऽभावेनतदनुपपत्तेः नादृश्येतिफलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्व

साधकतमंकरणंतमवर्थःप्रकर्षः सचाव्यवधानेनफलजनकव्यापारवत्तातादृशव्यापारवत्कारणंचकरणम्
उक्तंचवाक्यपदीये क्रियायाःपरिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरं विवक्ष्यतेयदायत्रकरणं तत्तदास्मृतम्॥ ९ ॥

वर्तीत्यर्थः परेतुफलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वंकरणत्वंस्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधानेसतिपदव्यवहितोत्तरक्षणेफलनिष्पत्तिस्तत्वमितियावत् सएवतृतीयार्थःसत्यन्तनिवेशाच्चक्षुर्योऽन्धकारे फलायोगेपिनतत्राप्रसङ्गः प्रयोजकेतिप्रसङ्गनिरासायाव्यवहितेतिवदन्ति तन्नहरिसम्मतिमप्याहोक्तंचेति अत्रक्रियापदंफलपरम् बाणेनहतइत्यत्रबाणव्यापाराव्यवहितोत्तरक्षणेप्राणवियोगरूपफलाव्यवहितभावादत्रलक्षणसमन्वयः विवक्ष्यतइत्यनेन विवक्षैव विभक्तिप्रयोजिकानवास्तवंकरणत्वादिसनेत्युक्तम् अतएवदात्रेऽनादरेणबलस्यातत्त्वविवक्षायाबलेनलुनातीतिप्रयोगः॥

वस्तुतइति यतइदमेववस्तुकरणमिति ननियमोऽतएवनिश्चिताधिकरणत्वापिस्थालीतनुनरकपालत्वाद्वैवक्षिककरण
त्ववतीत्यर्थः अवकाशमिति तंडुलंस्थाल्यांपचतीत्यादौकरणत्वाविवक्षायांततस्तंत्राप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थःतथा
चकाष्ठैःपचतीत्यादौप्रकृत्यर्थकाष्ठादेरभेदेनाश्रयरूपतृतीयार्थेऽन्वयः तस्यचव्युत्पत्तिवैचित्र्येणसमानप्रत्ययोपात्त
त्वप्रत्यासत्त्याव्यापाररूपतदर्थांतरेआधेयतासंबंधेनविक्लित्त्यनुकूलव्यापारे एवंचकाष्ठाभिन्नाश्रयकोयःफलोपहि

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहिवस्तुव्यवस्थितम् स्थाल्यापच्यतइत्येषाविवक्षादृश्यतेयतइतिः विवक्ष्यतइत्य
नेनसकृदनेकेषांतदभावात् द्वितीयासप्तम्यादेरवकाशंसूचयतिनन्वेवंकर्त्तृशास्त्रार्थवत्त्वादित्युत्तर
मीमांसाधिकरणेशक्तिविपर्ययादितिसूत्रेणांतःकरणस्यकर्तृत्वेकरणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तान
ऽऽयुज्येतेतिवाच्यम् ॥ ९ ॥

तव्यापारस्तद्विशिष्टोविक्लित्त्यनुकूलएकाश्रयकोवर्त्तमानोव्यापारइतिबोधः वैशिष्ट्यं
चजन्यजनकभावसंबंधेनबोध्यम् अत्रचयत्सन्निहितेषुसर्वेषुकारकेषुकर्त्ताप्रवर्त्तयिताभवतीतिसकलकारकव्यापारस्य
कर्त्रधीनत्वप्रतिपादकंकारकइतिसूत्रस्थंभाष्यंप्रमाणम् अपरेतुक्रियायाःपरिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरमितिवाक्यस्था
नंतरपदस्वारस्यात्तृतीयार्थव्यापारस्यजन्यतासंबंधे॥

नकाराश्रयकव्यापारविशिष्टफलानुकूलो व्यापार इति बोधमाहुः तृतीयार्थकरणत्वस्य व्यापार एवान्वयः शब्दशक्तिस्वभावात् फलांशेऽ
त एव मत्वर्थलक्षणया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धमिति अन्यथा व्यापारप्रतिकरणत्वेनान्विते फलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्ष
णायाः प्रसङ्ग एव अत एव सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणेति मीमांसका इत्यन्ये वस्तुतस्त्वाश्रयो वधिरुद्देश्य इति मूलस्वारस्यात्क
रणतृतीयायाः आश्रयमात्रमर्थः प्रकृत्यर्थान्वितस्य स्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्येव न्यायः नैयायिका
स्त्वसाधारणं कारणं करणम् कारणे असाधारणत्वं च व्यापारवत्त्वमेव ननु फलायोगव्यवच्छिन्नत्वम् तस्य यावत्कारणघटिततया गौरवे
णातद्धर्मावच्छिन्ने शक्त्यसिद्धेः स एव च प्रकर्षः साधकतममिति तमपा बोध्यते व्यापारमात्रं करणतृतीयार्थः तस्मिन्प्रकृत्यर्थ
साध्येपतासम्बन्धेनान्वयः शेषं पूर्ववदित्याहुः एवमिति एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्तृत्वकरणत्वयोरङ्गीकारे कर्तृकरणशक्त्यो
रविरोध इति यावत् शक्तिविपर्ययादिति एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुष इत्यादीनां तथा कर्तुः कर्तव्यविशेषप्र
तिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थक्याय जीवस्य कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यनेन कर्तृत्वबोधिते बुद्धिपरव्यवहार्ये वि
ज्ञानमेवास्तु कर्त्रित्याशङ्काया विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्तृत्वाभ्युपगमे लोके समर्थस्यापि कर्तुः सर्वार्थकारि करणान्तरसापेक्ष
स्यैव कार्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिस्सन्न्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमित्यर्थ
प्रतिपादकेन शक्तिविपर्ययादिति सूत्रेणेत्यर्थः नयुज्येतेति कर्तृकरणशक्त्योरविरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः ॥

तदेषामिति प्राणानां इंद्रियाणांविज्ञानंग्रहणशक्तिं विज्ञानेन विज्ञानशब्दवाच्येनमनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकवृत्त्येतियावत् आ
दायगृहीत्वाहृदयंस्वापेगच्छतीतिश्रुत्यर्थः करणतयेति विज्ञानेनेत्यत्रकरणतयाल्कृप्तस्येत्यर्थः निष्क्रमाणेत्यादेः कर्तरिकरण
शक्तिस्वीकारेपिद्वयोः शक्त्योरेकदाविवक्षायामसंभवेनविज्ञानंयज्ञंतनुतेइत्यादौकर्तृत्वविवक्षायांकरणशक्तिविवक्षाप्रयु
क्तविज्ञानेनेतितृतीयांतनिर्देशापादनासंभवेनतद्विपर्ययसंगाभावादित्याशयादित्यर्थः नन्विदमयुक्तम् अपादानप्रतिपाद

तदेतेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादायेतिश्रुत्यंतरेकरणतयाल्कृप्तस्यकर्तृतांप्रकल्प्यश
क्तिविपर्ययापत्तिर्निष्क्रमाणाकल्प्येनइत्यभिप्रायात् वस्तुतस्त्वन्वाचयमात्रमेतदितियथा
चतक्षोभयथेत्यधिकरणेभाष्यएवस्पष्टंइतिप्रपंचितंभूषणे॥ ९ ॥ ९ ॥

कग्रंथस्यैवापत्तौ अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वासंभवात् आपत्तेः प्राक्तनसूत्रादप्रक्रांतत्वाच्चेत्यत आह वस्तुतस्त्विति अन्वाचयमा
त्रमेतदिति एतत् शक्तिहान्यापत्तिरूपंदूषणंमात्रपदेनतात्पर्यविषयत्वस्यव्यवच्छेदः अन्वाचयत्वंचतात्पर्यज्ञानविषया
र्थसन्निहितत्वम् उपेक्षाविषयत्वंवा तच्चबुद्धेः करणशक्तिविपर्ययेपिदृष्टांतप्रतिपादकसूत्राद्बुद्धेः कर्मत्वनिरासस्यैवमुख्य

त्वावगतेरितिभाव भूषणेतु तदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यंत पाठेनास्त्येव किंतु नन्वेव कर्त्रेत्यादिनयुज्यते इति चेत्सत्यम् अन्वा
चयमात्रमेतदितिपाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्यजीवत्वेशक्तिविपर्ययापत्तिः संभाव्यतेनतु निर्भरलम्भेत्यर्थः उपा
धिवशेन परमात्मन्येव तत्संभवादिति भावः तदेव विशदयति यथाचेति सूत्रेचशब्दस्त्वर्थे परामिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासा
र्थः नहि परमात्मनोन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्तावासंभवति नित्यशुद्धमुक्तात्मनः कर्तृत्वाद्यसंभवात् निर्मोक्षप्रसंगाच्च किंतु
ध्यायतीवलेलायतीवेति श्रुतेरध्यस्तं तत्र वाच्यम् अविद्योपस्थापितं तत्परस्यापि संभवति यत्र हि द्वैतमिव भवति त
दितर इतरं पश्यतीति विद्यावस्थायां तु न तद्भावो यत्र तु सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः यथा तक्षा वास्या
दिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखीभवति स एव गृहस्थो विमुक्तवास्यादि निर्व्यापारः सुखीभवतीति तदर्थः तथा च शक्तिविपर्य
यादित्यस्य पराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्यं न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणशक्तिपरित्याग इति न तद्विरोध इति भाव
॥४॥ ॥सप्तम्यर्थं निरूपयति सप्तम्या अपीति ननु तावता सूत्रादाधार वाच्यत्वं लभ्यते नाश्रयस्येत्यत आह तस्येचे
ति आधारत्वं चेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधने आश्रयांशे एव सा नतु
विशेषणीभूताश्रयत्वेपि तत्प्रकारकशाब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयैव तज्ज्ञानोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥

तत्राश्रयांशः शक्य इति यद्यपि ननु तावता परंपरया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयांश इति पूर्वो
क्तरीत्या क्रियायाः धातोरेव लाभादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रादिसा
धारण्यात् करणतृतीयायाश्च व्यापारोपीत्यपि नाश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्तृकर्मद्वारेति एतादृशार्थलाभश्च तत्सू
त्रसामर्थ्यादेव. तथाहि कारकाधिकारीयेणैतेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञा विधीयते क्रिया च धात्वर्थः साक्षात्तदाधा

सप्तम्यास्त्वाश्रयोर्थः सप्तम्यधिकरणे चेत्यधिकरणे सप्तमी तच्चाधारोधिकरणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्र
यत्वं तत्राश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् नचाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् स्यादेवं यः
दिताभिरस्या न बाधः स्यात् कारक इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्यं तथाप्यत्र कर्मक
र्तृद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते उ
क्तं च वाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेधिकरणं स्मृतमिति॥

रयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परंपरया धात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधाने न च रि
तार्थं परंपराघटके च कर्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षमिच्छतीति भवतीति न प्रयोगः ॐ

त्वावगमेरितिभाव भूषणेतुतदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यत. पाठोनास्त्येव किंतुनन्वेवकर्तृत्यादिनयुज्यतेतिचेत्सत्यम् अन्वा
चयमात्रमेतदितिपाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्यजीवत्वेशक्तिविपर्य्ययापत्तिः संभाव्यतेनतुनिर्भरस्तत्रेत्यर्थः उपा
धिवशेनपरमात्मन्येवतत्संभवादितिभावः तदेवविशदयति यथाचेतिसूत्रेचशब्दस्त्वर्थे पराभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासार्
र्थः नहिपरमात्मनोन्योजीवोनामकर्ताभोक्तावासंभवतिनित्यशुद्धमुक्तात्मनः कर्तृत्वाद्यसंभवात्निर्मोक्षप्रसंगाच्च किंतु
ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेरध्यस्तंतत्रवाच्यम् अविद्योपस्थापित तत्परस्यापिसंभवति यत्रहिद्वैतमिवभवतित
दितरइतरंपश्यतीति विद्यावस्थायांतुतदभावोयत्रतुसर्वमात्मैवस्यात्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेः यथातक्षावास्या
दिकरणहस्तः कर्तादुःखीभवति सएवगृहस्थोविमुक्तवास्यादिनिर्व्यापारःसुखीभवतीतितदर्थः तथाचशक्तिविपर्य
यादित्यस्यपराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासेतात्पर्यंनतुबुद्धे. कर्तृत्वेनकरणशक्तिपरित्यागइतिनतद्विरोधइतिभाव
॥५॥ ॥सप्तम्यर्थंनिरूपयति सप्तम्याअपीति ननुतावतासूत्रआधार वाच्यत्वंलभ्यतेनाश्रयस्येत्यतआह तदर्थंचे
ति आधारत्वंचेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टेसूत्रेणशक्तिबोधनेप्याश्रयांशएवसानतु
विशेषणीभूताश्रयत्वेपितत्प्रकारकशाब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्यहेतुताकल्पनयैवतद्भानोपपत्तेरित्याशयेनाह॥

तत्राश्रयांशः शक्य इति यद्वा ननु तावता परंपरया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयांश इति पूर्वो-
क्तरीत्या क्रियायाः धातोरेव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रादिसा-
धारण्यात् करणतृतीयायाश्च व्यापारेपीत्यपि नाश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्तृकर्मद्वारेति एतादृशार्थलाभश्च तत्सू-
त्रसामर्थ्यादेव तथाहि कारकाधिकारीयेणैतेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञा विधीयते क्रिया च धात्वर्थः साक्षात्तदाधा

सप्तम्याश्रय्याश्रयोर्थः सप्तम्यधिकरणे चेत्यधिकरणे सप्तमी तच्चाधारोधिकरणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्र
यत्वं तत्राश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् न चाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् स्यादेवं यत्
दिताभिरस्यानबाधः स्यात् कारक इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्य्यं तथाप्यत्र कर्मक
र्तृद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते उ
क्तं च वाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेधिकरणं स्मृतमिति॥

रयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परंपरया धात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन चरि
तार्थं परंपराघटके च कर्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षमिच्छतीति भवतीति न प्रयोगः॥

औपश्लेषिकमिति सामीप्यसंबंधनिबंधनमित्यर्थः सामीप्यस्यापि संयुक्तसंयोगरूपतया संयोगपदेन तस्यापि संग्रहात् आधेयव्या
प्यतावच्छेदक यत्किंचिदवयवकमिति यावत् वैषयिकमिति विषयतासंबंधनिरूपकमित्यर्थः अभिव्यापकमिति आधेयव्या
प्यतावच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः तत्राद्यस्य कटे शेते गुरौ वसतीत्युदाहरणे द्वितीयस्य मोक्षे इच्छास्तीति अन्यस्यास्मिंकटे
शेते इत्यत्र परंपरयाकटाभिन्नाश्रयकः शयनानुकूलो व्यापार इति बोधः एवमन्यत्राप्यूह्यं भाष्ये स्पष्टमिति तत्र हि संहिताधि
कारे खट्वनायसंयोगः शक्योऽवक्तुं अधिकरणनाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति इकः शब्दस्य च्छन्देन कोन्योभि
संबंधो भवितुमर्हत्यन्यदतउपश्लेषात् इकोयणचि उपश्लिष्टस्येति तत्रांतरेण ग्रहण संहितायामेव भविष्यतीत्युक्तम् अत्रोप

एतच्च त्रिविध औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति कटे शेते गुरौ वसति मोक्षे इच्छास्ति तिलेषु तैलमिति एतच्च

श्लिष्टपदाध्याहारेण सप्तमीत्यर्थे इदमेव भाष्यमान संहितायामित्युपलक्षण तत्र पदीयते ॥ संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्
कार्य्यं भवव दित्यादि सूत्रस्य भाष्यस्यापि तत्राधिकरणत्रैविध्य प्रतिपादनादिति नैयायिकास्तु संयोगेनाधारः समवायेनाधार
इत्याद्यनुगतप्रतीतिवलादाधारत्वमखंडोपाधिः संयोगादिरूपस्तु न तत् कुंडसंयोगिनो बदरादेरपि कुंडाधारतापत्तेः ननु बदरप्र
तियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः कुंडाधारताव्यवहारनियामकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोषो न वा कुंडे कुंडसंयोगानुयोगि
तासत्त्वेपि कुंडे कुंडमिति प्रतीत्यापत्तिः कुंडप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायास्तत्र विरहादिति चेदेवमपि मल्लेमल्लान
रसंयोगसत्वे उक्तानुयोगिता ध्रौव्यान्मल्ले मल्ल इति व्यवहारापत्तेरशक्यवारणत्वेनोक्तप्रकारस्यैवानुसर्त्तव्यत्वात् मायनारश्रमा

धारत्वमाधेयत्वंवासप्तम्यर्थः कस्याधारत्वइत्याकांक्षायांक्रियानिरूपितस्यतस्यबाधादुपस्थितत्वात्कर्तृकर्मणोराधारएवसेतितयोरे वतदन्वयः भूतलेघटइत्यादौनयत्रक्रियाश्रवणंतत्रापिकारकत्वनिर्वाहायतदध्याहारस्यावश्यकताईदृशस्थलेपरंपरासंबंधस्यापिक्रियान्वयित्वरूपकारकत्वघटकताशाब्दप्रामाण्यादतएवाक्षशौंडइत्यादौसामर्थ्योपपत्तिरेवंचभूतलेघटोस्तीत्यत्रभूतलवृत्तिघटोवर्त्तमानसत्ताश्रयइतिबोधः नञ्समभिव्याहारेतुतादृशसप्तम्यर्थाभावोघटांशेभासतेइत्याहुः ॥ ॐ ॥ ॥

अवधिः पंचम्यर्थः अपादानेपंचमी तच्चध्रुवमपायेऽपादानमितिसूत्रादपायोविश्लेषस्तज्जनकक्रियातत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमितिभावः उक्तंचवाक्यपदीये अपायेयदुदासीनंचलम्वायदिवाचलम् ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततोध्रुवएवाश्वोयस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते उभावप्यध्रुवौमेषौयद्यप्युभयकर्मके विभागेप्रविभक्तेतुक्रियेतत्रव्यवस्थिते मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वंपृथक्पृथक् मेषयोस्स्वक्रियापेक्षंकर्तृत्वञ्चपृथक्पृथक् ॥ ॥पंचम्यर्थंनिरूपयति अवधिः पंचम्यर्थइति विश्लेषइति विभागइत्यर्थः अवधित्वंचप्रकृतधात्वर्थविभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वेसति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वम् करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणायविशेष्यं यत्किंचित्क्रियाजन्यविभागस्यतत्रापिसत्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यमतस्तद्विशेषणंप्रकृतेति एवंचवृक्षात्पततीत्यादौविभागजनकक्रियापतत्यर्थः यद्वक्ष्यति यत्रधातुनागतिर्निर्दिश्यतेतन्निर्दिष्टविषयमिति अधिकंहरिपद्यव्याख्यावसरेग्रंथकृ

उदासीनविभागजनकक्रियानाश्रयः तद्विभ्यमाह चलमित्यादि चलोऽश्वादिरचलो ग्रामादिः तत्क्रियानाश्रयत्वादिति नहि भयजनक
तत्क्रियानाविष्टत्वादित्यर्थः क्रियाश्रयत्वादिति तथा चाव्यवहितिभाव विशेषणीयमिति तथा च विभागस्तज्जनकक्रियेत्वेन निवेशनीय

अस्यार्थे, अपाये विश्लेषहेतुक्रियायां उदासीनमनाश्रयः अतदावेशात् तत्क्रियानाश्रयत्वात् एवं च विश्लेषहेतुक्रिया
नाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितं वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तदुदाहरणत्वं यस्यान्तम् धावतोऽश्वात् पततीत्यश्वस्व
स्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेत्विति कुड्यात्पततोऽश्वात् पततीत्यत्राश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्त्वविरुद्ध
मित्याह यस्मादश्वादिति तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वा
कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह तस्यापीति उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् हि श्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वा
भावात्परस्परस्मान्मेषावपसरत इतिनस्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते उभावपीति मेषान्तर इति यथा निश्चलमेषादपस
रद्द्वितीयमेषस्थले निश्चलमेषस्यापसरन्मेषक्रियामादाय ध्रुवत्वम् तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रिया
मादायापरस्परस्य ध्रुवत्वमिति तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वमाच्य

तिभाव समाधत्ते प्रविभक्ते त्वित्यादिना तत्तन्मेषस्य तित्वविशिष्टत्वेन भिन्नतयावगत इत्यर्थ व्यवस्थित इति तत्तन्मेषस्थि
विभागजनकक्रियेतत्तन्मेषानाश्रिते भवत एवेत्यर्थः तदेवाह मेषान्तरक्रियापेक्षमित्यादि परस्परपदोपात्तयोरपादानत्वम् तत्र

तत्तद्यक्तित्वेनापि धात्वर्थक्रियाविशेषणीयेत्याह क्रियाचेति वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्र इत्युक्त्या वस्त्रद्वारकसंबंधेन क्रियान्वयित्वं वृक्षस्य सूच्यते क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मते तु तत्र वृक्षस्यापादानत्वं दुरुपपादमेव संगच्छत इति ताद्दशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाभावे ततइति वृक्षे नाव्याप्तिरिति भावः अत्र वदंति पंचम्या आश्रय इव विभागोप्यर्थः विभागार्थकपतत्यादि समभिव्याहारे करणतृतीयाया व्यापार एव अनेकधातूनां विभागे शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्याः पंचम्यास्तत्र शक्तिकल्पनायां लाघवात् विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादिस्थल इव विभागस्य धातुना लाभादाश्रयमात्रं पंचम्यर्थ इत्येव ब्रूयात् अवधेराश्रयात्पृथ

क्रियाचात्र धात्वर्थो न तु स्पंदः तेन वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्रे वृक्षाद्वस्त्रं पततीति संगच्छते

गुपादानत्वे पर्णात्पजिपत्योः पर्यायतापत्तेश्च प्रकृते ऽधोदेशसंयोगानुकूलक्रियैव पतत्यर्थः अधोदेशश्च संयोगांशेउपलक्षणम् गम्युपात्तसंयोगफलउत्तरदेशवत् विभागाधीनपूर्वदेशसंयोगनाशमंतरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वासंभवात्तस्या विभागजनकत्वमक्षुण्णमेव समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्युत्पत्तिवैचित्र्येणाश्रयरूपपंचम्यर्थस्य विभागरूपापरतदर्थे आधेयतयान्वयस्तस्य चानुकूलतासंबंधेन पतत्यर्थक्रियायां एवंच विभागस्य धात्वर्थत्वाभावान्न कर्मतापसंगलेशोपि यद्वा अवधिरित्यनुगतव्यवहार एव अवधित्वमाश्रयत्वमाश्रयत्वव्याप्यमखंडोपाधिस्तदवच्छिन्न एव पंचम्यर्थः अत एवावधेराश्रयात्पृथगुपादानम् ॥

नसत्वसत्निस्तावधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसंबंधेनक्रियायामन्वयः एवंचपूर्वकस्येवृक्षात्पर्णपततीत्यत्रवृक्षाभिन्नाश्रयकविभा
गजनकपर्णाश्रयकसंयोगानुकूलव्यापारइतिबोध. द्वितीयेतुवृक्षाभिन्नावधिविशिष्टातादृक्क्रियेतिविभागजन्यसंयोगोविभाग
जनकक्रियायानपतत्यर्थः पत्लृगतावित्यनुशासनादितिशब्दस्यगम्लृगतावित्यादौसंयोगानुकूलव्यापारएवप्रसिद्धेः त्यजर्थे
गतिव्यवहाराभावाच्चफलावच्छिन्नव्यापारेव्यापारावच्छिन्नफलेचधातोःशक्तिमंगीकुर्वतोःस्वोक्तफलत्वानाक्रांतविभाग
स्यधात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वासंभवाच्च पततेःसंयोगरूपफलार्थकत्वेग्रामंगच्छतीति वद्ग्रामंपततीत्यापत्तिरितितुनशब्द
शक्तिस्वाभाव्येनतदुपस्थितसंयोगस्याधोदेशएवान्वयात् ग्रामस्यतत्त्वेतुविहगोग्रामंपततीतीष्टमेव अतएवनरकंपति
तइतिविग्रहेद्वितीयाश्रितेतिपतितशब्दयोगेद्वितीयासमासविधानसंगच्छते नचवृक्षमजहत्यपिपर्णेभूमिस्थप्रतिवृक्षा
त्पर्णपततीत्यापत्ति. तदुपस्थाप्यक्रियाजन्यदेशांतरविभागेवृक्षावधिकत्वानुपगमात् अन्यथाक्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव ॥६५॥
विभागजन्यत्वेनभूमिपर्णसंयोगस्यापितथात्वात्तन्मतेपितादृशप्रयोगस्यदुर्वारतापत्ते अतएवगतिर्विनात्ववधिनानापायः
इतिकथ्यते वृक्षस्यपर्णंपततीत्येवंभाष्येनिदर्शितमित्यवध्यत्वपयोग्यविभागानुकूलत्वविनासंयोगजनिकाक्रियानापायः
अतएवपर्णविशेषणतयावृक्षविवक्षायामपादानस्याविवक्षणाद्वृक्षस्यपर्णंपततीत्यत्रभाष्येषष्ठ्युक्तेत्यतदर्थकहरिणोक्तमपमेव
गृहादपसरतीत्यादौविभागएवधात्वर्थस्तत्राश्रयोऽवधिमात्रवाचेतुस्यर्थ'तस्याधेयतयास्वनिष्ठावधित्वनिरूपकत्वेनव्यापा
यविभागान्वय परस्परस्मान्मेषावपसरतइत्यादौतुमेषपदवाच्यत्वावच्छेदेनैषकर्तृत्वविवक्षानपरस्परशब्दत्वावच्छेदेनेतिन

मात्रपदेन शक्यतावच्छेदकत्वव्य
उक्तापादानत्वस्य पंचमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनस्याधायाह वस्तुतइति लक्षणमात्रमिति मात्रपदेन शक्यतावच्छेदकत्वव्य
वच्छेदः तथा च व्यावृत्त्यादिफलकं निरुक्तावधित्वमेव पंचम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः नन्वेवं वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णेपि
विभागाश्रयत्वस्याविकल्पात्तदुत्तरं पंचम्यापत्तिरित्याह अतिप्रसंगस्येति द्वितीयार्थोक्तरीत्येति चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वंग
च्छतीतिवारणाय परयाकर्तृसंज्ञया बाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः स्पंदस्य प्रस्रवणजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादतिप्रसंगमाशंक्य
निषेधति नचेति एवमिति विभागाश्रयत्वमात्रस्यापादानसंज्ञानियामकत्वेइत्यर्थः स्यादिति प्रस्रवणस्याधोदेशसंयोगानुकूल

वस्तुतस्तु नैतावत्पंचम्यावाच्यं किंत्ववधेर्लक्षणमात्रं द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसंगस्यासंभवेन वाच्यको
टौ प्रवेशस्य गौरवेणासंभवादिति तु प्रतिभाति नचैवं वृक्षात्स्पंदत इति स्यादिति शंक्यम् आसनाच्चलितः राज्याच्च
लितइतिवदिष्टत्वात् एतेन पंचमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति समाधानाभासो

द्रवद्रव्यक्रियारूपतया विभागस्य धात्वर्थाभावेन परमतेप्यापत्त्यसंभवादित्याशयः इष्टत्वादिति चलत्यर्थक्रियाजन्यविभागाश्रय
त्वस्यैव तदर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापि पंचमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः चलतेर्गत्यर्थकत्वेपि राज्याच्चलितइतिप्रयो
गे विभागानुकूलक्रियापरत्ववत्स्पंदेरपि तदर्थत्वमुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः जलमत्रकर्तृ वृक्षस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां तु प
रयाकर्तृसंज्ञया बाधेनोक्तापत्तेरसंभवादिति भावः॥

नचैवमप्रीति। एवमपि धात्वर्थविभागाश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वेपीत्यर्थः दुर्वारमिति धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः कर्मसंज्ञापेति वृक्षस्यत्यजर्थव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः पूर्वमतिप्रसंगः कर्तृसंज्ञामादायैवोक्त इदानींतु कर्मसंज्ञामादायप्राप्तः स निवारितइतिबोध्यम् अनुभवसिद्धइति वस्तुतो विभागावधित्वस्य वृक्षेऽबाधानज्जन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव विभागाश्रयस्यैवावधित्वोक्तेः त्यजतेः पतत्यर्थे लक्षणाग्रहदशायां वृक्षात्पर्णं त्यजतीति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन कारणवच्छेदककोटेन्यः

नचैवमपि वृक्षात्त्यजतीति दुर्वारं कर्मसंज्ञयाऽपादानसंज्ञाया बाधेन पंचम्यसंभवात् भ्रमात्कृते तथा प्रयोगे यद्विबोधाभावोऽनुभवसिद्धस्तर्हि पंचमीजन्यापादानत्वबोधे त्यज्यादि भिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्ववाच्यम् वलाहकाद्विद्योततइत्यादौ नि. सृत्येत्यध्याहार्यम् रूपरसात्पृथगित्यत्र बुद्धिकल्पितमपादानत्वद्रष्टव्यम् पृथग्विनेति पंचमी वाद्रष्टव्या निर्दिष्टविषयकिंचिदुपात्तविषयतथा अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते इति वाक्यपदीयात्त्रिविधम्

आदि भिन्नत्वस्य धात्वर्थे निवेशयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तं यदीति निःसृत्येति निःसरणपूर्वके विद्योतने धातोर्वृत्तिः सुपगम्यपचैमुपपाद्येत्यर्थः अत एवोपात्तविशेष्यस्यान्तर्भावो वक्ष्यमाण संगच्छते बुद्धिपरिकल्पितमिति बोद्धृविभागावधित्वमात्रेत्यर्थः तादृगपादानत्वाश्रयणे प्रमाणशैथिल्यं मत्वाह पृथगिति ॥

साक्षादिति मुख्यवृत्त्येत्यर्थः धातुनेत्यस्य समभिव्याहृतेत्यादिः गतिरिति विभागजनकक्रियेत्यर्थः उपात्तविषयमपि समभिव्याहृत धातुनोपात्तो लक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेत्यर्थः अपेक्षितक्रियमिति अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकांक्षमित्यर्थः बलाहकादिति धूम मरुज्ज्योतिः समूहो बलाहकः ततोवयवभूतज्योतिषामेव विभागविवक्षणात्सोवधिः द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतन बोधकः तथा च बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः अध्याहृत्येति अर्थाध्याहाराभिप्रायेण

यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् यथाश्वात्पतति यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् यथा बलाहकाद्विद्योतते निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते अपेक्षितक्रिया यत्र तदन्त्यं यथा कुतो भवान् पाटलिपुत्रात् आगमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्यः ॥

पदाध्याहारवादे तु आकांक्षितक्रियावाचकपदानुसंधानेप्यनुपात्तत्वरूपविशेषणघटितलक्षणावैकल्यं बोध्यम् प्रमाणं तत्र पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे संप्रदानादिसंज्ञाविधायकानि स्पृहेरीप्सितः इत्यादिसूत्राणि तैस्तत्तद्धातुयोग एव तद्बोधनात् अर्थाध्याहारे तु क्रियार्थोपपदस्येत्यादिसूत्रे ल्यब्लोपे इत्यादिवार्त्तिकानि च अन्ये त्विदमित्थं व्याचक्षते यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयम् धातुनाभिधीयते तदाद्यं यत्र विभागोध्याहृतधातुना तथा॰ तद्द्वितीयम् यत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयम् तत्तृतीयमिति अधिकमन्यतोवधार्य्यम् ॥

त्यात्रक्रियाजन्यफलभागिनयाकामनाविः विप्रायगांददातीत्यत्र कर्मचात्र
चतुर्थ्यर्थनिरूपयति उद्देश्यइति ननूद्देश्यत्वकामनाविषयत्वंतच्च कर्मणेत्यनन्तरंसंबद्धमितिशेष, ननुग्रामगच्छतीत्य
पयेगवादावतिप्रसक्तमतस्तद्याचष्टे तत्सूत्रप्रामाण्येनदर्शयति तच्चकर्मणेत्यादि कर्मकविषयम् क्रियापेक्षम् क्रिया
पारिभाषिक क्रियपायमभिप्रेतीतिक्रियाव्याप्यमानस्यसंप्रदानसंज्ञाविधानात् अतएवतदकर्मकविषयम् कर्मवृत्तितज्जन्य
त्रग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितद्देश्यकर्तरिअतिप्रसंगोऽतआह करणभूतेनेति करणत्वचसंबंधफलएवसंभवात्
वहितव्यापारवनएवकरणतयाव्यापारेकर्मवृत्तित्वलाभेनतद्वृत्तित्वस्यधात्वर्थतावच्छेदकर्मणाकरणभूतेनय

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थ तथाहिसंप्रदानेचतुर्थी तच्चकर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमितिसूत्रात्कर्मणाकरणभूतेनय
मभिप्रैतीप्सतितत्कारकंसंप्रदानमित्यर्थकाउद्देश्यम्॥ ःः त्वस्यप्रेमजन्यसुखेऽसत्त्वान्नोक्तातिप्रसंगइतिभाव य

मित्यस्यानुपादानेयोभिप्रैतीत्यर्थस्यापिलाभात्प्रयमानकर्तरिअतिप्रसंग. स्यादत तदुपात्त यद्यपिगौर्ब्राह्मणस्यभवत्विती‌च्छ
विशेष्यतयागमेवावगाहते तथासूत्रफलितार्थपरत्वान्नदोष तथाचकर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारकोयदुद्देश्यकोऽ
भिप्रायः ससंप्रदानमितिसूत्रार्थः तादृशफलसंबंधिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयइतियावत् विप्रायगांददातीत्यादौपर
स्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नेच्छात्मकत्यागोदाधात्वर्थः उद्देश्यत्वंचतुर्थ्यर्थ गोरूपकर्मणश्चाश्रयत्वेनस्वत्वरूपफले तथा
चगोवृत्तिस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसानुकूलो

विप्राभिन्नोद्देश्यकत्यागइतिवैयाकरणमतेबोधः उद्देश्यत्वंचविप्रेगोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव एवंवृक्षायोदकं
मासिंचतीत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात्संप्रदानत्वमूह्यं नैयायिकास्तु परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्व
त्वध्वंसेच्छात्यागइतिमतेस्वस्वध्वंसावच्छिन्नत्यागोददात्यर्थः विशेष्यत्वंचतुर्थ्यर्थः तस्यस्वनिरूपकनिरूक्तेच्छाजन्यत्वसंबं
धेनददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाधेयतयास्वस्वत्वध्वंसरूपफले तथाचगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसजनकोनिरुक्तसंबंधेनवि
प्रनिष्ठविशेष्यताविशिष्टोयस्त्यागस्तदाश्रयश्चैत्रइतिवाक्याद्बोधः यदितुगोर्विप्रस्यभवतुनममेतीच्छैवत्यागोदाधात्वर्थः ए
वंचउक्तस्थलेनिरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वंचतुर्थ्यर्थः तस्यचस्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयात् विप्रनिरूपितत्वेनइच्छाविषयगोवृत्ति
स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागाश्रयइतिबोधः जन्यस्वत्वस्यगोवृत्तित्वेऽवगतेऽर्थात्तस्मिंस्तज्जन्यत्वंलभ्य
ते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वंविप्रस्याक्षतम् वृक्षायोदकमासिंचतीत्यत्रतुसंयोगावच्छिन्न
द्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारोधात्वर्थः वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वंचतुर्थ्यर्थः सचधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगान्वयी द्वितीयार्थवृ
त्तित्वंतुद्रवद्रव्यक्रियान्वयि तथाचवृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयोयः संयोगस्तदवच्छिन्नापोदकवृत्तिद्रव द्रव्यक्रियातदवच्छिन्न
व्यापारानुकूलकृतिमानितिबोधः नचैवंसिचधात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायांद्वितीयार्थवृत्तित्वान्वयेपयसावृक्षंसिंचतीति
नस्यात्तादृशक्रियायावृक्षावृत्तित्वादितिवाच्यम् तत्तुसंयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियायाएवधात्वर्थतयातदवच्छेदकीभूतसं
योगएववृक्षवृत्तित्वान्वयान्नानुपपत्तिरित्याहुः अपरेतुविजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वंसंप्रदानत्वंचतुर्थ्यर्थः ॥

प्र
एवंचविप्रायगांददातीत्यादौत्यागजन्यफलभागित्वेकारकब्राह्मणस्यतु देश्यताकगोविषयकत्यागाश्रयइतिबोधः रुद्रायगांददा
तीत्यत्ररुद्रस्यत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्त्येवस्वत्वंतुनस्यजायतेनवेत्यन्यत् त्यागजन्यफलंतुस्वत्वरूपमग्राह्यं तेनपि
तृस्वर्गमुद्दिश्यदत्तायां गविब्राह्मणस्यसंप्रदानत्वोपपत्तिः पितुः स्वत्वरूपंफलंनोद्देश्यंकिंतुस्वर्गः पितृभ्योदद्यादित्यादौ
तुरुद्रायगांददातीतिवत्संप्रदानत्वमस्त्येवत्यागेवैजात्यनिवेशात्‌ नकेतु. संप्रदानत्वं वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौतुचतुर्थ्यर्थे
गौणसंप्रदानत्वम् तत्रसिचेर्द्रवद्रव्यवृत्ति संयोगानुकूलाक्रिया उदकादिपदसमभिव्याहारेचसंयोगानुकूलक्रियामात्रमर्थः
चतुर्थ्यर्थस्तुवृत्तित्वम् इत्थंचवृक्षवृत्त्युदकीयसंयोगावच्छिन्नक्रियेत्यादिबोध. अत्रचतुर्थीद्वितीयाभ्यांतुल्य बोधजनना
त्तत्रद्वितीयामाभूदितिसंप्रदानसंज्ञानुशिष्यते वृक्षंपयसासिंचतीत्यादौतु वृक्षशब्दाद्द्वितीयाभवत्येवतत्रतृतीयार्थोऽभेदस्त
स्यद्रवद्रव्येऽन्वय. द्वितीयार्थवृत्तित्वस्यतुसंयोगेन्वय. तथाचवृक्षवृत्तिसंयोगानुकूलोदकाभिन्नद्रवद्रव्यक्रियेतिबोधः
शत्रवेऽस्त्रंमुंचतीत्यत्रदुःखोद्देश्यकत्वंचतुर्थ्यर्थः मोचनाविभागावच्छिन्नक्रियाक्रियानुकूलव्यापारोवा प्रकृत्यर्थस्यवृत्ति
त्वेनचतुर्थ्यर्थैकदेशेदुःखेऽन्वय एवंमित्राय दूतंप्रेषयतीत्यत्रवार्त्तादानोद्देश्यकत्वं पुत्रायधनंप्रेषयतीत्यत्रप्रीत्युद्देश्यक
त्वंचतुर्थ्यर्थइत्यायूह्यमित्याहुः तन्नसम्यक् संप्रदानेहिचतुर्थीनचभवद्रूक्तसंप्रदानत्वेकिंचिन्मानं येनवृक्षायेत्यत्रचतु
र्थीस्यात् किंत्वसंयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाविशेषादुदकपदादपिचतुर्थ्यापत्ति. वाधकंकर्मत्वंतुवृक्षेप्यक्षतमितितत्किंचिदेतत्

ज्योतिष्टो

मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः प्राशनवदिति

इदमेवेति निरूक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः पूर्वतंत्रे मीमांसायां अतएवेति शेषित्वस्यार्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः प्राशनवदिति ज्योतिष्टो
मे श्रूयते नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यतीति यदा यजमानेन तत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं
कृष्णमृगशृंगं चात्वालनामकगर्ते प्रक्षिपेदिति तदर्थः तत्रैवं संदिह्यते किमेतत्प्राशनमर्थकर्मेति प्रतिपत्तिकर्मेति वा अर्थकर्मैव भ
वितुमर्हति सप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तितायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे कृष्णविषाणया कंडूयतीति श्रुत्या कृतार्थ
स्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रतिपत्तिकर्मैव युक्तं नचानर्थक्यम् प्राशनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावे पि चात्वाल एवेति नियमापूर्वसद्भावा
दिति सिद्धांतितं तद्वद्दंडदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना इत्यधिकरणइति चतुर्थाध्याय इति शेषः ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव मैत्रावरुणाय

दंडप्रदान

इदमेव शेषित्वं तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषत्वमित्येव पूर्वतंत्रे निरूपितम् अतएव प्राशनवन्मैत्रावरुणाय दंडप्रदान
मित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीति विहितं दंडदानं न प्रतिपत्तिः किंतु चतुर्थीश्रुत्यार्थकर्मेति तत्रनि

र्णीतम्

दंडं प्रयच्छतीति श्रूयते तत्र दंडदानस्यार्थप्रतिपत्तिकर्मभावसंदेहे ऽध्वर्युणा दीक्षासिद्धेर्दत्तदंडस्य सोमक्रयाद्यजमानधारणेन
कृतार्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मैवेति पूर्वपक्षे दंडी प्रैषानन्वाहेति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवादे अवलंबनाय दंडोपेक्षि
तः एवं च भविष्यदुपयोगसद्भावात्प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपादर्थकर्मैवोपयोक्ष्यमाणसंस्काररूपप्रशस्तम् उपयोजिना
मेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य ऽसत्कारमात्रपर्य्यवसायित्वेन कार्य्यपर्य्यवसानाभावादप्रशस्तत्वमतो
मैत्रावरुणसंस्कारायतद्दानमर्थकर्म तथा सति निरूढपशावसत्यपि दीक्षिते दंडसंपादनस्यैव दानं प्रयोजकमिति सिद्धांतितम्

नतु यत्नदाधातुरधीनीकरणाद्यर्थकस्तत्राधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वरूपसम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि सम्भवाद्र
जकायवस्त्रं ददाति हेऽश्वेउष्ट्रं ददातीत्यादिप्रयोगाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्काम् इष्टापत्त्या परिहरति रजकायेति तत्र प्रमाणमुपन्यस्य
ति खण्डिकोपाध्याय इति ददातीति दाधात्वर्थसंयोगसंबंधित्वेनेच्छाविषयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तद्भावः अस्मिन्नं
योगे ददाति संयोगानुकूलव्यापारार्थकः चपेटापदार्थस्तु प्रहननकरणस्तं नमूद्रायमतिदद्यादित्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः मतिपदा
र्थश्च तज्जनकवेदादिशास्त्रमिति बोध्यम् स्वस्वत्वनिरूक्तिपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वत्वध्वंसेच्छारूपव्यापार अर्थे दाधात्वर्थे
रजकायवस्त्रं ददातीत्यपि खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिसमेव वृत्तिकारास्तु सम्यक्प्रदी
यतेयस्मैतत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयतो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः ॥ ९ ॥ ॥
मित्यर्थः तथा चोक्तार्थकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव सम्प्रदानत्वम् अन्वर्थमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादुक्त
स्थलेषु ददातेस्तदर्थकत्वाभावेन रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येवेति तन्मामाश्रय उक्तभाष्यप्रामाण्यादन्वर्थत्वमेवासिद्धम् महासंज्ञा
करणं तु प्राचामनुरोधादेव सर्वनामस्थानसंज्ञावदित्यस्वरसादाहुरिति नन्वजां ग्रामं नयतीत्यत्राजाया निरुक्तसंप्रदानस्य सत्त्वा
त्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यापत्तिरिति चेत्स्यादेवं यदि परया कर्मसंज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न बाधः इति यूपाय दारु इत्यादौ न संप्रदानत्वं तु
र्थ्यपि तु तादर्थ्ये तादर्थ्यं च स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वं समभिव्याहृतार्थेन तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति ॥ ॥

एम ९

तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति वार्त्तिकार्थः प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुःखाय पापमित्यस्याप्यापत्तेः नापि जन्यत्वे इच्छाविषयत्वम् स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेच्छाविषयत्वेन स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः न चेष्टापत्तिः तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति प्रयोगनिर्वाहाय तुमर्थाच्चेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकाद्वार्त्तिकेन चतुर्थ्युपपत्तेः अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वम् तत्प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्वात्तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी तदर्थश्चेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनान्वयः तस्याश्रयतया दारवो दावेवं रंधनाय स्थालीत्यादावप्यूह्यमिति केचित् तन्न मनोरमं तादर्थ्यस्योक्तरूपत्वे मुक्तये हरिं भजतीत्यत्र चतुर्थ्यनुपपत्तेः न हि भजनस्य मुक्तीच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता नापि मुक्तेः संप्रदानता कर्मजन्यफलभागितयानुद्देश्यत्वात् तस्मात्तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव तत्तादर्थ्यं स्वर्गाय पुण्यमित्यादयस्त्विष्यन्त एव वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रवृत्तेर्नतु मर्थादिति सूत्रानुपपत्तिरपीति नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगे पि तदर्थविशेषणवाचकान्नमः स्वस्तीति सूत्रेण चतुर्थी विधीयते तत्र नमः पदार्थस्त्यागो नतिश्च तत्र नतिः स्वापकर्षबोधनानुकूलो व्यापारो हरये नम इत्यादौ एषोऽर्थः शिवाय नम इत्यादौ त्यागः चतुर्थ्या च तत्रोद्देश्यत्वम् त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्विति फलेच्छाधीनो न ममेत्याकारकः स्वस्वत्वेच्छाभावरूपस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषयत्वम्

यदित्यागरूपेच्छैवान्यदीयत्वेनत्यज्यमानगतस्वत्वमपिविषयीकरोतितदास्वत्वभागितयाविषयत्वमेवतदुद्देश्यत्वंननुस्वीकारा अ
यत्वम् शिवादेर्विग्रहवतोपिस्वीकाराभावात्तदाकारतयाध्यातस्यमन्त्रस्यत्यागोद्देश्यतामतेनतदभावाच्च त्यज्यमानोपचारादौशिवा
दिनिरूपितस्वत्वाभावेपितदीयत्वेनतत्रद्रव्येस्वत्वावगाहिनीच्छाविसंवादिरूपैव अन्यदीयस्वत्वेबाधितंशिवादिनिरूपितत्व
शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वा तदेवाबाधिततद्द्रव्यसंबंधमवगाहते तत्रप्रथमेस्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वम् जन्यतासंबंधे
ननादृशेच्छावत्त्ववाचतुर्थ्यर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्यशिवादेर्विषयताविशेषसंबंधेनान्वयः द्वितीयेविषयताविशेषएवसः तत्रच
प्रकृत्यर्थशिवादेर्निरूपितत्वसंबंधेनान्वयः नमः पदार्थत्यागस्यविषयताविशेषसंबंधेनार्घ्योदिद्रव्येन्वयः द्रव्यस्यैववा
विशेष्यतयाभासमानत्यागेऽन्वयः शिवायोत्सृजतीत्यादाविवनाशनिराकर्तृसंप्रदानता नमः पदस्याधातुत्वात् नमः पदे
नचस्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैवत्यागेत्यज्यमानद्रव्येचतदीयत्वसंशयानुदयात् अतएवतदीयत्वबोधनायाहं ददइति
वदहंनमइत्यादिनप्रयुज्यते ऋत्विजाचयजमानरूपपुरुषान्तरीयद्रव्यत्यागेस्वीयत्वमारोप्यैवपूजायांनमः पदंप्रयुज्यतेस
चारोपस्तस्मिन्विशेषदर्शनदशायामाहार्यतयोपपद्यतेप्रतिविधिप्रयुक्तदानवाक्येच पूजायांनमः पदघटितवाक्यस्यबा
धितार्थकत्वेप्यदृष्टजनकत्वंनविरुद्धशास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्यत्रविस्तरः॥

तद्विभजते इदमिति कर्मणायमभिप्रैतीति संकेति तं संप्रदानं चेत्यर्थः त्रिविधमित्यनेनान्वितम् त्यागांगं कर्मणेप्सितम् कर्त्रे
रनिराकरणादित्रिभ्यः संप्रदानव्यपदेशं लभतइतियोजना स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वसंबन्धेन त्यागे समभिव्याहृता
धात्वर्थविशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदंगत्वं तेन वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौ न वृक्षादेराधिक्यम् कर्मणेप्सितमिति कर्मजन्य
फलभागितयेच्छाविषयः इदं च विशेष्यं तद्भेदनियामकमाह अनिराकरणादिति प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापारशू
न्यत्वादित्यर्थः प्रेरणेति अप्रवृत्तस्य कर्तुस्त्यागादाविष्टसाधनताबोधनं प्रेरणा जातेष्टसाधनताबोधेऽप्रामाण्यशंकयाशि

इदं चानिराकरणात्कर्तुस्त्यागांगं कर्मणेप्सितम् प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानतामिति वाक्यपदीयात्त्रि
विधं सूर्यायार्घ्यं ददातीत्याद्यं नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति प्रेरकम् विप्राय गां ददाति अनुमं
तृ उपाध्यायाय गां ददाति ॥

थिलस्य कर्तुस्तादृशशंकाविधूननक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्मनिष्ठस्व
त्वादिफलाभ्युपगममात्रानुकूलव्यापारवत्त्वं वानुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः एवं च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छा
विषयत्वे सति कर्तृप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापाराभाववत्त्वमनिराकर्त्तृत्वम् निरुक्तविषयत्वे सति कर्तृसंबंधित्यागादि
विषयकेष्टसाधनताबोधोपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वमित्याद्यूह्यम् सूर्यायार्घ्यं ददातीति अत्र मतभेदेन दाधातोः परस्व
त्वेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपः परस्वत्वगोचरस्वस्वत्वाभावेच्छारूपो वा त्यागोऽर्थः अन्वयबोधस्तु नमः स्वस्तीतिसूत्रोक्त

सर्वत्रेति तत्तत्सूत्रविहितद्वितीयाद्यंत प्रयोगेष्वित्यर्थः अभेदससर्गइति अभेदात्मक ससर्गो विशिष्टबुद्धि नियामको विशेष
इत्यर्थ· अभेदससर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधप्रतिसबधार्थक विभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादितिभावः यत्तु स
बधस्ससबधिभेदनियतत्वाद्भेदस्यसबधत्वेमानाभावाद्भेदसंसर्गइतरसबंधानवच्छिन्न विशेष्यविशेषणभावइतितन्न विशे
षविशेषणभावस्यापिसबधनियतत्वेनतदसत्त्वेतस्याप्यसंभवात् अतएवभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्व विशेषणत्वमितिदी
कादतः कथमन्यथाद्विष्ठोप्यसौपरार्थत्वादिति विशेषणत्वेन विवक्षितस्यसबंध विना विशेषणत्वासभवेन तदाकांक्षित्वा
अत्रसर्वत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेद· ससर्गः विभक्तीनांधर्मिवाचित्वात्
दितिस्वयव्याख्यातम् नचतस्यसबधत्वेनीलोघटइत्यादौषस्यापत्तिरितिवाच्यम्·एहोः शिरइत्यादावौपाधिकभेद
सबधमाश्रयपक्षस्तुयपादनपरस्यानेकावस्थायुक्तएहोरिदमेकावस्थायुक्तं शिरोवयवइतिभाष्य प्रामाण्येनभेदसंबधेनतद
पादनासंभवात् तादृशभाष्येणाभेदसबंधस्यप्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वाविषक्षणाद्वा संबंधस्यसबंधिभेदनियतत्वनासिद्ध
मेव यदिभेदनियतत्वमेवेत्याग्रहस्तदासर्वसाधारण्यायसंबंधितावच्छेदकभेदएवनियामकत्वेनाभ्युपेयताम् मयतत्स
बधत्वेमानाभावः सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरेवमानत्वात् शाब्दबोधेतज्ज्ञाननियामकंचप्रकृतिप्रत्ययविशेषयोःस
मानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोश्चसमभिव्याहाररूपाकांक्षादि अतएवार्थवत्सूत्रेभाष्ये एणींपदामासामान्येनचनेमा

नानां यद्विशेषपर्य्यवसानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम् तन्मते न्वितस्यैव पदार्थत्वात् तथा च सानां
न्यरूपेण संबंधवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादेस्तु तदनुयोगिप्रतियोगिकत्ववैशिष्ट्यबोधकत्वम् आकांक्षादिसमवधाना
त्स एव वाक्यार्थो वाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वा तथाभिधानम् प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये यद् सामा
नाधिकरण्य उपसंख्यानमधिकत्वादित्यस्य तु वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकप्रातिपदिकार्थातिरिक्त
भेदसंसर्गस्यापि भानात् प्रातिपदिकार्थमात्राभावात्प्रथमा न प्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपसंख्यानमारब्धव्यमित्यर्थो न तद्वि
रोधोपि कैयटेनापि न वाक्यार्थत्वादिति तत्प्रत्याख्यानावसरे वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दांतरो हि तद्विशेषणभावात्स्वा
र्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयत इत्यत्र प्रतिपादितपदमपहायोहितशब्दं प्रयुंजानेन विशेष्यविशेषणभावनियामकत्वमित
रसंबंधस्यैवांगीकृतम् वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य संबंधता नानुपपन्नैव संबंधस्य संबंधिभेदनियतत्वादिति त्व
दुक्तेः विशेष्यविशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यत्व विशेषणत्वमात्रपर्य्यवसायितया प्रत्येकं तयोरद्विष्ठत्वाच्चानु
योगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्ठत्वोपपादनेप्येकस्यैव सा स्यान्न समुदितयोर्द्वयोः स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्यार्थापरि
च्छेदकत्वात्संबंधांतरे षष्ठीन विशेष्य विशेषणभावसंबंधे इत्यत्र भानाभावाच्च तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति ननु विभक्ती
नां धर्मवाचकत्वस्य तंत्रांतरसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयोऽयोग्यत्वादत आह विभक्तीनामिति कारकविभ
क्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वात् शक्तिमच्छक्यत्वादित्यर्थः॥

नन्वस्तु शक्तिरेवार्थीतत्राह धर्मवाचकत्वइति सूत्रस्वरसभंगापत्तेरिति तद्घटककर्मादिपदानां धर्मपरतां विनोक्तार्थालाभात् स्पष्टत्वेनतद्वा. स्परएवेत्यर्थ तथार्थस्य सूत्रकारस्य मतत्वे कर्मत्वे द्वितीयेत्याद्येव ब्रूयादितिभाव: ननु कर्मणीत्यादौ विषयसप्तमी वो ध्यंदृस्यर्थ तथाच विभक्तीनां धर्मवाचकत्वेपि नस्वाश्रयतया प्रकृत्यर्थेन्वयेन कर्मबोधात्तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्वयेतु त्वविति वेद्यतयातङ्लादीनां फलाश्रयकर्मत्वादिनाभानान्तसूत्रस्वरसभंगोतत्राह कर्माद्यर्थकेति कृतिपक्षस्तङ्लङित्यादौ तद्धिते ष्वत्योश्चइत्यादौ आदिपदात्यमानस्तङ्लइत्यादौ लकारादेश शानच्संग्रह: तथादर्शनादिति धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थ न याचकर्मपरमर्थकतत्वच्छेदघटितयोरित्यादि सूत्रविहितक्तादीनां धर्मिवाचकत्ववदन्यापि तद्वाचकत्वमेवन्याय्यमितिभाव ।

धर्ममात्रवाचकत्वेकर्मणिद्वितीयेतिसूत्रस्वरसभंगापत्ते: कर्माद्यर्थकक्तद्धितादौ तथादर्शनाच्च द्वितीयाद्यर्थकबहु व्रीहौ प्राप्तोदकइत्यादौ धर्मिवाचकलाभाच्च सुपांकर्मादयोप्यर्था: संख्याचैव तथा तिङ्मितिभाष्याच्चेति दिक्॥

ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्त्यातु तथात्वमन्तूक्तपक्षभावेनासु धर्मवाचकत्वमेवेत्यतत्राह द्वितीयार्थकेति द्वि तीयादिविभक्तीनां धर्मवाचकत्वेनतदर्थविहितसमासस्यापि धर्मवाचकत्वापत्त्या प्राप्तोदकइत्यादावुदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वस्य मासार्थस्य समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यग्रामादावभेदान्वयानुपपत्तेरापि ज्ञागरूकतया द्वितीयादिविधायकसूत्रस्य कर्मादि दीनां धर्मिवाचकत्वमावश्यकमितिभाव: ननु त्वन्मतेपि षष्ठ्या: संबंधार्थकतया तदर्थविहितबहुव्रीहे: पदार्थान्तरसामानाधिकर ण्यानुपपत्तेस्तेन तत्र लक्षणयाविशिष्टशक्त्यावासामानाधिकरण्यस्योपपाद्यतयान्यत्रापि तयैव रीत्या निर्वाहे सूत्रं सुपांधर्मि वाचकत्वेनेत्यतत्राह सुपांकर्मादयोप्यर्था इति यदि कर्मत्वादिधर्मो द्वितीयादिवाच्यतया विवक्षितो भविष्यत्तदाकर्मादयोप्य

शक्तिवादपक्षमवलंब्याह आश्रयस्यापीति आश्रयत्वेनभानंत्वसिद्धमेवेतिभावः आश्रयत्वमात्रमिति द्वितीयातृतीयासप्तमी
नामितिशेषः मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः नत्वाश्रयत्वस्यशक्यत्वेआश्रयत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यं तच्चाश्रयत्वेतराद्वृत्तित्व
घटितत्वाद्गुर्वितिशक्यतावच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन्कल्पेदोषइत्यतआह तदेवेति आश्रयत्वमेवेत्यर्थः एवकारेणनिरु
काश्रयतात्वव्युदासः तस्याखंडत्वस्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तिविशेष्यकशक्तिग्रह एवस्वेतरधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षणादि
तिभावः कर्त्तृतृतीयायाआश्रयमात्रार्थकत्वादाह करणेति व्यापारेपीत्यपिनाश्रयसमुच्चयः विभागमात्रमिति मात्रपदेना

आश्रयस्यापिप्रकृत्यैवलाभान्नविभक्तिवाच्यता किंत्वाश्रयत्वमात्रंवाच्यम् तदेवचतादात्म्येना
वच्छेदकम् करणतृतीयायाश्चव्यापारोपि पंचम्याविभागमात्रं चतुर्थ्याउद्देश्यत्वमात्रम् अतए
वाकृत्यधिकरणमपिनविरुद्धंतइत्यभिप्रेत्याहशक्तिरेववेतिषण्णामपीतिशेषः ॥ ९ ॥

श्रयत्वव्यवच्छेदः विभागस्याश्रयतयान्वयादेववृक्षादाववधित्वलाभादितिभावः वस्तुतस्तुवृक्षादेरवधित्वरूपसंबंधेनपंच
म्यर्थविभागेन्वय इत्युक्तम् उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाप्याश्रयत्वस्यसः अतएवेतिकर्मत्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वकथनादे
वेत्यर्थः नविरुध्यतइति शक्तिग्रहेजातिव्यक्त्योरुभयोर्भानाविशेषेपिजातिरेवशक्यानागृहीतविशेषणन्यायाद्विशेष्यंना
भिधागच्छेदितिन्यायाच्च व्यक्तिशक्तौव्यभिचारात्तासामानंत्याच्चेतितत्रसिद्धांतितमिति

कारकविभक्त्यर्थनिरूपणप्रसंगात्षष्ठ्यर्थं निरूपयति मूले संबंध इति शेषे षष्ठीति सूत्रात्कारकप्रातिपदिकार्थभिन्नः स्वस्वामिभावादि
संबंधस्तत्र शेषपदार्थः तत्रान्यविभक्तीनां मते भेदेन धर्मिधर्मवाचकत्ववदेतस्यास्तथात्वमो माभूदित्याशयेनाह सा रे संबंधमात्रमि
ति पक्षद्वयेपीति शेषः स च क्वचित्संबंधत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः क्वचिच्च विशेषरूपेणैव तत्र सामान्यरूपेण मातुः स्मरतीत्यादौ
विशेषरूपेण विवक्षायास्तत्तद्विषयेतत्तद्विभक्तीनां प्रसरात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ तु विशेषरूपेणैव अनेकसंबंधसत्त्वेपि संबंधवि
शेषविवक्षया नेदं चैत्रस्येति प्रयोगात् संबंधश्च सर्वत्र क्रियाकारकभावमूल एव षष्ठी शेष इति सूत्रे राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा पुरु

शेषे षष्ठीति सूत्रात्तस्याः संबंधमात्रं वाच्यम् कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेवेत्यलम् सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्य इति सूत्रे शक्तिः
कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् एवं च देवदत्तस्य गोत्रा ब्राह्मणाय गेहाद्गां गायां हस्तेन मयाऽऽदीयते इत्यत्र देवदत्तसंबंधि
नीयागौ तद्भिन्नाश्रयकत्यागानुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठविभागजनको गंगाधिकरणको हस्तकरणको मदभिन्ना
श्रयो व्यापार इति बोधः यथायथमुक्तप्रकारेण॥ १९॥ यस्य दानीति संप्रत्यया द्राजाकर्तृपुरुषः संप्रदानं वृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षे

शाखेति लिंगविकम सिद्धा वृक्षः शाखाया अधिकरणं पदेन तत्संप्रदानमामचतुर्भिः प्रकारैर्न भवति क्रयणादपहरणाद्वा आया
परिवर्तनरूपाद्धि निमयादित्यनेन पश्चाच्छ्रूयमाणा क्रियातया पितृत्फलसंबंधानुमितकारणत्वादिशक्तेर्वस्तुतः सत्त्वादित्यर्थकेन
ग्रंथेण शेषपदार्थप्रसिद्धिमाशंक्य वनर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति शेषे क्रियाकारकसंबंधस्य वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वेपि तस्मिन्‍ि
त्स्य स्वस्वामिभावादेः संबंधत्वेन विवक्षणे तस्याविवक्षा नदा राजपदादेव मतुपुरुषस्तत्तद्विवक्षा नदा पुरुषपदादपि पुरुष

राजेति नचैकदेशभयत्रसेति नोक्तातिप्रसंगः तदुक्तं हरिणा द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपचर्य
तेइति परार्थत्वात् परं प्रतिगुणानां विशेषण त्वाद्विशेषणत्वेन विवक्षितस्य संबंधं विना विशेषणत्वासंभवेन संबंधो व्यक्तिरुच्यते
उद्भूततया प्रतीयतेइति तत्रैव षष्ठी विशेष्यस्य तु पदांतरासमभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वान्न विशेष्यतानियामक
संबंधाकांक्षा तत्र विशेषणे अभिधीयमानः षष्ठ्या प्रतीयमानः प्रधाने विशेष्येपि उपयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावाद्राजनिरूपित
विशेष्यतायाराजपदसन्निधाने प्रतीयमानायाउपकारको भवतीति तदर्थः कारकषष्ठ्यादिति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्रविहि
तषष्ठ्यादित्यर्थः शेषविहितषष्ठ्याः संबंधरूपधर्मवाचकतया षष्ठीत्वेनैतस्या अपि तद्वाचकत्वस्यन्याय्यत्वादिति भावः ननु क
र्तृकर्मादिकारकविहिततृतीयादीनां कथं कर्त्रादिधर्मवाचकत्वमत आह सप्तमीपंचम्याविति तथा च धर्मस्यापि कारकत्वस्य
भाष्यसंमत्वेन तासां तद्वाचकत्वे न दोष इति भावः दर्शनादिति तत्र हि द्रव्यं कारकमिति पक्षेऽद्य भुक्त्वायं द्व्यहे भोक्तेत्यादौ देवद
त्तरूपकर्तृकारकस्यैक्यात् मध्यव्यपदेशासंभवात् प्राप्तसप्तमीपंचम्योरुपपादनाय प्रवृत्तस्य क्रियामध्य इति द्रव्यमिति वार्त्तिकं
खंडनायोक्तम् नांतरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्यं च कारकमध्यमपि भवति तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धमिति
तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः तथा च देवदत्तादिरूपकर्तृद्रव्यस्यैक्येपि कालभेदभिन्नभुक्तिक्रियानुमितकारकपदार्थ
कर्तृत्वशक्त्योर्भेदात्तन्निमित्तमध्यव्यपदेशाबाधाद्यथोक्तेऽनुपपत्त्यभावात् क्रियामध्य इति वार्त्तिकं नारंभणीयमिति तद्भावः इ
दमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य तत्र संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षेणानभिहिताधिकारं सप्तम्यर्थ इत्योः कारकयोरन्यतराभि
धाने विभक्त्यभावप्रसंगः कृपासादस्त्वासितेशयनस्त्वासितेयदि प्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशंक्य

नचान्यतरेणाभिधानात् अनभिहिते विधानमित्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासे वानभ्यर्थे दूषणपरिहृत्य यदि साधनद्रव्यं स्यात्त
देकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न सम्भवत्यर्थशक्तिः साधनं तदा तस्याभेदादनभिहितत्वसंभवाद्भवत्युक्तपरिहार इत्य
भिप्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्गुण इत्याशंक्योक्तं किं पुनः साधनं न्याय्यं गुण इत्याह कथं ज्ञायते एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति क्व
देवदत्त इति स तस्मा आचष्टे असौ वृक्षे इति कतरस्मिन्नसौ यस्तिष्ठति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्यशब्देनाभिसंबध्यमानः कर्त्ता संपद्य
ते द्रव्ये साधने यत्कर्म कर्मैव स्याद्यत्करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेवेति कैयटेनापि यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैक
रूपत्वात्तन्निबन्धनाद्बाधितमन्यभिन्नाविभ्रुपत्वान्नानार्थक्रियाकरणं निबन्धनो घटेन जलमाहर घटं कुरु घटोऽस्तीति व्यपदेशो
न स्यादृश्यते चासौ तस्मान्नानाशक्तिभावर्गमः सिद्ध इति तद्विरुद्धमेव च शक्तिपक्षस्याकरसंमतनया द्वितीयादीनां कर्मत्वादी
। क्तिरितिवरेनामतमपि सम्यगेवेति भावः प्रातिपदिकार्थेति सूत्रविहितप्रथमायाय थायथप्रातिपदिकार्थो लिंगपरिमाण
चार्यः कर्माद्याधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र तत्र मात्रग्रहणं इद्धाते श्रूयमाणस्य तस्य प्रत्येकं इद्द्टकपदार्थेऽन्वयात्प्रातिपदिका
विषयिताप्रतियोगित्वम् उच्चैरित्याद्यर्थविषयितायास्तादृशोपस्थितित्वव्यापकत्वाच्च प्रथमोपपत्तिः एवं च सइत्यादौ तस्यादि
विषयितायाद्वयवृद्धिगादि विषयितायामपि तदुपस्थितित्वेनैयत्यव्यक्तमेव यद्यपि भिक्षं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे लिंगस्योप
स्थितिविषयत्वं दुर्घटं तथाप्यनुभवानुरोधेन शक्यार्थोपस्थिते प्राक् लिंगोद्बोधकसमवभानस्य नियमेन कल्पनाम स्यतस्त्वं
नोध्यम् एवं चालिंगा नियतलिंगाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणानि तदादि शक्यजन्योपस्थितौ पुंस्त्रिगादिभानस्याने

तत्राप्राप्तप्रथमाविधानाय लिंगग्रहणं सिंहो माणवक इत्यादौ साहश्याद्यधिकार्थस्य प्रतीतावप्यंतरंगत्वात्स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात्प्र
थमा सुलभैव तत्र प्रथमार्थे लिंगस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयो योग्यताबलादनुभवाच्च तथैव कार्य्यकारणभावकल्पनात् ए
वं द्रोणो व्रीहिरित्यादौ द्रोणपदात्परिमाणस्यापि आधिक्येन भानात्तत्र परिमाणग्रहणम् न च व्रीह्यादिपदसमभिव्याहारात्तद्भा
नेप्यंतरंगत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव सास्त्विति वाच्यम् तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसंबंधेनान्वयानुपपत्तेः प्रथमार्थस्य
तस्य तु भेदेनान्वये न किंचिद्बाधकमिति संप्रदायः नव्यास्तु प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च अत एव लिं
गग्रहणं चरितार्थम् अन्यथा स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रप्रामाण्यात्तस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः आश्र
यत्वं च वैज्ञानिकम् शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणेति अन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लाक्षणिक
त्वेपि न क्षतिः तटादिशब्दानां लिंगं वाच्यमेव विसर्गादयस्तद्द्योतकाः एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिंगालिंगप्रवृत्तिनिमित्त
काव्ययस्त्रीपुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमितरे लिंगमात्राद्याधिक्यस्य द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन
परिमाणमपि लिंगवद्विशेष्यान्वय्यर्थः एवं च लिंगवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणं वीरः पुरुष इत्यादौ पुरुषादिप
दसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानेपि तत्समभिव्याहारात्पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात्सेत्याहुः संबोधने चेति
विहितप्रथमायास्तु संबोधनमर्थः प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्येन भानात्पूर्वसूत्राविषयत्वात्सूत्रारंभः तच्चाभिमुखी
भवनानुकूलो व्यापारः क्रियान्वय्येवेति प्रतिपादितं प्राक् यथायथं विभक्त्यर्था इत्यत्रत्यं यथायथपदं व्याचष्टे उक्तप्रकारे
णेति यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्था तस्याः सोर्थो वसेयः तथैवोक्तं प्राक् द्वितीयातृतीयासप्तमीनामित्यादिनेति भावः ॥ ९ ॥

अत्रेति सुपाकर्मादिवाचकत्वइत्यर्थः नैयायिकास्त्वतीति प्राचीनास्त्वतीत्यर्थ, यथातन्मतं तथास्यात शक्तिनिरूपणावसरे प्रति पादितम् ननु सुपाकर्मादयोप्यर्थाइति भाष्यात्सिद्धानां तु तेषां कर्मादौ शक्तिः विषयत्वादौ लक्षणायां तु किं बाधकं क्रियाजन्यफ लशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वबाधमवतस्त्र सरादतउत्तराई प्रदर्शित नियमबाधकत्वेनोपदर्शयिष्यन्नाशयं प्रकाशयन्स्वयं भा वइत्यादि स्वौजसमौडित्यत्र कारकविभक्त्यादौ द्वितीयायाउपादानाद्वार्तिकेपि नदर्थकर्मणः प्राप्तिर्देशः कर्मादीत्यादिना

अत्रमानमुपदर्शयन् घटजानातीत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति वह्नाकुलं वदतो नैयायिकान् प्रत्याह सुपां कर्मेतीति अयंभाव, सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति वा र्तिकतज्ज्ञाप्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभ. तथाहि स्वौजसमौट् कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोर्द्विवचनै कवचने इत्यादे॰लसति पूतसम्बितान्येकवचनद्विवचनेत्यादेरेकवाक्यतया कर्मादे लत्संख्याया श्च वाच्यता लः भ्यते तथा तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते॥ ॥कारकान्तरसंग्रहः अपिनाशक्ति कारकमिति पक्षोक्तकर्मत्वादिशक्तीनां स मुच्चयः तथातिङामिति तद्तिङामपि संख्या कर्माद्यर्थ इत्यर्थः तत्र सुप्तिङ् प्रकृतेषु अर्थेष्वित्यर्थ. तद्भाष्येति लोकाः देवबहुत्वादिषु द्वन्द्वचनादिभविष्यति किमर्थं बहुषु वहुवचनमित्यादि सूत्रमित्याक्षेपे सुप्तिङामविशेषेण विधानाद्दृष्ट विप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनमिति समाधाय नियमाकारप्रदर्शकमिदं लोकवार्तिकम् अ साप्रकृताप्यानपेक्ष्य निय [illegible]

नियमाकारमाह द्वितीयाकर्मण्येवेति प्रकृताभिप्रायं उभयथापीति विभक्त्यपेक्षयाऽर्थापेक्षया चेत्यर्थः विभक्तिनियमोपि द्विधा अर्थविशेषापेक्षस्तत्सामान्यापेक्षश्च तत्राद्यः कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ कर्मादि॰ योग्येपि तद्रहितप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा न कर्मादौ संख्याद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेकवचनादि न द्विवचनादीत्या॰

द्वितीयाकर्मण्येव तृतीया करण एवइत्येवमादिः शास्त्रनियमः कर्मणि द्वितीयेव करणे तृतीयै वेत्येवमर्थनियमश्च उभयथापि सिद्धनियमविरुद्धलक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति यात्रेकर्मणि नानृतं वदेदिति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणापि विभक्तावप्रयोजिकैव अत एव विभक्तौ न लक्षणेत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहार इति दिक् १४ ॥ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे सुबर्थनिर्णयः ॥ ॥ ॥

॥कारकः द्वितीयस्तु प्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीयाकर्मण्येवेत्याकारकः अर्थनियमस्तु कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयेव कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकाद् द्वितीयैवेत्याकारक इति बोध्यं सिद्धेत्यस्यैकवाक्यताबलेनेत्यादिः तथा च विषयत्वस्य निरुक्तकर्मत्वानात्मकत्वेन तत्र द्वितीयादेः शास्त्रेण विधानात्तदर्थतात्पर्येण तदुच्चारणस्यानृतत्वादित्यर्थः अत एवेति विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ननु व्याकर॰

ल

णस्य शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरप्रतिपादकत्वेन यत्र मुख्यार्थबाधप्रतिसंधानादित्य शक्यसंबंधिनि लक्षणास्वीकारे बाधका-
भाव. घटं जानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य द्वितीयायाः शक्तिं विनानुपपन्नत्वेन लक्षणाकल्पक-
त्वाच्च विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्त्वेकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येतत्परोऽत एव नव्यन्यायानुयायिसनवैयर्थ्ये सुपां क-
र्मादयोप्यर्था इत्यत्र कर्मादिपदस्य गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वपरतयाप्युपपत्तेर्नेन विरोधोपीत्यत आह दिगिति तदर्थस्तु मु-
ख्यार्थमादाय शास्त्रचारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाभाव. न च घटं जानातीति प्रसिद्धप्रयोगानुरोधे पि तद्व्यापारकस्य नाव श्यि
केति वाच्यम् ज्ञानविषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थकतया मुख्यकर्मतयैवास्मन्मते प्रयोगोपपत्तिसंभवात् स्वा-
नुभवैकगम्ये र्थे लक्षणाभ्युपगमेऽर्थनिर्देशस्यैवापर्याप्तेश्चेत्यादि. अत्र वदंति शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्यादी-
नां मुख्याकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्त्तरि च प्रत्ययानुपपत्तिरेव वार्यते संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारार्थक-
ताया सर्वसम्मततयातस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोपि कर्त्तरि कर्मणि च लकाराद्यनुपपत्तिरतो गौणेपि शास्त्रविष-
यतावश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीना विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुतावस्तुतस्तु शक्तिः कारकमिति पक्षस्य तं
न्मतेऽनिष्टसुसुव्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्याधेयत्वबोधकत्वेपि न क्षति तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धा-
त्वर्थपरताया प्रागुपपादितत्वात्तन्मतेप्युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयतामाश्रयासंभवादित्यलम् २२ ॥ ॐ ॥ ॥ इ-
ति श्रीभूषणसारदर्पणे सुबर्थनिर्णय ॥

यथा नामार्थमिति जातिरिति नन्वन्यपदार्थासाधारणो धर्म इत्यर्थः तेनाभावत्वाकाशत्वादीनां
क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह नामार्थमिति जातिरिति नतन्यपदार्थसाधारणो धर्म इत्यर्थः जातेः पदार्थत्वे मानं तु जात्याख्यायामेक
नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेपि न क्षतिः एतस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः जातेः पदार्थत्वे मानंतु जात्याख्यायामेक आकृतिं वाजप्यायनइ
स्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रं सवर्णेणुग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धमिति वार्त्तिकम् आकृतिं वाजप्यायनइ
तिसरूपसूत्रस्थं भाष्यं च युक्तिमप्याह लाघवेनेति एकाश्रयकशक्तेरेकस्या एव संभवादिति भावः ननु शक्तिग्राहकशिरोमणि
नाव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात्कथं जातौ तत्सिद्धिरत आह अनेकव्यक्तीनामिति पूर्वव्यवहारेण व्यक्तौ शक्तिग्र
हेप्यानंत्याज्ञावतीषु शक्तिग्रहासंभवात्तदाश्रयभेदभिन्ननानाशक्तिकल्पने गौरवात्स्वाज्ञातावेव निर्दुष्यते इत्यर्थः ए

नामार्थमाह एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पंचकं तथा नामार्थ इति सर्वेमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः २५ एकं जातिः
लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ॥ एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिवि

षयकशाब्दबोधाभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिवि
षयबोधे हेतुतायाआवश्यकत्वे तथैकविषयकज्ञानादपरव्यक्तिबोधानुदयापत्त्या सकलव्यक्तिभानार्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिक
ल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव शक्तिकल्पनौचिता यद्यपि गौर्गोपदवाच्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोपि तथापि स
विशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायेन जातावेव सतां परिच्छिन्नत्ति यद्वा जातिविशेष्यके
एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातिशक्तिवादे एवमेवाभिलापात् व्यक्तिभानस्य त्वग्रे उपपादयिष्यमाणत्वान्नतदनुपपत्तिरि

विनिगमनेति एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थ तथाचेयमक्ति शक्यानजातिरस्त्वेवमत्येकव्यक्तिग्रहे विनिगमकाभावः पूर्वत्रतुव्यक्तिः
समुदायस्येवकोटितया गौरवज्ञानस्येवबाधकस्य विनिगमकत्वान्न तद्भावइतिभावः तत्पक्षे पि गौरवस्येवबाधकमित्याह एव
हीत्यादि ननुउक्तविनिगमनाविरहेणसर्वास्वपिव्यक्तिषुशक्तिसिद्धावश्यकव्यक्तेरभावेनतद्ज्ञानायव्यक्तिरत्तिकल्पनेति व्य
क्तिवादपक्षोनिर्दुष्टोतत्र्आह किंचैवमिति यद्वा ननुगोत्वादिजात्यनुगतीकृतयावद्व्यक्तिषुशक्तिस्वीकारान्नानन्त्यादिदोषोऽतः

न्तव्यक्तीनामपिप्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः एवंहिएकस्यामेवव्यक्तौशक्त्यभ्युपगमे
व्यक्त्यन्तरेलक्षणायास्वसमवेताश्रयत्वंससर्गइतिगौरवम् जात्यातुसहाश्रयत्वमेवसंसर्गइति
लाघवम् किंचैवंविशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्यनागृहितविशेषणन्यायाज्जातिरेववाच्येतियुक्तम्॥

आह किंचैवमिति एवविशिष्टेशक्त्यभ्युपगमे नागृहीतेति नागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीतिन्यायशरीर विशे
षणाविषयबुद्धिर्विशेष्यनावगाहतइतिनदर्थ. विशेष्यविषयकत्वस्यविशेषणविषयकत्वनियतत्वमितियावत् तथाचविशि
ष्टशक्तिवादेविशिष्टशक्तिग्रहस्यविशेषविषयकत्वावश्यकतयातदुभयविषयकत्वस्यपदार्थोपस्थित्यादिकारणतावच्छेद
कत्वकल्पनापेक्षयाविशेषणविषयकत्वमात्रस्येवतदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवादुचितेतिजातावेवशक्तिः सिद्ध्यतीतिभाव

नन्वेवं गां दद्याद्ब्रीहीनवहंतीत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिर्ज्ञातेस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेदत्र केचित् जात्याक्षि-
प्तव्यक्तावेव दानादिकर्मत्वान्वय इति तन्न प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासंभवात् तदुक्तं गम्यमानस्य चार्थ-
स्यनैव दृष्टं विशेषणम् शब्दांतरे विभक्त्या वा धूमोयं ज्वलतीति वदिति किंचायमाक्षेपोर्थापत्तिः समानसंवित्संवेद्यत्वं वा नाद्यः
अनुपपत्तिमंतरेणापि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधात् नांत्यः जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिष्टविषयकबोधहेतुत्वाभ्युप-
गमेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयताने यत्यरूपो वाच्योन्यस्यासंभवात् स च गोत्वमस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टाप्रत्ययाद्व्यभिचार
त इत्युक्तानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह व्यक्तिबोधस्त्विति लक्षणयेति स्वशक्यगोत्वाश्रयत्वसंबंधरूपलक्षणयेत्यर्थः तथा

व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवं च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोप्युपपद्यत इति दिक्

च पदवृत्तिजन्योपस्थितेरेव शब्दबोधहेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां तावद्दानादिकर्मत्वान्वयानुप-
पत्तिरिति भावः एवं चेति लक्षणाभ्युपगमे चेत्यर्थः तत्र लक्षितव्यक्तौ उपपद्यत इति अन्यथा प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः सनोपप-
द्येतेति भावः ननु व्यक्तिलक्षणाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धांतभंगः गौरस्तीति वाक्यादनुभूयमानव्यक्तिबोधानु-
पपत्तिश्च लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादत आह दिगिति तदर्थस्तु सति तात्पर्ये गंगायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र वृत्तिद्वय-
स्य सर्वैरेवाभ्युपगमात्तादृशन्यायो युगपद्वृत्तिस्तात्पर्याविषये लक्षणा च नेत्येवंपर इति न तद्विरोधः तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वा-

च्चनव्यक्तिलक्षणानुपपत्तिः नद्विशेषाभ्युपगमेतु जातिव्यक्त्योरभेदपक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थान्वयउपपाद्यः तदुक्तं तेनतत्त्वसि
तव्यक्ते क्रियासंबंधचोदनात् जातिव्यक्त्योरभेदोवावाक्यार्थेषुव्यवस्थितइति वस्तुतस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्यजातिविशि
ष्टव्यक्तिशाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनान्नव्यक्तिभानानुपपत्तिर्नोप्यशक्यभानापत्तिस्तस्यतद्विशिष्ट्याभावादितिजातिशक्तिवादनि
ष्कर्षं वक्ष्यतेचाधिकमुपरिष्टात् अन्येतुजातिशक्तिवादमित्यमुपपादयामासुः मास्तुव्यक्तेर्भानम् आनयनादिक्रियाकेव
लायाजातावसंभवतिव्यक्तिसाहित्येननिष्पाद्यते समाहारे पाणिपादसाहित्येनवादनक्रियावत् तदुक्तं तद्धितार्थेतिसूत्रेभा
ष्ये आकृतावालभनादीनासंभवोनास्तीतिकृत्वातत्सहचरितेद्रव्येभविष्यति यथाग्निरानीयतामित्युक्तेकेवलस्याग्नेरान
यनासंभवाच्चोदितमपिपात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनयत्पात्रस्थस्यतथाकृतावालभनादीनिचोद्यमानानिसामर्थ्या
त्साहचर्याद्द्रव्यमभिनिविशन्तेसर्वएवाकृतेयोगोनर्भावितद्रव्यायाइतिद्रव्यद्वारकः सबंधः संपद्यतइति साहचर्यसंबंधः
सरूपसूत्रेभाष्येपिस्फुटोयमर्थः हरिरप्याह व्यक्तौकार्याणिसंसृष्टाजातिस्तुप्रतिपद्यतेइति गोत्वादिपदानान्तुगोत्वादिधर्मिर
तिधर्मएवशक्तिरितिनतत्रगोविशेष्यकोबोधः जातेराश्रयावियोगेपिकेवलायास्तस्याःशब्दवाच्यत्वनानुपपन्नम् जलादौदृ
श्यमानस्यमुखस्यस्वस्थानावियोगेपि मुखादिपदबोध्यवत् शक्यतावच्छेदकतातुजातिगतधर्मस्यैवेति इदमपिमतंजा
त्याव्यक्त्याक्षेपेपर्यवस्यति तच्च नचापदार्थेप्रत्ययान्वयइतिदूषणग्रस्तं विनापिसंकेतविषयतांसामान्येनसंबंधनियमा
दर्थाध्याहारन्यायेनोपस्थिताव्यक्तिःपुनर्जातिर्विशिनष्टि रूपादिमानाविषयाणांचक्षुरादीनाचाक्षुषयामीतिप्रतीत्याविषयीक

शक्यसंबंधरूपायालक्षणायाएकस्यालक्ष्यलक्षणावच्छेदकयोरसंभवेपिलक्ष्यार्थप्रतीतौलक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छक्य तावच्छेदकेशक्त्यभावेपितादृशकार्यकारणभावबलादेवगोत्वादिभाननिर्वाहेकृतं तत्रशक्तिकल्पनयेत्याशयेनैकपदम न्यथाव्याचष्टे यद्वेति व्यक्तिरेवेत्येवेनजातिः ननुसवर्णेणग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्तूक्तः पक्षः व्यक्तिपदार्थइत्यत्रतु किं मानमतआह केवलव्यक्तीति एकशेषस्यचेति जातिपक्षेएकेनैवशब्देनद्वयोर्बहूनांवाप्रत्यायनसंभवात्तदनर्थकं सद्व्य क्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः अणग्रहणस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यानात्सरूपसूत्रस्यचशास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याकरेव्य

यद्वा केवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्षएवाणग्रहणस्यैकशेषस्यचारंभेणतस्यापिशास्त्रसिद्धत्वात्
युक्तंचैतद्व्यवहारेणव्यक्तावेवतद्ग्रहणात्संबंधितावच्छेदकस्यजातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेतिनगौरवमपि ॥

वस्थापनात्कथमुक्तार्थेनयोः प्रामाण्यमतआह युक्तंचैतदिति सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः अपिनाद्रव्याभिधानंव्याडिरि तिसरूपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यंसमुच्चीयते युक्तिमेवाह व्यवहारेणेति एतत्तत्त्वंशक्तिवादेवक्ष्यते एतत्कल्पेपूर्वोक्त शक्यानंतदोषंसमुद्धरति संबंधितावच्छेदकस्येति शक्तिग्रहेधर्मितावच्छेदकस्येत्यर्थः संबंधितावच्छेदकपद स्यलिंगसर्वनामनपुंसकत्वादुद्देश्यसमर्पकत्वाद्वा नतत्त्वानुपपत्तिः तथाचसंबंधितावच्छेदकजात्यनुगतीकृत नानाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छिन्नायाएकस्याएवशक्तेरुपगमान्नतन्नानात्वप्रयुक्तगौरवमितिभावः

तदेव घटत्वादेव वाच्यं शक्य

एवमेवेति विशिष्टशक्तिस्वीकारे इत्यर्थः घटत्वादेर्घटादिनिष्ठशक्यतावच्छेदकताभ्युपगमइतियावत् तदेव घटत्वादेव वाच्यं शक्य
मित्यर्थः शक्यत्वे हेतूपन्यसनन्यायादिति अकारणत्वेपीति दण्डत्वादीनामन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वेपीत्यर्थः दण्डत्वादीनां प्रवाहशक्यः संबंधि
तयानक्ष्यत्वेपि च तत्र तन्निष्ठावच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसंबंधात्मिका या विषयिताविशेषात्मिका या वाऽवच्छेदकतायाअभ्युपगम
वदशक्यस्यापि घटत्वादेस्तादृशशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात् शक्यत्वे सति शक्यविशेषणतापन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति

नचैव घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वात् यथा च नागृहीतविशेषणन्यायात्तदेव वाच्य
मस्त्विति शक्यम् अकारणत्वेपि कारणतावच्छेदकत्ववत्तथात्वापि संभवात् उक्तं च आनंत्येपि हि
भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति ॥ ॥ ८ ॥ ॥

ना

नियमेमानाभावादिति भावः उक्तेर्थे सम्मतिमाह तदुक्तमिति आनन्त्येपीति भावानां व्यक्तीनामानन्त्यात् परिच्छेद्यत्वे पि एकं अनुगत
जात्यादिधर्मं उपलक्षणं अशक्यत्वेपि शक्यव्यावर्तकम् कृत्वा अभ्युपगम्य शक्यतावच्छेदकतयाभ्युपेत्येति यावत् शब्दो
गवाद्यात्मकः सुग्राह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासंबंधः नचेति शक्तिग्रहविषयव्यक्तिबोधयिष्यतीति तदर्थं गोत्वादेः सामान्यलक्ष
णया सर्वास्वेव व्यक्तिषु शक्तत्यवधारणादिति भावः अधिकमग्रेवक्ष्यते॥

व्यक्तिरेवात्रद्रव्यपदेनव्यवह्रियते सर्वनामपरामर्श्ययोग्यत्वात् उक्तंच वस्तूपलक्षणंयत्रसर्वनामप्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोर्थोभेद्यत्वेन विवक्षितइति स्वभावादेवबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्मावच्छिन्नबोधकंसर्वनामयस्मिन्धर्मिणिनादृशधर्मंप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रयुज्यते इदंतदितिपरामर्श्ययोग्यमितियावत् द्रव्यपदेनव्यवह्रियतइत्यर्थः भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यादितुलक्षणांतरपरम् एतत्पक्षेतुजात्यादेरपिविशेष्यत्वविवक्षायांद्रव्यत्वमिष्टमेव तिङंतार्थक्रियायाः किमादिभिः परामर्शोस्तोकाद्यर्थेनिरूपितविशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमस्त्येव विप्रतिषिद्धमित्यादौच सामर्थ्यांतरांतरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् चादयोऽसत्त्वइत्यत्रप्रथमकल्पोक्तद्रव्यस्यैवपर्युदासोबोध्यः शक्यतावच्छेदकत्वंचशक्यनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतयाभासमानत्वम् घ

वस्तुतोनह्याकृतिपदार्थस्यद्रव्यंनपदार्थइतिभाष्याद्धि शिष्टंवाच्यम् ॥ ऽऽटादिपदेशक्तिग्रहेचघटत्वादेरेवतत्त्वंनपृथिवीत्वादेरितिनतेभ्यः पृथिवीत्वादिबोधः आकाशशब्दस्यशब्दाश्रयत्वेशक्त्यभावेपिनतत्तद्रूपेणैवबोधः नहिशिष्टशक्तिग्रहस्यतद्बोधहेतुत्वात् यद्वाकाशत्वमखंडोपाधिः वृद्धिसूत्रोक्तरीत्यातत्पदंवाकाशशब्दशक्यतावच्छेदकमितिनाकाशः शब्दाश्रयइतिप्रयोगानुपपत्तिरितिद्रव्यवादनिष्कर्षः ननूक्तपक्षद्वयमपिनविचारसहं तथाहिजातिशक्तिवादेगोत्वादिपदात्तद्विशिष्टबोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्यतद्विशिष्टबोधौपयिकस्यसत्त्वात् नचनिर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहोगोत्वविशिष्टबोधहेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहश्चगोत्वत्वेनतदुपस्थितौ शाब्दबोधेचहेतुरितिवाच्यम् गोत्वंनगोपदशक्यमितिगोत्वत्वधर्मितावच्छेदकबाधग्रहकालेनिर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवेनगोत्वविशिष्टबोधापत्त्यागोत्वत्वधर्मितावच्छेदकश

गोपदं गौरित्याकारकशक्तिसंबंधेन गोत्वप्रकारकगोपदत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानम् गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नोक्तबाधकाले
शाब्दबोधापत्तिरिति विभाव्यते तथापि कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकसंबंधेन व्यवस्थानुपपत्तिः गोत्ववि
षयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् मन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तेन संबंधेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्यैव
मितरसंबंधेन तादृशविशिष्टविषयबोधे तेन संबंधेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुतया न नियमोपपत्तिः गोपदं गौरित्याकारक
शक्तिग्रहाच्छाब्दबोधानुभवाच्च गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्तिरित्यपि न प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधानात् गवेतरासमवेत
त्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्य गोः शक्यत्वाभ्युपगमे लाघवमूलकारकतिवाद समूलशैथिल्यापत्तेश्च व्यक्तिमात्रेऽपि पदमात्र
स्यैव व्यक्तिबोधकत्वाविशेषत्वात् गौर्घटो नील इत्यादीनां सहप्रयोगानुपपत्तिः किञ्च वृत्तिपक्षस्यान्यतरे संबंधप्रवेशे पदमहत्त्विप
केसंबंधेन गृहीतस्यापि वृत्तिदर्शने स्मरणापत्त्यानत्र शक्तिविषयकसंबंधग्रहस्य तदुपस्थितिनियामकत्वस्यावश्यकतया
कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपस्थितिः सामान्यलक्षणत्वापातरमणीयैवेत्यभिप्रायवानाह वस्तुतस्त्विति विशि
ष्टमिति जातिविशिष्टा व्यक्तिर्व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वेत्यर्थः यद्यप्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदा
र्थ इत्युभयोरुभयपदार्थ इति भाष्यादिशाकलितयोरेवाकृतिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते तथापि कस्यचित्किंचिद्गुणभू
तं किंचित्प्रधानमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया तत एव विशिष्टे शक्यव्यवधारणात्तथोपादानमविरुद्धम् अन्यथान्तरीयोपादाने कः
कारणतयोरिव विशेष्यविशेषणभावानापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गौर्घटो गोत्वव्यक्तिश्चेति समूहालम्बनबोधापत्तेः शक्तिज्ञानप
दार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमात् एवमेवायमप्रयोगरूपाकृतौ तथा च सूत्रितं गौतमेन जात्याकृतिव्य

स्वारसिकतयेतिशेषः जातेः कदाचित्प्राधान्येन भानंतु तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति तदाशयः जातेः प्राधान्येपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्वि
वचनाद्युपपत्तिर्बोध्या तदुक्तं कैयटेन यथा भवतद्रूत्यादौ क्रियाप्राधान्येपि साधनकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसं
ख्याकृतद्रव्यदोष इति द्रव्यप्राधान्येपि क्वचिज्जातिसंख्यामादाय वचनं ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ यथा जातेः प्राधान्ये च निरवच्छि
न्नाया एव व्यक्तेः प्रकारताविशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमो नहि प्रकारीभूतमेवानुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः व
स्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याननुभवेनोक्तकल्पासंभवात् अत एव तथैव व्याख्या
तं जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यंशे भानायोगात् गोत्वस्यान्वयि
तावच्छेदकरूपेणानुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाद्यन्वयासंभवाच्च संपन्नो व्रीहिरित्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसं
बंधेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावेवैकत्वान्वयः उक्तस्थले एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि नव्रीहिष्वन्वीयंत इति नसत् सजातीय
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वस्यैवैकवचनार्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् संख्यारूपैकत्व
स्य द्रव्यमात्रसाधारण्येनार्थत एवलाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनार्थत्वाभावाच्च अत एव पशुना यजेतेत्यत्र तादृशैकत्वस्यै
कवचनेन विवक्षितत्वान्नानेकपशुकरणकयागाद्दृष्टसिद्धिः समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थताव
च्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणाच्च नात्र घटोस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः एतद्देशावृ
मानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधो न तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धिसंभवात् एवं च व्यक्तिविशेष्यकबो
धाभ्युपगमेप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकशक्तिग्रहमंतरेणासंभवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्ति

अन्येतु उभयोरप्यपदार्थः इति भाष्याज्जातौ व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः परंतु व्यक्तिशाब्दबोधेपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञान
स्यैव हेतुता व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते अशक्यस्यापि शाब्दे भानाभ्युपगमे गवादिपदाद् शक्यगवादि
व्यक्तेरिवाशक्यघटादीनामपि भानापत्त्या व्यक्तिशक्तिरावश्यकी अयमेव कुब्जशक्तिवाद इति व्यवह्रियते शाब्दबोधकारणताव
च्छेदककोटौ व्यक्तिविषयकत्वस्यानिवेशात् तथा च गोत्वप्रकारकगोविषयकशाब्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्या
कारकशक्तिज्ञानकारणं न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकम् गोत्ववतीत्यादौ तादृशगोत्वप्रकारकश
क्तिज्ञानाभावान्न गोत्वविशिष्टबोधप्रसंग इत्याहुः तदप्यापातमनोरमम् गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्ति
ग्रहे कारणतावच्छेदककोटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात् ननु मास्तु तद्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटौ निवेशः गोपद
शक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषयतायाः कारणता
वच्छेदककोटावनिवेशेन लाघवात् देशान्तरस्थव्यक्तिविशेष्यकबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासं
भवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्य्यकारणभावोपगमादिति चेन्नैवम् व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे
व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः नच तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभव व्यक्तौ शक्त्यभावेन तादृश
शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम् शक्तेर्हि न स्वरूपसती शाब्दबोधहेतुरपभ्रंशादपि बोधोदयादगृहीतशक्तिकाच्छाब्दबो
धापत्तेश्च किंतु ज्ञाता तथा च पदे यो शक्तिज्ञानहेतुस्तदेव शक्यमिति जातिवद्व्यक्तिरपि शक्यैव एवं तद्वैशिष्ट्यमपि तथा अन्
यथा व्यक्ताविव शक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञाने जातेरप्रकारत्वात् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबुद्धीनां कार्य्यकारण

भावादितिजातावपिशक्तिरुच्छिद्येत नचयद्विषयकत्वेनशक्तिज्ञानंकारणं तदवश्यंशक्यमिति नियमाज्जातौशक्तिः सेत्स्य-
तीतिवाच्यम् तर्हिव्यक्तिविषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्यहेतुतयाव्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् उक्तेर्थेभाष्योपन्यसनं
तुकस्यचित्किंचित्प्रधानभूतंकिंचिद्गुणभूतमित्युपसंहारभाष्यानालोचनमूलकमेवेत्यास्तांतावत्॥८॥ ॥नन्वेवमे
कमितिपक्षस्यनिरालंबनापत्तिरतआह एकमित्यस्यचेति बोधकत्वंशक्तिरितिमतेबोधकत्वज्ञानविषयबोधांशेप्रकारित
याऽवच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थलाभात्तदाश्रयजातेरैक्यात् शब्दनिष्ठबोधकत्वस्यैवविनिगमनाविरहादर्थनिष्ठबोध्यत्वस्यापि
शक्तित्वमितिमतेप्यस्मात्पदादेतदर्थबोधोभवत्वितिशक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दधीहेतुतायांप्रकारितयावच्छेदिकायाजातेरैक्या

एकमित्यस्यचायमभिप्रायःशक्तिज्ञानेचविषयतयावच्छेदिकाजातिरेव॥ ९ ॥

द्वातत्पक्षोपपत्तिरित्यर्थःतथाचतादृशप्रकारितावच्छेदकतारूपायाःशक्तेर्जातिमात्रनिष्ठतयाकृतिरेवपदार्थइतिपक्षःसमर्थि
तोभवति अवच्छेदकतायाःस्वरूपसंबंधरूपायाघटत्वाद्यात्मकत्वेप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावउपहितानुपहितभेदात्समर्थ
नीयःएवमेवैकंव्यक्तिरितिपक्षोपिसमर्थनीयःतादृशज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायांबोधांशेविशेष्यतयाव्यक्तेरवच्छेदक
त्वात्एतत्पक्षेचावच्छेद्यावच्छेदकभावस्यसामंजस्येनोपपत्तिर्गोत्वादिजात्यानुगमान्नतदानंत्यमपिशक्यतावच्छेदकप्रकारकव्य
क्तिबोधेव्यक्तिशक्तिग्रहस्यैतत्कल्पेहेतुतयाचलत्वादिनागवादिव्यक्तिबोधार्थेनत्प्रयोगस्याप्युपपत्तिश्चेतिबोध्यम्॥ ९ ॥

ननुघटोघटपदबोध्यइत्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपतोघटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिकजातित्वेनघटत्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तिस्तत्कार्य्य
कारणभाव
नावच्छेदकानन्तत्वादतआह तथाचेति घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधइति स्वरूपतस्तत्प्रकारकबोधइत्यर्थः शक्तिज्ञानकार्य्यतावच्छेदकानन्त्यंनत्वेनोक्तापत्ते
इति तथाचजातिमान्घटइतिबोधस्यघटत्वांशेजातित्वप्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वंनकल्पनीयमि
रसंभवाद्घटत्वांशेजातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिंप्रतितुतदंशेजातित्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वंनकल्पनीयमिति तथा
तिभावः ननुतदंशेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमाजग्रस्ततयाकथंकार्य्यतावच्छेदकत्वमतआह प्रपंचितमिति तथा
चनिरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिंप्रतिनिरवच्छिन्नप्रकारताक तच्छक्तिज्ञानस्यसावच्छिन्नप्रकारताकतद्विशि
तथाचघटत्वविशिष्टबोधेघटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेनहेतुतेतिकार्यकारणभावइत्यादिप्रपं
चितंभूषणे तदेतदभिप्रेत्याह द्विकमिति जातिव्यक्तीइत्यर्थः पूर्वपक्षाद्विरोधपरिहारःपूर्ववत्॥ २१ ॥ बुद्धिंप्रतिसा

विशेष्यम

वच्छिन्नतत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनान्नोक्तापत्तिरितितत्रोक्तमित्यर्थः तदभिप्रेत्येति उक्तरीत्याविशिष्टस्यश
क्यत्वमुपगम्येत्यर्थः जातिव्यक्तीइति विशेषणभावापन्नेतेइत्यर्थः पूर्वपक्षादिति एकमितिपक्षादित्यर्थः तत्पक्षेहिशा
द्दज्ञानकारणतायांबोधांशेप्रकारितयावच्छेदकत्वशक्तिरितिजातिरेवशक्याविशेष्यितयावच्छेदकत्वमितिमतेकेवलव्यक्ति
रेवशक्येतिसिद्धांतितमत्रतुविषयितात्वेनप्रकारिताविशेष्यितेअनुगमय्यतत्रविषयितयावच्छेदकत्वमशक्तिरित्युपगमाद्द्वयो
रपिनामार्थत्वसिद्धिरितिनतयोःपरस्परविरोधशंकेतिभावः एतेषांमतानामाकररूपत्वेपिव्यक्तिःपदार्थइतिपक्षएवश्रेयस्क

लिंगानीति लिंगत्वंचप्राकृतगुणवतो धर्मविशेषः तद्विशेषश्च नपुंसकत्वादीत्याशयेनाह सत्त्वेति साम्यावस्थेति उपचयापचयरा
हित्येनावस्थानमित्यर्थः उपचयो वृद्धिः अपचयस्तन्न्यूनत्वम् तत्तच्छब्दनिष्ठमिति जातिगुणक्रियादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठं तत्तत्
च्छब्दवाच्यंचेति स्वाश्रयशब्दवाच्यंचेत्यर्थः पुल्लिंगः शब्द इति व्यवहार तस्माच्छसो नः स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति
भावः तमेवेति समानानुपूर्वीकत्वेप्युपचयाद्यवस्थारूपंपरस्परसमानाधिकरणंलिंगमादायैवेत्यर्थः भिद्यंते इति पुंस्त्वादिलिंग
केतरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्या भवंतीत्यर्थः ननु लिंगस्योक्तावस्थारूपत्वेनासांपरस्परविरुद्धानामेकत्रावस्थानासंभवेन
केषुचिच्छब्देष्वनेकलिंगकत्वव्यवहारः किंनिबंधनोऽत आह केषांचिदिति तटादिशब्दानामित्यर्थः वस्तुतस्तेषांविरुद्धत्वेपि

त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानांसाम्यावस्था नपुंसकत्वम् आधिक्यंपुंस्त्वं अपचयः
स्त्रीत्वं तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तद्वाच्यंच तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटादिशब्दाः भिद्यंते केषांचिदनेकलिंगत्वव्यवहार
स्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात्॥ १ ॥

शब्दानांसमानानुपूर्वीकत्वनिबंधनाभेदाध्यासादनेकलिंगकत्वव्य
वहारोपपत्तिरित्यर्थः अर्थनिष्ठंस्तनकेशवतीनारीलोमशः पुरुषः स्मृतः इत्यादिस्मृतिलक्षितंलिंगंतु नात्राश्रयितुंशक्यम् दा
रानित्यादौ शास्त्रकृतर्थे तदभावेन तत्त्वाद्यनापत्तेः तथाच भाष्यम् एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिंगान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति एक
स्मिन्नर्थे पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति लिंगनानात्वदर्शनात् कुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजनेपि लिंगभेददर्शनाच्चान्यदेवशा

एवचेति पारिभाषिकनिष्ठलिंगस्यव्यवहारौपयिकत्वे चेत्यर्थः व्यवहारइति अर्थनिष्ठस्यतस्यतन्नियामकत्वे तुल्ली व्यक्तिर्वस्तु
पदार्थपदाभ्यानव्यक्तिविषयेनैवपुरुषादिरपिव्यक्त्यादिशब्दैःस्तनकेशादिरूपलौकिकलिंगस्यतद्वादावभावेननद्वाचकास्त्री
प्रत्ययापत्तिरितिभाव तटस्तटीति अर्थेलौकिकलिंगाभावेपिपरस्परासमानाधिकरणपारिभाषिकलिंगवत्वेन विभिन्नानां
तटादिशब्दानांतत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यतइत्यर्थः नतुशब्दनिष्ठोक्तलिंगस्यैवस्त्रीपुंसादिव्यवहारौपयिकत्वेनस्त्रीवाचकप
पशुशब्देपिसत्वात्पशुनायजेतेत्यत्रपशुस्त्रीकरणकयागादप्यदृष्टसिद्धिः स्यात्नद्व्यात्तलिंगस्यव्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगवत्त्वे
एवचपदार्थपदेपुंस्त्वमेव व्यक्तिपदेस्त्रीत्वमेव वस्तुपदेनपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायपदार्थइयव्यक्तिःइदव
त्वितिव्यवहारस्तटस्तटीतटमितिचोपपद्यते तच्चलिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतिइतिपश्वादिशब्दोक्तपशुः
स्त्रियानास्तीतिपशुनेत्यादिविधिर्नछाग्यादीनगत्वेनप्रयोजयतीतिविभावनीयम् नचव्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्य
वपश्वादिशब्दोक्तस्यापिसाधारण्यशक्यव्यक्तिशब्दस्यनित्यस्त्रीलिंगत्वेनतथासंभवेपिपशुशब्दस्यनित्यपुंल्लिंग
त्वेप्रमाणाभावात् पश्वानयापुंगुहाचरेत पश्वेनृभ्योयथागवेइत्यादिवेददर्शनाच्च॥ पुंसादिसाधारण्येनार्थपरिच्छेद
कत्वादत आह नचेति शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थ अर्थेति अर्थमपिपरिच्छिनत्तीत्यर्थः तदेवाह पश्वादिशब्दोक्तमिति लिंगमितिशेष
पदिस्त्रीपशुपर्यायगत्वेनविवक्षितोभविष्यत्तदाःस्त्रीविहितनाभावंविभक्त्यन्तेनप्रायोश्यन्तदंतपशुशब्दप्रयोगात्तुपुंपशुरे
वयागागमितिनिर्णीयतइत्यर्थः स्त्रीलिंगार्थकपशुशब्दाद्वाडोनास्त्रियामितिविहितनाभावस्यतृतीयैकवचनेऽसंभवेनतदं
तपशुशब्दप्रयोगात्तदर्थस्यपुंस्त्वावगतेरितिभाव नहि व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिंगानादरेणप्रवृत्तिवत्पशुशब्दस्यतथाप्र

स्त्रीपुंसह नित्वं नित्यस्त्रीलिंगत्वेनेति स्त्रियां क्तिन्नित्यनुशासनादिति भावः ननु पशुना यजेतेति वैदिकप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे
मानं स्यादत आह पश्वेति तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वस्यापि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्यादिशब्दसाम्यमिति भावः ॥ ६ ॥ ॥
स्वोक्तेर्थे मीमांसकसंमतिमाह मीमांसायामिति वक्ष्यमाणास्वरसादाह वस्तुतस्त्विति ननु प्रत्ययानां नित्यपुंस्त्वे पश्वेत्यादिस्त्रीलिं
गप्रयोगानुपपत्तिरत आह वेदभाष्येपीति तथा च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्येव पशुशब्दोक्तलिंगस्यापि स्त्रीपुंससाधारण्यान्नेत।

मीमांसायां चतुर्थे पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नानेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादि
तत्वाच्च वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावेऽप्रत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वाद्वेदभाष्येऽपि जसादिषुच्छा
न्दसि वा वचनमिति नाभावाभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात् प्रकृते च्छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्याये
नैव निर्णयः मन्त्रवर्णे हि च्छागस्य वपाया मेदस इति श्रूयते तत्र च्छागस्येति च्छाग्यामसम्भावितमिति भवति ततः
पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितम्भूषणे चतुष्कम् सङ्ख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः पञ्चकम् कारकसहितं चतुष्कं

त्वार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि पुंपशोरेव यागांगत्वनिर्णयोऽत आह च्छागो वेति न्यायेनैवेत्येवकारेण लिंगस्यार्थपरि
च्छेदकस्य व्युदासः यथा सांसनौ मेषावित्यत्र न द्वितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिंगः पुल्लिंगो वेति संदेहे संदिग्धे वाक्यशेषादिति
न्यायेन न ह्यामदेव्य मिथुनमित्यर्थवादाद्द्वयोरेवैकशेषेण ग्रहणं तद्वन्मंत्रवर्णादत्र पुंपशोर्यागांगत्वनिर्णय इति भावः
तत्रेति मंत्रवर्ण इत्यर्थः असंभावितमिति च्छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्नित्यलिंगत्वाभावादिति भावः प्रपंचितमिति लौकिकलिंग
मेव नामार्थः तच्चावयवविशेषसंस्थानरूपम् दारानित्यादौ पुंस्त्वारोपेणैव तत्प्रयुक्तकार्यं रात्राह्नाहाः पुंसीत्यादिलिंगानुशास

केषांचित्समवस्थिताः अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिरित्यादि तत्रोक्तमिति पवेत्तु स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः
स्मृत एतयोरन्तरं यच्च तदभावेनपुंसकमितिस्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिंगस्यासार्वत्रिकत्वेन दारानित्यादौ नत्वानापत्त्या स्त्रियाः
मितिसूत्रेऽवश्यं कश्चित्स्वकृतातन्त्रास्त्रेपइत्यादिनासार्वत्रिकेगुणावस्थारूपपारिभाषिकलिंगस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनो भा
व्यकृताभ्युपगमेपि गुरुसंज्ञाविज्ञानान्नत्वादि शास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिंगस्याप्याश्रयणं पुमादिसंज्ञानां संख्यासंज्ञायाइ वाधिक
संग्रहार्थेप्रवृत्तत्वेपि मतसिद्धार्थनिरासार्थमप्रवृत्तेः अतएवाविर्भावतिरोभावस्थितिश्चेत्यप्यपायिन. धर्मो मूर्तिषु सर्वासु
लिगत्वेन व्यवस्थिताइत्यत्रापि नालोकिकलिंगमपि नासमुच्चितंवानहरि नत्र सतिसम्भवे सामानाधिकरण्यसंबंधेन लौकिकपुं
स्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिंगएवपुमादिशब्दानाशक्तिर्नकेवलशास्त्रीयेनापि लौकिकेऽसंभवेतुशास्त्रीय एव अतएव पशुनायजे
तेत्यादौ पशुत्स्त्रियाकृतेयागेवैगुण्यन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैवशब्देनप्रतिपादनादित्याहुः अथलिंगस्य श
क्तिग्रहविषयतायाअभावेनप्रातिपदिकार्थत्वाभावात्त्रिकमितिपक्षोऽनुपपन्न इतिचेन्न स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रसामा
ण्येनपुंल्लिंगादिविशिष्टोयघटोघटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमेनसामञ्जस्यात् शास्त्रनिष्ठमेव लिंगनत्वादिप्रव
त्तौनिमित्तमिति मतेशब्दार्थयोरभेदेलिंगस्यसाक्षादिनरथास्वाश्रयसाध्यत्वसंबंधेनार्थोशेप्रकारत्वाद्धर्मितावच्छेदकत्वेनधर्मिता
वच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन शक्तिग्रहविषयतायानियामकत्वस्यफलबलेनकल्पनात् वस्तुतस्तुपारिभाषिकलिंगमप्यर्थ
एव स्वीकर्तुमुचितम् पुंल्लिंगशब्द इत्यादौ पुंल्लिंगादिशब्दाअर्शआद्यजन्ताः आत्मनिसर्वस्याभ्यसत्वेनपरयानमापि स्त्या —
नादिसत्त्वादात्मास्त्रेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः स्त्यानतिरोभावोपचयइतियावत् उपचयापि [illegible]

लिंगादित्रयस्यनामार्थत्वंसाधयितुंशंकते नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामितिघटादिसमभिव्याहारेऽप्याटिपदात्स्त्रीत्वबोधाद्भावच्च तद्बोधादेवंरूपाभ्यामित्यर्थः एवमन्यत्राप्यूह्यं तथाचताभ्यांलिंगादेःप्रत्ययार्थत्वावधारणान्नलिंगादित्रिकस्यप्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः दधिपश्यतीत्यादावित्यादिनाऽयंयात्ययमापातीत्यादिपरिग्रहः बोधादितिकर्मत्वादिबोधादित्यर्थः तथाचव्यतिरेकव्यभिचारेणा॰ न्यलभ्यत्वाच्चतदर्थत्वाभावान्नामार्थत्वमेवतेषामावश्यकमितिभावः वक्ष्यमाणयुक्त्यासंख्याकारकयोःप्रत्ययार्थत्वेपिलिंग स्यप्रकृत्यर्थत्वमेवयुक्तमित्याशयेनाह लिंगेति अतएवेतिप्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्यवाचकत्वेयुक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः निर्बंधइ

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्ययस्यैवतद्वाच्यंततएवलिंगादीनामुपस्थितेःप्रकृतिवाच्यत्वेमानाभावाच्चेतिचेत्सत्यंप्रत्ययवर्जितेदधिपश्येत्यादौप्रत्ययमजानतोपिबोधात्प्रकृतेरेववाचकत्वंकल्प्यते लिंगानुशासनस्यप्रकृतेरेवदर्शनाच्चेति अतएवैषुपक्षेषुननिर्बंधः प्रत्ययस्यैववाचकतायायुक्तत्वात्॥ ॥

ति इदमेवमतंमुख्यमित्यभिनिवेशादित्यर्थःतदेवाह प्रत्ययस्यैवेतियुक्तत्वादिति अनंतानांशक्तत्वकल्पनापेक्षयाकतिपयस्वादीनामेवतत्कल्पनेलाघवादितिभावः केचित्तुटा बादिकंविनापिवागादिशब्देभ्यःस्त्रीत्वस्याव्युत्पत्तिपक्षेरामज्ञानादिशब्देभ्यःपुन्नपुंसकत्वयोर्बोधस्यसार्वजनीनानुभवसिद्धत्वा ल्लिंगत्वंप्रातिपदिकार्थमेव लुप्तविभक्तिस्मरणादपिबोधांगीकारेणसंख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यत्वेनैवउक्तंच स्वार्थोद्रव्यंच लिंगंचसंख्याकर्मादिरेवच अमीपंचैवनामार्थास्त्रयःकेषांचिदग्रिमाइति अग्रिमालिंगांताइत्याहुः नन्वेकवचनत्वादेरनुगत स्यदुर्वचतयाकथंतेनरूपेणस्वादीनामेकत्वादिवाचकत्वं तथाहिनतावदेकत्वादिवाचकत्वंनत् वाचकतायाःशक्तिरूपत्वेना

न्ताश्रयात् बोधकतारूपत्वे तु द्विवचनादीनामपि शक्तिभ्रमेणैकत्वादिबोधकतयातिप्रसंगात् बोधकत्वशक्तिरिति मतेऽप्यात्माश्र
यस्य दुर्ग्रहत्वाच्च नाप्येकवचनत्वादिर्जातिः सुत्वादिना सांकर्यात् न च पाणिनिसंकेतसंबंधेनैकवचनादिपदत्वं तत् तादृ
शसंकेतस्य संकेतत्वेन संबंधत्वे कस्यचिदेकवचनादिपदात्वौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवेनातिप्रसंगनादव
स्यात् पाणिनिसंकेतत्वेन न त्वे तु व्याकरणांतरप्रणेतृपुरुषांतरस्यापि पाणिनिसंकेततुल्यसंकेतसंबंधेनैकवचनादिपदत्व
त्वस्य ङित्यादिपदात्वौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकपुरुषविशेषीयसंकेतसंबंधेन ङित्यादिपदत्वस्यस्य वा विनिगमनाविरहेणप्र
क्तानावच्छेदकत्वापत्तेरिति चेन्न सुत्वास्त्वादिनैवैकवचनस्य शक्तत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषानवकाशात् कार्येनावच्छेदककोटावव्य
वहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः न च दधिमध्विस्यादौ व्यभिचार तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानेनैव बोधा
भ्युपगमात् कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकात् तदुपपत्तिर्द्योतकस्यैवाभावात् न चानेकसुत्वादीनां शक्त
वच्छेदकत्वे गौरवात् प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तत्त्वमुचितं लाघवादिति शक्यमुक्तरीत्या प्रातिपदिकत्वस्याप्यनुगमस्य दुर्वचत्वात्
तद्ज्ञानेऽप्येकत्वादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् पदेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे तु विभक्तेरपि वाचकतासिद्धेः एकत्वाद्युपस्थितेः प्राग्वा
र्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात् तद्गुणबोधेन तत्कल्पने गौरवाच्च पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वये भिन्नपदजन्योपस्थि
तेस्तन्मतयैकप्रकृत्युपस्थाप्यघटैकत्वाद्योस्तदभावेन परस्परमनन्वयापत्तिश्चेति स्वादीनां संख्यादिवाचकत्वमेवेति भावः। यान
कतावादिनो पुनरयमाशयः। न प्रकृतीनां घटैकत्वाद्योर्वि[illegible]क्तितयोः शक्तिर्येनोक्तदूषणावकाशः स्यात् किन्त्वेकत्वविशिष्टे
पद[illegible]नभ्युपगमेनान्वयस्यैवाभावात् अनन्तप्रकृतीनामेकत्वादिशक्ततावसतगौरवस्याप्यभावाच्च घटपद

स्यैकत्वेशक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धतया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटा
दिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितेर्हेतुतायाश्चावश्यकत्वाच्च किंच विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते समानविषयकानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकता
यां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निवेश्या तथाच तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्र
तिबंधकभावबाहुल्यम् मन्मते तदुभयस्थलीयैकैकविशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निवेश्येति लाघवम् विशिष्टविषयकोपस्थिते
रप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्य
त्र विनिगमकाभावात्साम्यमिति तु न भवन्मते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनि
गमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावषट्कम् तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्यं नि
वेश्यद्वयम् प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्यं च द्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात् अतिप्रसंग
परिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनादेवं कारकं विभक्त्यर्थ इति कल्पे तत्तत्कारकबोधे सोत्तरतत्तद्विभ
क्तिसमभिव्याहारस्य हेतुताकल्पनात्संबोध्यः सन्चामू घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनामप्यावश्यकः एवं रीत्योपसर्गाणामपि
द्योतकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेपि हरिसंमतिमाह द्योतिका वाचिका वेति यद्वा संख्यावतोर्थस्य समुदायोभिधायक इति त्वस्योत्तरा
र्द्धं घट इत्याद्याकारकानुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यंतसमुदायो वैकत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः पदस्फोटमवलंब्य चे
दं नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्च कारकविभक्त्य
र्थः यदि च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्परान्वयापादनं तंडुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयांततंडुलपदसमभिव्याहृतपच

सिद्धयक्यम् अनभिहिताधिकारस्यापि तस्या विभक्त्यर्थ इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे कर्मणि द्वितीयादीकयोरित्यादीनामेकवाक्य
तयैव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्य विशेषण भावे क्रमचारात् एकस्य यत्कर्मकर्मणि यत्रैकत्वमिति द्विधा वाक्यार्थ संपत्तिः प्रथमकल्पे द्वितीया
दीनां तिङादीनां च कर्मादिवाचकतयान्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्यगतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलं द्वितीये तु कृता कर्मणोभिधाने
पि तद्गतसंख्याया अनभिधानात्प्राप्तौ द्वितीयां वारयितुं तदवसरः सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावान्न द्वितीयादिप्रसंग. संख्या
पि यदि प्रातिपदिकार्थस्तदोक्तवाक्यार्थासंभवात्सूत्रवैयर्थ्यमेव नन्वनभिहितसूत्राभावे भीष्मः कटं करोतीत्यादौ भीष्मादि पदाद् द्विती
द्यापत्तिः. विशिष्टस्यैक कटादेः क्रियया सिन्नतमत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसंगात् तत्सूत्रपक्षे त्वभिधानस्य छदा
दिभिः परिगणनात्कटप्रकृति द्वितीययाभिहितेपि तस्मिन् भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादिविभक्तेः सूपपादत्वादिति चेन्न. वि
शिष्टस्य विधित्साया धर्मिमात्रेण तोषाभावाद्भीष्मादीनामपीप्सिततमत्वात्कर्मत्वम् तस्य चान्यवाचकपदोत्तरद्वितीयया नभिधानात्
क्तः कट इत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातूत्तरवर्तित्वेन तेन प्रातिपदिकार्थविशेषनिष्ठकर्मत्वस्यानभिधानाद्विशेषाद्वर्मधर्मिनिष्ठम
दभिधानमिति भीष्मादि विशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरिति न कापि तदनारंभेनुपपत्तिस्तदुक्तं भाष्ये कटोपि कर्म भीष्मा
दयोपीति तदा तु कारकमपि प्रातिपदिकार्थः अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थेक्य कि विशेषणतैव विभक्त्यर्थेत्यत्वादिति
केचित् तन्नैव प्रातिपदिकार्थ प्रकारकबोधे सुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यम् इष्टत्वात् एतत्कल्पे जातिलिंग संख्याका
रकविशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकार्थत्वे नोक्त हेतु हेतुमद्भावस्य गगनकुसुमायमानत्वादिशेष्यते मत्तु कारकस्यैव विभातु भयात् क्रियान्व
याद्योपाद्ये तिपंचकपक्ष एवोपपत्तिरिति ॥

बहुषु स्थलेष्विति भाष्याद्याकरग्रंथेष्वित्यर्थः तत्र पंचकचतुष्कपक्षौ तत्रोपपदमित्यत्र कैयटेनोपन्यस्तौ त्रिकमिति पक्षस्तु वृत्ति
कारेण प्राधान्येनेति तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृतोपन्यासादिति भावः सूत्रादावित्यादिना नमिहितादिसूत्रसंग्रहः ॥२०॥ घटं
मानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशब्दस्य भाने प्रमाणाभावेन तस्य प्रातिपदिकार्थत्वसाधनमनुचितमित्याशंकां परिहरति शब्द
स्तावदिति तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति नसोस्तीति प्रत्ययः शाब्दबोधात्मकः शब्दानुगमादिति शब्दविषयकत्वादित्यर्थः अ
नुविद्धमिति विशिष्टमित्यर्थः अनुव्यवसायो यथार्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः वैशिष्ट्यं

द्योतिका वाचिका वा सुप्तिङ्त्वादीनां विभक्त्यइति वाक्यपदीये पिपक्षद्वयस्य व्युत्पादनात् शास्त्रइति बहुषु स्थलेषु
व्युत्पादनं व्यंजयितुं प्राधान्येन सरूपसूत्रादौ व्यक्तम् ॥२१॥ शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते नसोस्ति प्रत्ययो लोके यः शा
ब्दानुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इत्याद्यभियुक्तोक्तेः विसृज्य चारयेत्यादावर्थोच्चारणासंभवेन
विनाशब्दविषयं शाब्दबोधासंगतिश्चेति सोपि प्रातिपदिकार्थः ॥२२॥ चार्थद्वारकं बोध्यम् घटपदजन्यबोधानंतरं घटं शा

ब्द यामीत्येवानुव्यवसायात् कलशं कुर्भवेत्पत एवोदेति स विनाभानुरित्यादौ न पौनरुक्त्यम् तत्पदानुपादने उदयास्तयोः
शाब्दबोधे ऐकरूप्यानिर्वाहादिति भावः ननु तावता पि शब्दभानं सिद्धं न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दार्थत्वसिद्धिरत
विसृज्येति अर्थोच्चारणासंभवेनेति वदता लक्षणावसरोपि सूचितः असंगतिरिति अनुपपत्तिरित्यर्थः सोपि शब्दोपि प्राति
पदिकार्थइति प्रकारांतरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वासंभवादिति भावः॥

लक्षणायास्त्वबाच्यवाचकत्वसंबंधरूपयानिर्वाह इति तावतापिपदवाच्यत्वासिद्धेरितिभावः निरूढेति निरूढत्वंचलक्षणाया मनादितात्पर्य्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वंचतत्स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् शक्त्यनतिरेकादित्यस्यासंगतत्वमित्यादिएतत्तत्त्वमग्रेवक्ष्यते तस्याअसार्वत्रिकत्वमप्याह जवगडदशमिति तत्रसमुदायस्यकुत्राप्यशक्तत्वादितिभाव. अग्रहादिति मन्मतेतुतादृशसमुदायस्यैवतत्पदशक्यतयानुपपत्तिरितिभावः ननुतत्रसमुदायस्याऽशक्तत्वेपितद्घटकजकारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौजेत्यादौशक्तिप्रतिपादनात्तत्तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायास्तत्रनानुपपत्तिरतआह अ

नचलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् जवगडदशमुच्चारयेत्यादौशक्याग्रहेणशक्यसंबंधरूपलक्षणायाअग्रहाच्च अज्ञातायाश्चवृत्तेरनुपयोगाद्गोगमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणेसाधुतासम्पत्तेस्तेषांशक्त्यभावेनपरनयेलक्षणायाअसंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य॥ अज्ञातायाइति गंगापदस्यवस्तुतः स्वशक्यप्रवाहसामीप्यरूपसंबंधस्याग्रहेलक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेनज्ञातायाएवतस्याः पदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेनप्रकृतेतदग्रहादनुपपत्तिस्तदवस्थैवेतिभावः ननुशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्कालेतादृशवृत्तिग्रहासत्वेपिपदाकदाचिज्ज्ञाततादृशवृत्तिग्रहादितोद्बुद्धसंस्कारेणपदार्थोपस्थितिद्वारातादृशशाब्दबोधोपपत्तिःसुकरेत्यतआह गोगमितितिगोशब्दाद्यनुकरणेसाधुत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमादित्यर्थः परनयइति परोनैयायिकस्तन्मतेतेषांशक्त्यभावेनतद्घटितलक्षणायाअप्यप्रसराद्दृत्तिमत्त्वात्मकार्थवत्त्वनिबंधनप्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरितिभाव ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितः शब्दोपीत्यर्थः क्वचिदनुकरणस्थले तच्चानुकरणं द्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्य च तत्राद्यं पटत्करोतीत्यादि द्वितीयं भुवोवुगित्यादि भेदविवक्षेति पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भुवोवुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां न द्विवक्षेत्यर्थः शब्दार्थोपि प्रातिपदिकार्थ इति तथा च मनोऽस्त्यैः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रे योसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते स च्छप्रकृतेरस्यवामीयमित्यादौ पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरितीति भावः मूले अर्थवभासत इति पाठेऽर्थे यवादिस्वरूपे अवभासते विशेषणतया विषयीभवतीत्यर्थः वस्तुतस्तु भूषणपर्य्यालोचनयाऽसावर्थावभासत इति पाठः

षोढापिक्वचित्प्रातिपदिकार्थ इत्याह शब्दोपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोप्यसावर्थावभासते ॥ यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोपि प्रातिपदिकार्थः यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोप्यर्थवद्भासते अपिर्हेतौ उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः अयं भावः ॥ ॥ तत्र वशब्दः सादृश्ये तथाच भेदपक्षे यथानुकार्य्यरूपोर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्योभिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः तत्रानुपस्थितस्य कथं भानमित्याकांक्षायामुक्तं श्रोत्रादिभिरिति आदिना वृत्तिज्ञानजन्यसंस्कारसंग्रह इति केचित् वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसंपत्तये आदीति पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासत इति तु सार्वत्रिकमिति भावः अत एव सारकृतार्थवद्भासत इति न द्विरुक्तम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेन तदंशे भानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंकासहिता नन्वभेदपक्षेप्यनुकार्य्यस्य शाब्दे कथं भानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह अयं भाव इति ॥ ९ ॥ ॥

लक्षणयास्तवाच्यवाचकत्वसंबधरूपयानिर्वाह इति तावतापिपदवाच्यत्वासिद्धेरितिभावः निरूढेति निरूढत्वंचलक्षणाप्रमनादितात्पर्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वंचनस्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् शक्त्यनतिरेकादित्यस्यासंभवादित्यादिरेतत्तत्त्वमग्रेवक्ष्यते तस्याअसार्वत्रिकत्वमप्याह जवगडदशमिति तत्रसमुदायस्यकुत्राप्यशक्तत्वादितिभाव. अग्रहादिति मनमतेतुताद्दशसमुदायस्यैवतत्पदशक्यतयानुपपत्तिरितिभाव. ननुतत्रसमुदायस्याऽशक्तत्वेपितद्घटकजकारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौजेत्यादौशक्तिप्रतिपादनात्तत्तदर्थवाचकत्वरूपलक्षणायासंभवानुपपत्तिरतआह अ

नचेलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् जवगडदशमुच्चारयेदित्यादौशक्याग्रहेणशक्यसंबंधरूपलक्षणाग्रहश्च अज्ञातायाश्चवृत्तेरनुपयोगाद्गांगमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणेसाधुतासंप्रतिपन्नेस्तेषांशक्त्यभावेनपरनयेलक्षणायाअसंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य॥ अज्ञातायाइति गंगापदस्यवस्तुतः स्वशक्यप्रवाहसामीप्यरूपसंबंधस्याग्रहेलक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेनज्ञातायाएवतस्याःपदार्थोपस्थित्यौपयिकत्वेनप्रकृतेतदग्रहादक्तानुपपत्तिस्तदवस्थैवेतिभावः ननुशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्कालेनादृशशक्तिग्रहासत्वेपिपदाकदाचिज्ज्ञाततादृशवृत्तिग्रहादितोद्भूतसंस्कारेणपदार्थोपस्थितिद्वारातादृशशाब्दबोधोपपत्तिःसुकरेत्यतआह गागमिति गोशब्दाद्यनुकरणेसाधुत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमादित्यर्थः परनयइति परोनैयायिकस्तन्मतेतेषांशक्त्यभावेनतद्घटितलक्षणायाअप्यप्रसराद्निमित्तात्मकार्थवत्त्वनिबंधनप्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरितिभावः ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितः शब्दोपीत्यर्थः क्वचिदनुकरणस्थले तच्चानुकरणं द्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्य च तत्राद्यं पटत्करोतीत्यादि द्वितीयं भुवो वुगित्यादि भेदविवक्षेति पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भुवो वुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां न द्विवक्षेत्यर्थः शब्दार्थोपि प्रातिपदिकार्थ इति तथा च मनोज्ञः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रे योसावाम्नायेऽस्य वामशब्दः प्रश्नेतस्य च्छप्रकृतेरस्यवामीयमित्यादौ पदार्थोऽत एव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरितीति भावः मूले अर्थवभासतेइति पाठेऽर्थे यवादिस्वरूपे अवभासते विशेषणतया विषयीभवतीत्यर्थः वस्तुतस्तु भूषणपर्य्यालोचनयाऽसावर्थावभासतइति पाठः

षोढापि क्वचित्प्रातिपदिकार्थ इत्याह शब्दोपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोप्यसावर्थावभासते २६ यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोपि प्रातिपदिकार्थः यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोप्यर्थवद्भासते अपिर्हेतौ उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः अयं भावः॥ २६ तत्र च शब्दः सादृश्ये तथा च भेदपक्षे यथानुकार्य्यरूपोर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्य्याभिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः तत्रानुपस्थितस्य कथं भानमित्याकांक्षायामुक्तं श्रोत्रादिभिरिति आदिना वृत्तिज्ञानजन्यसंस्कारसंग्रह इति केचित् वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शाब्दे भानसंपत्तये आदीति पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासतइति तु सार्वत्रिकमिति भावः अत एव सारकृतार्थवद्भासतेइति न द्विरुक्तम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेन तदंशे भानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंकासमाहिता नन्वभेदपक्षेप्यनुकार्य्यस्य शाब्दे कथं भानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह अयं भाव इति॥ ९ ॥ ॥

पदानुपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दबोधे भानानुपपत्तेरिति शेषः तत्सिद्धये शाब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितये इत्यर्थः शक्तिरिति अर्थ
कदस्य तत्स्मृत्यजनकत्वादिति शेषः तथा च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसत्त्वाभावात्तस्य शाब्दविषयतासंभवेति अभेदे इति अभेदेऽतिविव
क्षितत्वार्थे तत्पक्षे निरूप्यनिरूपकत्वयोर्भेदनिबंधनत्वेनानुकरणे तदसंभवादिति भावः हेतुत्वादिति उपस्थितिनिष्ठजन्य
तायामन्वेति स्वप्रत्यक्षेति अनुकरणप्रत्यक्षरूपामित्यर्थः शाब्दविषयतोपपत्तिरिति अयमाशयः अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्ष
रूपामुपस्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य भानं तथैव घट मानयेत्यादौ घटादिपदानामपि तां सामग्रीमादाय मानस्य दुर्वारतया

अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेऽनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात्तत्सिद्धये शक्तिरूपेया अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात्
स्वप्रत्यक्षरूपापदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति॥ ११ शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिः

तदुक्तं स्वरूपमिति सूत्रे भाष्ये नेतदवक्तव्यं किं कारणम् शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः अतश्च शब्दपूर्वो योऽपि ह्यसौ नाम्ना हूयते नाम
चैतेन यदा नोपलब्धं तदा पृच्छति किं भवान् आहेति शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्यय इह शास्त्रे शब्दे संभवादर्थस्य निवृत्तिरिति तत्र
शब्दपूर्वको हीत्यादिना शब्दस्मृतिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्या सावन्वयव्यतिरेकौ प्रदर्श्य शब्दपूर्वक इत्यादिग्रन्थेन प्रकारान्तर
प्रदर्श्यते शब्दविशेषणक इत्यर्थः तेनार्थे संभवेऽर्थो विशेषणतयोपस्थिते शब्दे कार्यमित्यर्थः तथा चोक्तभाष्याच्छब्दतदर्थयो
रुभयोरेव शब्दाज्ज्ञानम् यच्च क्वचिच्छब्देतरपदार्थान्वयबाधस्तत्रार्थांशे शब्दस्य विशेषणतायत्नत्वर्थे विसुसुश्रारयातेर्ढ गित्या
दौ तत्र शब्दांशेऽर्थस्य विशेषणतेति स्वस्वप्रतिपत्तेर्विषयत्वमनादृत्येति भाष्यपदीयाश्चेति॥ ९॥ ९ ॥

अतिप्रसंगेति घटोस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वादिनैवोपस्थितस्याकाशादेः शाब्दे भानापत्तिवारणायेत्यर्थः वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः पदोपस्थितिरिति घटपदं शृणु इत्यादौ तादृशपदोपस्थितेर्हेतुतायादर्शनात्प्रकृते च तदभावे तु करणस्य शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः आश्रयतयेति इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य बोध्यत्वं सेतिपक्षे तु निरूपकतयेति बोध्यम् नन्वाश्रयतासंसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तंत्रत्वे निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शाब्दे भानानुपपत्तिरत आह निरू

यद्यप्यतिप्रसंगवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुः तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्यासत्त्वात्तानुपपत्तिः निरूपकताश्रयतान्यतरसंबंधेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यते इत्यनवद्यं संबंधस्योभयनिरूप्यत्वात् पदार्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसंभवाच्चेति ॥ ९ ॥

पकतेति प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः अनवद्यमिति वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे तंत्रत्वान्नाभेदपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधाश्रयतायाः स्वस्मिन्ननभ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृत्तिमतेत्यत आह संबंधस्येति तद्बोधकत्वेनेति प्रत्यक्षात्मकशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः तथा च हर्य्यादिवाक्यप्रामाण्यात्प्रकृते स्वस्मिन्नपि तादृशसंबंधाश्रयताभ्युपगमान्न तस्य शाब्दे भानानुपपत्तिरित्यनयैव रीत्या शब्दमात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाह्यमिति

भावः स्वीयप्रत्यक्षात्मकबोधजनकत्वस्य वृत्तित्वेऽनुपपादम् शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकस
धस्यैव तत्त्वात् नचैतादृशज्ञानेन शाब्दबोधात्मकप्रत्यक्षरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते नापबोधकत्वेऽपि बोधकत्ववदिति ज्ञानेनैतदानीम
त्यपेन सापि संभाव्येतस्य तत्कथमेतदिति चेत् अत्र वदंति संबंधस्येत्यादिग्रंथस्य परस्परं स्वोपस्थितेनार्थेन संबंधाविशेषाच्छब्दोप
स्थितिस्ततः शब्दार्थयोरुभयोरपि शाब्दे मानशब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वयेऽसत्त्वादित्यर्थपरत्वान्नोक्तानुपपत्तिः नन्वार्थे
त्यनन्तरबोध्यत्वादि विशेषः तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यवहितप्रागुपस्थितार्थपदार्थपरामर्शस्यैवौचित्यादर्थबोधकत्वेनेत्य
र्थात् तदुक्तं यत्संज्ञासरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् पिंड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षममिति शाब्दबोधस्तु वक्ष्यमाण
ण्यादिवाक्यप्रामाण्यानुरोधाय विलक्षणैवाभ्युपगन्तव्यः अनुकार्यस्याभेदपक्षे मानाय प्रकारान्तरमेवानुसर्त्तव्यमिति परंतु
उक्तमते पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्तत्संबंधावच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वनिवेशावश्यकत्वेन
वृत्तेर्भाप्रवेशे गौरवम् अन्यतरत्वेन संबंधनिवेशेऽन्यतरत्वघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहा
त्त्वादवश्यमेव तदपेक्षयाभेदपक्षे सादृश्यसंबंधेनानुकरणादनुकार्योपस्थितिस्तथोपस्थितस्यापि तात्पर्यवशाच्छा
ब्दभानेऽवृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सादृश्यज्ञानाजन्यत्वनिवेशात्तद्धेतुतायां व्यभिचारः अत एव गवित्ययमाहेत्या
दौ न विभक्त्युत्पत्तिः अन्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वात् स्पष्टश्चायमर्थो मतौ च्छः सूक्तसाम्नोरित्यत्र
भाष्यकैयटयोः ॥

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधस्यस्वस्मिन्सत्ताम् तेजोदृष्टांतव्याजेनदर्शयन्स्वोक्तेहरिसंमतिमाह उक्तंचेति ग्राह्यत्वं बोध्यत्वंग्रा
हकत्वंबोधकत्वम् एते ग्राह्यत्वग्राहकत्वेपृथगवस्थितेइत्यनेनतयोरसमनैयत्यंदर्शयति दीपादिरूपतेजसोविषयसन्निधा
नेशक्तिद्वयंलोकेप्रत्यक्षसिद्धंतदसमवधानेतुग्राह्यत्वमेवयथातथाशब्दानामर्थाबाधेउक्तशक्तिद्वयम् तद्बाधेतुग्राह्यत्वमेवे
तितदर्थः स्वरूपमितिसूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्यैवलाभादिति तस्यैवपर्यायांतरमाह विषयत्वमिति स्वस्यविषयतानसंपाद्यश

उक्तंचवाक्यपदीये ग्राह्यत्वंग्राहकत्वंचद्वेशक्तीतेजसोयथा तथैवसर्वशब्दाना
मेतेपृथगवस्थितेइति विषयत्वमेनाहृत्यशब्दैर्नार्थः प्रकाश्यतेइतिचेति ॥ ९॥

ब्दैरर्थोनबोध्यतइत्यर्थः स्वजन्यार्थबोधत्वस्यस्वविषयकत्वव्याप्यत्वादितियावत् अयंभावः शब्दार्थयोरभेदमतेतन्मूल
काध्यासाच्छब्दादर्थाकारवृत्तौजायमानायांशब्देनापितस्यांस्वाकारसमर्पणमितिशाब्दबोधस्यशब्दविषयकत्वसिद्धिरिति
अत्रवदंति नसोस्तिप्रत्ययोलोकइत्युक्तत्वात्किंबोधत्वावच्छेदेनशब्दविषयकत्वप्रतिज्ञायते उतग्राह्यत्वमितिपदद्वयाच्छ
ब्दत्वावच्छेदेनतत्त्वं किंवाशाब्दत्वसामानाधिकरण्येननाद्यः घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्क्षणेघटादिपदोपस्थितेरनैय

॥

त्वेनतादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वासंभवात् एवं घटाद्यनुमितावपि तज्ज्ञानेन संभवति व्यापकतया तदवच्छेदकतया
वाच्याभिमहेतदभानात् तदनन्तरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावाच्च न द्वितीयः घटपदज्ञानजन्योप-
स्थिते तद्वाचकपदेऽभावेन तस्य शाब्दविषयत्वासंभवात् पदज्ञानस्य संबन्धिज्ञानविधया अर्थस्मारकत्वेन हस्तिपकदर्शनज-
न्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्येव तज्जन्यार्थोपस्थितावुद्बोधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वासंभवाच्च घटो न घट इति सार्व-
जनीनप्रतीत्या शब्दार्थयोस्तादात्म्यमानाभावेन नार्थाकारवृत्तेः शब्दाकारतासंभवोऽपि घटशाब्दबोधानन्तरं घटपदं शाब्दया-
मीति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वेक्षणविलयसहिष्णुनासंभवेदपि न च तस्य सत्यात्वमिति न किंचिदेतत् अपि च भिन्ने विषये
अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात्प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीकाले केवलघटत्वविशिष्टविषयिका शाब्दधीर्जायतामितीच्छाबलाद्घ-
टशाब्दधी तत्र घटांशेन ज्ञानं तु रूपपादमेव घटशब्दशाब्देच्छाविरहविशिष्टभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धि-
कायाः सत्वात् नापि तृतीयः सिद्धसाधनात् विस्मुमुचारयेत्यादौ विष्ण्वादिपदानां लक्षणया शाब्दविषयतायाः परैरभ्युपग-
मात् उक्तभाष्यादपि क्वचिच्छाब्दबोधे शब्दो विषय इत्यर्थस्यैव लाभात् सति तात्पर्ये क्वचिदन्यत्रापि विशेष्यांशे तज्ज्ञानाभ्युप-
गमे क्षतिविरहाच्च अत एव नलादीनां विशिष्य तत्तद्रूपेणानुपस्थितत्वेऽपि नलपदवाच्यः कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिग्रहात
नलपदवाच्यत्वेन तेषां बोधः प्राचीनसम्मत उपपद्यते अभेदे शब्दमात्रं तु परैस्त्विन्नुक्तभाष्यसमतमतेनैव अत एव तस्मादवि-
रुतस्यैव बोधः हरिवचनानि तु प्रणवब्रह्मणोरभेदोपासनश्रद्धातिशयबोधकानि भवन्तीति नैर्ष्योसहारिकार्थस्य सिद्धिः
तत्साक्षाच्छाब्दबोधमात्रस्य शाब्दविषयकत्वं न विचारसहमधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यतीति॥ २ ॥ ५ ॥

प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयो
अन्यथेति भेदपक्षस्यैवाभ्युपगम इत्यर्थः प्रत्ययः परश्चेति नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनापि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयो ... तिक्रमणादसाधुताप
क्त्या न केवलेति नियममूलकस्यापदं न प्रयुंजीतेति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगे ऽतिक्रमणादसाधुताप

प्रसंगादनुकार्यानुकरणयोर भेदपक्षे साधकमाह अत एव गवित्याह भूसत्तायामिती।
गवित्ययमाह भूसत्तायामित्येव
इष्यम् नप्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु न तस्मृतम् २७
ऽर्थवत्त्वाद्यभावादर्थव
माद योयतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्यान्नाभिद्यन्ते अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावादर्थव
त्त्वम् नवाप्रातिपदिकत्वम् अथच साधुत्वमित्युपपद्यते
दधातुरित्याद्यप्रवृत्तेर्न पदत्वम् नवाप्रातिपदिकत्वम् अथच साधुत्वमित्युपपद्यते
अन्यथाप्रत्ययः परश्च अपदं न प्रयुंजीतेति निषेधादिलंघनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः
२७॥ इति श्रीमद्रंगोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः

त्तेरित्यर्थः अस्मन्मते तु न तस्य प्रत्यययोग्यत्वाभावान्निषेधविषयताया एवाभावान्नातिक्रमणाप्रसक्तेः साधुत्वादेव च न
नावादेशादिरपि अन्यथा भाषाशब्देष्विव न तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः २७॥ ॥ इति भूषणसारदर्पणे नामार्थनिरूपणम् ॥

समासार्थे निरूपयितुमादौ न द्विभागप्रदर्शनमि
त्यभिप्रायेणाह समासानिति समासत्वं च शक्तिसंबन्धेन समासपदवत्त्वम् एकार्थीभावापन्नपदसमुदायविशेषो वा एकार्थीभावे मानं च वर्णि
पुनः समर्थेनाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनं क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति समासे पुनरे
कार्थानि राजपुरुष इति समर्थसूत्रस्य भाष्यम् तन्मूलिका वक्ष्यमाणयुक्तयश्च नन्वेकार्थत्वमेकोपस्थितिविषयार्थकत्वम् नन्वेकार्थत्व
क्तत्वम् घटादिपदानामपि घटघटत्वतत्संबन्धरूपनानार्थशक्तत्वेनैकार्थतानापत्तेः नानोपस्थितिविषयार्थकत्वं पृथगर्थकत्वम्
यथा वाक्ये पृथक्पदानामाकाङ्क्षादिसहकारेण विशिष्टार्थप्रत्ययो नैव वृत्तौ किं त्ववयवशक्त्या समुदायशक्तिसहकृतया जायमानाप
समासान् विभजते सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः २८ सुपां सुपा
द्वयमपि सुबन्तं राजपुरुष इत्यादि सुपा तिङा पूर्वं पदं सुबन्तं उत्तरपदं तिङन्तं पर्यभूषत् अनुव्यचलत् ॥ एकार्थोपस्थितिरेव
विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थमवगाहते सा स्वस्य समर्थमिति भाष्यात् राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादौ शक्तमित्या
कारकशक्तिग्रहः ततश्च प्रातिपदिकेन विशिष्टशक्तिः षष्ठ्यर्थे पर्यवस्यति अत एव न तत्र राजादौ सुदरादिपदार्थान्वयः ए
कदेशत्वात् देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वात्साधुत्वं वक्ष्यते अजहत्स्वार्थावृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न सम्यक् महाभाष्य
रीत्यादावात्वाघ्नतापत्तेः भूतपूर्वगत्या अयं तु सत्यां गमायत्तु चितम् तदुक्तं अजहत्स्वार्थानुरूपैव यत्र रूढिविरोधिनीति अवयवार्थ
विरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सा यथा कुससर्पादावितिनद्यर्थः अयमेव पक्षः समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदितिवदतो मूल
कृत् समत तथा सति पङ्कजशब्दादौ परे योगरूढ्यभ्युपगमेन स दृष्टान्तोपन्यासस्सार्थक्यात् जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षस्यततस्समतत्वे

गतिमतोदात्तवतेति उपलक्षणमिदं सहसुपेति योगविभागस्यापि अनुव्यचलदित्यत्रानोर्व्यचलदित्यनेनवेश्वाचलदित्यनेनयुगपत्समासः अन्विति सुबंतेनव्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात्तस्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशः समासांतोदात्तत्वंच भवतीति ङेःकत्वस्योक्तत्वात्प्रकृत्यव्यापारस्यसंख्यान्वयायोग्यत्वाद्धाननतः सुबुत्पत्तिः समयपरिपालकौत्सर्गिकैकवचन तथासुवंतस्या नभिधानादेवाप्रवृत्तिरिति भावः अन्यथेति सुबुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाभ्युपगमइत्यर्थः नलोपेत्यस्यापदत्वादित्यादि यद्यप्युपपदमि

गतिमतोदात्तवता तिङापि समासइति वार्तिकात्समासः सुपांना म्नाकुम्भकारइत्यादि उपपदम तिङिति समासः सच गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सहसमासवचनम्प्राक्सुबुत्पत्तेरिति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थात् अन्यथाचर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः सुपांधातुना उत्तरपदं धातुमात्रं नसुप्तिङन्तम् कदशुः आयन सुः वचिप्रच्छ्या यतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति वार्तिकात् तिङां तिङापि वतत्खादतापचत्तभृज्जतेत्यादि आख्यातमाख्या तेनक्रियासातत्येइति मयूरव्यंसकादिगणसूत्रात् तिङां सुवन्तेन पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुवन्तम् जहिस्तम्बः जहिक र्मणावहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति मयूरव्यंसकादिगणसूत्रात्॥ ॥ति सूत्रे भाष्ये ऽनयोर्योगयोर्निरुक्तं सुसुपे

त्युक्तम् तथाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबुत्पत्त्यनंतरं समासइति भावः प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्श नमिषेण परिभाषायाः प्रयोजनमपि दर्शितम् सुबुत्पत्तेः पश्चात्समासे हि स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यांतरंगबहिरं गभावमूलकस्यकुत्सितइति सूत्रभाष्यसंमतत्वेनांतरंगत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं टाप्यनदंतत्वाच्छ्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषोनुपपत्तेरिति दि

भाष्येसुत्यादितइति तत्रहि प्रत्येकंसमाससंज्ञावारणे रूपसहशब्दप्रयोजनसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनपरिहृत्येनर्हि सिद्धेस
सहग्रहणकरोतितस्येनतत्प्रयोजनयोगांगयथाविज्ञायेत सतियोगांगेयोगविभागः करिष्यते सहसुपसमस्यतेकेनसमर्थेनानुक्ष्म
चलदनुप्राविशत् ततः सुपाचसहसुपसमस्यते अधिकारश्चलक्षणंच यस्यचसमासस्यान्यल्लक्षणंनास्तितस्येदंलक्षणंभवा
तीत्युक्तम् तत्राधिकारप्रयोजनदेवदत्तः पचतीत्यादौसमानाधिकरणेनसमाससंज्ञावारणबोध्यम् भेदमिति याड्वियरूपमि
त्यर्थं प्राचीनेत्यादि यद्यप्यव्ययविभक्तीतिसूत्रेभाष्येसमुदायस्यसत्कार्यत्वेनप्राधान्यात्तस्यैवसमृद्ध्यादयोविशेषणानीतिस

अपषड्विधोपिसमासः सहसुपेत्यत्रयोगविभागेनभाष्येसुत्यादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ २८ स्वयंभाष्यादिसिद्धंतद्धे
दव्युत्पाद्यप्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिः सलक्षणस्यप्रायिकत्वंदर्शयति॥ ९ ॥

मुदायात्समृद्ध्यादीनांगम्यमानत्वादत्राप्यव्ययीभावापत्तिरित्यभिप्रायेणेहकस्मान्नभवतिसमुद्राः सक्तुत इतिप्रश्नेनैषदोषइ
हकश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानइत्यादिसमासलक्षणमुक्तानात्रपूर्वपदार्थप्राधान्यंगम्यतइतिसमाहित ॥
तथापिनैतेसमासार्थानिर्दिश्यन्तेइत्यादिनापेक्षान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेष्वनिर्भरसूचनाददोषइतिभाव. लक्षण
स्येतितत्त्वसाधारणधर्मवत्त्वम् धर्मेऽसाधारण्यंचतदितरावृत्तित्वेसतिसकलतद्वृत्तित्वम् यथासास्नादिमत्त्वंगोर्लक्षणम्
तत्रशृंगवत्त्वगणनकसरूपादीनालक्षणत्ववारणायसत्यंतरवृत्तित्वसाकल्यानानिवेश. तदुक्तंलक्षणेतान्येवपदानिदेया
निपरिआप्त्यतिव्याप्त्यसंभवदोषा वार्य्यंतइतितत्रलक्ष्येलक्षणासत्त्वमव्याप्ति अलक्ष्येतत्सत्त्वमतिव्याप्ति. ॥ ९ ॥

लक्ष्यमात्रावर्त्तनमसंभवः उदाहरणानिवक्ष्यंते असाधारणधर्मवत्ताज्ञानानंतरं मोऽस्य यदितरभेदानुमितिर्व्यवहारश्च फलम्
यस्यतुधर्मस्यकेवलान्वयित्वंतद्धर्मज्ञानस्यतु व्यवहारमात्रंनत तदुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारोवालक्षणस्यप्रयोजनमिति प्रायो
वादइति प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेपिअन्येषामपिकेषांचिदुपलब्धेरित्यर्थस्तदेवविशदयतिभूतपूर्वइत्यादिएषांवक्ष्यमाणयत्किं
चिल्लक्षणाक्रांतत्वेपितत्तदधिकारीयसूत्रानुशिष्टत्वादसंग्रहोबोध्यः समासाधिकारीयसूत्रानुष्ठितत्वाद्विभागेनदसंग्रः

समासस्तुचतुर्द्धेतिप्रायोवादस्तथापरः योयंपूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः सच २९ भौतपूर्व्यात्सोपिरेखागवया
दिवदास्थितंश्चतुर्द्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिभेदात् अयंप्रायोवादःभूतपूर्वः इगभूःकाएभूः आयतस्तूः
वागर्थाविवेत्याद्यसंग्रहात् तथापूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्र
धानोद्वंद्वः अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिरित्यादिलक्षणमपिप्रायिकम् उन्मत्तगंगंसूपप्रतिअर्द्धपिप्पलीद्वित्राः
शशकुशपलाशमित्यादौपरस्परव्यभिचारात् तथाहि ॥ ३३ हे इष्टापत्तेरयोगात् पूर्वपदार्थेत्यादिप्राधान्यंचसमासघ
टकपदार्थप्रकारतानिरूपितसामीप्यस्यविशेष्यतयाबोधाद्राजपुरुषइत्यादौराजसंबंधिपुरुषस्योत्तरपदार्थस्यपीताम्बरइ
त्यत्रपीताभिन्नांबरसंबन्धिनोन्यपदार्थस्यधवखदिरइत्यत्रसाहित्यापन्नधवखदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यतयाऽ
भानाद्यथायथंलक्षणसमन्वयः व्यभिचारादिति यद्यपिव्यभिचारोऽतिव्याप्तिरेव तथापिप्रकृतेदोषत्वेनव्यभिचारपदेनो
भयंलक्ष्यते यद्वलक्ष्यत्वव्याप्तिरिति तमेवाभिनयेनप्रदर्शयति तथाहीत्यादि॥

भाष्येऽव्याप्तिरिति तत्रापि प्रत्येकं समासप्रत्याहारपरिग्रहप्रयोजनसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहर्त्तव्यैतर्हि छिद्रेष ॥

पूर्वपदार्थेति उन्मत्तादिपदार्थेत्यर्थः एवमग्रेपि अव्ययीभावलक्षणेति पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतल्लक्षणसत्त्वरूपे
त्यर्थः अन्यपदार्थप्राधान्यादिति समासघटकसप्तम्यर्थाधिकरणविशेष्यकबोधजनकत्वादलक्ष्ये लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थ बहुव्रीहि

उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहि
लक्षणातिव्याप्तिश्च अन्यपदार्थे चसंज्ञायामिति समासात् सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदा
र्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च सुपप्रतिनामात्रार्थे इति समासात्
अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च
अर्द्धं नपुंसकमिति समासात् एवं पूर्वकायइत्यादौ द्रष्टव्यम् द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदा
र्थप्राधान्याद्द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च शशकुशपलाशमिति द्वन्द्वे समाहारान्यप
दार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकार
पठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

ति तल्लक्षणेत्यर्थः एवमग्रेपि न मतु तर्हि कान्यव्ययीभावादिलक्षणानीत्यत आह सिद्धान्ते त्विति लक्ष्यतावच्छेदकं तु शक्तिसंबंधे एम
नाव्ययीभावादिपदवत्त्वम् भूतपूर्वादीनां लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्संग्रहोनदोषायेति भावः १९६

अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलंब्य मूलमवतारयति असंभवश्चेत्यामिति अस्यजहत्स्वार्थावृत्तिपक्ष इत्यादिः एषां लक्षणानां असंभवालक्ष्यमात्रेव
र्तनमित्यर्थः तत्पक्षे पूर्वोत्तरपदयोस्तत्त्वेन कुत्रापिवृत्तेरभावेन नदर्थघटितानां तेषामुपकुंभादावसंभवादिति भावः मूले भौतेति शब्दनिरूप
तावादिमते यथाश्रुत भौतपूर्व्यस्याप्यव्ययीभावादावसंभवाद इह सोपीति व्यवहारोपीत्यर्थः रेखेति अन्यस्य कथमन्यधर्मबोधकत्वमन
आशयं प्रकाशयति सारे रेखागवयेत्यादि तद्वदेवेति रेखागवयादिवदेवेत्यर्थः यथागवयादाव विद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठरे
खाकृतिपुच्छं गवयादिपुच्छे सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायाद्गवयादिबोधकतयासमासे विद्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदार्थो

असंभवश्चेषामित्याह भौतपूर्व्यादित्यादि रेखागवयादिनिष्ठलांगूलादेर्वास्तवपश्चलक्षणत्ववदेतेषामपि नसमासलक्ष
णत्वम् बोधकतातु नद्वदेवस्यादिति भावः २९ ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासेसुवचम् तथाहि समर्थः पदविधिरिति
सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोरवैकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानं लभ्यते
तत्राजहत्स्वार्थापक्षे उक्तव्यवस्थानासम्भाविनीत्याशङ्कां मनसिकृत्याह जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेइति तीनेपुनस्त्रिधाभेदः संसर्ग उभयत्रे
तिवाच्यव्यवस्थितेः जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था पदेवर्णवद्वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः अपम्भावः ॥ ९ ॥

हि प्राधान्यं सादृश्याद्व्ययीभावादिबोधकमित्यर्थः अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षेति पूर्वपदार्थप्राधान्यव्यवहारो न पुनः दुःस्वरूपपाद इत्याशये
नमूलमवतारयति नन्विति अनेकधोक्तेष्विति अथतेषांनुवर्ततां किं जहत्स्वार्थावृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थेत्यादिनेत्यादिः एकार्थीभाव
व्यपेक्षेति एकार्थीभावस्तूक्तः व्यपेक्षातु समस्तपदानां परस्परसाकांक्षत्वम् पर्य्यवसानं लभ्यतेइति समर्थसूत्रभाष्यपर्य्यालोचनयातु
एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव वृत्ति इयस्वीकारो बोधभेदेन किंतु अथ येवृत्तिं वर्णयंति आहुरित्यादिभाष्याद्वाक्यादेवेयं वृत्ति

समासशक्त्यैवेत्येवकारेणावयवशक्तिव्यवच्छेदः दृष्टान्तमाह वृषादिपदानामिवेति आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्याः
वशक्ततावच्छेदकत्वेन वृषभादिपदान्तरगतवृषादिसमवेतानुपूर्व्याः शक्तनानवच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतराजानुपूर्व्या शक्तता
वच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अन्यथा राजादिपदादस्यादीनामवयवार्थानामपि पदार्थोपस्थिति शाब्दबोधयोरापत्तिरवान्तरसुब्
त्यापत्तिर्धनवनमित्यादौ जस्त्वापत्तिश्च वाक्येतु पदान्यर्थवन्त्येव राजसंबधी पुरुषइत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इत्यादि

समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषभानसंभवेन राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कस्य वृषभयावकादिपदेषु
वृषादिपदानामिव अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव राज्ञ स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसम्भवादत एव राज्ञः पुरुष इत्यत्रै
वस्त्वदस्या राजपुरुष इत्यस्याप्यापत्तेरिति अजहदिति नजहति पदानि स्वार्थं यस्यां साऽजहत्स्वार्था अयमभिप्रायः
राजपुरुषादिसमासादीनामतिरिक्तशक्तिः कल्पकाभावात् क्लृप्तराजपदादेवार्थोपस्थितिसंभवेन तत्कल्पनस्य गौर
ऽऽवपराहतत्वाच्च॥

विशिष्टानुपूर्वीद्वयस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदशक्तिकल्पनाया एव लघीयस्त्वादिति
भावः नचैतत्कस्यैव विशिष्टरूपोपादानविहितत्वानापत्त्या महाबाहु सुपन्था इत्यादौ दोषः अनर्थकत्वादेवमर्थवत्त्वनिबन्धनप्रा
तिपदिकत्वाभावेन नलोपाद्यनापत्तिश्चेति वाच्यम् वृत्तिशास्त्राविनमर्थवत्त्वमारोप्य तद्गतात्पर्यस्य सूपपादत्वात् इदं च मन्य
योत्तरपदयोश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं नचैवंमप्यश्व इत्यादौ नलोपोऽजहत्स्वार्थायास्तु नो वानर्थक्यादितीदृ गौ च समभ्यर्थ इति सू

ग्मं
९९

त्रस्य भाष्य विरोधोदुष्परिहरः आरोपितार्थवत्त्वस्य समासांतर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम् अर्थग्रहणसामर्थ्येनारोपितार्थस्य-
तन्त्राग्रहणादित्याशयात् एकस्यैव पदस्य वृत्तितत् प्राक्कालयोरर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे च प्रयोगानुरोध एव शरणम् योगरूढिस्थले तु-
योगांतर्भावेण शक्त्यभ्युपगमान्न तदुच्छेदोपि न चात्र पक्षे राजादिपदैः सर्वथा स्वार्थत्यागेन तद्भानं न स्यात्तस्माच्चैकपदार्थोऽपरपदा-
र्थे विशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम् विशिष्टैनैव राजादिविशिष्टपुरुषाद्युपस्थापने नाद्यदोषाभावात् अथवान्वयाद्विशे-
षणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्यापि समाधानात् निष्कीर्णोस्त्वपि सुमनः स्वामोदान्वयमात्रेण यथा चंपकपुटव्यवहारस्तथा-
सदृशार्थान्वयमात्रेण राजादिपदार्थः पुरुषे विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थ इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः परं त्वेवं दृ-
दृश्यते लोके पुरुषोयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति एवमुक्तं यः प्रजापुरुषार्थे वर्त्त-
मानः स्वमर्थं जह्यादुपगुश्चापत्यार्थे वर्त्तमानः स्वमर्थं जह्यादेतत्कल्पेपि पूर्वपदार्थ एव जहत्स्वार्थत्वम् लभ्यत इति अन्यथेति वृत्तौव्य-
पेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः इत्यस्यापीत्यपिनाराज्ञः पुरुषो भार्या याश्चेत्येकत्र द्वयमिति विषयताशालिबोधजनकस्य समुच्चयः आप-
नेरिति असम्मते तु पदार्थैकदेशत्वाद्भेदेपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वेनावगते विशेषणांतरायोगाच्च न सेति भावः अज-
हत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्यानुसारेणान्यथैवोपपादनाद्व्यपेक्षासामर्थ्यमेकदृत्येकीयमताश्रितानन्तरस्त्याह अयमभिप्राय इति
नातिरिक्तेति लुप्तप्रत्येकवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः कल्पकस्यान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ननु विशिष्टार्थानुपप-
त्तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह लुप्त इति तत्कल्पनस्य विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः॥

ननुस्यादेवपद्येतत्पक्षे प्रत्येकपदशक्तिकल्पनासेवनेतिकृगौरवावसरोऽ तत्राह लक्षणेति वृत्तिमात्रकालेलक्षणायांप्रत्येक
पदशक्तिलत्परित्यागइत्यर्थः कालभेदेनाप्येकस्यैवशब्दस्यार्थवत्त्वानर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् नलोपादिव्यवस्थानुपपत्तेश्च
वृत्तिदशायांतत्स्वीकारस्यैवोचितत्वादितिभावः ननुप्रत्येकशक्त्यातत्तदर्थोपस्थितावपिविशिष्टशक्त्यनङ्गीकारेणतद्बुध
स्याकथंतस्यशाब्दविषयत्वमतआह तथाचेति आकांक्षेति आदिपदयोग्यतादिपरिग्रहः राजपदाव्यवहितपुरुषपदत्वादिरू

लक्षणशक्तित्यागोपिअप्रामाणिकः कल्प्येनतथाचाकांक्षादिसत्त्वात् लक्षणशक्त्यैवविशिष्टबोधः अयमेव अपेक्षापक्षो
मतान्तरत्वेनभाष्यकारैरुक्तः नचास्मिन्मतेसमासेऋद्धस्येतिविशेषणान्वयापत्तिः सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवावि
शेषणयोगोनेतिवार्त्तिकात् तथाचैतन्मतवादिनापूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वात्पूर्वपदार्थप्रधानइत्यादिव्यवस्थाप्युपपन्ना
इतिभावः

याकांक्षादिकारणसमवधानादित्यर्थः तथाचप्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृताकांक्षादिभिरेवविशिष्टबोधसं
भवेनतत्पूर्वविशिष्टोपस्थित्यपेक्षायत्संसाकल्प्येतिभावः अयमेवेति अयमभिप्रायइत्यादिनोक्तएवेत्यर्थःभाष्यकारैरित्यस्य एम
एसत्यपेक्षासामर्थ्यमेकइत्यादिनेतिशेषः उक्तापत्तिमुद्धरति नचास्मिन्निति अन्वयापत्तिरितियथाश्रुताभिप्रायेणसर्वं ४
धिलक्षणायामापत्तेरभावस्यवक्ष्यमाणत्वात्॥

प्रसंगादिति स्मृतिकालावच्छिन्नापेक्षतावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः वृत्तिभेदमिति वृत्तेः समासादिवृत्तेर्भेदं भेदसंसर्गादिरूपार्थकं
नमित्यर्थः तदुक्तं भाष्ये सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा अपर आह भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति यदि वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामं
र्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यत स्तदर्थकत्वं तस्येति तदभावः भेद इति संसर्गादिना भावत्वादनुमीयमानतादात्म्यसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः तदेवाह अन्योन्याभाव इति संसर्ग इति भेदाविनाभावित्वादनुमीयमानभेदो भेदमूलकः सं

प्रसंगाद्वृत्तिभेदमपि निरूपयति तेपुनरिति द्वे अपि वृत्ती त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात् वाच्यमेवाह भेद इत्यादि भेदः
अन्योन्याभावः तथा च राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्न इति बोधः अस्य वाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इति वद्रा
जपुरुषो देवदत्तस्येत्यपि स्यात् वाच्यत्वेन तद्विरोधात्तेन प्रयोग इति भावः राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दभानं भेद
स्तूत्तरकालमुपतिष्ठत इत्याशयेनाह संसर्ग इति विनिगमनाविरहमस्वामिके राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिं च
मनसि कृत्वोभयं वाच्यमित्याह उभयं चेति तथा चाराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवांश्चायमिति बोधः ३० ॥ ९ ॥

सर्ग इत्यर्थः वस्तुतस्तु भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरू
पविशिष्टार्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः ननु भेदे पृथक् शक्तिबोधकं न तत् तादृशबोधानुभवात् रामकृष्णावित्यादिद्वंद्वे भेदस्य वाच्य

व्यपेक्षावादस्येति अव्यवहितोक्तविधया वर्णितस्येति शेषः उक्तजहत्स्वार्थपक्षस्यानुनिर्दुष्टत्वमेवेति भावः एवंयुक्तीति वक्ष्यमाणे
त्यर्थः भाष्येति नानाकारकनिघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधइत्यादिभाष्यदूषितत्वादित्यर्थः रुचि मात्रेति मात्रपदं कान्स्यार्थकमूत्र
जहत्स्वार्थलक्षणपक्षनिपचकोपस्थापकमित्यर्थः वाक्याभिधानेइति तथाभिधानइत्यर्थः भाष्यादि तस्ससमर्थापदवचनमि
त्यादि मूलेपकजशब्दवदितिसप्तम्यंताइति उपमेयेसप्तमीदर्शनात् पंकजशब्देपद्मावयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासे

व्यपेक्षावादस्यैवयुक्तिभाष्यविरुद्धत्वात्तन्मूलकः पूर्वपदार्थप्रधानइत्यादुत्सर्गोऽप्ययुक्तः किन्तुरेस्वागमपत्यायेनो
त्सर्गोऽपिपरस्परैव बोधकइत्याशयेनसमाधत्ते समासेखलुभिन्नैवशक्तिः पंकजशब्दवत् बहूनांवृत्तिधर्माणां वचने
रेवसाधने स्यान्महद्गौरवंतस्मादेकार्थीभावश्चाश्रितः समासइति रुचि मात्रोपलक्षणम् समर्थः पदविधिरित्य
त्रपदमुद्दिश्ययोविधीयते समासादिस्ससमर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधानेशक्तः सन्साधुरितिसूत्रार्थस्य भाष्या
दाभात् पदोद्देश्यकविधित्वञ्चकृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपिवृत्तिष्वस्त्येव॥ २ ॥ ॥

उपीत्यर्थः नचपंकजपदेरूढिस्वीकारेमानाभावः समुदायात्परत्वाविशिष्टप्रतीतेरेवमानत्वात् पदानियत्रोपस्थितेरूढ्येकत्वम्
त्वात पंकजपदायोगेनकुमुदस्यापिबोधप्रसंगात्स्य रूढिस्वीकारेयुक्तिस्पदेनसत्सादिरिवयोगेन पंकजपदेनकुमुदमपिबोध्ये
नेतितुन यत्रयोगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्रकेवलयौगिकार्थबोधेरूढेः॥

समः ११९

प्रतिबंधकत्वकल्पनात् अथवा रूढ्यानियमतः स्मृतपद्ममेव कर्त्तृव्यक्तिशक्तडप्रत्ययेन पंकजनिकर्त्तृतया बोध्यते बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वमिति नियमात् व्यक्तिवचनानां यत्किंचिद्व्यक्तितात्पर्य्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमिति तदर्थः घटेन जलमाहरेत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय तत्र बाधकं विनेति तथा च पंकजे तात्पर्यसत्त्वे न तदेव योगेनापि प्रतीयते न कुमुदम् प्रथमकल्पे तु रूढिज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वाज्जनकज्ञानाविघटकत्वाच्च प्रतिबंधकत्वासंभवान्न क्षोदक्षमः सिद्धेरनात्यामणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेप्यन्यत्र तथा कल्पने मानाभावाद्द्वितीयं च पंकजानुभवसामग्रीसत्त्वात्तस्यैव बोधो न कुमुदस्य सत्यां हि सामग्र्यां फलानुत्पादे प्रतिबंधकत्वापेक्षणादिति तार्किकास्तु दृष्टांते न वृत्तिसामान्ये समुदाये शक्तिरवश्यकीति कथने पूर्वोक्तार्थ एव पर्य्यवसीति नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिकस्य विशिष्टशक्तेः संबंधांशे विश्रमत्वोक्तत्वाद्वाक्येपि संबंधांश एव तैः स्वीकारात्को वृत्तिवाक्ययोर्विशेष इति चेदत्राहुः तत्र हि फलबलात्पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः संबंधांशउद्बोधकासमवधानकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः वृत्तौ तु पदार्थोपस्थितिसमकालमेव नियमतः संसर्गांशे तु उद्बोधकसमवधानकल्पनाद्विशिष्टार्थोपस्थितिरिति विलक्षणयोपपत्तेरत एव प्राप्तोदकादौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन तु न बोधः नत्रा प्रयुज्यमानद्वितीयार्थः संबंधश्चोभयं समुदायशक्तिसाध्यमनन्यलभ्यत्वात् लक्षणशक्तौ वराजादिपदाद्राजादेरुपस्थितिसंभवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पनगौरवाच्च नामार्थयोरभेदान्वये इत्यादिव्युत्पत्तयश्च योग्यनामार्थविषया इति॥

जहत्स्वार्थेति पक्षे पंकजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्यादयौक्तत्वासंभवनान्यथा पूर्व... ।पनारयति विशिष्टशक्तिस्वीकर्तॄणामिति साधकमि
ति विशिष्टशक्तिसाधकमेवेत्यर्थः व्यपेक्षावादिनये राजपुरुषइत्यादौ प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थोपस्थितावाकांक्षादिवशाद्विशिष्टार्थ
बोधवत्पंकजपदेऽपि तथैव विशिष्टार्थोपस्थित्या रूढेरुच्छेदापत्तिर्न च सानवकाशेत्याह पंकजनिकर्तुरपि तेन रूपेण पद्मस्यापी
त्यर्थः योगादेवेति अवयवशक्तेरेवेत्यर्थः तत्रापि पंकजादिपदेऽपि तन्नतत्स्वीकारेन किमपराद्धं समासे विशिष्टशक्त्येति भावः गा
समुदायशक्ति तत्कल्पनस्य रूढिकल्पनस्य तथोपस्थितिरिति स्वामित्वादिना स्वाम्याद्युपस्थितिरित्यर्थः सुवचेति पद्मत्वादिनोप
विशिष्टशक्तिस्वीकर्तॄणां व्यपेक्षावादिनामतेऽपि पर्णशक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पंकजशब्दवदिति पंकजमिकर्तुर
पि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न सिद्ध्येत् न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये तत्कल्पनमिति वाच्यम् स्वित्यादि
पदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति चेत्पंकजपदेऽपि सा सुवचा एवं र
थकारपदेऽपि तथा च वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीतेत्यत्रापि विना लक्षणां कुण्डयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तेन
कल्पनाहत्वाजातिविशेषस्याधिकारित्वप्रकल्प्यापूर्वविद्याकल्पनमित्ययुक्तं स्यादिति भाव ॥१॥ स्थितिरपि लक्षणयेति
वक्तुं शक्यमित्यर्थः अधिकरणविरोधमपि नयाह एवमिति लक्षणामिति निरूढलक्षणामित्यर्थः तस्याः शक्तिसमकक्षत्वादि
तिभावः योगेनेति प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यरथकर्तृत्वेनेत्यर्थः उपपत्ताविति शास्त्रसंकोचमंतरेणाप्यनुष्ठाननिर्वाहेऽनर्थेऽनर्थ
एतन्नापि मिताद्रिरूढिकल्पनायामित्यर्थः नाकल्पयित्वेति यावत् जातिविशेषस्येति रथकारत्वमादिस्यात्करणीयस्य संभवादिति स्य
निसकेतित जाति विशिष्टस्येत्यर्थः अयुक्तमिति विनैव शास्त्रसंकोचं विधेयमारिमाणादिति भाव ॥

ननु प्रतिबंधे ऽनुक्षरत्वं किंच पंकजपदे लक्षणापि न सुवचा तथाहि सा किं पंकजपदे उत डप्रत्यये नतावदाद्यः समुदाये शक्त्यभावे न तद्घटितलक्षणाया अप्यसंभवात् किंच जहत्स्वार्था या लक्ष्यास्तत्रासंभव एव अवयवार्थविरोधिन्या रूढेरभावात् जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः यथा मंडपं भोजयेत्यत्र मंडपपदस्य गृहविशेषे रूढेर्योगविरोधिनी रूढ्यर्थे प्र

साधकांतरमाह बहूनामिति इतरेतरधर्म्मो विशेषणलिंगसंख्याद्ययोगादयस्तेषां बचनैः साधने गौरवमित्यर्थः अयं भावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि स्यात् विशेषणाद्यन्वयः राजपदेन स्वतंत्रोपस्थितिसत्वात् विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यम् ननु सविशेषणानामिति वचनान्न विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशंकां समाधत्ते वचनैरेवेति न्यायसिद्धमेव सूत्रम् व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्यैकार्थीभावे समासस्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्यायसिद्धमिति भावः अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥३१॥ ॥ हे मंडपानकर्तृत्वरूपयोगार्थस्य बाधात् तत्र रूढेर्योगापहारिते-
ति प्रवादादेव शक्त्या मंडपानकर्तुर्बोधासंभवान्मंडपपदस्य मंडपानकर्तरि लक्षणा तथाच तत्र रूढ्यर्थगृहसंबंधिनावच्छेदकतया गृहीतं चैत्रत्वादिनैव तद्बोधो न मंडपानकर्तृत्वेन तच्च न तथा प्रकृते जहत्स्वार्थात्वं बयवार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या तत्कृशक्त्यानां त्यः प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेः तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्चेति लक्षणानवसरादनापत्त्या तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः ॥ ९ ॥ ॥

एजपुरुषइत्यादौतुप्रत्येकपदस्यापिविशिष्टार्थबोधनिर्वाहेसमुदायशक्तिकस्यनतत्रानुचितमेव नापिरथकारएधिकरणबोधः यौ
गिकार्यरथकरणनिमित्तेवर्णविधानस्यसंकरस्यविशिष्टाधानापेक्षयालघुत्वेपिश्रुभूणात्वादेशानामितिमन्त्रवर्णादभुसौधन्वनप
यौपप्रति लोमजातिरथकारस्यैवतदधिकाएवगत्यालाघवानादरेणरूढार्थेतत्रविशिष्टाधानकल्पनात् नचापूर्वविधाध्ययनक
ल्पनागौरवफलमुखत्वात् प्रकृतेएजपुरुषादिसमुदायेशक्तिग्राहकंननादशकोशादियेनतद्बलादवयवार्थः परित्यज्येतेत्याशये
नमूलमवतारयति साधकान्तरमिति लिंगेति कुक्कुटाण्डमित्यादौकुक्कुटपदार्थेतस्या प्रतीतेरितिभावः सख्येति एशोएस्यापुरु
षइति वाक्यउपसर्जनपदानिसंख्याविशेषयुक्तस्वार्थमभिदधति समासेत्वनर्भूतस्वार्थप्रधानार्थमभिदधतीतिभाष्यात्तत्प्रसंख्
विशेषस्याप्रतीतेरितिभाव सख्यादीत्यादिपदादिमेनहौकार्थीभावात्तताविशेषाः सख्याविशेषोप्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेष
णयोगइतिभाष्योक्तस्यस्यएशोगुणाश्वपुरुषादेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणांगौरित्यादौसायोगस्यचसंग्रहः वचनैरेवेति समिवे
पणानांगोभिरित्यादिभिरित्यर्थः उक्तार्थमेवप्रकटयत्यपमाथइति न्याय सिद्धमेवसूत्रमिति इह व्यपेक्षायासमासोमभवत्येका
र्थीभावेयाक्यनभवति विभिन्नविषयत्वेनवा ध्वबाधकभावासभवादिति न्यायसिद्धं विभाषावचननापूर्वमित्यर्थ तदुक्तंभाष्येनसं
शयाभावाभावाविध्येतेइति एकार्थेनाविकल्पनान्नार्थीविकल्पेनेतितद्भावः अन्नयासभवादिति स्त्रीत्युपसर्जनपदेनप्रधानार्था
भिधायिनाभाव्यम् सत्त्वविशेषणाकांक्षायाश्चप्राधान्यमितिक्रमेकदाप्राधान्यमेकार्थीभावश्चास्या युगपद्गुणप्रधानभावविरोध
धादितिन्यायसिद्धमेवेत्यर्थ अतएवेति व्यपेक्षावादस्यापातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः सूत्रणमयुक्तमिति अस्यमानाभावरूकनेमिवा एन
नपुम्नदसवादेशप्रतिषेधः अर्थद्वारादयनेनेत्यादिनेतिशेषः॥ १२

वैपरीत्येनोक्तदोषसंघातमाह तथेत्यादि इतिदूषणांतरमिति इत्याकारकंदूषणांतरमित्यर्थः पूर्वोक्तानामिति निष्कौशांबिरित्यादौक्तानामर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः एतदूषणोद्धारस्यवक्ष्यमाणत्वादाह दूषणांतरमिति व्युत्पत्तिभंगमाविष्कर्तुमाह अयंभावइति लक्षणेतिवाक्येइतिशेषः चित्रगुरित्यादौवाक्यस्यगोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसंभवादाह प्राप्ते

तथाधवखदिरौ निष्कौशांबिर्गोरथोघृतघटोगुडधानाः केशचूडः सुवर्णालंकारोद्विदशाः सप्तपर्णइत्यादावितरेतरयोगादिक्रांतयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपोवीप्साद्यर्थोवाचनिकोवाच्यइत्यतिगौरवंस्यादितिदूषणांतरमाह चकारादिनिषेधोथबहुव्युत्पत्तिभंजनम् कर्तव्यंतेन्यायसिद्धंत्वस्माकंतदितिस्थितिः आदिनाघनश्यामइहसगमनेइत्यादावविवादीनांपूर्वोक्तानाञ्चसंग्रहः दूषणांतरमाह बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति अयमाशयःचित्रगुरित्यत्रस्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा नचतत्रलक्षणाप्राप्तोदकोग्रामइत्यादौतदसम्भवात् प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरंतत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्रामइत्यर्थालाभात्॥

॥इकारादाविति लक्षणायामपीति इदंचमीमांसकमतेनस्वबोध्यसंबंधस्यैवतैर्लक्षणात्वाभ्युपगमात् बोधोत्तरमित्यस्यानुपपत्तिप्रतिसंधानेसतीतिशेषः लक्षणायामपीत्यपिनातत्रलक्षणायाअसंभवंसूचयति अर्थालाभादिति प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकसंबंधिनोलाभेप्यनुभूयमानोक्तार्थालाभादित्यर्थः

नर्हि समानाधिकरणेति सामानाधिकरण्यं चात्र समानविभक्तिकत्वम् अन्यथा कर्मलाक्षणिकक्तान्तार्थैकपदार्थयोरभेदान्वयानभ्यु
पगमेऽप्यर्थः भङ्गापत्तेरिति तादृशव्युत्पत्तेरनैव व्यभिचारादिति भावः ननु नह्युत्पत्तौ सामानाधिकरण्यस्यैकार्थाभिधायित्वस्यैव नि
वेशेन नेदं तद्विषयोऽत आह प्राप्तेरिति अन्वयासम्भवादिति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः अन्य

प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेन्नर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदका
भिन्नप्राप्तिकर्मेति स्यात् अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तिः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृता
सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च अन्यथा देवदत्त पच्यत इत्युत्पन्नकर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेना
नन्वयानापत्तिः अर्थोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधो नात्तत्सम्बन्धि प्राप्तो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्यैकर्त
रि विशेष्यतायाः असम्भवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वेन तस्यै
व नामार्थत्वेनोदकेन सममभेदान्वयापत्तेश्च ॥ यादेवदत्त इति अन्यथा उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः। प्राप्तो लक्ष्यत इ

तिवाक्येनेति शेषः उक्तबोधस्य सम्भवद्युक्तिकत्वे कथञ्चिल्लक्षणापि कल्पेत तदेव नास्तीत्याह प्राप्तेर्धात्वर्थतयेति प्रकृतिप्रत्यय
योरिति न्यायस्य सम्याद्दीव्यभिचरितत्वं सम्भाव्याह प्राप्तपदे इति नामार्थतयेति नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामार्थत्वादिति
गावः अभेदान्वयापत्तेश्चेति समानविभक्तिकनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

द्रष्टव्यमिति भवन्मतेवहनकर्माभिन्नो(ऽ)थ इति बोधोनरं संबंधि निलक्षणायामपि रक्तकर्मकवहनकर्त्तोऽनड्वानितीष्टिनार्थस्याला
भएवकर्मार्थकक्तप्रत्ययस्यकर्तरिलक्षणायांतु धात्वर्थवहनेऽथस्यकर्मतयाभेदसंबंधेनान्वयोदुर्लभइवोक्तव्युत्पत्तिविरोधादि
ति पूर्वोक्तदिशावसेयमित्यर्थः अत्रहीति बोधाभ्युपगमादित्यनेनान्वयि अत्रऊढरथ इत्यादिसमासे विशिष्टशक्त्यभ्युपगमेतुन
कस्याअपिव्युत्पत्तेर्विरोधइत्याहातिरिक्तेति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिपर्युदासेबीजंप्रदर्शयति अयंभावइति विनाशक्तिमिति समुदाय
शक्तिमित्यर्थः नचतत्रेति तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः चित्रस्वामीत्यादि समानाधिकरणनामार्थयोरितिव्युत्प

एवमूढरथः उपहृतपशुः उद्धृतोदनाबहुपाचिकेत्यादावपिद्रष्टव्यम् अत्रहिरथकर्मकवहनकर्त्ता पशुकर्मकोपह
रणोद्देश्यः ओदनकर्मकोद्धरणावधिःबहुपाककर्त्रधिकरणमितिबोधाभ्युपगमात्अतिरिक्तवृत्तिपक्षेचघटत्वविशि
ष्टघटपदस्येवोदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टेप्राप्तोदकइत्यादिसमुदायशक्त्यैवनिर्वाहइतिभावः ३२ साधकांतरमा
ह अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्युत्पत्त्यंतरकल्पना लक्षणात्यागश्चास्तिनवनत्किंशक्तिंनकल्पयेः ३३ अयंभावः चित्रगुरित्या
दिषु चित्रगवीर्णांस्वाम्यादिप्रतीतिर्नविनाशक्तिमुपपद्यते नचनत्रलक्षणासाहिनचित्रपदेचित्रस्वामीगोरितिबोधा
पत्तेः नापिगोपदेगोस्वामीचित्रइत्यन्वयबोधापत्तेः चित्रादिमात्रस्यलक्ष्यैकदेशत्वेनतत्रगवादेरन्वयायोगात् ॥

नेरितिभावः ननुगोपदस्यगोमतिलक्षणागविचित्रस्याभेदान्वयेचित्राभिन्नगोस्वामीतिबोधोनानुपपन्नोऽतआह चित्रादिमात्रस्ये
ति आदिनागवादिपरिग्रहः आद्यस्यात्पूर्वपदेलक्षणेत्याशयेनचित्रपदोपादानं लक्ष्यैकदेशत्वेनेति लक्ष्यगोस्वामिरूपप
दार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः अन्वयायोगादिति एकपदार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिंप्रतिविशेष्यतासंबंधे

कस्यचिन्नानार्थकानिश्चये नचेति साक्षादिति गवांशुर्थैकस्यार्थ तथाचषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिनव्युत्पन्नत एकत्वमिति भावः पदद्वय इति विनिगमकाभावादिति भावः नैयायिकेति एकदेशान्वयपक्षे हितैरित्युक्तम् बोधयतीति बोध्यमानस्वस्वामिनोर्द्वे धाभाना पत्तेरित्यर्थः विनिगमनाविरहेति चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमुतगोपदमित्येकतरपक्षपातियुक्तिविरहतात्पर्यग्राहकत्वेनेत्यर्थः असंभ

नचचित्राभिन्नागौरिति प्रागुपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोस्वामीगोपदेनलक्ष्यतइतिवाच्यम् गोपदस्यचित्रपदस्यवाविनिगमनाविरहेणलक्षकत्वासम्भवात् नचगोपदेसाक्षात्संबन्ध एव विनिगमकइतिवाच्यम् एवमपिप्राप्तोदकं ऊढविम्बइत्यादौ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौविनिगमकाप्राप्तेः यौगिकानांक्वचिदर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् नचपदद्वयेलक्षणेतिनैयायिकोक्तयुक्तम् बोधयतीतिग्रन्थह्रासात् नचपरस्परतात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदालक्षणा नद्वयोरितिनवोधाद्गतिरितिवाच्यम् एवमपिविनिगमनाविरहतादवस्थ्येनलक्षणायाअसम्भवात् नचचरमपदे एवसा भवत्यर्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानांसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकव्युत्पत्तेरितिवाच्यम् एवंहिबहुव्रीह्यसम्भवापत्ते ॥ १ ॥ चादिति एकतरपदेलक्षणायाअसम्भवादित्यर्थः पदद्वयलक्षणायांतुदकदोषइति भावः भवत्यर्थानुपपत्तिरेव उत्तरपदे लक्षणायाविनिगमिकाभविष्यतीत्याशङ्क्यनिराचष्टे नचेति एवंहीति उत्तरपदस्यैवान्यपदार्थलक्षकत्वेइत्यर्थः ॥

बहुव्रीह्यसंभवे हेतुमाह अनेकमिति तद्विधानादिति बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः अयंभावः वृत्तेर्विशिष्टार्थकत्वं न शास्त्रैकगम्य
म् अचतुरेत्यादावर्थानादेशनात् किंतु लौकिकव्यवहारगम्यम् स्वभावत एव तेषां शब्दानामेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां मितत्वेनान्वा
ख्यानं क्रियत इति समर्थसूत्रभाष्यात् अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वंद्व इत्यादीनाममेकं प्रथमांतमन्यार्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं
भवति चार्थे वर्त्ततेयः प्रथमांतसमुदायः स द्वंद्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमा

अनेकमन्यपदार्थ इत्यनेनानेकसुबंतानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् किंचैवं सति घटादिपदेष्वपि चरम
वर्ण एव वाचकता कल्पनास्यात् पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणे
ऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः एवंचाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्यु
त्पत्त्यंतरकल्पना उक्तयुक्तेः अगत्याशक्त्यंतरकल्पनात्स्वत्यागः स्वतशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तिस्तत्यागश्च नवा
स्ति तत्किं सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः न समासे शा
क्तिः राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः संबंधिलक्षणयैव राजसंबंध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः॥ ११त्रं अर्थस्यापि विधा
नेवाक्यभेदापत्तेः स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारोपि विधेयः स्यात् एवंच सुबंतसमुदायस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वं
कथं बहुव्रीहिः स्यादिति नन्वेकपदस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्यग्राहकतया पदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रति
पादकत्वमविकल्प्यमत आह किंचैवमिति समासस्य चरमपदस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः इष्टापत्तावाह एवं सतीति चरमवर्ण

स्पष्टवक्तृत्वे सतीत्यर्थः अत्रापि मात्रोदकादावपीत्यर्थः आपत्तिरिति आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयकालिकापाद्यव्याप्यवत्ताज्ञानस
त्वादिति भाव ननूदकपदमात्रश्रवणान्न लक्ष्यार्थबोध तदानीं लक्षणाकल्पिका मास्त्वित्यर्थमाह पूर्वपदोपस्थितेरभावात्
अत आह अन्यथेति भूषणे इत्यर्थः विस्तर इति उत्तरपदलक्ष्यार्थप्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्र प्रत्ययार्थान्वयापत्तिरित्यादि तन्नो
क्तं त्वन्वीति व्युत्पत्तिन्यायः प्रकृतेमति ग्राह्या निरवव्यपेक्षावादिन इति समर्थसूत्रे परस्परान्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेव व्यपे
क्षेतिवादिन इत्यर्थः न समासे शक्तिरिति समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्य शक्तिर्नेत्यर्थः समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं तु प्रसक्ते
कपदइत्यतिरिक्तेनास्तीति यावत् सहत्वार्थमिति भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थितिनिबंधनत्वात् परव्यपेक्षैव सामर्थ्य
इत्युक्तेः समर्थे इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशार्थकत्वस्य सर्वैरंगीकारात् पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च अन्यथा समासादावेकार्थी
भाव पराङ्गवद्भावादौ व्यपेक्षेति वाक्यभेदापत्तेः तत्र व्यपेक्षानादरे तु कृते न भिन्नावरणानन्तरस्य श्रावित्वादाह तेसमर्थपरि
भाषानेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्ततापत्तिः न च तस्मिन्नपि मिलितग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन मन्त्रितार्थस्य पत्त्विमि
नंतरावक्रमेण पराङ्गवद्विधेयत्वेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावप्रसक्तिरिति वाच्यम् समर्थपरिभाषाश्रितत्वात् तत्पाक्षिकत्वं न सिवन्त्याप्यतात् तेन मि
आवरणाविरोधेन योः समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वेन परस्परमसामर्थ्यात् मिश्रावरणाकृत स्वश्रावेन येषु पारिकान्वयबोध
सत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यं सर्वं चेदं भाष्ये अत एवानन्तरपाठोपि चरितार्थः शुभ्रो पटः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ निरुक्तमू
व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासाप्रसक्तेः समर्थसूत्रार्थस्तु पदसंबन्धी समासादिविधिः साक्षात्परंपरया वा तत्प्रयोज ए
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षापरनामकसामर्थ्यवत्पदाश्रितो बोध्य इति बहुव्रीहौ चित्रग्वादि विषय ४

किंच वृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वावयवार्थातिरिक्तार्थाभिप्रायकत्व रूप
किंच वृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वावयवार्थातिरिक्तार्थाभिप्रायकत्वरूप(?)... पंकजा
यवार्थातिरिक्तार्थवत्त्वाभावात् वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथंतरादिष्विव रूपे पंकजा
शक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेनासिद्धसाधनात् शुद्धयौगिकचित्रग्वादिसमुदाये शक्त्यस्यु
कपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्चहेयइतितदभिसंधिः शक्तिकल्पनानुपपत्त्यभावं प्रयोजनया
धएवलक्ष्योस्त्वेवंचव्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोप्युपपत्स्यते राजा
यनयान्वयेनैवोपपत्तौ संबंधिनिलक्षणाभ्युपगमे प्रयोजनाभावश्चेतिवाच्यम् राजापुरु
ावसंबंधेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबंधा
ेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यता संबंधेन प्रत्यय निपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्या
स्य प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थितेपुरुषादावन्वयासंभवात् निपातिरिक्तत्वविशे
ष्टस्य स्वनामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषयसुखे निपातातिरिक्तनामार्थचंद्रस्य
नि: अभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च राजापुरुषइत्या
ानेनापि नाम्नो विशेषणीयत्वात् प्रकृतेनुपपत्तिरितिवाच्यम् गौरवात् कचिद
पकोसंबंधिलक्षणाभ्युपगमः रूपसतिसत्त्वात् निपातानांद्योतकत्वनये घ
ोनिपातातिरिक्तत्वस्याप्रवेशाच्चेतिभावः ॥ ९ ॥ ९ ॥

मनस्वेति पूर्वपदस्य संबंधित्वसाभिन्नत्वादेवेत्यर्थः विशेषणान्वयप्रतिपत्त्यर्थमपेक्षान्वेतीतिस्युत्पत्तेरितिभावः मतुगभीरपदनघोषे प
इत्यादौनदी पे स्वल स्यनदीतीरार्थकरे शनघावीगभीर पदान्वयनदशाप्येकदेशान्वयोदुर्वार इति चेन्नदृष्टांतासिद्धेः तथाप्येतन्मते
नदीपदस्यगभीरनदीतीरलक्षकतायागभीरतात्पर्य्यप्राहकतायाश्च वस्यमाणतयाऽदोषात् नाद्यसंभवेत् सुत्पत्तेः ससंबंधित्वनिरिक्तवि
षयतयाचेत्रस्यन तैत्यादावेकदेशान्वयेपि क्षतिविरहादिति उक्तार्थनयेति तन्निरादीनां चोतकतयाकौशांब्यादिपदस्यैवकौश

अतएवपुनः पदार्थेकदेशनत्यानतत्रशेषमनसेत्यादिविशेषणान्वयः मवाचनस्यमोनिष्कौशांबिगौरयष्टूत्यादाविवादि
प्रयोगापत्तिः उक्तार्थनयाइत्यक्तादिपदप्रयोगासंभवात् नवाविभवेतिसूत्रावश्यकत्वम् लक्षणयाऽसंबंध्यभिन्नपुरु
षइतिबोधयिषायांसमासस्यापजसंबधवानितिबोधयिषायांविमहस्येत्यादिप्रयोगनियमसंभवात् मापिपंकजपदप्र
तिनदी शक्तिसाधिकानभावयवशक्तिमजाननोपिबोध्यात्॥

भोपपनौक्तादिशब्दानामुपादानासंभवादित्यर्थः ॥व्यवधिकनिष्क्रमणमर्थोपरोधेलक्षणाभ्युपगमेनैवेप्सितार्थबोर
तदुपयोगेपिनक्षतिरितिभावः प्रतिसंदीति पंकजादिपदेपद्मादिविशिष्टशक्त्यभ्युपगमरूपेत्यर्थः अवयवशक्तिमजाननोपी राम:
त्यपिनादर्शितसार्थेतिकर्यौर्वैषम्यसूच्यते॥ २५

शक्यग्रहे अवयवशक्तिग्रहाभावे तेभ्यः पंकजादिपदघटकावयवेभ्यः विशिष्टार्थबोध इति पदत्वादिरूपेण पदादिबोध इत्यर्थः लक्षणाया शक्तिघटकत्वादिति भावः अत एवेति तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः उत्तरपदलक्षणायां विनिगमन माह यौगिकत्वेनेति विलंबितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितं ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्व

नच शक्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः संभवति अत एव राजादिपदशक्यग्रहे राजपुरुषः चित्रगुरित्यादौ न बोधः न हि चित्रगुरित्यादौ लक्षणासंभवेपि अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असंभवे बहुव्युत्पत्तिभंजनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्तोदक इत्यादावुदकपद एव लक्षणास्वीकारात् पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलंबितत्वात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव संकेतितत्वात् ॥ ९ ॥

मुदकादिपदानामपि समभमत आह प्रत्ययानामिति यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्योदकादौ बाधात् प्रकृत्यर्थपदमन्यथा व्याचष्टे सन्निहितेति तथा चाणुरपि विशेषो व्यवसायकर इति न्यायेनोत्तरपद एव लक्षणेति तद्बोधावृत्तिरूपदूषणमपीति भावः पूर्वोक्तदूषणांतरमु इति घटादिपदे चेति कल्प्यमाने तु नत्याः क्लृप्तत्वं सूचयति विशिष्टस्यैवेति व्यवहारादिना तत्रैव तन्निर्द्धारणादिति भावः ॥ ९ ॥

अथत्यादित्यस्ययेनतत्रापिविनिगमकाभावेपणास्यादितिशेष उत्तरपदइति प्राग्गोदकादिघटकोदकादिपदेइत्यर्थ सालक्षणा विशे
यइति घटादिपदात्समासस्यलक्षणायावेपम्यमित्यर्थः अत्रेदंबोध्यम् उपकुत्सितपकुंभमित्यादावुत्तरपदस्यैवसमीपाद्यर्थेलक्ष
णा पूर्वपदंतात्पर्यग्राहकम् तत्पुरुषेपिक्वचिदेवपिप्पलीत्याद्येकदेशिनिचरमपदस्यैव सा पिप्पल्यर्धाद्यर्थे इतरद्योतकम् नीलो
त्पलमित्यादिकर्मधारयेतुनक्वापिसा प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदान्वयसंभवात्बहुव्रीहौपूत्तरपद एवसेति सार एवत्र
क्रम् पाणिपादमिति द्वंद्वेप्युत्तरपदस्यपाणिपादसमाहारेलक्षणा पदांतरद्योतकं तत्रैवपरंपरयाचादनकर्मत्वान्वय एवमित
रेतरयोगद्वंद्वेसाहित्यापन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपद सैवसा अत एवद्विवचनाद्यर्थ द्वित्वाद्यन्वयस्तत्रसमाहारद्वंद्वे साहित्यं
बोधकत्वस्यापिप्रत्येकवर्णेष्वसत्त्वात् प्रकृतेचास्तंतसन्निधानेनप्रत्ययार्थान्वयसंभवायोत्तरपदे एवसाकल्प्यतेइति
विशेष. स्वीकृतंचघटादिपदेष्वपिचरमवर्णस्यैववाचकत्वंमीमांसकमान्यैरित्याहुः अग्रेच्यते॥१॥ विशेष्यमत्रतुविशे
पणमितिभेदः पद्य समाहारद्वंद्वेपिसाहित्याप्रतीतेर्नेतत्रलक्षणा किंतु प्रत्येकपदशक्त्युपस्थापययोरेवसाक्षाद्वदनकर्मत्वान्वयः
द्वंद्व श्च प्राणीतिप्रकरणादिनिर्देशकत्वसमासस्यैवसमाहारपदस्यपदेभ्यपत्वम् मतद्वंतरेतरयोगेनत्वसंगः एवमितरेतरयोगे
पिनलक्षणा एकस्मृत्यारूढपदद्वयात्प्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्वित्वान्वयसंभवात् एकक्रियान्वयित्वरूपस्यैकयुक्तस्वच्छि एम
न्नत्वरूपस्यवासाहित्यस्यपश्चाद्देवावगमेन पूर्वेनप्रलक्षणाप्रसंभवाच्च चार्थेद्वंद्वइत्यस्यचार्थान्वययोग्यद्वयर्थान्तरादि रसं
भोपियुक्तंचेतद्वंद्वत्वावच्छिन्नस्यप्रधानीभूतार्थद्वयप्रतिपादकत्वमेवद्वंद्वः सामासिकस्यचेत्यनेनसमाससमूहमध्येद्वं
स्यविभूतितयापरिगणनस्यभगवत्कृतस्यासंगतेः विशिष्टशक्त्यलक्षणपाक्षा नस्यप्रधानीभूतसमाहारप्रतिपादकत्वेतुस

सांतराद्वंद्वस्याविशेषात्तदसंगतिः स्पष्टैव यत्तु ॐ भारतभावदीपे समेकत्रासनं समासो विदुषां गुरुशिष्याणां वा मंत्रार्थकथा
र्थं वैकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं समासिकं चातुरर्थिकष्ठक् तस्य ठस्येकइतीकादेशः यस्येति चेत्यलोपः तस्य मध्ये द्वंद्वोरः
हस्योहम् द्वंद्वं रहस्येति सूत्रे द्वंद्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वम् शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यानं तत्तु विदितार्थस्य चतुरर्थ्यामदर्शना
द्र्यं तराधिकरणन्यायेन संकेतितसमासशब्दात्समासरूपार्थस्यैवोपस्थितेरुचितत्वेन प्राप्तस्य सामूहिकठकः समासशब्दात्तद
नभिधानात् द्वंद्वं रहस्येत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितद्वंद्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुल्लिंगस्य तद्वाचित्वासंभवात् समासवाचिनश्च तस्य
पुल्लिंगतायाश्चार्थे द्वंद्व इत्यादौ दृष्टत्वात्पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्योचितत्वाच्च चिंत्यम् नच साहित्याभावेऽन्यत
रस्य क्रियान्वयविवक्षायां पश्य धवं खदिरं छिंधीति वाक्यवत्पश्य धवखदिरौ छिंधीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् प्रत्ययार्थ द्वित्वा
वच्छिन्नधर्मिकस्यैव पदार्थांतरान्वयबोधस्यान्यत्र दर्शनेनात्रापि तदवच्छेदेनान्वयस्यैवोचितत्वात् नच द्वित्वान्वययोग्यताव
च्छेदकसाहित्यमंतरेण द्वित्वान्वय एव कथमिति वाच्यम् योग्यतावच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणात् उपस्थिते योग्य एव तदन्व
यात् अत एव घटेन जलमानयेत्यत्र छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलेनान्वयः नतु छिद्रेतरत्वप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्राप्रकृत्यर्थ
तावच्छेदकस्यैव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकत्वे पिक्षतिविरहाच्च विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र नच श्लोममवसानावग्रिमादधीया
नामित्यत्र समुच्चयलाभो न स्यादिति वाच्यम् यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेति वचनांतरात्तत्सिद्धेः यद्यपि द्वंद्वे परस्परान्वयित्वरूपव्यपे
क्षा दुर्घटा तथापि चार्थे द्वंद्व इति विधिसामर्थ्यादेव तत्र समासस्तदर्थस्सूक्तः समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेव न द्वंद्व इति स्पष्ट

यत्त्वेकस्याः क्रियायामेकरूपेणान्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति तन्न क्वचिदेतस्य क्वचित्पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याश्रयणे समर्थसूत्रे वाक्यभे
दापत्तेरिति पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनापि परिहरति स्वीकृतमिति चरमवर्णस्यैवेति पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहितांति
मवर्णस्येत्यर्थः नातः केवलचरमवर्णोऽर्थबोधापत्तिः अधिकमग्रे वक्ष्यते व्यपेक्षायां सामर्थ्ये समास एकोऽसगृहीतो भवतीति भाष्या
शय प्रकाशयन्नेयायिकमतं दूषयन्नत्रोच्यते इति ॥ ॥ संज्ञादीत्यादिना पदत्वादिपरिग्रहः भाष्यसिद्धापाद इति समासग्रहणमर्थ
वत्समुदायानां नियमार्थमिति भाष्यसिद्धापादइत्यर्थः स्पष्टमिति वाक्यस्याप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वमसक्तौन स्यात् एवं वचनारं
भ माणक्य नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितमम् समासे शक्त्यनभ्युपगमे तु न स्यादन्यर्थवोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावेनाप्रसंज्ञा
समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावेनार्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्र
वृत्तेः न च कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणात्तान्तस्य नियमार्थतायाभाष्यसिद्धायाः वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादि
विपर्येतस्यावश्यकत्वान्नियमार्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव तस्मात्तद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति तत्रोक्तत्वा ॥जन्यात्॥
दित्यर्थ नचार्थवत्पदसामर्थ्येनार्थवाचकपदघटितेपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरन्यथा धात्वादिपर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे तदुपादान
वैयर्थ्यस्पष्टमेव दशदाडिमानीत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति भाष्यम् अर्थवद्ग्रहणस्यानर्थकत्वमया सिं सम॰
द्धांत सिद्धत्वेन तत्र सामर्थ्याभावात् अर्थवद्ग्रहणं सत्त्वेन्यपदे प्राप्तं येमिति भाष्ये नार्थवत्त्वेन शाब्दस्य बोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चे १७
त्ति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौ भिन्नमेवेति भाष्यः ॥

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्यस्वीकारेपि नार्थवत्त्वनिबंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः तथाहि न शक्यसंबंधो लक्षणा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादावसंभवात् तत्र तावन्न गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि तीरं नदी पदमपि न तथा गभीरपदार्थस्यानन्वयापत्तेः न च पदद्वये प्रत्येकं सा विशिष्टनदीतीराभानप्रसंगात् न च नदीपदे नैव गभीरनदीतीरं लक्ष्यते गभीरादिपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमुत नदीपदस्येति विनिगमनाविरहात् न च नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्संबंध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम् गभीरपदस्यापि नित्यं गुणिवाचकतया तदर्थस्यापि साक्षात्संबंधाविशेषात् तस्मात्पदद्वयलक्षणायां गौरवात्समुदाय एव सांगीकार्या अत एवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति संगच्छते किंतु स्वबोध्यरूपेवसा

समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसंबंधरूपलक्षणाया अपि असंभवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसंभवात् ॥ ९ ॥ ॥

अस्ति च गभीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यज्ञाया गभीराभिन्ननदीतत्संबंधस्तीरे इति एवं च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राभिन्नगोस्वामिरूपार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञानानुपपन्नेत्यत आह समासवाक्य इति वाक्य इत्युक्त्या क्वचित्तत्संभवेपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमासे तदसंभवं सूचयति अयमाशयः स्वज्ञाप्यसंबंधस्य न लक्षणात्वमपभ्रंशेपि तत्प्रसंगात् किंच स्वज्ञाप्य इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसंबंध इत्यर्थो वाच्यः तत्र ज्ञापकत्वं वृत्त्या बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रं नाद्यः वाक्ये लक्षणाभावप्रसंगात् तदर्थस्य गभीरस्य वृत्त्यबोध्यत्वात् नांत्यः प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्त्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वशक्यसंबंधो लक्षणेत्येवांगीकरणीयम् तथा च समासे तदसंभवेन प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थे विशिष्टशक्तिस्वीकार

भाष्यसिद्ध इति निवेकादेशेप्रतिषेधोनवत्वादिन्यादेस्तत्राभिधानादितिभावः सूत्रयतामिति अतिप्रसमासश्चप्रातिपदिकमित्येवसू
त्र्यतामित्यर्थः तथाचतिङ्सुबन्तभिन्नयत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेनसमासस्यप्रातिपदिकत्वलाभादतिरिच्यमानम् समासग्रहणं
नियमार्थमस्त्वित्यर्थः प्रत्येकवर्णेष्विति वर्णानामानर्थक्यपक्षेप्रातिपदिकसंज्ञायांप्रकाशनीयार्थाभावादविशेषेणप्रतिवर्णेवि
भक्तिसंभवादव्ययादिवेतिभावः अर्थवत्त्वेनेति अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः नचार्थवत्समुदायघटकवर्णानामर्थव

अथतिप्रसमासश्चकृत्वारभ्यऊ्रोस्तु विनितिप्रत्याहारोभाष्यसिद्धः नमादायातिप्रातिपदिकमित्येवसू
त्र्यताकृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेनसमासग्रहणंचनियमार्थमस्तु तथाचातिप्रतिवंतभिन्नंप्रातिपदिकमि
त्ययोस्तुमासस्यापिसास्यादितिचेत्तथापिप्रत्येकंवर्णेषुसंज्ञावारणायार्थवत्त्वावश्यकत्वेनसमासाख्या
नितादवस्थ्यमेव तथाचप्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयतिधूमइववह्निम्॥

पक्षस्यापिभाष्येदर्शनात्तद्ग्रहणेपिविभक्तिर्दुर्वारेतिवाच्यम् तत्पक्षेपिसंघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावोवर्णादितिभाष्यात्तेनैकैव। एम
विभक्तिः समुदायावयववर्णगतमेकत्वंबोधयेत् एकमेवपदेकात्वतचैकेनसुपप्रत्ययेनमिनिबोधनीयाभावाद्विभक्ते प्रत्येक ९९
वर्णादनुत्पत्तेरितिभावः

ननुसमासवाक्यस्यार्थवत्त्वाभावेपि न प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः कृत्तद्धितेति सूत्रेणैव तत्संभवात् संभवति विधित्वे नियमकल्पना
याअन्याय्यत्वात् समासग्रहणमेव च समासएकार्थीभावे वा मानम् वाक्यस्य तु न पूर्वसूत्रेण तत्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाभावात् संसर्गस्याश
क्यत्वेप्याकांक्षादिवशादेव तज्ज्ञानस्य सूपपादत्वात् एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याप्यनर्थकत्वेनाप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृत्तद्धितग्र
हणमिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् आद्यसूत्रस्य तु अव्युत्पन्नसाधुशब्दस्वरूपमेव ननु बहुपटुरित्यादिसमुदायोप्यु
त्तरपदलाक्षणिकताद्दशसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् कृदंतानां केषांचिदर्थवत्त्वेपि धातुत्वादेवं तद्धितानामपीयानित्यादीनां

किंचैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तर
मेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् यत्तु सन्ति हि न पदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यते इति तन्न ॥

प्रत्ययत्वेन ताद्दशसमुदायस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्राविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणी
तम् अत एवात्रार्थवदिति नानुवर्त्तते संभवात्प्रयोजनाभावाच्च तत्तच्छब्देन प्रत्ययपरिभाषया तदंतग्रहणं संज्ञाविधावित्यस्य
प्रायिकत्वादुत्तरादिवत्केवलकृतामप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च यद्यप्युक्तयुक्त्या तद्धितपदस्यापि तद्धितांतपरतैव लभ्यते तत्त
थापि बहुपट्वादिसंग्रहाय तत्त्वाव्यवहितोत्तरत्व संबंधेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायतद्धितांतान्यतरपरता
व्याख्येयम् प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् इयानित्यादौ तु प्रत्ययस्यैव तदंतत्वान्न दोषः पचतक्यादिसमुदायांतर्ग
ततद्धितप्रकृतेर्निरुक्ततद्धितवैशिष्ट्याभावान्न तत्रातिप्रसंगः

भू॰
शे॰
१९

कद्रूहणपरिभाषायाश्चानंतरग्रहणज्ञापितायाश्च सार्वत्रिकत्वाच्च नमूलकेनोपदंशमित्यादावतिप्रसक्तिरेवसमासग्रहणेनाप्यप्राप्तप्रा
तिपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुषइत्यादिसमुदायात्स्वाद्युत्पत्ति सुलबेति तत्रविशिष्टशक्त्यभ्युपगमोनिष्प्रमाणकः वाक्यस्यसामे
त्युक्तमेवतत्रकोशादिनाशक्त्यपरिच्छेदात् यत्रतुकोशादिकंपरिच्छेदकंतत्रसमासेपङ्कजादौनाननिवारयामः एवंचवाक्यस्या
र्थवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तेस्तद्वृत्तिरूपफलाभावेनसमासग्रहणस्यनियमार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम् भाष्येतस्यनि
यमपरतयावर्णनंतुससर्गे स्यशक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यहर्चे एह किञ्चैवमिति एवंसमासेविशिष्टशक्त्यस्वी
कारेकर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्यगवादिपदार्थेइतिशेष तत्रहेतुमाह प्रत्ययानामिति तथाचप्रकृतित्वंप्रत्ययविधाना
वधित्वम् नतुप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपटुरित्यादौपट्वादिशब्दस्याप्तेः नचतावेसहप्रतियोगीततः पूर्वस्यैवप्रकृतित्वे
तिभाष्यात्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैवप्रकृतित्वलाभइतिवाच्यम् तदर्थानवबोधात् यौनतोविधानावधेरसतिविशेषानुशासने
पूर्वौतावेवसुप्तिङावित्युपलक्षणंप्रत्ययांतरस्यापि यतोविहितौसैवप्रकृतिरितितदर्थात् आद्येत्यभ्यासाभिप्रायेण तथाचसमा
सोत्तरपदस्यविधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाभावेनतदर्थेनकर्मत्वाद्यन्वयः सम्भवत्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादितिभावः प्रत्ययानामि
तिव्युत्पत्तिर्हिदंडिनमानयेत्यादौदंडादौकर्मत्वान्वयवारणायस्वीक्रियते तदर्थएवप्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषय
तासंबंधेनशाब्दबुद्धिम्प्रतिविशेष्यतासंबंधेनप्रत्ययजन्योपस्थितित्वेनहेतुनेतितत्रप्रकृतेसन्निहितत्वेमे निवेशस्तावतैवो
क्तस्थलेव्यभिचारवारणान्नतुप्रकृतित्वेनगौरवादितिमतंदूषयितु मुपन्यस्य यत्त्विति सम्मिदि ति सम्मि राम
नपूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वं मस्यच विमत्यादिपदेनकस्तेसम

उपकुंभादौव्यभिचारेऽपावनंतु प्राचीनमते नव्यनयेनत्वोत्तरपदेलक्षणाभ्युपगमेनतदप्रसक्तेः तत्रापि उपकुंभादिसमासेपीत्यर्थः
आनुशासनिकेति सन्निहितत्वंनाव्यवहितपूर्वत्वम् तत्त्वेनानुसंधीयमानत्वंवा धवखदिरावित्यादौधवादिपदार्थेविभक्त्यर्थान
न्वयप्रसंगात् किंतुसन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वंतच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथाचे
ति समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतयासमुदायस्यप्रत्येकानतिरिक्ततयासमासरूपप्रातिपदिका

उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादौपूर्वपदार्थेविभक्त्यर्थान्वयेनव्यभिचारात् नचतत्रापिसन्निधानमेव आनुशासनिकसन्नि
धेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदोत्तरंयानुशिष्टासातदर्थगतंस्वार्थंबोधयति समासेचसमस्यमानपदोत्तरमेवानुशा
सनमितिवाच्यम् अर्थवत्सूत्रेणविशिष्टस्यैवप्रातिपदिकत्वेनविशिष्टोत्तरंविभक्त्यनुशासनात् अथप्रकृतित्वाश्र
येविभक्त्यर्थान्वय इत्येवकल्प्यतेइतिचेन्नहिपंकजमानयदंडिनंपश्यशूलिनंपूजयेत्यादौपंक दण्डशूलेष्वानयन
॥दर्शनपूजादेरन्वयप्रसंगः

हिहितविभक्तेस्तत्पदसन्निहितत्वादितिभावः संभवेदेवंयदिसमासग्रहणनिबंधनाप्रातिपदिक
संज्ञा किंतुतस्यनियामकतयापूर्वसूत्रेणैवसावाच्या तथाचोक्तप्रकारासंभवइत्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथाचशास्त्रबोधि
तसन्निहितत्वमपिविशिष्टस्यैवनकेवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थलेव्यभिचारोदुरुद्धर इतिभावः प्रकृतित्वस्यपर्याप्तेर्व्यविलक्षणा
संबंधेनसमुदायमात्रविश्रांतत्वेपिकेवलाश्रयतयातद्धत्वस्यप्रत्येकदेशेपिसंभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरेआश्रयत्वेननिवेशनीये
त्याशयेनशंकतेअथेति प्रकृतित्वाश्रये प्रकृतित्वाश्रयार्थे॥

कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनन्तरग्रहणज्ञापितायाश्च सार्वत्रिकत्वाच्च न मूलकता। ५८ शमित्यादावतिप्रसक्तिरेव समासग्रहणेनाप्यप्राप्ता
तिपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुष इत्यादिसमुदायात्स्वाद्युत्पत्तिः सुलभेति तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणक वाक्यस्य स्थाने
सुक्तमेव तत्र कोशादिना शक्त्यपरिच्छेदात् यत्तु कोशादिकं परिच्छेदकं तत्र समासे पंकजादौ तान निवारयामः एवं च वाक्यस्या
र्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तेस्तदृत्तिरूपफलाभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम् भाष्ये तस्य नि
यमपरत्ववर्णनं तु संसर्गस्य शक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यस्वरसं एह किंचैवमिति एवं समासे विशिष्टशक्त्यस्वी
कारे कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेष नत्र हेतुमाह प्रत्ययानामिति तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययविधाना
वधित्वम् न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपटुरित्यादौ पट्वादिशब्दे व्याप्तेः नन्वेतावेवमस्तु प्रतिज्ञोमीतनः यतो सैव च प्रकृतिरि
ति भाष्यात्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम् तदर्थानवबोधात् यौतनो विधानावच्छेदसति विशेषानुशासने
परीतावेव तु प्रसिद्ध्यत्तु उपलक्षणं प्रत्ययान्तरस्यापि यतो विहितौ सैव प्रकृतिरिति तदर्थान् आद्येत्यस्यासाभिप्रायेण तथा च समा
सोऽत्रापरस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाभावेन तदर्थे न कर्मत्वाद्यन्वयः संभवत्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः प्रत्ययानामि
तिर्व्युत्पत्तिर्हि दिनमात्रये त्यादौ ईषदादौ कर्मत्वान्वयवारणाय स्वीक्रियते तदर्थ एव प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषय
तासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुतेति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव निवेशस्तावतैवो
कस्यचिद्व्यभिचारवारणाय तु प्रकृतित्वेन गौरवादिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति सन्निहितेति सन्निहितत्वं चाव्यव
नपूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वं न सम्बन्धिन्याविपदे गवादौ सम्बन्धिनोक्तानुपपत्तिरिति भावः व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तप्रकृतित्व

उपकुंभादौ व्यभिचारेऽङ्गावनंतु प्राचीनमते नव्यनये तत्रोत्तरपदे लक्षणाभ्युपगमेन तद प्रसक्तेः तत्रापि उपकुंभादिसमासेपीत्यर्थः
आनुशासनिकेति सन्निहितत्वं नाव्यवहितपूर्वत्वम् तत्त्वेनानुसंधीयमानत्वं वा धवखदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान
न्वयप्रसंगात् किंतु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथाचेः
ति समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिका

उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् नच तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्नि
धेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदोत्तरं यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशा
सनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यनुशासनात् अथ प्रकृतित्वाश्र
ये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यते इति चेन्न हि पंकजमानय दंडिनं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पंक दण्ड शूलेष्वानयन
ऽऽदर्शनपूजादेरन्वयप्रसंगः

द्विहितविभक्तेस्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः संभवेदेवं यदि समासग्रहणनिबंधना प्रातिपदिक
संज्ञा किंतु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या तथाचोक्तप्रकारासंभव इत्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथाच शास्त्रबोधि
तसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारो दुरुद्धर इति भावः प्रकृतित्वस्य पर्याप्तिसंबंधेन विलक्षणा
संबंधेन समुदायमात्रविश्रांतत्वेपि केवलाश्रयतया तद्व्यत्वस्य प्रत्येकदेशेपि संभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयत्वेन निवेशनीये
त्याशयेन शंकते अथेति प्रकृतित्वाश्रये प्रकृतित्वाश्रयार्थे॥

असन्निहितप्रकृत्यर्थे दूषणमुद्भाव्य सन्निहिते पितदाह अघटामात रूप । र्थप्राधान्यमनेनाशयेनदूषणोद्भावनन्तं ।
वायेवक्ष्यते विशेषणतयेति एकत्र विशेषणतयावरुद्धस्यापरत्र तदन्वये नैराकांक्ष्यादिति भावः यत्रक्वापि विशेषणेनापराम्
यद्वितिपथाश्रुतदूषयति पाकान्नील इत्यादि नीलत्वह्रस्वयोः सामान्ये विशेषणतयान्वितयोः पाकादित्यादौ तद्गतपञ्चम्यर्थहेतु
त्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति तत्स्वार्थः प्रकृतिः मात्रपदेन वृत्तिप्रतिपाद्यस्य व्यवच्छेदः अत्र विमर्श

अघटमानयेत्यत्र घटे घ्यानयनान्वयापत्तेरेष्ट नत्वहं ह्रादीनां विशेषणतयानन्तरानयनाद्यन्वयः पाकान्नीलः धर्मोस्तु
खीत्यादौ पाकधर्मादिजन्यतायाः रूपह्रस्वादावनन्वयप्रसंगात् पञ्चमप्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रम् तत्सामा
विरुद्धमिति नत्त घटं पश्येत्यत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशवारणायपञ्चम्याः प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् आ
यमत्यपप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमितिचेन्न गामानयतिरशो दृष्टेनेत्यत्र कतीयायोन्न
॥ यप्रसंगात् ॥

दिसमासान्तर्गतगवादिपदार्थेष्वित्यर्थः अविरुद्धमिति अबाधितमित्यर्थः घटं पश्येत्यत्र दर्शितेन सामान्यार्थः
आकाशवारणायेति समवायेनोपस्थिताकाशे दृश्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयवारणायेत्यर्थः पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थत्वस्येति वृत्तिजन्योपस्थिति एम
विषयत्वस्येत्यर्थः वादिशाक्येयावतोऽर्थाः सम्भवन्तीति न्यायेनोक्तमस्तु न्यनिरूपयितुमर्थान्तरपरतया व्याचष्टे अथवेति पूर्वोक्तमत्र ९३९
पसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमभिमतमन्याग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः प्रसंगादिति प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविषयताप

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरेकार्थीभाववादिमतेसत्त्वेपिनास्मन्मतेसासार्वत्रिकीसमासएवासंभवात् किंतुप्रकृतेव्युत्पत्त्यंतरमेवकल्प
येदित्यभिप्रेत्याहाथेति अलंप्रकल्पनामिति समस्यमानपदार्थविषयतानिरूपितविषयतासंबंधेनशाब्दंप्रतिविशेष्यतासंबंधेनप्र
त्ययजन्योपस्थितेःकारणत्वांतरकल्पनामित्यर्थः ननुप्रत्ययानांसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपाव्याससमाससाधारण्ये
कैवव्युत्पत्तिः सन्निहितत्वंचप्रकृतिघटकत्वेसतिप्राग्वर्त्तित्वमितिनोक्तदूषणमतआह दिगिति नथाकल्पनेचोक्तव्युत्पत्त्यपेक्ष

अथसमस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वंसमासोत्तरविभक्तेः कल्प्यतइति चेन्न अलंप्रकल्पनांलंप्रव्युत्पत्तित्यागं
चापेक्ष्यसमुदायशक्तिकल्पनस्यैवयुक्तत्वादितिदिक् अपिचसमासेविशिष्टशक्त्यस्वीकारेराजपुरुषश्चित्रगुर्नीलो
त्पलमित्यादौसर्वत्रानन्वयप्रसंगः राजपदादेःसंबंधिनिलक्षणायामपितंडुलःपचतीत्यादौकर्मत्वादिसंसर्गेणतंडुलादेःप्र
कारावन्वयवारणायप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधंप्रतिविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतायाआवश्यकत्वात्पुरुषादेस्तथात्वाभा

यापदत्वस्यप्रकृतित्वघटितस्यव्युत्पत्तौनिवेशेगौरवमित्यादि दिगर्थः ननुप्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेःप्रकृतिप्रत्ययघटिततयात्रप्रकृ
तित्वप्रत्ययत्वयोरनुगतयोर्दुर्वचत्वेनतत्तद्व्यक्तिभेदेनकार्य्यकारणभावोवाच्यस्तथाचसमासस्थलेसमस्यमानपदार्थस्यप्रत्यया
र्थान्वयाभ्युपगमेबाधकाभावोऽतआहापिचेति अनन्वयप्रसंगइति नामार्थयोरितिव्युत्पत्तेरितिभावः अनन्वयमेवाह राजप
दादेरिति लक्षणायामपीत्यपिनासंबंधलक्षणायांनितरामनन्वयाभावः सूच्यते॥ ९० ॥ ९० ॥ ९० ॥ ॥

तचोक्तव्युत्पत्तेस्तंडुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारो तस्मात् तंडुलः शुभ्र इति अभेदेनैवान्वय इति तथा च तंडुलान्वयिनि प्रातिपदिकार्थे विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः शुभ्रेण तंडुलेनेत्यादौ व्यभिचारमाशंक्य निराचष्टे अभेदार्थिकेति अथवा
टइव नत्समानाधिकरणभीष्मादिभ्यो द्वितीयादिविभक्तेरनभिहितसूत्रे भाष्यकृताभिधानात् सामानाधिकरण्यसमानाधिकरणयो
र्विशेष्यविशेषणयोर्मावस्याभेदस्य विशेषणपदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात्तथापि शुभ्रेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थितिसत्त्वान्न व्यभि
चार इति भावः नन्वत्र यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिर्भेदस्य केवलान्वयित्वात् यदि भेदप्रतियोगिकाभावस्तदा नीलो

तंडुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तंडुलादेस्तस्य च शुभ्रेऽभेदेनैवान्वयः शुभ्रेण तंडुलेनेत्यादौ च
विशेषणविभक्तेरभेदार्थो पार्ष्ठिको वान्वय इति नातिप्रसंगः नन्वेवं च समासे परस्परमन्वयासंभवात् व्यपेक्षे
च समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः किंच राजपुरुष इत्यादे संबन्धिनि संबन्धे वा लक्षणा नास्ति ॥ ९ ॥ ॥

वह्निरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्हित्वादिना नीलभेदाभावस्य वह्नौ सत्त्वात् विशेषणविभक्त्यर्थैकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापा
त्तिश्च नन्वभेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्तिः भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनान्वयः उक्तसंब
न्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावेऽन्वयोपगमान्नोक्तापत्त्यादिरिति वाच्यम् प्रमेयो घट इत्यादौ
प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्योक्तप्रकारासंभवात् नीलघटादिपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेश्च

नीलत्वादिना नीलभेदाभावस्य घटेऽबाधात् नच तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थः तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य भाना
संभवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्त्यभेदान्वयानुपपत्तेः अभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वा
नुपपत्त्या एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबंधतया भानासंभवाच्चेति चेन्न अभेदस्तादात्म्यं
तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः असाधारण्यं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य सामानाधिकरण्योभयसंबंधेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येक
मात्रवृत्तिधर्म एव प्रवृत्तोऽसः तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वयः अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्यस्यशयितुमशक्यत्वेप्येकमा
त्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रहात्सर्वं सुस्थमिति पार्ष्णिकाः इति शाब्दबोधे ताद्रकालिक इत्यर्थः अन्वय इति तद्बोध इत्यर्थः अर
णाधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रियायामेवान्वयेन तत्र शुक्लादिपदार्थान्वये विभक्तिजन्योपस्थितिसत्त्वात्तत्पक्षेपि
नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचार इति भावः ननु नामार्थयोरिति व्युत्पत्ते राजा पुरुषस्तंडुलः पचतीत्यादौ राज्ञः स्वस्वामिभावसंबंधेन पुरुषे
तंडुलस्य कर्मतासंबंधेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायावश्यकत्वेपि तत्र राजा पुरुषस्तोकं पचतीत्यत्राभेदसंबंधेनान्वयाद्व्यभिचार
वारणाय भेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारतायां निवेशनीयं च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया निर्वाहः कट एव क
र्मेति भाष्यव्याख्यावसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेपि विशेष्यसंबंधिविभक्त्यैव भीष्मादिपदोत्तरं भवितव्यम् तदेकयोगक्षेमत्वात्के व
लानां च प्रातिपदिकानां प्रत्ययः परश्चेति नियमेन प्रयोगानर्हत्वात् पश्येश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाज ए
वं गुणा अपीत्यनभिहितसूत्रे वदता कैयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वस्य स्पष्टमेवोक्तं विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरु
षादिप्रकारकबोधस्याननुभवाच्च अत एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते तथा च तत्पक्षे लक्ष्यार्थराजसंबंधिनः पुरुषादावन्वयो नानुपपन्नो

विग्रहस्य विरोधादिति अत्र यद्यपि विग्रहस्य विद्यमानसमानार्थकत्वेनाविद्यमाणजन्यबोधेयत्वाद्विशेष्यकत्वे सति पदार्थप्रकारक-
त्वतत्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकबोधजनकत्वम् प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वानुपपत्तिः पदवृत्तिस्वाकारणमधी-
नेइत्यादीनां पाचकोवैयाकरणइत्यादिकृत्तद्धितसमासविग्रहत्वानापत्तेश्च तत्र विग्रहविगृह्यमाणजबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशे-
ष्यभाववैपरीत्यात् तथापि तज्जन्यबोधीयपदार्थविषयकबोधजनकत्वमपुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः किंतु विग्रिय-
माणजबोधजनकत्वं तच्च प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासजबोधविषयाः परस्परसंबद्धानन्ये विषयीभूतास्तयापांतत्
पदार्थोदकादयस्तावद्विषयकबोधजनकत्वं घटकीयाकर्मनेत्येतावन्मात्रस्य घटकर्मकानयनकृतिरिति विग्रहत्ववारणाय यावदि-

राजपुरुषइतिविवरणविरोधात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्

ति राज्ञः पुरुषः सुंदरइत्यधिकावगाहिनोऽपि राजपुरुषइतिविग्रहत्वमिष्टमेव वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणार्थं प्रयुज्यमाने तस्मिन्समासा-
र्थविषयार्थकपदप्रयोगदौर्लभ्यमेव पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं तत्र पुरुषप्रतियोगिघटः
कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य घटं नयेत्यादिविग्रहत्वं कुर्मकर्त्रीत्यादीनां तु कर्तृलक्षणापि नाकर्मकारकस्य नाभेदान्वयापत्तेरकुंभ
कारादिविग्रहत्वम् प्रकृते च राजपुरुषइत्यादिसमासस्य राज्ञः पुरुषइतिवाक्येऽसत्त्वात्तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति अन्यथेति समासार्थ-
कत्वाभावइत्यर्थः तस्मात् विग्रहवाक्यात् न स्यादिति तत्समानार्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णायकत्वादिति भावः॥ ९१॥ ॥

संबंधलक्षणाकल्पं दूषयति नान्य इति नीलोत्पलादिसमाससंग्रहाय समानविभक्तिकेत्यपहाय उक्तम् विरुद्धविभक्तिरहितेति विरुद्ध विभक्तिकधातुप्रातिपदिकार्थयोः स्तोकं पचतीत्यादावभेदान्वयदर्शनादाह प्रातिपदिकार्थयोरिति तथा चाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया तस्याराजपुरुष इत्यादिसमासोत्तरपदार्थपुरुषादौ सत्त्वादभेदान्वयो दुर्वार इति भावः ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणं न विशेष्यवाचक

नान्यः राजसंबंधरूपः पुरुष इति बोधप्रसंगात् विरुद्धविभक्तिरहि
तप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपंचितं भूषणे॥ ९ ॥

पदस्य विशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं नीलघटमानयेत्यादावभावात् नापि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य तदुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वस्य वा नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तेर्घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राभेदान्वयानुपपत्तेरिति चेत् अत्र केचित् विशेषण

१२०

परे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् सामान्यवस्तुत्वादिना प्रथमा
न्तादिना च नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेपि तत्सजातीयभिन्नत्वाभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य
सत्त्वादिति वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमिति मते विरुद्धत्वस्यार्थभिन्नार्थकत्वं नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्नि
रर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपैव तत्प्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वान्न तत्संग्रह एवं
नीलं घटमानयेत्यादिसमभिव्याहारस्थले विशेषणविभक्तेरर्थाभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्याव्याहतम् अत एव
चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ नाभेदान्वयाकाङ्क्षा तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसंबन्धार्थकत्वात् नापि लोकमध्यीत्यादिसंग्र
ह पूर्वकस्ये तु विशेषणवाचकविभक्तेर्लिङ् विजातीयत्वेनोक्ताकाङ्क्षाया अभावसत्त्वेन तदसंग्रह स्पष्ट एव सारे प्रातिपदिकार्थयो
रिति प्रकृताभिप्रायेणैव तयाश्च विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबं
धेन शाब्दबोधे धातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थिति कारणमित्यर्थः फलित इति ननु पूर्वं निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभे
दान्वयबोधाकाङ्क्षात्वे चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ तदापत्तिरत आह अपचितमिति विभक्त्यर्थमतन्त्रीकृत्य नामार्थान्वयप्रयोजक
त्वात् इति तत्रोक्तम् तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमित्यतात्पर्यम्॥ ६ ॥ ८ ॥

मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपेय इत्याह अत एवेति समासे एकार्थीभावस्य सर्वसंमतत्वादेवेत्यर्थः भक्षमुद्दिश्येति ऋत्विजो ह
विःशेषान्भक्षयंतीति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः एकप्रसरताभंगापत्तेरितिउद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वे
न तदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभंगापत्तेरित्यर्थः नैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्ष
णाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मतसिद्धत्वात् न चोद्देश्यतयान्वये पच्छन्दयोगप्राथम्यादीनां विधेयतयान्वये च तच्छन्दयोगादीनां

अत एव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र न भक्ष्यमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति तृतीये [illegible]गेः स्वि
ष्टकृतं यजतीत्यत्रांगानुवादेन न तत्त्रित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति दशमे च निरूपितं संगच्छते संगच्छते चारु
णाधिकरणारंभः अन्यथाऽरुणया एकहायन्या पिंगाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुण्यपदवदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमा
त्रवाचकतया मूर्तत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्येव वाक्याद्भेदशङ्कायाऽसम्भवादिति प्रपं
चितं भूषणे तस्मात्समासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्याभ्युपेय इत्यास्तां विस्तरः ३३॥
तिवाच्यम् सति तात्पर्ये प्रथमो भक्षः पंडितो ब्राह्मण इत्यादावुद्देश्यविधेयभावे ॥ तंत्र न यात्र तदभावात्कथं तदापादनमि
त् नादृशं शाब्दबोधेऽसमस्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुतानुनदामोदरः पूज्यो राजपुरुषः सुंदर इत्यादिनलथाबोधानुपपत्तेस्तत्र च प्र
थम्यविशिष्टं भक्षणानन्तरमेव विधीयते शाब्दवृत्त्या ततश्च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धांतादिति भावः अ
ग्नेरिति तत्र हीज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किंचिदंगविधानं किंवा त्रित्वविशिष्टाशेषांगविधानमिति संशये प्रकृता विज्याशेषेण

पुरोडाशेन स्विष्टकृते हुतत्वात्स्मापि शेषभूतत्वं किशिष्टाङ्गेरेव स्विष्टकृद्वचनं युक्तमिति पूर्वपक्षे शेषभूतानिकानि चिदंगान्यनूद्य नित्य वि
धाने एकप्रसरताभंगापत्तिस्तस्मात्कस्य सूत्रोक्तं नित्यविशिष्टांगान्तरविधानमिति निर्णीतद्धमाध्यायस्य तृतीये पादे इत्यर्थः कल्पसूत्रोक्ता
नि हृदयाद्येकादशांगानि तु हृदय १ जिह्वा २ वक्षो ३ यकृ ४ द्वृक्को ५ सव्यशो ७ हमये पार्श्वे ८ दक्षिणाश्रोणी १० गुद ११ मिति तत्र श्रोणिद
क्षिणासव्यात् श्रोणी गुद तृतीयमिति नन्वेकप्रसरत्वं न विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वम् किंतु समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावे
नान्वयाबोधकत्वमिति स्रुतत्तिस्तद्भंगापत्तेरिति तदर्थः नतु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वं भंगापत्तेरिति नादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु सम
सघटकपदार्थे निष्ठविधेयत्वानिरूपितोद्देश्यत्वसंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिः प्रतिबंधिकेति नच तादृश
प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम् सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया कचित्स[illegible]न्यप्रतिबंधकभावकल्पने
एव लाघवात् वस्तुतस्तु उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधे व्यस्तपदार्थोपस्थितिसमकालमेव हि स तदा तु पूर्वापरादेव तथान्वयासंभ
वान्नोक्तप्रतिबध्यप्रतिबंधककल्पनापि एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थान्वितमस्य विशेष्यकबोधानुभव एवेति मोक्तयुक्त्यामीमांसकैर्वि
शिष्टशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह स गच्छतेत्येति वाक्याद्देदेति नचानस्यवाक्यभेदेन प्रकारेण निवेशोपि संभवति अमूर्तत्वेन क्रियाभिः कार
कत्वेन द्रव्यैः समममपि संबंधासंभवात् नच तृतीयया ज्योतिर्येमकरणीभूतप्राकारणिकद्रव्याण्यनूद्य यत्क्रतोर्वृत्तसाहूण्यगणकेनेति
परिच्छेदकत्वेन तदन्वयो नासंभाविता इति वाच्यम् तयास निशक्तिः कारकमिति सिद्धांतभंगापत्तेरित्यपि बोध्यम् उपसंहरति त
स्मादिति जैमिनीयैरितिवदतो नैयायिकमतस्य सद्युक्तिकत्वं ध्वन्यते॥

समानार्थत्वानुरोधादिति समानार्थत्वंच व्याससमासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः उक्तविग्रहवाक्यांतर्गतराजशब्दस्य संबंधिनि लाक्षणिकत्वान्न विग्रहत्वक्षतिः संबंधार्थकषष्ठ्यंतस्य तु संबंधप्रकारकबोधजनकत्वान्न विग्रहत्वमेवं चित्रागावो यस्येत्यादेरपीत्याशयं प्रकाशयति यद्यपीत्यादि मीमांसकाद्युक्तं तेन सूत्राल्लभ्यत इति तेन हि शे

राजपुरुष इत्यादौ राजा चासौ पुरुष इत्येव विग्रहः चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामयं
मित्येव समानार्थत्वानुरोधात् यद्यपि प्रथमांतानामेव बहुव्रीहिरिति शेषो बहुव्रीहिरि
ति सूत्राल्लभ्यते प्रथमांतपक्षे वाक्यं चित्रागावो यस्येत्येवं संभवत्येव षष्ठीति समास
विधानात् राज्ञः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम् तथापि तस्य न विग्रहत्वम् भिन्नार्थत्वात्
किं तूक्तस्यैवेति मीमांसकास्तान् प्रसङ्गान्निरस्यति॥

शेषो बहुव्रीहिरित्यधिकारात्प्रथमांतिकस्य द्वितीयाश्रितेत्यादिनानुक्तस्य समासो विधीयते यद्यपि विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना तस्यापि समास उक्त एव तथापि नासौ प्रथमाशब्देनोल्लिखित इति तन्त्रिकस्य शेषत्वमविकलमिति भावः उक्तस्यैवेति चित्रा।
णां गवामयमित्यादेरेवेत्यर्थः एवकारेण प्रथमांतचित्रादिपदघटितस्य व्यवच्छेदः॥

उपदर्शकपदस्य विवरणमर्थबोधकमिति आख्यातं तिङ् ततः तिङः तथा इति विवरणे इत्यर्थः व्यत्यासमेवाह तथाहीत्यादि ननु तत्रापि च कर्तृतत्रकतया पक्षकरणव्यापाराश्रयः इति बोधान्न समानार्थकत्वभङ्गोऽत आह कृत्प्रत्यये इति कारकाणां कर्मादीनां प्राधान्य

आख्यातन्द्धितकृतोर्यत् किंचिदुपदर्शकम् गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ४४ तद्धितकृतोर्यत्किंचिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं तत्र विपर्ययो दृष्टः तथाहि आस्तिकः कुम्भकार इत्यत्र पक्षकरणकव्यापाराश्रयः कुम्भानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः अस्ति ईश्वर इति कुम्भं करोतीत्यत्र पक्षकरणकत्वेन अनुकूला भावना कुम्भोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः कृत्प्रत्यये कारकाणामाख्याते भावनाया प्राधान्यं सर्वतो मीमांसकस्यापि गुणप्रधानभावाव्यत्यासो न विवरणत्वबाधक इति नास्तिकस्य चिन्त्यागात् वोपस्थेत्यादेर्विग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः ॥ ४४ ॥ ६ ॥ ६० ॥

मुख्यविशेष्यत्वम् कारकाणां प्राधान्यं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायेन भावनायाः प्राधान्यमाख्यातमिति निरुक्तादिभि

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः सिद्धांतसिद्धिरिति सिद्धांतस्यमीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमित्यर्थः तथाहि निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रूयते तत्र निषादस्थपतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वोत कर्मधारयइतिसंशये कर्मधारये ऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवाद्बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाल्लाघवावात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति

नन्वस्तु कारीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथा विग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपतौ त्वधिकरणसिद्धांतसिद्धिर्न स्यादित्यत आह पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते शक्तिग्रहे त्वन्तरंगत्वबहिरंगत्वचिंतनम् ३५ पर्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्माद्विदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च तदानींतनलाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः अयं भावः॥

पूर्वपक्षे तत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाल्लाघवात्कर्मधारय एवापूर्वविद्याध्ययनस्योत्तरकालकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखतयाऽदोषत्वादिति सिद्धांतितम् तद्विरुध्येन भवन्मते तत्पुरुषस्वीकारेपि गौरवानवकाशादिति भावः तदानींतनेति तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठांतरंगबहिरङ्गभावचिंतनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः तदेव विशदयति अयं भावइति॥ ठं॥

निषादरूपइति स्थपतावित्यनेनान्वितम् निषादानामिति निषादसंबंधिस्थपतावित्यर्थः तत्रपष्ठ्यर्थसंबंधांतर्भावेणैकार्थीभावाभ्युपगमात् निषादस्वामिकइति स्थपतिशब्दस्यसामर्थ्यैकतया निषादभिन्नस्वामिकेपुंसीत्यर्थः तत्रान्यपदार्थांतर्भावेण समुदायशक्तिस्वीकारात् नानार्थइत्यस्यचत्वानेकार्थोपस्थितौ नानार्थतामितिशेषः न्यायेनेत्यस्यचतात्पर्य्यमितिसंदेहे सतितत्कल्पनार्थंतात्पर्यकल्पनायाः पूर्वोपस्थितएवेतिसमासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्यांतरंगत्वेनप्रथमोप

निषादस्थपतिपदस्यसमासशक्तिपक्षेनिषादरूपेनिषादानांचस्थपतौनिषादस्वामिकेपुरुषांतरेचेत्येवंसर्वत्रशक्त्याम्नानार्थत्वम् तथाचनानार्थेतात्पर्याद्विशेषावगतिरितिन्यायेनतत्कल्पनायांपदद्वयेनपूर्वोपस्थितार्थएवोपस्थित्यादिलाघवात्तत्कल्प्यतइतिपरेषामपिसतितात्पर्येपर्यवसानेऽप्येवंविधन्यायादुर्वारत्वात् तात्पर्यमेवकल्प्यकोटावशिष्यतइतिदिक् ३५ ॥ ८॥ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥

स्थित्यर्थएवोप

स्थितिर्लाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्यतात्पर्यमवसीयतेतेनविशेषावगतिः नतुबहिर्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापिते तदुपस्थितेर्विलंबितत्वादित्यस्वरसार्थः निरूढलक्षणापेक्षयासामर्थ्यमूलकत्वमभिप्रेतमित्यर्थेइदमपिप्रमाणम् अन्यथाजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षेपदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपदवृत्त्यार्थोपस्थितेरसंभवेनतन्मूलकशक्तिग्रहइतिनस्यांतरंगत्वकल्प

थनमसंगतमेव स्यादिति बोध्यम् तत् तात्पर्य्यं कल्प्यते अवधार्य्यते ननु संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादिना हरिणा संयोगादीनां विशेषाव
गतिहेतुत्वं बोध्यते तत्कथं तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वमिति चेन्न नानाशक्त्युपस्थितानेकेषु संयोगादनेकस्मिन्नवधारिते तात्पर्य्येण
विशेषावगतिरिति शब्दार्थस्यानवच्छेद इति भावार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्संयोगादीनां तात्पर्य्यग्राहकतायामेवोपयोगेन तात्पर्य्यस्य विशे
षावगतिहेतुत्वं सर्वसंमतमेवेति भावः ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धांतोपपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षे तादृशसि
द्धांतसमर्थने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह परेषामपीति प्रवेशयेतिवदिति तात्पर्य्यस्यैव लक्षणानियामकतया तत्सत्त्वे वाक्यलक्ष
णया समासांतरबोधस्य दुर्वारतया तात्पर्य्याभावे नैव तदवगतेर्वारणीयत्वादित्यर्थः ननु निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र स्थपतिशब्
दः स्वामिपर्य्यायः श्रेष्ठपर्यायो वा उभयथाप्यसौ गुणवचनः तस्य च जातिवचननिषादपदेन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनि
पातनियमेन स्थपतिनिषादमिति प्रसज्येत न तु निषादस्थपतिमिति स्यात् किञ्चोभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसंबंधिसापे
क्षत्वेन षष्ठीसमास एव न्याय्यो न तु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धांतसंगतिः प्रकृतेपीत्यत आह दिगिति तदर्थस्त्वत एवास्वरसाल्लिं
गदर्शनाच्चेति सूत्रं हेत्वंतरोपसंग्राहकं प्रणीतं महर्षिणा तच्च शबरस्वामिना कूटं हि निषादानामेवोपकारकं तार्थोसंगमनमेवं च त
न्निषादानामेव स्वमिति भाष्ये व्याख्यातं तथा च कूटदक्षिणालिंगात्कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिशब्दस्य राजदंतादित्वात्परनिपा
तो बोध्यः संबंधाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते एवं लाघवादिविचारस्तु कथंचित्संभवमात्रेणेति सर्वमन
वद्यम् इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥

मस्मादिति समासेस्वस्तु भिन्नैव शक्तिरिति पंथेन स्मृतायाः शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः अगृहीतसंकेतस्मरणात्मकार्थोपस्थिते शा
ब्दबोधस्य चारणेनाजहद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दस्तु हि प्रतितद्धर्मावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानंकरणं तस्यापदज
न्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः तां विना तदनुत्पत्तेः न तु वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातपदम् अतीतानागतशब्दानुसंधानाच्छाब्दबोधानुदयप्रसं
गात् वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाभेदाद्द्विविधा तत्रार्थपदसंकेतः शक्तिः स चेदं पदमिममर्थं बोधयत्विति पदविशेष्यकेच्छात्मकः अस्मा
त्पदादयमर्थो बोध्य इत्याकारा पदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा विनिगमकाभावात् तथा चार्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते शा

शक्तिप्रसंगात्तस्याः स्वरूपमाह इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यः
नातथा ईई इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषेषु घटादिषु यथानादिर्योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारण
तानथा शब्दानामप्यर्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता सैव शक्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९ ॥

लकारादिसंकेतः परिभाषा तथा चार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते नदीवृद्ध्यादिपदम् लक्षणा तु शक्यसम्बन्धः तत्कल्पि
का तु मुख्यार्थबाधोन्नीततात्पर्यानुपपत्तिः तथाहि गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदस्य घोषाभावात्प्रवाहार्थकत्वे न तीरतात्पर्यकत्वेव
नीते तात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमाने तीरशाब्दबोधे न तत्स्मृतिराक्षिप्यते सा च गंगापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञान
नाक्षिपति सा हि यथा गंगापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्याः सम्भावात् तस्य तीरस्यापि स्मारिका चास्मै वृत्तिः ॥ ८ ॥ ५

कल्प्यते सा च गंगापदशक्यसामीप्यरूपेव तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणाउप
स्थितिहेतोस्तस्यास्तत्त्वासंभवात् नापि स्वबोध्यसंबंधः समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासंभवात् घटपदस्या
पि पटे शक्तत्वप्रसंगात् घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेपि सत्त्वात् यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रका
रतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पटपदेऽतिप्रसंगः तद्विषयत्वेपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्यु
पगमादित्युच्यते तदापि गंगापदात्तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन तन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानि
रूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न गंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गंगापदजन्यबोध
विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसंबंधेनेश्वरेच्छीयगंगादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यताया अगंगा
दिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपत्वेपि तस्मात्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनै
वेत्यभ्युपगमान्न तयालक्षणान्यथासिद्धिर्नापि विषयत्वलक्षणसंबंधस्य पदे जन्यजनकभावे च सत्त्वेपि तत्रातिप्रसंगः तत्र लक्ष्योप
स्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः संबंधो गौणी तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणेति व्यवह्रियते शुद्धाप्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा तत्र स्व
व्यसंसृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् शक्याविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणत्वम् यष्टीः प्रवेशय गंगायां घोष इ
त्यादिके यथायथमुदाहरणे तत्राद्याऽजहत्स्वार्थाऽन्या च जहत्स्वार्थेत्युच्यते तद्भेदांतराणि त्वन्यतोऽवधार्याणीति नैयायिकास्त्वाहुः
मीमांसकास्तूक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्यवाचकत्वपरिहारेपीश्वरेच्छायाः शक्तित्वम्॥

रत्वास्यैवानभ्युपगमात् नन्विच्छायाईश्वरीयत्वमनुपादेयमेवचाधुनिकसंकेतज्ञानादपिशाब्दबोधोदयेनतादृशसंकेतस्यच-
तेनानिर्वाहः आधुनिकसंकेतत्वेनतात्पर्यस्यापिदृशित्वप्रसंगस्तुन पदार्थोपस्थितिनियामकसंकेतस्यैवशक्तित्वेनतस्यातत्त्वात्
तज्ज्ञानस्यसाक्षादेवशाब्दधीजनकतयापदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्षणात् चक्षुषस्यापितार्थएवप्रकरणादिनातदवधारणा
त् आधुनिकसंकेतितडित्यादिपदेष्वाधुनिकसंकेतस्यप्रागवधारितस्यडित्यादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौनियामक-
त्वेनतद्व्यक्तित्वस्यसौलभ्यादितिचेदेवमपिसंकेतस्यनिश्च तियौगिकतयानदीयोक्तविषयत्वस्याप्यपातरमणीयतयासंबंधि
त्वासंभवेनपदार्थानुपस्थापकत्वानिर्वाहात् तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभाव नियामकः संबंधः पदार्थांतरमेव तच्च-
सोसमवेतोऽभावादावपिसत्त्वात् किंतुवैशिष्ट्याख्येनसंबंधांतरेणवर्त्ततइत्याहुः वाच्यत्वयथानसंभवायितयावक्ष्यत-
इतिवदतादीधितिकृतापितन्मतमेवानुसृतम् तदेतन्नानाम तानिनिराकर्तुमादौतत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेनमूलमव-
तारयति तस्या स्वरूपमिति तस्या शक्तेर्निर्विषयायाणतेर्णाकथघयदि विषयोऽतआह चाक्षुषेति तथाचौपचारिकविष
यत्वनविरुद्धमितिभावः चाक्षुषपदंत्वाचादिप्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् इंद्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतयामनादित्वं इंद्रियजन्य
पूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वनत्वजन्यतमव्यावर्त्तकत्वात् शब्दनिष्ठबोधकारणतायातुस्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वं
सवत्त्वम् तद्बोधकारणतात्मर्थबोधकत्वम् ज्ञायमानपदकारणमभिप्रेत्येदम् अन्यथाविषयतायांतादृशहेतुतावच्छेदकतेत्य
र्थोबोध्य ॥

संकेतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहासंभवे नावश्यापेक्षणीयतयातस्यैवशक्तित्वमस्तु नहेतोरेवेतिन्यायादित्याशंकते नन्विति तस्याशक्तित्वेहेतुः आधुनिकेत्यादि आधुनिके एतत्कालिकसंकेतविशिष्टे तदभावात् निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः विशेष्यसत्त्वेपिप्रकृते विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेनतदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वेनैव प्रकृतेतेनरूपेणतज्ज्ञानेवा

ननु नबोधकारणत्वमनादिभूतंशक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदेतदभावात् अन्यथापित्रादीनांसंकेतज्ञानेप्यन्वयबोधप्रसंगः लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेतिसंकेतज्ञानमपिहेतुर्वाच्यम् तथाचावश्यकत्वात्सएवशक्तिरस्तुसचाधुनिकेपित्रादेर्गवादावीश्वरस्यचेतिचेत्॥

धकाभावइतिचेदं यदिसंकेतग्रहमंतरेणैवतद्ग्रहोभवेन्नतुतत्संभवतीत्याह अन्यथेति संकेतनिरपेक्षस्यैवतस्यशाब्दबोधहेतुत्वेइत्यर्थः लाक्षणिकेति तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादितिभावः आवश्यकत्वादिति अवश्यापेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः सएव संकेतएव एवकारेणबोधकत्वव्यवच्छेदः॥

संकेतस्यस्वरूपेण सामान्यतो विशेषरूपेण वा हेतुत्वमभिमतमिति विकल्प्य दूषयति उच्यत इति स्वरूपेणेति स्वस्वपदरूपमितिधुः
त्यन्यासाधारणधर्मेण संकेतत्वेनेत्यर्थः दण्डत्वेन घटे दण्ड इव ज्ञानाविषय एव संकेतत्वेन हेतुरिति यावत् अगृहीतशक्ति
कादिति अज्ञातसंकेतादित्यर्थः अर्थबोधप्रसंगादिति संकेतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः सामान्यत इति जनकाजनक
साधारणरूपेणेत्यर्थ संकेतत्वेनेति ईश्वरीयसंकेतत्वादिना विशेषधर्मेणेत्यर्थः तज्ज्ञानशून्यानामिति संकेत ईश्वरीयत्व
विदुषामित्यर्थः बोधोदयेनेति संकेतत्वेन तज्ज्ञानमात्राद्वा घटार्थबोधोदयेनेत्यर्थः यद्यपि संकेतत्वेन संकेतज्ञानकारण

अत्रोच्यते संकेतो न स्वरूपेण हेतुः अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसंगात् नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना
तज्ज्ञानेपि बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तज्ज्ञानहेतुः गवादिपदेष्वपीश्वरादेः संकेतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौ
किकमीमांसकादीनां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधेन व्यभिचारात्॥ ११

तथापि गवादावीश्वरस्येति तद्व्यालोचनये श्वरीयत्वादेर्निवेशस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषितमिति ध्येयम् लौकिकमीमा
संकानामिति वैदिकानां तेषां कथंचिदीश्वरबोधसंभवादुक्तं लौकिकेति अथवा लौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयक
ज्ञानवतां पामराणामिति यावत् मीमांसकानां चेत्यर्थः तत्तदर्थधीजनकग्रहवतामेवेत्येवकारेण निरुक्तसंकेतज्ञानस्य त्वस्य
वच्छेदः स च तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः एवं शून्यपाठस्सुगमः इदं च शक्तिग्रहरूपकारणप्रदर्शकम्॥ ६ ॥

तज्ज्ञानं संकेतज्ञानं तथाहेतुः ततोपीति अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वापेक्षया
र्थधीजनकतात्वेन हेतुतायाश्चौचित्येन वैयाकरणैः सिद्धेरित्यर्थः संकेतज्ञानस्येदं पदमर्थधीजनकतावच्छेदकवदित्याकारक
स्यार्थधीजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति सूचितं लाघवादिति भावः वस्तुतस्तु तन्मते संकेतत्वेनै

नचार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः ततोपि लाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैव हेतु
तायामस्मत्पक्षसिद्धेः नचाधुनिकदेवदत्तादौ संकेतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः तत्रा
पीदं पदमेनमर्थं बोधयत्विती च्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचाराभावात्

वहेतुतेति नोक्तविकल्पावसर इति बोध्यम् संकेतज्ञानादेवेत्येवेनार्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः अस्य बोधकत्वग्रहस्य व्यभि
चारः व्यतिरेके तत्रापि संकेतमात्रादर्थबोधस्थलेपीत्यर्थः इच्छाग्रह इति इदं पदं विशेष्यकेतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इ
त्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादिति भावः॥ ९ ॥

स्वातन्त्र्येति इतरविशेषणत्वेनेत्यर्थः प्रकृते चेच्छांशे विषयितया विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणादिति भावः अन्यथेति पार
तन्त्र्येणापि बोधकताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्व इत्यर्थः इष्टापत्तिनिरासायाह नेदं तद्धीजनकमितीति अस्माच्छब्दादिति एतच्छब्दजन्येतदा
श्रयकबोधविषयो यमर्थ इत्याकारकवर्तमानग्रह इत्यर्थः पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वबोधग्रहे विद्यमाने तदंशेऽर्थधीजनकत्वाव
गाहिनइदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेनबुद्धमनेनेति ग्रहस्यासंभवान्नदपहायास्मादित्याकारकबोधग्रहं गृह्णतः एतस्मिंस्तु ननस्य प्रतिबध
काग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः तद्धस्तापत्तेरिति घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः उक्तज्ञानस्य विषयकत्वेपि ननेन पदांशेऽर्थबो
धकत्वं विषयीक्रियते येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात् किन्तु बोधांशे तत्पदजन्यत्वमर्थांशे तादृशबोधविषयत्वमेव तथा तेन तत्समितिवेद्य
न च स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम् अन्यथा नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानवतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेनेति
ज्ञानतस्तद्बोधापत्तेरिति वाच्यम् नेदं तद्धीजनकमिति ग्रहवतो बाधेन पदे परग्रहं जानतोपि तद्बोधासंभवात्॥
तथा पदांशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यतइति दुर्वचत्वमिति वेद्यत्वे मानाभावात् प्रतिबंधकस्य ग्राह्याभावावगाहितो नेदं तद्धीजनकमिति
ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च न च पदनिष्ठार्थपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानु
भवसिद्धत्वाच्च कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचार एवं च द्वितीयशक्तिग्रहरूपा
त्तस्माच्छाब्दबोधापत्तिः सुकरैवेति वाच्यम् तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति ग्राह्याभावानवगाहिनोऽप्रतिबंधकग्रहस्योपन्यासवैय
र्थ्यात् ग्राह्याभावानवगाहित्वस्याप्युभयविधशक्तिप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबंधकत्वोपगमे न तदुपन्यासस्य सार्थक्यसंपादने तूक्तग्रा
नस्यासंभव एवेत्याशयेन दूषयति नेदं तद्धीजनकमिति बाधेन अप्रमाण्यज्ञानानास्कन्दितनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबंधकसद्भावेनेत्य

अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधवि

अन्यथेति बाधग्रहेपिजायमानस्यरजतंबुद्धमनेनेतिग्रहस्यइदंविशेष्यकरजतप्रकारकग्रहत्वे भ्रांतित्वस्येत्यनेनदोषाभाववत्त्व मपिसूच्यते भ्रांतत्वापत्तेरिति तदभाववतितदवगाहिज्ञानवत्तएवतत्त्वादितिभावः अत्रेदंचिन्त्यम् यत्रेदंपदमेतदर्थंबोधयत्विति सं केतमात्राच्छाब्दबोधस्तत्रबोधकताशक्तिज्ञानस्यहेतुतावादिमतेव्यभिचारोदुरुद्धरएवनचतत्रसंकेतज्ञानमेवबोधकताज्ञानमि त्युक्तमेवेतिवाच्यम् सविषयकज्ञानस्यतद्विषयविषयकत्वेपितद्विशेष्यांशेतत्प्रकारोननतेनविषयीक्रियते घटमहंजानामीत्य-

अन्यथाभ्रांतित्वस्यापिभानात्वापत्तेरिति इदंचार्थधीजनकत्वंपित्रादि
संकेतज्ञानाद्बृह्यते अतस्तज्ज्ञानात्पूर्वंनबोधः ॥ ९ ॥ १० ॥

नुव्यवसायेनज्ञानांशेघटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेवविषयीकरणात् अन्यथाभ्रांतस्यभ्रांतत्वापत्तिरनिवार्य्यैवस्यात् अतएवशा ब्दचिंतामणौतात्पर्य्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्यपदपक्षकानुमानेनसिद्धावपिनेतरपदार्थेऽभिमतापरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसं सर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेनतत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात्पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमि श्रैरिति शक्तिग्रहमाह इदंचेति शक्तित्वेनाभ्युपेतंबोधकत्वंचेत्यर्थः पित्रादीत्यादिनाऽप्तपरिग्रहः ॥ ९ ॥ १० ॥

पूर्वोक्तालाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति नापीति शक्तिग्राहकेति शक्येइव शक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येपि तुल्यत्वादित्यर्थः ननु श क्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्या तथा च लक्ष्योपस्थितये लक्षणाङ्गीकारावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह कि ञ्चेति शाब्दबोधानङ्गत्वादिति घटादिपदेऽगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादेर्घटादिपदाच्छाब्दबोधानुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्य क्षाद्युपस्थिते शाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थ नन्वेतदापत्त्या तादृशगौरवं सोढव्यमत आह अपिचेति व्यभिचारो व्यतिरेके बोध्यः न मे वोपप दपति शक्तिजन्योपस्थितिमिति अव्यवहितोत्तरत्वेति नच स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्ष

नापि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिरिष्टत्वाच्छक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् किंच प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबो धानङ्गत्वात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् तथा च कार्यकारणभावद्वयस्य क ल्पने गौरवं स्यात् अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् अपि च लक्षणाङ्गीकारे कार्यकारणभाव स्य प्रत्येकं व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात्॥ ‘‘गौणोत्पत्तिकत्वमप्रसपदं शक्तिज्ञान जन्योपस्थितिपरम् लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्रागभावे शक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशे ष्यम् शक्यशाब्दबोधानन्तरभाविलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थि तिजन्यशाब्दबोधे उक्तसंबन्धेन शक्तिज्ञानजोपस्थितिविशिष्टाभावेन तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः अननैति। स्तत्वसन्न च शक्तिविषयतत्वेनाननुगततया तद्घटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्य

न्यायसाम्यादाह किञ्चेति प्राग्वदेवेति शक्तिज्ञानं विनापि लक्षणाज्ञानात्पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनापि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवं तदेवेत्यर्थः ननु बोधकत्वशक्तिवादिनोपि गंगापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहाल्लक्ष्यार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणताव

नचाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् किंच पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचाराद्गौरवं च प्राग्वदेव बोध्यम् नचेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्यकारणभावकल्पनेपि पदतदर्थभेदेनानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवं तवापि समम् परस्परव्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुतराम् इति वाच्यम् शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्यकारणभावानंत्यस्य तवापि साम्यात् लक्षणाकार्यकारणभावकल्पनागौरवं परं तवातिरिच्यते॥ च्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आवश्यकस्तथाच लक्षणावादिमते गौरवमित्याशंक्य निराचष्टे नचेति परस्परेति गंगापदनिष्ठतीरबोधकत्वग्रहं विनापि तीरादिपदनिष्ठतादृशशक्तिग्रहेण तीरबोधात्तयोः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थः शक्तिभ्रमानुरोधेनेति गंगापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थित्यादेः सर्वमतसिद्धतया तवापि तत् कारणतावच्छेदकोटौ तत्तत्पदतत्तदर्थनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः नवेति लक्षणास्वीकर्त्तुरित्यर्थः ॥८॥

शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेः शक्तित्वेन निवेशे स्यादेवोक्तदोष किंतु वृत्तित्वेनेति न तत्स्वभाववेत्याशंकते अथेति धात्वमितीति शक्ति
स्थितावविलक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्तिलक्षणासाधारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्त्वादिति भावः शक्तिलक्षणेति शक्तिभिन्नत्वेष
तिलक्षणाभिन्नपदाद्भिन्नत्वस्येत्यर्थः शाब्दबोधानुकूलेत्यादि शाब्दबोधजनिका या पदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्तदु
कूलेत्यर्थः कारणतावच्छेदकत्वे उभयसाधारणदूषणमाह गुरुत्वाविति असदभिमतशक्तित्वमपेक्ष्य निरूढान्यतरत्वादेर्गुरुत्वादि
त्यर्थः द्वितीयदूषणान्तरमप्याह शाब्दबोधहेत्विति शाब्दबोधानुकूलत्वस्य तदात्मकत्वस्य कारणतावच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तस्य च

अथवृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितेश्च कारणतेत्येव च मया व्याख्यातमिति चेन्न
शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसंबंधत्वस्य चानुगतत्वस्य कारणतानवच्छे
दकत्वात् शक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात् शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितिर्नेतरज्ञाने तद्घटितकार्यकारणभावग्रह

पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वात्मकतया न ज्ञानस्य स्वघटकवृत्तित्वज्ञानविनाऽसंभवेन कार्यकारणभाव एव दुर्घट इ॥ स्याप्यसंभवात्
स्यर्थं तथावृत्तित्वग्रहे शाब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावग्रहस्तद्ग्रहे च निरुक्तपदपदार्थसंबंधत्वरूपशक्तित्वग्रह इत्यस्यो
न्याश्रयेणोक्तस्य वृत्तित्वासंभव इति भाव वस्तुतस्तु विजातीयपदार्थोपस्थितिजनकपदपदार्थयोः संबंधः शक्तिर्वैजात्यस्य निवेशासंभवा
काशोपस्थितिजनकसमवायादावतिव्याप्तिः तादृशवैजात्यपरिचायकत्वं शाब्दबोधानुकूलेत्यनेन रूपेणोपस्थितेर्निवेश इत्यवधेयमिति मल ॥

ममापीति लक्षणांगीकर्त्तुरपीत्यर्थः प्रवेशादिति तथाचलक्षणाज्ञानस्यापिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेनलक्षणाज्ञानजन्यलक्ष्यार्थोपस्थित्यादौ शक्तिज्ञानस्यहेतुतायांव्यभिचारइत्यर्थः विषयमनिवेश्यैवयदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावः संभवेत्तदास्यादस्तु क्तप्रकारः सएवनसंभवतीत्याह शक्तिज्ञानेति आवश्यकत्वादिति तदर्थविषयकोपस्थितिंप्रतितदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेनहेतुतायाआवश्यकत्पत्वादित्यर्थः आवश्यकत्वमेवाह अन्यथेति शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेसमानविषय

अथममापिशक्तिज्ञानत्वेनैवहेतुताशक्यसंबंधज्ञानरूपलक्षणायांशक्तेरपिप्रवेशादितिचेन्नशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेसमानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथागङ्गातीरयोः सम्बन्धाग्रहवतोगंगापदशक्तिज्ञानतोऽपिगंगायांघोषइतिवाक्यात्तीरबोधप्रसङ्गः शक्तिज्ञानस्यहेतोः सत्त्वात् अपिचघटमानयेति वाक्यंहस्तिकंचस्मरतोघटपदादिभ्योघटादेः गजादुस्तिपकस्यचसमूहालम्बनस्मरणवतोघटानयनवद्धस्तिपकस्यापिशाब्दबोधापत्तिः समूहालम्बनरूपायाम्पदार्थोपस्थितौपदवृत्तिजन्यत्वसत्त्वात्॥ ११ त्वानिवेशेइत्यर्थः संबंधाग्रहवतः इत्युक्त्यालक्षणाज्ञानासत्त्वंबोधितम् गंगापदइति प्रवाहरूपार्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिंगंगापदेजानतइत्यर्थः तीरबोधप्रसंगइति तीरोपस्थितेस्तद्द्वारकशाब्दबोधस्यचापत्तिरित्यर्थः नतूक्तापत्तिवारणायवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरेवकार्य्यकारणभावेसमानविषयकत्वंनिवेश्यतांकृतंवृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावेनतन्निवेशेनेत्यतआह अपिचेति हस्तिपकस्मृतेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वसंपत्तयेहस्तिनोपिवाक्यादस्मृतिविषयतादर्शितासमूहालंबनेत्यत्रालंबनपदंविषयपरम्॥ ९ ॥ ९ ॥

वृत्तिजन्योपस्थितिरिति तद्विषयकत्वावच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितजन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरित्यर्थः उक्तस्य
ह्रस्तिपकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वेपि न तन्निष्ठजन्यता हस्तिपकविषयत्वेनावच्छिद्यते नापि वृत्तिज्ञाननिष्ठजनकतायाः हस्तिविष
यत्वेनावच्छेदको वृत्तिज्ञाने धर्मित्वेनाभावादिति नोक्तापत्तिरेवं च वृत्तिज्ञानोपस्थित्योः शाब्दबोधानां समानविषयकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः फ
लतीति भाव एतेनेति द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासंभवेन वक्ष्यमाणदूषणेन चेत्यर्थः शक्तिप्रयोज्येति लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञाना
धीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वात् लक्षणावादिमते हेत्वंतरकल्पने त्यर्थः अनतिप्रसक्तस्येति अन्यजन्यत्वस्य लक्षण

तयाच विषयतया शाब्दबोधं प्रति तत्तद्विषयकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति वाच्यम् एवं च लक्षणया अपि शक्तिज्ञानत्वेन
हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति निरस्तं लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावांतरं मयापीत्युपात्तं प्र
योज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वान्चेत्यादि विस्तरेण प्रपंचितं भूषणे ॥ २३ ॥ ज्ञानजन्योपस्थिताविव विशेषणतावच्छेदकप्र

कारकनिर्णयविधया शक्तिज्ञानजन्यशक्यतानिष्प्राकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यतुल्यत्वयस्य यात्मको पस्थितावपि समानाद्विषयस्य
शाब्दबोधापत्तिः साक्षाज्जन्यत्वस्य तत्स्वरूपत्वे लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसंग्रह उभयसाधारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् स्वरूपसंबंधस्य
तस्योभयसाधारण्यं तु सुतरामसंभावितमिति भावः अन्यथासिद्धिनिरूपकतावच्छेदकशक्तिज्ञानांतरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरू
पशक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणमुच्यत इत्यन्ये अधिकमग्रे वक्ष्यते अन्नयदंति अर्थबोधजनकत्वस्य संकेतापरनिगृहस्य तद्वाच
कव्यवहारनियामकशक्तित्वसंभवे एवोक्तकार्यकारणभावे गौरव स्पष्टं वस्तुतः तन्मतस्यानुपपत्तेः नचा शाब्दबोधं प्रति

निज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादम् सा च भवदुक्तार्थधीजनकत्वस्य वृत्तित्वेन संभवति तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनवच्छेदकत्वात् आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासंभवात् किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारदृशा प्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्रयोज्यघटानयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुतायामवधार्य्यमाणायामसंबद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसंबंधस्य जनकत्वात्मकत्वासंभवः स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य गृहीतुमशक्यत्वात् तस्मात् बोधकत्वं शक्तिः एवं न्यायमतानुपेतास्मात्पदादेतदर्थविशेष्यकबोधो भवत्वित्याकारकेश्वरेच्छा विषयत्वस्यापि सांकेतीयगंगापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकताधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्य्यवसितस्य न शक्तित्वं लक्षणोच्छेदापत्तेः पदात्तीरबोधो भवत्वितीच्छाया अपि भगवतः संभवात् तादृशेच्छीयनिरुक्तावच्छेदकतायां लक्ष्ये तीरेपि संभवात् तादृशावच्छेदकतात्वेन शाब्दे शक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेपि न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वम् किंतु शुद्धावच्छेदकतामात्रेणेति न तादृशशक्तिस्तीरे इति शिष्यप्रतारणामात्रम् इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः संबंधः पदार्थान्तरमेव तस्य च लक्षणं व्यावृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाल्लक्ष्यबोधार्थं शक्यसंबंधरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आवश्यकः तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वांतरकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम् अन्यथानुपपत्तेश्च अत एव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः संगच्छते अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपं प्रत्येकरूपेणैव हेतुता तथाहि तच्छाब्दं प्रति शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुता शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्ग

त्वात् शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायांपर्य्याप्तेरनिवेशेनशक्यसंबंधसंसर्गकज्ञानस्यापितेनक्रोडीकरणात् परंतु पदनिष्ठप्रकारतानि
रूपितताद्दससांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वानभ्युपगमान्नशक्तिसंबंधेनपदाभावप्रकारकबुद्धिप्रतिबध्यत्वंलक्ष
णाज्ञानस्येंद्रियाणामित्यादिहरिपद्यस्यत्वयमर्थः इन्द्रियाणांचाक्षुषादिविषयेषुघटादिषुपुरुषप्रयत्नानपेक्षायथायोग्यतानदी
यचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकरूपाणि तथार्थैः साकमपिपदानांसंबंधोयोग्यतातच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मोनतुजनक
त्वमेवोक्तयुक्तेरितिनतद्विरोधोपीतिसर्वमनवद्यमिति तद्ग्राहकंचव्याकरणस्मृत्यादि तदुक्तं शक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्त
वाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसान्निध्यतः सिद्धपदस्यवृद्धा इति तत्रव्याकरणादिकंलाघवसहकृतमेवश
क्तिग्राहकमितिनैयायिकमतम् यतोलाघवसहकृतेनल कर्मणीतिसूत्रेणकृतावेवशक्तिः परिच्छिद्यतेनतुकर्तरीति यथेनमत्ता
थोक्तम् एवंगुणेशुक्लादयइतिकोशेनापिलाघवसहकृतेनगुणएवशक्तिर्निर्द्धार्य्यतेनतुगुणिनिगौरवात् गुणिबोधस्तुशुक्लादिप
देभ्योनिरूढलक्षणयैवेतिचतदुक्तं निरूढत्वंचप्राक् निरुक्तं उपमानस्यतुसादृश्यज्ञानात्मकस्यातिदेशवाक्यार्थस्यस्मरणगव
यादिर्गवयादिपदवाच्यइतिशक्तिपरिच्छेदकत्वम् इदमेतद्वाचकमित्याकारकाप्तवाक्यादपितद्ग्रहः आप्तत्वंचतदर्थविषयक
यथार्थज्ञानवत्त्वम् व्यवहाराद्यथा प्रयोजकवृद्धेनघटमानयेत्युक्तेप्रयोज्यवृद्धेनानीतेघटेपार्श्वस्थोघटकर्मकानयनादिकार्यं
घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिनोतिव्यवहारेव्यवहर्तव्यज्ञानस्यहेतुत्वात् अनंतरंतद्धेतुजिज्ञासायामुपस्थितेतद्वा
क्यमेवतद्धेतुत्वेनावधारयति तस्यचार्थासत्वदृस्य तद्धेतुत्वानुपपत्त्यार्थेनसाकंपश्चाद्वाक्यसंबंधमवधारयतीतिशक्तिरि
तिव्यवह्रियते यद्यपिप्रथमंतेनवाक्यस्यैववाक्यार्थेऽवधारितःसः तथापिघटनयगामानयेत्यावापोद्वापाभ्यांपश्चात्तत्प्रत्ये

कपदशक्तिग्रहेण प्राग्जातवाक्यशक्तिग्रहे चंद्रादेर्ज्योतिः शास्त्राध्ययनजन्यशतयोजनादिपरिमाणग्रहेण पाश्चात्येन प्राथमिकाल्पपरि
माणग्रहस्येवाप्रामाण्यं गृह्यत इति नैयायिकाः प्रत्येकपदशक्तिग्रहेणैवाकांक्षादिसहकृतेन वाक्यार्थबोधोपपत्तेरिति तदाशयः अन्ये तु
वाक्यार्थशक्तिग्रहस्य प्रत्येकपदशक्त्युपजीव्यत्वात्तेनैतद्बाधासंभवेन प्राग्जातशक्तिग्रहस्यैव बलवत्त्वमित्याहुः वाक्यशेषात्तु यवैर्जुहो
तीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्याणां प्रयोगात् कंगौ म्लेच्छानां प्रयोगात्कशक्तिरिति संदेहे यत्रान्या ओषधयो म्लायंते अथैते
मोदमाना इवोत्तिष्ठंतीति वाक्यशेषेण दीर्घशूकविशिष्टे तन्निर्णयः विवरणस्य यथा शक्तिग्राहकत्वम् तथा धात्वर्थनिरूपण उक्त
म् इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौती त्यादौ प्रसिद्धसहकारादिपदसन्निधानात्पिकादिपदानां कोकिलादौ शक्तिपरिच्छित्तिरि
ति सैषा शक्तिर्नानार्थेषु संयोगादिना नियम्यते तदुक्तं काव्यप्रकाशे संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिंगं
शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दर्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति शब्दार्थस्यान
वच्छेदे संदेहे तन्निरासद्वारा विशेषनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय इति तदर्थः शक्योपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनि
र्णयद्वारा तत्तदर्थबोधजनकत्वं तेषामिति भावः तत्र सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे साहचर्यं सा
दृश्यम् सदृशयोरेव प्रायशः सहप्रयोगादेवं च रामलक्ष्मणावित्यादावुभयोर्नानार्थयोर्युगपदेव साहचर्यग्रहाधीनतात्पर्यग्र
हेण विशिष्यावगतिरिति नान्योन्याश्रयः रामार्जुनगतिस्तयोरित्यादौ विरोधेन सा अञ्जलिना जुहोत्यंजलिनादित्यमुपतिष्ठत इ
त्यादौ धात्वर्थवशात्तदाकारांजलिपरत्वम् सैन्धवमानयेत्यादौ तु भोजनादिरूपप्रकरणेन सा अत्रक्ताः ॥ ॥

गर्हितअपद धातीत्यादौ तेजोवैरत्नमित्यादिश्रुतिरूपाल्लिङ्गादेकपदस्य हृतसाधनाजनेनात्पर्यावगतिः रामो जामदग्न्य इत्यादौ जामदग्न्य
ग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता एवमभिरूपायकन्यादेयेत्यत्राभिरूपतरायेति सामर्थ्यादवगम्यते पञ्चनिंब परशुनेत्यत्रौ
चित्यात परशुपदस्य छेदनार्थत्वात् भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपदेशात् परमेश्वर पदस्य राजपरत्वम् चित्रभानुर्भातीत्यत्र
चित्रभानुपदस्य रात्रौ वह्निर्दिवा सूर्य्यस्य बोधकम् मित्रं भाति मित्रो भातीत्यादौ व्यक्तेर्लिंगाद्यासु हृदोऽन्यै सूर्य्यस्य बोधकम् मित्रपद
म् स्थूलपृषतीमनड्वाहीमित्यत्र स्वराज्जुरुपबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः आदिपदात् लक्षणत्वादि यथा सुसिक्तमित्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रव
चनीयस्य पूजार्थकत्वम् सुपिक्तमित्यत्रोपसर्गस्यान्यायार्थकत्वमेवं प्रणायक इत्यत्र णत्वात्प्रणयनकर्तृबोधः प्रनायक इत्यत्र त
दभावात्प्रगतनायकबोध इत्याद्यूह्यम् यत्तु पदपदार्थयोर्योऽर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽर्थ इतीतरेतराध्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्याप्
क्तमस्ति तस्य वाचकः प्रणवादि ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति भेदाभेदयोर्दर्शनात् अभेदे भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी अभेदस्योद्भूतत्ववि
वक्षया तत्त्वेऽभातिपदिकार्थे प्रथमा स एव सम्बन्धः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः शक्तिस्तु संकेतः पदार्थमर।
वेति भट्टानुयायिमतं तत्तु न साधीयः अध्यासमूलकस्य सत्तस्य सम्बन्धत्वासंभवात् भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्ध
त्वेनैकत्रासंभवाच्च कस्यचित्तथाध्याससंभवेऽपि सर्वेषां तथाध्यासे मानाभावात् घटपटनाशेऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तयोस्ता
दात्म्यस्यासंभवाच्च किंचित्त्वाच्च न च पाकरक्ते श्यामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानीं नश्याम इति प्रतीतेर्भेदाभेदौ न विरुद्धाविति वाच्य
म् अत्रापि परमीनोतेषामेकावच्छेदेन विरोधानपायात् अत एव तत्र देशकालावच्छेदकभेदे नैवायमि॥ ५ ॥ ९ ॥

किंत्वभेदवादे घटपद
दानींनश्यामोवृक्षोमूलेनकपिसंयोगीति नतुनदनवगाहिनी घटोयंनश्यामोवृक्षोनकपिसंयोगीति प्रतीतिः शब्द
नाशेघटनाशापत्तिरेवशब्दवदर्थस्यापिश्रोत्रेंद्रियग्राह्यतायाः शब्दस्यचक्षुरादींद्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरितिबहुव्याकोपः
स्ययथाननित्यत्वंतथावक्ष्यते तच्चात्यंतभेदे घटः पटोत्यंताभेदे घटोघटइति सामानाधिकरण्यादर्शनाद्भेदाभेदवादोपपत्तिरिति
शंक्यम् शब्दोघटइत्याद्यननुभवाद घटोनशब्दो घटोनघटइत्याद्यनुभवाच्चभेदस्यैवसिद्धेः ओमित्येकाक्षरमित्यादौत्वक्षर
पदस्यतत्प्रतिपाद्येनिरूढलक्षणायाः सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तद्वाक्यस्योपासनाकांडस्यतयाभेदेप्यभेदोपासनपरतयोपप
पत्तेश्चेत्यन्यत्रविस्तरः साचशक्तिस्त्रिधायोगोरूढिर्योगरूढिश्चेति प्रकृतिप्रत्ययनिरूपितातत्तदर्थेयाशक्तिः संयोगः तन्मात्रेणार्
र्थबोधकंपदंयौगिकमितिव्यवह्रियते यथापाचकादिपदम् तद्घटकधातुप्रत्यययोः पाकादौकर्त्रादिकारकेचव्युत्पन्नत्वात् अ
वयवार्थाप्रतीतौकेवलसमुदायस्यतत्तदर्थेयाशक्तिः सारूढिस्तयार्थबोधकंपदंरूढम् यथामणिनूपुरादि अश्वगंधादिपदा
नुकदाचिदोषधिनिष्ठसमुदायनिरूपितशक्त्यौषधिबोधः कदाचित्तुअश्वस्यगंधोस्यामितिव्युत्पत्त्यावाजिशालादिबोधोवयव
शक्त्येतियौगिकरूढिः पृथङ्नोक्तोक्तयोरेवांतर्भावात् रूढिर्योगापहारिणीतितुप्रकरणाद्यभावेलाक्षणिकंतद्वाजिशालाद्यर्थ
परेयत्रावयवार्थसहकृतासमुदायशक्तिरर्थबोधिकासायोगरूढिस्तयार्थबोधकंपदंयोगरूढम् यथापंकजादिपदम् तत्र
पंकाधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधात् अनुपपत्तिप्रतिसंधानंविनापिपद्मबोधान्नतत्रलक्षणावसरइत्यादिप्रपंचि
तंपूर्वमेव गंगायांघोषइत्यादौगंगापदस्यतीरेशक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहेतदाहितसंस्कारजन्यतीरादिस्मृत्यातीराधिकर।

णकबोधशाब्दबुद्धिः लक्ष्यव्यवहारान्यथानुपपत्त्या लक्षणायाश्च व्यवस्थाभ्युपेयत्वात् अन्यथानुपपत्तिप्रतिसंधानं च तत्कल्पने बी
जं यथोक्तेकेचिन्निरोक्तास्त्वमपि तद्बीजं यथा वदनं तस्य वदनं सुखमसुखं भाति चान्यासामित्यत्र तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नवदन
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताको बोधो न संभवति तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नतादृशतादृशप्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धौ विधेयतावच्छेदकभेदस्य तन्त्रत्वादिति वदनत्वावच्छिन्नार्थकवदनपदनि
रूपिताकांक्षानवदनपदेन तत्समवदनपदं लक्षणया ह्लादकपरं तदुपस्थितह्लादकत्वावच्छिन्नस्याभेदान्वयो वदने अनुशासनं
बोधितनैराकांक्ष्यमपि युचितया यथा कृतसीतापरित्यागः रत्नाकरमेखलाम् बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेकमेव तामित्यत्र भुजि
धातोरेव नवाचकादात्मनेपदनिराकांक्षतया अर्थबुद्धौ मति क्रियार्थकतातु नास्तार्थपालनसवधि शासनम् लक्ष्यते आत्मने
पदसमभिव्याहृतभुजित्वावच्छेदेनास्मात् बोधकत्वेऽपि पालनबोधस्वरूपायोग्यत्वरूपनैराकांक्ष्यस्य भुजोऽनवन इति सूत्रे
णबोधनात् तत्र केवलपदेन तात्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व
योगिनी व्यक्तिरभिधीयते एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः एवं च तात्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनि
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता पृथिव्यन्यलोककर्मकभोगकर्तृरामाभिन्नः पृ
थिवीपाल इति नयपन्थेषा वाक्यार्थबोधः हरिरेषः मधुरं रौति हिक्का कूजति काननदृत्यादौ तु मुख्यार्थबाध एव लक्षणाबीजम् किं
तु सासलितलक्षणेत्युच्यते लक्ष्यसमासार्थरेपदद्वयविशिष्टघटितत्वात्तस्याः यथा हियेन प्रहरेण हरिरेषादिपदसमाप्तिविशि

षेशक्तिर्न गृहीता किंतु द्विरेफोयत्रेति व्युत्पत्त्या रेफद्वयसंबंधिभ्रमरपदे शक्यसंबंधरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणिविशेषविशेष्यकमधुप
वकर्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयस्यानुपपत्त्या द्विरेफपदात्स्वलक्ष्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधु
पावकर्तृत्वान्वय इति द्विरेफपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्य तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति तु न सम्यक् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेस्त
त्रप्रत्ययार्थान्वयासंभवात् भ्रमरपदे लक्षणायामपि न तेन तदुपस्थितिः रूढत्वात्स्वैवार्थप्रत्यायकत्वादित्यप्याहुः एवं द्विकः कूजतिका
ननेइत्यादावपि बोध्यम् एवं गंगाहरति वै पुंसां दृष्टा पीताऽवगाहिता इत्यत्र पीता गंगा पापं हरतीति वाक्ये गंगापदात्स्वशक्यप्रवाहावयवा
वयविभावसंबंधरूपलक्षणाग्राहितसंस्कारसहकृतादुपस्थितोद्भूतजले पानकर्मत्वान्वयः तात्पर्यानुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणा
बीजम् तदुन्नायकत्वेनैवोक्तनैराकांक्षादीनामुपयोगः अत एव यष्टीः प्रवेशय इत्यादौ यष्ट्यादिपदानां तद्धारणकर्तरि लक्षणा यष्टि
षु प्रवेशकर्मत्वान्वयानुपपत्त्यभावेपि भोजनादिप्रकरणोन्नीततात्पर्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेशकर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात् एवं कु
ताः प्रविशंति छत्रिणो यांतीत्यादावप्यूह्यम् ननु छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यतया स्यापनये कथं तस्य लक्षणाशक्याप्रसिद्धेः किं
चात्र नैकमार्थगंतृत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् यांतीत्यस्यानन्वयापत्तेः गंतृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकांक्षाविरहादिति चेत्सत्यम् संबंधिश
क्मतु पएव तत्रैकसार्थसंबंधिलक्ष्यकत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः न च छत्रपदवैयर्थ्यं तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थ
क्यात् लाक्षणिकपदं नानुभावकमिति संप्रदायः स्वशक्यानुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम् इतरपदार्थेन सह स्वशक्यानुभावक
त्वेन अशक्याद् घोषादिपदादेव तीरानुभवो ॥

९६.१

पपत्तेर्न शक्याद्शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगन्तव्यमन्यथा मते त्वजन्योपस्थितिर्संबंधेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्चतीरादावभावात्तस्या
ननुभावकत्वमितितन्मूलं न चतत्संभवति शक्योपस्थितानीरादेरप्रकृतत्वर्थतया तत्र प्रकृत्यार्थान्वयासंभवात् वस्तुतस्तु लाक्षणिकः
पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येवतदर्थः उद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तंत्रत्वात् अतएव न विधेयपरः श
ब्दार्थ इति सङ्गच्छते किंच तनुसंयोगहेतुत्वतात्पर्य्यकं तंतुः पटं जनयतीति सर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयानुभवापत्त्यापादने ~ ~
~~~~~~~~~~~~~~ लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेवमन्याय्य गंगापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्चतादृशप्रवादेनाभि
निवेष्टव्यम् ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामहे इति न्यायात्तीराद्यसाचकगंगादिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
वाचकानामिपदत्वावारिवाहेः सहानिशं तिष्ठतिचपललयत्रसकलाः समुपागताइत्यमाशङ्क्याना श्रियमपहृत्यपुंस्त्वस्त्रीजलवाहकैः
साकमरमतइत्यतात्पर्य्यविषयं रूढ्यर्थानालिंगितार्थान्तरस्यापिप्रतीतिः साचार्थद्वारिकापिभ्रमधर्मिकविभ्रमवसोयस्वमीरितस्ते
नगोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गादमिसिद्धेनेत्यादौप्रतिभाजुषासहृदयानांचरूपोपव्यवेशिष्ट्यस्फूर्त्तीसिद्धप्रतीत्यननरं गोदातीरे
ष्वभीरुभ्रमणीयोग्यत्वप्रत्ययादितिचेन्नरूढ्यर्थानालिंगितार्थसम्बन्धसंयोगेन प्रतीत्यसंभवेपिलक्षणयातस्या रूपपादत्वात् पावन
त्वादिप्रतीतिविशिष्टलक्षणयापिशुद्धलक्षणयेवानुपपत्तिपरिहारेविशिष्टेनदभ्युपगमेबीजाभावइतितुनः पक्षीः प्रवेशायेत्यत्रापित
दनापत्तेः काव्यार्थंवैयञ्जनिकमुद्दे रतुमानेनापिगतार्थत्वान्न वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेतोपितथातात्पर्य्यमेवोन्नीयते नत्वन्वयबो
धोनुमितिर्वाबाधव्यभिचारपक्षधर्मतयोः संदेहेवातयोरसंभवान्नभवतेव्यंजनो आसाभ्युपगमात् इत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ९ ॥
~~~~~~~~~~~~~~

यदिप्रकरणानुभाविकोलोकानांस्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थंप्रत्येमीतिप्रत्ययस्तदाव्यंजनावृत्तिरप्रत्यूहैवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम यदिप्रकरणानुभाविकोलोकानांस्वरसः तस्याअपिबोधकत्वादि
वलंव्यमूलमवतारयति नन्विति एवंबोधकत्वस्यैवशक्तित्वे तत्रापिअपभ्रंशात्मकभाषायामपिस्यादिति तस्याअपिबोधकत्वात् ई
स्वरेच्छादीनांशक्तित्ववादिनांतु नापमतिप्रसंगइतिभावः इष्टापत्तावाह तथाचेति नापभ्रंशितंवैइत्यादिनिषेधविधिविषयत्वा
नापत्त्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादितिभावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेनसाधुत्वस्यान्यथानिर्वचनेनचेत्य

नन्वेवंभाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथाचसाधुतापिस्यात् शक्तत्वस्यैवसाधुतायाव्याकरणाधि
करणेप्रतिपादनादित्याशंक्यद्विधासमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकःकैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमःपुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दमनुमायवाचकःबोधकइष्यते तथाचलिपिवत्तेषांसाधुस्मरणए
वोपयोगोनतुसाक्षाद्वाचकत्वमतोनसाधुत्वमितिभावः ॥ ऽर्थः मूलेअनुमानेनवाचकमिति अनुमानमत्रस्मृतिः अनु

पश्चान्मानंमितिरितिव्युत्पत्तेर्नतुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यऽपभ्रंशानांगवादिशब्दविकृतित्वेनो
द्बोधकविधयामहितिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे अनुमानेनसाधुशब्दमिति अनुमायेतिस्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यतिच
तेषांसाधुस्मरणएवोपयोगइति अपभ्रंशानांसाक्षाद्बोधकतातुन शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्यप्रतिबंधक
त्वादितिभावः

तन्नहरिसमतिमाह उक्तहीति ते अपभ्रंशाः साधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकास्मरणेनेत्यर्थ. प्रत्ययेनिगवाद्यर्थबोधकारणानी त्यर्थः पक्षांतरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकस्मरणविषयतामापद्यैत्यर्थ. एवकारो चार्थे गोपदेउच्चारणीयेङ्क रणापरत्वेनगावीत्युच्चारितवत्युतोगोपदमेवेदमिति तादात्म्येनभासमानागाव्यादिशब्दागवादिरूपार्थस्यप्रकाशकाइत्यर्थः नचवः स्यमाणकस्याभेदः तत्रापभ्रंशानामानुपूर्व्याएवशक्ततावच्छेदकत्वादस्तु साधुगतायास्तस्यतत्त्वमितिभेदादितिभाव यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरितिलोक्तार्थेतादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाइसोपदर्शमंकतयोपन्यसननन्तुधैव तादात्म्यस्यशक्तित्वेपिश

उक्तंहिवाक्यपदीये तेसाधुष्वनुमानेनप्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्यैवशब्दार्थस्यप्रकाशकाः नशिष्टैरनुगम्य तेपर्यायाइवसाधवः नयत्तस्मृतिशास्त्रेणतस्मात्साक्षादवाचकाः अम्बाम्बेतियथाबाल शिक्ष्यमाणःप्रभाषते अव्यक्त नहिदानेनव्यक्तेभवतिनिर्णयः एवंसाधौप्रयोक्तव्येयोऽपभ्रंश प्रयुज्यते तेनसाधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयतइति

इतिशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेननतस्यशक्तित्वासंभवात् उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनेयार्थ शुद्धशब्दतादात्म्यभात्यापभ्रंश नामर्थबोधजनकत्वमितिपक्षांतरपरतयैवतद्व्याख्यानस्यौचित्यादिति अवाचकत्वेतुकिमाह नशि रितियततिपभ्रंशाः साधवः पर्यायाइवपरिरे स्मृत्यादिनानभिपाद्यंते। तेनवाचकाइत्यर्थः तेसाधुष्वित्यादुक्तमर्थं विशदयति क्रियाविशेषणम् नहिदा अव्यक्तशब्दभावतत्वतेसाधुशब्देष्वसंस्कृततयेतिशेषः निर्णयाः तत्र इत्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रंश गाव्यादिनाम असाधुशब्देनसा

१२

उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाशंकते नन्विति तेषां साधुपर्य्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वादित्यर्थः तथा एकजातीयत्वम् येन तथा।
पि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पना स्यादिति भावः अन्यथेति एकजातीयस्य शक्तिकल्पनायामतंत्रत्वे शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधूना
मिवापभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतेनैवेति तेसाधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः अपभ्रंशा
ह्यबोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात्तत्र शक्तिकल्पनं ग्राहकमूलकमित्याशंकां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारासंभवं दर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानं शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्सत्यम् तत्तद्देशभेदेन भिन्नेष्वनं
तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् न च पर्यायतुल्यताशंक्या तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वाद्धि निगमनाविरहेण शक्तिकल्पना नह्यप
भ्रंशे तथा अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेश्च एवं च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां
मतं तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् इदानीं स्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयंभावः अपभ्रंशानामशक्तत्वेन ततो बोध एव
न स्यात् न च साधुस्मरणात्ततो बोधः तानविदुषां पामराणामपि बोधात्तेषां साधोरबोधाच्च ॥ ६ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामराणामिति बोधादिति व्यवहारेण तेषां बोधानुमानादित्यर्थः तथा चान
धीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासंभवेन तत्र साधुशब्दात्तेषां बोधोदयः स्यात्स एव तु नास्तीत्याह तेषां साधोरि

तत्र हरिसम्मतिमाह उक्त इति ते अपभ्रंशाः साधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः. अन्यथेति गवाद्यर्थबोधकारणानी-
त्यर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापद्यैवेत्यर्थः एवकारो वार्थे गोपदे उच्चार्यमाणे
रणापाटवेन गावीत्युच्चारितवस्तुतो गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गाव्यादिशब्दा गवादिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः नचैवं
क्ष्यमाणकस्याभेदः तत्रापभ्रंशानामानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वान्न तु साधुगताया शक्तेरसत्त्वमिति भेदादिति भावः. यत्तु
शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वोक्तार्थे तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकार्द्धस्योपर्युक्ततयोपन्यसनं तन्त्वधेव तादात्म्यस्य शक्तित्वेऽपि श

उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न शिष्टैरनुगम्य-
न्ते पर्याया इव साधवः ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते अव्यक्तं
तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयत इति

र्द निषुशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वासंभवात् उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनेन साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्यापभ्रंशा
नामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरतयैव तद्व्याख्यानस्यौचित्यादिति अवाचकत्वे तु किमाह न शिष्टैरिति यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः प-
र्याया इव शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्ते ततोऽवाचका इत्यर्थः ते साधुष्वित्याद्युक्तमर्थं विशदयति अम्बाम्बेत्यादि अव्यक्तमिति भाषण
क्रियाविशेषणम् तद्विदाम् अव्यक्तशब्दज्ञानां व्यक्ते साधुशब्दे अम्बशब्दे तत्रत्यबोध इति शेषः निर्णयः तदर्थस्य बोधो भवतीत्यर्थः एवमि
त्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रंशः गाव्यादिः तेन असाधुशब्देन साधुव्यवहितः साधुस्मृतिव्यवहितः कश्चिन्निर्णयादि

यदि प्रकरणानुभाविको लोकानां स्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनावृत्तिरप्यूह्येवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम-
वलंब्य मूलमवतारयति नन्विति एवं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे तत्रापि अपभ्रंशात्मकभाषायामपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् इ-
स्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नायमतिप्रसंग इति भावः इष्टापत्तावाह तथा चेति नापभ्रंशितवै इत्यादिनिषेधविधिविषयत्वा-
नापत्त्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यान्यथा निर्वचनेन चेत्य

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद्बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुतया व्याकरणाधि-
करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्य-
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधक इष्यते तथा च लिपिवत्तेषां साधुस्मरण ए-
वोपयोगो न तु साक्षाद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः ॥ ऽर्थः मूलेऽनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु-

पश्चान्मानं मितिरिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनो-
द्बोधकविषयान्टितिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यति च
तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकता तु न शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक-
त्वादिति भावः

॥

पपन्नेर्न शक्यात् शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मते लक्ष्योपस्थितिः संबंधेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्या
ननुभावकत्वमिति तन्मूलं न च तत्संभवति शक्योपस्थिता तीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासंभवात् वस्तुतस्तु लाक्षणिकः
पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थो ऽनुद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तंत्रत्वात् अत एव न विधेयपरः श
ब्दार्थ इति संगच्छते किंच तत्संयोगहेतुत्वतात्पर्यकं नंतु पदं जनयतीति सर्वलाक्षणिकवाक्ये ऽन्वयानुभवापत्तिपापन्ने ~ ~
~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेवन्याय्य गंगापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च नाट्यशप्रचारेनाभि
निवेष्टव्यम् ननु स्वायमे शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदं प्रयोक्ष्यमहद्इति न्यायानीरघसाचकगंगास्विपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
जिज्ञासापोपपत्वनात्वादिप्रतिपन्नयेत दितियदितर्हिशनिं विनातस्यशब्दे मानासंभवान्न तदर्थेय्यंजनारतिरपि तृतीयांगीकरणीया अत ए
वावलानाश्रिपहत्याचारिवाहेः सहानिशतिसुतिचपलयत्र सकलाः समुपागतादृत्यमाशक्त्या नाश्रियमपहत्यपुंश्चस्येजलाहके
साकमरमतद्द्त्यतात्पर्यं विषयं स्वकृत्यर्थनालिंगितार्थान्तरस्यापि प्रतीति साचार्य द्वारिकापिभमध्र्मिकविभ्रमवसोय मीरितसे
नगोदातीरनि॰ प्रतिष्ठितनिसर्गास्पदसिद्धेन दीप्रतिभा वासहृदयानामकृत्बोधव्यैव
स्वच्छभी ११

यदिप्रकरणानुभाविकोलोकानांस्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थंप्रत्येमीतिप्रत्ययस्तदाव्यंजनावृत्तिरप्यस्तु हि वेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम् वलंब्यमूलमवतारयति नन्विति एवंबोधकत्वस्यैवशक्तित्वे तत्रापि अपभ्रंशात्मकभाषायामपिस्यादिति तस्या अपिबोधकत्वात् ई श्वरेच्छादीनांशक्तित्ववादिनांतुनापमतिप्रसंगइतिभावः इष्टापत्तावाह तथाचेति नापभ्रंशितंवैइत्यादिनिषेधविधिविषयत्वात् नापत्त्येष्टापत्तेःकर्तुमशक्यत्वादितिभावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेनसाधुत्वस्यान्यथानिर्वचनेनचेत्य

नन्वेवंभाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथाचसाधुतापिस्यात् शक्तत्वस्यैवसाधुतायाव्याकरणाधिकरणेप्रतिपादनादित्याशंक्यद्विधासमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकःकैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमःपुण्यपापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दमनुमायवाचकःबोधकइष्यते तथाचलिपिवत्तेषांसाधुस्मरणएवोपयोगोनतुसाक्षात्तद्वाचकत्वमतोनसाधुत्वमितिभावः ॥ ऽर्थः मूलेअनुमानेनवाचकमिति अनुमानमत्रस्मृतिः अनुपश्चान्मानंमितिरितिव्युत्पत्तेर्नतुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानांगवादिशब्दविकृतित्वेनोद्बोधकविधयाप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे अनुमानेनसाधुशब्दमिति अनुमायेतिस्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यतिचतेषांसाधुस्मरणएवोपयोगइति अपभ्रंशानांसाक्षाद्बोधकतातुनशाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वादितिभावः

पपत्तेर्न शक्याद् शक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगन्तृणां मते तज्जन्योपस्थितिसंबंधेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्या
ननुभावकत्वमिति तन्मूलं न च तत्संभवति शक्योपस्थितात्तीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासंभवात् वस्तुतस्तु लाक्षणिकं
पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थोद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तंत्रत्वात् अत एव न विधेयपर इ
त्यर्थ इति संगच्छते किंच तत्संयोगहेतुत्वतात्पर्यकं तं तु पदं जनयतीति सर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयानुभवापत्त्यापत्ते ~ ~
~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेव न्याय्यं गंगापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च तादृशप्रचारेणाभि
निवेश्यम् ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदं प्रयोक्ष्याम इति न्यायात्तीरस्य वाचकगंगादिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
जिज्ञासया पावनत्वादिप्रतिपत्तये तदिति यदि तर्हि दृष्टेति विना तस्य शब्दे मानासंभवात्तदर्थं व्यंजनाशक्तिरपि अंगीकरणीया अत ए
वावलानाश्रियहत्वावारिवाहैः सहानिशं तिष्ठति चपलायत्र सकलाः समुपागतादृत्यनाशंकानाश्रियमपहृत्य पुंश्चल्यो जलवाहकैः
साकमरमत इत्यतात्पर्यविषयं रूढ्यर्थनालिंगितार्थांतरस्यापि प्रतीतिः साचार्य हारिकापि भ्रमधर्मिकविभ्रमस्तोयस्वमीरितसे
नगोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गावस्थसिद्धेनेत्यादौ प्रतिभाजुषां सहृदयानां सकृत्पोषव्यंजै शिष्यस्फूर्तौ सिद्धप्रतीत्यनंतरं गोदातीरे
स्वच्छभीरुभ्रमणीयोऽयमत्यर्थप्रत्ययादिति चेन्न रूढ्यर्थानालिंगितार्थस्यैव संयोगेन प्रतीत्यसंभवेपि लक्षणयास्याः सूपपादत्वात् पावन
त्वादिप्रतीतिर्विशिष्टलक्षणयापि शुद्धलक्षणयैवानुपपत्तिपरिहारे विशिष्टे तदभ्युपगमे बीजाभाव इति तु न पशौः प्रवेशायेत्यापित
दुनापत्तेः वाच्यार्थवैयर्थ्यजनिकतुद्देरतु मानेनापि गमार्थत्वाच्च वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेनोपि तथा तात्पर्यमेवोन्नीयते न त्वन्वयबो
धोनुमितिर्वा व्यभिचारपक्षधर्मतयोः संदेहे सातयोरसंभवान्नैव व्यंजनोपासाभ्युपगमात् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९ ॥

एम: १४०

यदिप्रकरणानुभाविकोलोकानांस्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थंप्रत्येमीतिप्रत्ययस्तदाव्यंजनावृत्तिरस्तु हेवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम
वलंव्यमूलमवतारयति नन्विति एवंबोधकत्वस्यैवशक्तित्वे तत्रापिअपभ्रंशात्मकभाषायामपिस्यादिति तस्याअपिबोधकत्वात् ई
श्वरेच्छादीनांशक्तित्ववादिनांतुनापमतिप्रसंगइतिभावः इष्टापत्तावाह तथाचेति नापभ्रंशितंवैदूत्यादिनिषेधविधिविषयत्वा
नापत्त्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादितिभावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाभावव्यवस्थापनेनसाधुत्वस्यान्यथानिर्वचनेनचेत्य

नन्वेवंभाषादितोबोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापिस्यात्तथाचसाधुतापिस्यात् शक्तत्वस्यैवसाधुतायांव्याकरणाधि
करणेप्रतिपादनादित्याशंक्यद्विधासमाधत्ते असाधुरनुमानेनवाचकःकैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमःपुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेनसाधुशब्दमनुमायवाचकःबोधकइष्यते तथाचलिपिवत्तेषांसाधुस्मरणए
वोपयोगोनतुसाक्षाद्वाचकत्वमतोनसाधुत्वमितिभावः ॥ ऽर्थः मूलेअनुमानेनवाचकमिति अनुमानमत्रस्मृतिः अनु

पश्चान्मानंमितिरितिव्युत्पत्तेर्नतुव्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपिशाब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यपभ्रंशानांगवादिशब्दविकृतित्वेनो
द्बोधकविषयात्इतिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेनव्याचष्टे अनुमानेनसाधुशब्दमिति अनुमायेतिस्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यतिच
तेषांसाधुस्मरणएवोपयोगइति अपभ्रंशानांसाक्षाद्बोधकतातुन शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्यप्रतिबंधक
त्वादितिभावः

तत्रहरिसंमतिमाह उक्तं हीति ते अपभ्रंशाःसाधुष्विति विषयसप्तमी साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः प्रत्ययेतिगवाद्यर्थबोधकारणानी
त्यर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापद्यन्तेत्यर्थः एवकारोवार्थे गोपदेउच्चारणीयेव
रणापाटवेनगावीत्युच्चारितवस्तुतोगोपदमेवेदमिति तादात्म्येनभासमानागाव्यादिशब्दागवादिरूपार्थस्यप्रकाशका इत्यर्थ-नचवक्
ष्यमाणकस्याभेद नत्रापभ्रंशनानानुपूर्व्याएवशक्ततास्त्वच्छेदकत्वात्तु साधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमितिभेदादितिभाव. यत्तु
शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरितिस्वोक्तार्थेतादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाईस्योपष्टंभकतयोपन्यसनंतन्नुधेय तादात्म्यस्यशक्तित्वेपिश

उक्तंहिवाक्यपदीये तेसाधुष्वनुमानेनप्रत्ययोत्पत्तिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येवशब्दार्थस्यप्रकाशका. नशिष्टैरनुगम्य
न्तेपर्यायाइवसाधवः नयतः स्मृतिशास्त्रेणतस्मात्साक्षादवाचकाः अम्बाम्बेतियथाबालः शिक्ष्यमाणःप्रभाषते अव्यक्त
न्तद्विदान्तेनव्यक्तेभवतिनिर्णयः एवसाधौप्रयोक्तव्येयोऽपभ्रंशःप्रयुज्यते तेनसाधुव्यवहितःकश्चिदर्थोऽभिधीयतइति

[illegible]निष्ठशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेनतस्यशक्तित्वासंभवात् उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयासाधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्यापभ्रंशा
नामर्थबोधजनकत्वमितिपक्षान्तरपरतयैवतद्व्याख्यानस्योचितत्वादिति अवाचकत्वेयुक्तिमाह नशिष्टैरिति यतस्तेपभ्रंशाः साधवःप
र्यायाइवशिष्टैः स्मृत्यादिनानप्रतिपाद्यन्तेऽतोनवाचकाइत्यर्थः तेसाधुष्वित्याद्युक्तमर्थं विशदयति अम्बाम्बेत्यादि अव्यक्तमितिभाषण
क्रियाविशेषणम् तद्विदा अव्यक्तशब्दबोद्धृणाव्यक्तेसाधुशब्देअसस्मृतेसतीतिशेषः निर्णयः तदर्थशाब्दबोधोभवतीत्यर्थः एवमि
त्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रंश. गाव्यादिः तेन असाधुशब्देन साधुव्यवहितःसाधुस्मृतिद्वारक कश्चित्प्रसिद्धोऽर्थादि एम

१८०

उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाशंकते नन्विति तेषां साधुपर्य्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वादित्यर्थः तथा एकजातीयत्वम् येन तथा। पि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पनास्यादिति भावः अन्यथेति एकजातीयस्य शक्तिकल्पनायामतंत्रत्वे शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधूनामिवापभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतेनैवेति तेसाधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः अपभ्रंशाद्बोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात्तत्र शक्तिकल्पनं ग्राहकमूलकमित्याशंकां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारासंभवं दर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानं शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्सत्यम् तत्तद्देशभेदेन भिन्नेष्वनंतेषु शक्तिकल्पने गौरवात् न च पर्यायतुल्यताशंक्या तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वाद्धि निगमनाविरहेण शक्तिकल्पना नह्यपभ्रंशे तथा अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेश्च एवं च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतं तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् इदानीं स्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयंभावः अपभ्रंशानामशक्तत्वेन ततो बोध एव न स्यात् न च साधुस्मरणात्ततो बोधः तानविदुषां पामराणामपि बोधात्तेषां साधोरबोधाच्च ॥ ६ ॥ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामराणामिति बोधादिति व्यवहारेण तेषां बोधानुमानादित्यर्थः तथा चाऽनधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासंभवेन तत्र साधुशब्दात्तेषां बोधोदयः स्यात्स एव तु नास्तीत्याह तेषां साधोरि-

शक्तिभ्रमादिति अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ॥ किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमान्नबोध उपप
द्यते उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमान्नाद्यः कल्पइत्याह बोधकत्वस्येति द्वितीये त्वाह ईश्वरेच्छेति सन्मात्रेति मात्रपदकृत्यार्थक
म् अपभ्रंशाद्बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वे नेश्वरेच्छायाश्चापि तन्नाबाधेन तामादायापि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वसंपत्तिः
प्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः ननु लाक्षणिकदृष्टापभ्रंशेपि वाचकव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्त्येश्वरेच्छारू

नच शक्तिभ्रमात्तेभ्यो बोधः बोधकत्वस्याबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छाशक्तिरि
तिमतेपि सन्मात्रविषयिण्याः सत्याबाधाभावात् शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमासंभवाच्चे

पशक्तेस्तन्न भ्रमे बाधकाभावोः तत्राह शक्तेरिति भ्रमासंभवाच्चेति तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्प
दविशेष्यकत्वेन गृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासंभवेन तद्भ्रमासंभवादित्यर्थः यथाश्रुताभिप्रायेणेदम् परिष्कृतविशेष्य एम
त्वरूपायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपाया वा शक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाभावादिति बोध्यम् तथा च भ्र १४९
मेणापि बोधस्य दुरुपपादत्वेन भाषाया शक्तिरेव स्वीकृत इति भावः ॥

अस्मिन्नपिपक्षे हरिसंमतिमादर्शयति उक्तश्चेति पारंपर्य्यादिति स्वार्थेष्यञ् विगुणेष्विति हेतुगर्भविशेषणं वैगुण्यंचकरणापाटव
रूपम् अभिधातृवैगुण्यस्यापभ्रंशनियामकत्वात् तथाचविगुणेष्वभिधातृषुसत्सुपरंपरायेष्वर्थेषुप्रसिद्धिमागताइत्यर्थः दै
वीति संस्कृतरूपेत्यर्थः अशक्तैः करणापाटववद्भिः व्यवकीर्णा उच्छिन्नानुपूर्वीकाकृतेत्यर्थः अनित्यदर्शिनां शब्दानित्यत्ववादि
नां अस्मिन्वादे शक्तिविवादेइत्यर्थः नवुतेषांसाधुरवाचकइत्यनुपपन्नं यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते तद्वाचकत्वस्यसाधु
षुसर्वसंमतत्वादतोव्याचष्टे अबोधकइति व्यवहितः साधुर्नतत्रबोधकः किंतुसाक्षादपभ्रंशाएवतत्तदानुपूर्वीमत्त्वेनवाचकाइति

उक्तंच वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशाविगुणेष्वभिधातृषु प्रसिद्धिमागतायेषुतेषांसाधुरवाचकः दैवीवाग्व्यवकीर्णेयमश
क्तैरभिधातृभिः अनित्यदर्शिनांत्वस्मिन्वादेबुद्धिविपर्ययः अवाचकः अबोधकःबुद्धिविपर्य्ययः एतएववाचकानान्य
इतिविपर्ययइत्यर्थः किंचविनिगमनाविरहाद्भाषायामपिशक्तिः॥ ऽभावः नन्वियंअपभ्रंशरूपावाक् अभिधातृवैगुण्येनो

च्छिन्नानुपूर्वीकापिदैवीसंस्कृतरूपैव नैयायिकानांत्वस्याअबोधकत्वेभ्रमएव पारंपर्य्यादित्युपादानात्साधुतादात्म्यभ्रांतिमूलक
शक्तिभ्रमेणबोधकत्वसंभवादित्यर्थकंदैवीवाग्व्यवकीर्णेयमित्यपि पूर्वोक्तांतिमकल्पस्यैवोपोद्बलकं नचैवंतेषांसाधुरवाचकइ
त्यनुपपन्नम् तत्कल्पेआरोपितसाधुत्वकाद्यपभ्रंशानांबोधकत्वेनसाधुस्मरणाद्बोधानभ्युपगमात् तेषामित्यादेः साधुतादात्म्या
रोपविषयास्तएवप्रसिद्धार्थानांबोधकानतुतत्तदानुपूर्वीमत्वेनबोधकाइत्यर्थात्तस्मान्नोक्तयुक्त्यापभ्रंशानांतत्वेनवाचकतासिद्धि

॥शब्दकौ०॥

तासां भाषाणां दोषइति तथाचगौरवान्नतत्रशक्तिरित्यर्थः सकलदेशनिष्ठपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह अथवेत्यादिकेति बो
धजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः तयोरिति साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः सकलशिष्टपरिगृहीतत्वतुन विनिगमकम् शवतिर्गति कम्बोजेष्वप्र
युज्यते विकारएवैनमार्या भाषन्तेइति भाष्याच्च नहि शानियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्धान्तपक्षे वाचकस्यव्यंजकतायामलंकारिकाणमाकृत
भाष्योदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेश्च अतएव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु निःसंदिग्धशक्तत्वप्रत्ययः संगच्छते नचासौ भ्रमः बाधका
भावादिति भावः उपसंहरति तथाचेति एवमपभ्रंशानामपि शक्तत्वे तेषां अपभ्रंशानां साधुतास्यादिति शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः

न च तेषां नानात्वदोषः संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् किंचानुपूर्वीपदे ऽव
च्छेदिकासा च पर्याये ष्विव भाषायामप्यन्यान्यैवेति कस्तयोर्विशेषइति विभाव्यं सूरिभिः नच्याच संस्कृतसंज्ञापाशब्दाः शक्ता
एव नच पर्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधानात् नन्वेवं साधुतातेषां स्यादित्यत आह नियमइ
ति पुण्यजननबोधाय साधूनां साधुभिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजननबोधनाय नासाधुमिति निषेधः तथाच पुण्यजननयोग्य
त्वं साधुत्वं पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वं तज्जनकतावच्छेदिकाजातिः॥ ॥साधूनेव प्रयुंजीतेत्यादिरूपश्चेत्यर्थः नासाधुभिरिति नापभ्र
ष्ट्रिशितवै नम्लेच्छितवैइत्यादि निषेधविधिभिरित्यर्थः बोध्यत्वंजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तत्साधुशब्दे जातिरिति तत्रप्रमाणत्वे
कः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गेलोके कामधुग्भवतीत्येकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्यपठितश्रुतिः सम्यग्ज्ञातः साधुत्वेन
ज्ञातः परिहृतापरिनिष्ठितत्तत्साधित्यर्थपतित्तं भ्रमवाक्येनातः शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणाभिसंहितः सुप्रयुक्तः शिक्षाप्रकारमा
र्गेण प्रयुक्त इति तदर्थे तेहेलयइतिकुर्वन्तः पराबभूवुरिति श्रुतिश्च यद्यप्यन्यादिनासांस्कर्यान्न तत्स्यजातित्वमितिविभाव्यते तथापि

नदनुमापकमिति तदभिव्यंजकमित्यर्थः यथेत नथोक्तम् व्याकरणादिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः एवमेवेति तत्तदर्थपुरस्कारे
णतत्तच्छब्दानां साधुत्वपर्य्यवसानलाभे नैवेत्यर्थः फलाजनकत्ववदिति क्षत्रियाधिकारिकत्वेन तस्य फलश्रवणादिति भावः साधु
त्वमिति गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वमित्यर्थः नन्वाधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवद
त्तादिशब्दानां शास्त्रेऽव्युत्पादनात्तेषां देवदत्तादौ साधुता न स्यादत आह आधुनिकेति द्व्यक्षरमिति घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्व्यक्षरं च
तुरक्षरं वा पुरुषस्य नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति भाष्यस्थस्मृतेरित्यर्थः तत्तद्देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां नाम्नां तु शास्त्राव्युत्पन्नत्वा

तज्ज्ञापकं च कोशादिव्याकरणादि च एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाजनकत्ववद्गवादिशब्दानां नाम्न्यादौ साधुत्वमिति सं
गच्छते आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि द्व्यक्षरमित्यादिभाष्येण व्युत्पादितत्वात्साधुत्वम् एवं च यः शब्दो यत्रार्थे व्युत्पादितो
व्याकरणे स तत्र साधुरिति पर्यवसितं गौणानां गुणे व्युत्पादनात्तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव आधुनिकलाक्षणिकानां
नु असाधुत्वमिष्टमेव अत एव ब्राह्मणाय देहीत्यर्थे ब्राह्मणं देहीत्यादिकं लक्षणयाप्यसाधुरित्यादि प्रपंचितं भूषणे॥

दसाधुत्वमेवेति भावः गौणानामिति शुक्लादिशब्दानामित्यर्थः गुणेस्वशक्ये शुक्लादिरूपे व्युत्पादनादिति गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि
तिस्मृत्या गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यादिकोशेन चेत्यर्थः तत्पुरस्कारेण नीलाद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः प्रवृत्तौ गुणिनि प्रयोगे शक्यार्थस्य बा
धे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानात्तैर्लक्ष्यार्थोपस्थापनेऽपि शक्यार्थमादाय तेषां साधुत्वं नानुपपन्नं शक्यार्थपुरस्कारेण तेषां शास्त्रव्यु
त्पन्नत्वादित्यर्थः गौणपदस्य निरूढलाक्षणिकपदोपलक्षणत्वाच्च न गंगायां घोष इत्यादौ गंगादिपदानामसाधुत्वमिति भावः आधु

ननु शक्तियाहकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनव्यर्थमत आह अतिरिक्तेति कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तोपायः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः तथा चानधीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहासंभवात्तदर्थं व्यवहाररूपमप्युपायमाहेति पर्य्यवसानान्नवैय र्थ्यमिति भावः एतेनग्रंथकृतातिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तद्ग्रहोपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशंकापि समाहिता विषयपदाध्याहारेण मूलं व्याचष्टे संबंधो विषय इति तथा चायमेतत्संबंधीति व्यवहारे संबंधो विषयः योग्यतां प्रति इदमत्र योग्यमिति योग्यताव्यवहा योग्यता विषयो यतोऽतः समयात्तद्व्यवहाराद्योग्यताया बोधकतारूपशक्तेः संवित् ज्ञानं भवतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तो मातापुत्रादियो

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह सम्बन्धशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता समयाद्योग्यतासंवित् मातापुत्रादियोग्यवत् स म्बन्धो विषयः योग्यतां प्रति योग्यता अयं प्रतियोग्यता विषयः इति समयाद्व्यवहारात् योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः घट पदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात्साग्राह्येत्यर्थः इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ५ ॥ ६ ५

ग्यवदिति यथायमेतत्संबंधीति व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्थमाचक्षते संबंधश ब्देऽयमेतत्संबंधीति व्यवहारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यः संबन्धस्तस्य णो येषां तद्धर्मस्य एव योग्यतापरपर्य्यायः विषय इति शेषः सचानादि इदं व्यवहारापरपर्य्यायात्समयादेः समयाभिधीयते नतु बोधजनकत्वमेव शक्तिरेतद्बोधजननेऽयं योग्य इति व्यवहारात् अत एवैतच्छेषे सति प्रत्ययहेतुर्न संबंधे उपपद्यते शब्दस्यार्थे यतस्तत्स्मात्संबंधोऽस्तीति गम्यते इत्यनेनोक्तार्थः स्पष्टीकृत इति आधिकमन्यतोऽवधार्यम् इति भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणं

समासे खलु भिन्नैवेत्यत्र पंकजशब्दवदितिवत् नासमासे तद्घटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमंगीकृतं तच्चानु-
पपन्नं यत्र समासघटकप्रत्येकपदस्यानर्थकत्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाचिव्यासंभवात् यथा नञ्समासघटकनञः इयोरर्थाभिधाने हि
व्यापारो नैव विद्यते इत्युक्तेरेवं च जहत्स्वार्थावादद्वेदशस्थले उत्तरपदार्थादिप्राधान्यस्य स्वरसतोनुपपत्तिरपीती मांशंकां परिह-
र्तुं नञर्थनिरूपणमित्याह नञर्थमिति मूले नञ्समास इति अयं भावः घटो न पटो घटो नास्तीत्यादावभावशाब्दबोधस्य सार्वजनीनप्र-
सिद्धिसिद्धत्वान्नञोऽभावार्थकत्वमावश्यकम् तथा चोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्था सुलभा यद्यपि घटो नेत्यादावभावविशेष्यक

नञर्थमाह नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता आरोपितत्वं नञ् द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत् नञ्समासेऽ
परस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः अत एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमिति अस्युपेयमि-
ति शेषः अयं भावः असर्व इत्यादावारोपितः सर्व इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्याबाधात्सर्वनामता सिध्यति अन्यथाऽतिस-
र्ववदित्यत्रेव सा न स्यात्

एवं बोधस्तथाप्यसर्व इत्याद्यनुरोधेनारोपितत्वार्थकत्वमपि नञोंगीकरणीयमिति शेषपूरणेन व्याचष्टे
सिध्यतीति अत एवेति प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ननु नञस्तत्राभावार्थकत्वे कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह अयं भ-
इति अन्यथा आरोपितत्वार्थकत्वानभ्युपगमे भेदार्थकत्व इति यावत् सा सर्वनामसंज्ञा न स्यादिति असर्व इत्यत्र नञो भेदार्थकत्वे तत्प्र-
तियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भूतत्वेनातिसर्व इत्यादाविव न तत्प्रवृत्तेरिति भावः॥ ९ ॥

ननु भेदप्रतियोगी सर्वइति तत्र बोधाभ्युपगमान्नोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं स्यादत आह घटोनास्तीत्यादाविति तस्य नञर्थस्य नञ
र्थाभावत्वस्य विशेष्यतायाः तत्र त्वादितिभावः ननु तथाप्यघटः पटइत्यतो घटभिन्नः पटइति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह अ
सद्वीत्येति सः भेदबोधः आर्थइति अर्थादुपस्थितिविषयादागतइत्यर्थः मानसइति नत्र शाब्दत्वप्रत्ययस्त्व सिद्धएवेतिभावः
नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावेकाक्षतिरत आह तथाचेति अनचेति आरोपितत्वनञ्वाच्यमितिकल्प्यचेत्यर्थः निष्कर्षइ

घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यतायाएवदर्शनात् असद्वीत्याचस्त्वार्थोबोधोमानसः तथाचासर्वसे
इत्यादावसिद्धिप्रसङ्ग इति अन्यचारोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रमर्थो विषयत्वं संसर्गइतिनिष्कर्षः द्योत्य
त्वोक्ति निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॐ घटोनास्ति अब्राह्मणइत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् ॥

ति विषयत्वस्य संसर्गमर्यादयैवलाभादनन्यलभ्यारोपस्यैवनञर्थत्वं नत्वारोपविषयत्वस्य गौरवादितिभावः नत्वारोपस्यवाच्य
त्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह योत्यत्वोक्तिरिति वाच्यस्यारोपितस्य विशेषणतेवनाभाववद्विशेष्यतेति सू
चयितुमेव तथोक्तिरितिभावः घटोनास्तीति यद्यपि समासयोग्यनञएवारोपार्थकत्वं मूलेउक्तं तथापि घटोनास्तीत्युक्तिरभेवतत्रा
प्यारोपानुभवइति दर्शनार्थत्वमवधेयम् ॥

नञ्द्योत्यमित्यत्र नञो विशेषणतयाव्यवधानेनचोपस्थितत्वेपि त्यदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तदा तत्परामर्शो नानुचितइत्याह न दर्थो नञर्थइति साधारण्येनेति प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयपरतया पक्षद्वयसंग्रहः तत्रासति बाधके वाचकत्वमेव सति तु तस्मिन्द्योतकतापीति भावः नञ्वाच्यत्वादिति यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन नञ्तत्पुरुषस्य ब्राह्मणस्यानयनं प्राप्नोति नञः प्रयोगान्नञर्थविशिष्टस्यानयनं भविष्यति कः पुनरसौ नञर्थो निवृत्तपदार्थकः ब्राह्मणदृष्टस्य गुणादेर्दर्शनाद्दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्रा

पक्षांतरमाह अभावो वा तदर्थोस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् विशेषणं विशेष्यो वान्यायतस्त्ववधार्यताम् ४० तदर्थो नञर्थः अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्तनाय भाष्यस्येति तथा च नञ्सूत्रे महाभाष्यं निवृत्तपदार्थक इति। निवृत्तं पदार्थो यस्य नपुंसके भावे क्तइति क्तः अभावार्थक इत्यर्थः यत्तु निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थो यस्येत्यर्थइति कैयटस्तन्न आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादे र्नञ्वाच्यत्वात्॥ ९ ॥

ह्मणोयमित्यध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणइति ततोऽब्राह्मणोयमिति प्रयुंक्ते अतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनात् दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाद्यध्यवसायपूर्वकमेव नायं ब्राह्मण इति ज्ञानम् नह्ययं कालवर्णमापणे दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य निर्ज्ञातं भवतीति नञ्सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तार्थस्यैव साधुत्वं लभ्यते नेत्यापितद्भाष्यस्याभेदप्रत्यक्षे क्वचिद्योग्यानुपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नञ आरोपवाचकत्वे तदुपष्टंभकत्वाभावात् अन्यथाऽत्वं नासदृशे ऽतक्रतु
न्यात्तदारोपासंभवेन तत्र नञर्थस्तदर्थकत्वासंभवादघटः॥

घटइत्यनापत्ते प्रतियोग्यभावान्वयेतुल्ययोगक्षेमावितितन्निष्कोक्तेर्नीलो घट इत्यादौ तादात्म्येन घटांशे नीलपदार्थभानान्नञ्समभिव्या
हारे तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ननीलाभावबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य नञो भावार्थकत्वं विनानुपपत्तेर्नेदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यज
न्यबोधयोस्तु तद्भावानवगाहितया परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानापत्तेश्च नञो भेदार्थकत्वमावश्यकम् नन्वेवं नञो भेदार्थक
त्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नलोष्टादेरपि बोधापत्तिः अचेष्टापत्तिः न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवतीति भा
ष्यविरोधादिति वाच्यम् घटत्वेन घटार्थकघट पदात्सन्निहितव्यक्तिबोधवत्प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थकाद्ब्राह्मणपदात्
क्षत्रियादेरेव बोधसंभवात् तस्माद् घटो न पट इत्याद्यसमस्तनञो भेद एव शक्तिर्भेदत्वस्याखण्डोपाधितया तस्य प्रकारतावच्छेदक
त्वलाघवात् समासघटकस्य तस्य तु नञ्पदस्य तद्भिन्नेलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव नन्वब्राह्मणेऽयं नेह पटुनमित्यादौ नञो
भेदार्थकत्वे तत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वानुपपत्तिः सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् प्रतियोग्य
नुयोगिनोरभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षायां सत्यामेव नञा भेदबोधनेन तयोः समानविभक्तित्वस्य तदुपजीव्यत्वात् एवं च नञा
भेदबोधनप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वनियामकमत एव भूतले न घट इत्यादौ न भेदबोधः दृश्यते च
यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यत्र नञा पर्युदासबोधः उक्तवाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः तथा चानुयाज
भिन्नेषु यागेषु येयजामहशब्दमन्त्रं कुर्यादित्युच्चारयतीत्यर्थः अत एवात्रानुयाजभिन्नेषु यजतिषु येयजामहपदमन्त्रप्रयोगरू
पैकार्थविधानादेकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते अन्यथा यागेषु येयजामहपदमन्त्रविधानमनुयाजेषु निषेध

विधानमिति विधेयद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्ये यजामहे पदानुषंगकल्पने गौरवाच्चेति भावः अन्ये तु शास्त्रविहितप्रतिषि
द्धत्वात्षोडशिग्रहणवद्विकल्पापत्तेर्नानुयाजेष्वित्यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम् तथा हि क्रियायाः कारकसाकांक्षत्वाद्विनिगमनावि
रहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याभावविधिस्तत्र वाच्यः एवं चोद्देश्यस्य प्रसिद्ध्यर्थं तत्प्राप्तिरपेक्षिता
प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिश्च क्वचिद्रागतो यथा न कलंजं भक्षयेदिति तत्र कलंजभक्षणादे रागतइष्टसाधनत्वावगत्या प्रस
क्तायाः कलंजभक्षणभावनाया निषेधशास्त्रेण निवृत्तिनिश्चयत्वेऽवगतेऽर्थात्तद्विषयकलंजभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाक्षेपात्ततो
निवृत्तिः प्रकृते तु ये यजामहं करोतीति शास्त्रादेवसा एवं च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन
प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्यंतबाधायोगाद्विकल्प एव प्राप्नोति विकल्पे च व्रीहिभिर्जुहोति यवैर्वा जुहोतीत्यादौ प्रथमं व्रीह्यनुष्ठा
नेवेदस्य विपर्यासमितिजनकत्वासंभवाद्यवशास्त्रस्याप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः प्रतीतः प्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम् प्र
योगांतरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानं चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः पु
नस्तृतीये प्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागस्त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयं चतुर्थे यवोपादा
ने व्रीहिशास्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारोऽन्येपीत्यष्टदोषविकल्पापत्त्या न
ञनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते सोयं पर्युदासः अस्मिंश्च पक्षे ये यजामहो न कर्त्तव्यतया प्रतीयते यजतिषु ये यजा
महं करोतीत्यनेनैव तद्विधानात् किंतु सामान्यशास्त्रविहितये यजामह मनूद्य तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते ॥

तथाच सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजा-
मह कर्त्तव्यतयाप्रतीयतेऽनुयाजेषु तु न कर्त्तव्यतयाप्राप्तो नापि प्रतिषिद्धः सइति न विकल्पः नचनञा निषेधबोधनेपि पदशास्त्रे
णाहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहे करोतीति सामान्यशास्त्रस्याबाधान्न विकल्प इति वाच्य
म् परस्परनिरपेक्षयोर्हि बाध्यबाधकभावः पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्यानपेक्षणात्सउचितः ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~ निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमस्त्यपेक्षा विध्यर्थस्य प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायेन न तद्बाधासंभवात्किन्तु
क्तया विकल्प एव तथाच द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगोपि विध्यर्थमेव जायते यदनुयाजेषु येयजामहकरणेन कस्य नोपकारो भ
वति निषेधाच्च तदकरणादन्तवच्च नाकरणादिव दर्शपूर्णमासयोः स्वोपकारो दृष्टरूप एवेत्यतोपि विकल्पो न युक्त इत्याहुः अत्र
केचिन्निषेधशास्त्रानालोचने न सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेणाभावात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्यभावबोधनसंभवेन विकल्पाप्रसक्तेः वि
शेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य ब्राह्मणेभ्योदधिदातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यादौ सुप्रसिद्धत्वाच्च नचतत्रापि
पर्य्युदास एव नञा बोध्यते नञा पर्य्युदासबोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तित्वस्य तयोः समानवचनस्याऽ
पि तन्त्रत्वात् तस्य प्रकृतेऽभावात् अन्यथा न महतो राज्ञ इत्यादावपि महद्भिन्नराज्ञ इत्यादावपि महद्भेदप्रतीत्यापत्तिः एकोनद्वावि
ति वत्कथंचित्समर्थनेपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानर्थक्यप्रसंगश्च ब्राह्मणेभ्यो दधिदातव्यं कौण्डिन्याय नेत्यादावत एव कौण्डि हम
न्य भिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसंभवादित्याहुः विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाभावेपि वाक्यभेदापत्तेर्जागरूकतया समान १५५
विभक्तिकत्वादेस्तद्बोधनियामकस्य सत्त्वेन च नञः पर्य्युदासार्थकत्वमेव नानुयाजेष्वित्यत्रोचितमिति तु परे ॥ ॥

प्रकृतमनुसरामः अन्यथेति लाघवानादरेणारोपितत्वस्यनञ्वाच्यत्वाभ्युपगमेइत्यर्थः साद्दश्यादेरित्यादिनापतिष्यमाणत्वादेः
संग्रहः अब्राह्मणइत्यादेर्ब्राह्मणसद्दशः पापाभावोऽप्यभिन्नोल्योदएगवाश्वेतरपशवोऽप्रशस्ताधर्मविरुद्धइत्यादिः क्रमेणार्थः न
तुसाद्दश्यादेर्वाच्यत्वेकथंतत्तद्बोधोऽतआह तत्विति तत्पठनंत्वित्यर्थः अभिप्रेत्येति भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिबोधा
नंतरभाविमानसबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः ब्राह्मणादिबोधस्यतत्तदादेवसंभवाद्भेदप्रतियोगित्वेनब्राह्मणादिबोधनाययदब्राह्मण

अन्यथासाद्दश्यादेरपिवाच्यतापत्तेः यत्तु तत्साद्दश्यमभावश्चतदन्यत्वंतदल्पता अप्राश
स्त्यंविरोधश्चनञर्थाः षट्प्रकीर्तिता इति पठित्वा अब्राह्मणः अपापम् अनश्वः अनुद
राकन्या अपशवो वान्येगोश्वेभ्यः अधर्मइत्युदाहरन्ति तत्तु आर्थिकार्थमभिप्रेत्येतिस्पष्ट
मन्यत्र विशेषणमिति प्रतियोगिनीतिशेषः॥

११ दिपदोपादानंतत्साद्दश्यादिनाक्षत्रियादिबोधनार्थमित्युद्द
मूलकक्षत्रियादिबोधस्यभेदप्रतियोगीब्राह्मणइत्यादिशक्यार्थबोधोत्तरमेवसंभवादितिभावः तद्बोधेशाब्दत्वप्रत्ययस्यानुभवाल्ल
क्षणयैवसाद्दश्यादिनाब्राह्मणादिबोधइतित्वन्ये विशेषणस्यविशेष्यस्याकांक्षत्वादाह प्रतियोगिनीति एवंचाब्राह्मणइत्यादेः
प्रतियोगितयाभेदविशिष्टोब्राह्मणइत्याद्याकारकोबोधइतिभावः॥

गेतयोत्तरपदार्थान्वयेऽनुपपत्तिमाह तथाचेति सर्वनामत्वाचेत्यादिप्रथमान्तचतुष्टयस्योपपद्यत इत्यनेनान्वयः सर्वना
मतान्तरत्वविधिनेति शेषः अन्यथा सर्वोपसर्जनानां सर्वादित्वाभावेन तदर्थस्य तदर्थविशेषणत्वे तत्संख्यानुपपत्तिरिति भावः
दावेकभिन्नमिति बोधे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य वाऽवश्यं भावेन न तत्संख्याबोधक द्विवच
हुवचनं ... त्वार्थस्य तत्र बाधात्तद्बोधकैकवचनस्यानुपपत्तिश्चेति भावः तत्पुरुषत्वमिति भेदविशेषणत्वेन तदनुपप

र्वनामसंज्ञा अनेकमन्यपदार्थं सूच्यते ऽनेकयासन्नतापागयेत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकव
अत्रासन इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषत्वम् अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरु
व्यवस्था चोपपद्यते अन्यथा त्वद्भावो मद्भाव इतिवद्भावं प्रति युष्मदस्मदोरन्वयेन युष्मदस्म
(स्यस्मदि स्वसत्त्वात् पुरुषव्यवस्थानस्यात् ति स्यात् पुरुषेति तिबादिनिकसकेति न पुरुषेत्यर्थः वचनेति ए
त्यर्थः अयुवा भवथ इत्यादौ युष्मदस्मदर्थाभावविशेष्यकबोधेऽभावे द्वित्वाद्यर्थस्य बाधाद्द्विवचनाद्यनुपप
न्येव संख्यान्वय इति त्वदभ्युपगमेनान्यार्थगतसंख्याभावाद्यद्विवचनाद्युपपादस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः
मर्थाभावस्योत्तरपदार्थाविशेषणत्वेन द्विशेष्यत्व इति यावत् पुरुषव्यवस्थेति युष्मद्युपपद इति सूत्रद्वयाविष
यत्वात् शेषे प्रथम इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरित्यर्थः ॥

नानुपपन्नमिति तथा चोक्तव्यवस्था सुलभेति भावः नतु नञर्थभेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये घटमानयेत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य घटे सत्त्वात्तद्बोधानंतरं घटानयनस्याप्यापत्तिरत आह मूले विशेष्यो वेति विशेषणाकांक्षायामाह सारे प्रतियोगिनीति उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञर्थ इति यावत् ननूत्तरपदार्थप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणो दुष्परिहरः तत्राह अयं भाव इति गौणत्वेपीति नञ्समासघटके तदाद्यर्थस्य नञर्थविशेषणत्वेपीत्यर्थः ज्ञापकादिति तत्सूत्रस्थानञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः ज्ञापकतामेव प्रपंचयति असः शिव इति एतत्तदोरित्यने

अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्यन्वयात्सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः विशेष्यो वेति प्रतियोगिनीति शेषः अयं भावः गौणत्वेपि नञ्समासे एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलीति ज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना असः शिव इत्यत्र सुलोपवारणायानञ्समास इति हि विशेषणम् न च तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामतास्ति गौणत्वात् अकोरित्यकच्सहितव्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात् तथा चानञ्समास इति ज्ञापकं सुवचम्॥ ६ ॥ ॥

न परस्परसाहचर्यात्सर्वनाम्नैतत्तदोः परस्य सो हलि लोपो विधीयते नञ्तत्पुरुषान्तर्गते तत्तदोरुपसर्जनतया सर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसंगे व्यर्थं सदनञ्समासग्रहणम् नञ्समासे गुणीभूतार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः साहचर्यज्ञापकत्वस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयन्सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानांतरमाह अकोरिति असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसंभवेन तत्पर्युदासात्सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः एतत्कले एतत्तदुत्तरस्य सोर्हलि लोप इति सूत्रार्थः अर्थद्वारकसंबंधाश्रयणे तव्याख्यानं

तुपूर्वकत्वाभिप्रायेणोत्तरपदलक्षणाभिप्रा

विशेष्यानुरोधादिति असति विशेषानुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वनियमादिति भावः ननु वि
शेषणस्य विशेष्यसंख्याविरुद्धसंख्यावत्त्वेऽपि विशेषणवाचकपदस्य तद्वचनमित्यत्र प्रमाणाभावोऽत आह किं चेति नन्वनेकशब्दो
पादानादेव द्वयोर्बहूनां चानन्तसिद्धेः प्रकृतप्रयोगे संख्यार्थकत्वाभिप्रायेणैकवचनस्यापि नैरर्थक्यमेवेत्यत आह औत्सर्गि
कं चेति एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति न केवलेति नियममूलकवचनविहितमित्यर्थः सति तात्पर्ये क्वचित्सार्थकमप्येकव

अनेकमन्यपदार्थ इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात् सुचामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वर इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब्ग्रहणं विशे
ष्यमेकवचनान्तमेव किं चानेकशब्दाद्द्विवचनोपादाने द्वयोर्बहुवचनोपादाने बहूनां बहुव्रीहिर्न स्यादित्युभयसंग्र
हायैकवचनं जात्यभिप्रायकमौत्सर्गिकं वास्त्वनेकयेत्यत्रापि विषययेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनायै
कवचनं न तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् अत एव पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इत्यादिकमपि सूपपादम्॥ ९ ॥

चनमिष्यत एवेत्याह प्रत्येकमिति एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु व्यक्तिषु प्रत्येकमेवान्वयबोधायेत्यर्थः उपसंहरति नन्विति अत एवेति
अनेकशब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वादेवेत्यर्थः सूपपादमिति भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वे तु दुरुपपादं स्यादेकशेषेण समर्थनं त्वगतिक
गतिरिति भावः भाष्योदाहृतेऽनेकस्तिष्ठतीति प्रयोगे जनद्वयस्य सामर्थ्यं प्रत्येकं स्थित्यन्वयबोधार्थं चात्रैकवचनम् अनेकोऽजनादि
तित्वसाध्वेव उत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तु प्रायिक इत्याद्यपि बोध्यम्॥

अत्वंभवसीत्यादिनाऽहंभवामीत्यादिर्गृह्यते युष्मदित्यस्मदोऽप्युपलक्षणम् एवंत्वद्भिन्न इत्यत्रापि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण अ
त्वंभवसीत्यादावारोपादिबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वान्नञ्समासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वार्थभिन्नलाक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः प्रसज्यप्रतिषेधा
र्थकनञो व्यवस्थामाह एवंनपचसीत्यादि नञर्थे युष्मदर्थान्वये तु प्रकृते पुरुषव्यवस्था न सिद्ध्येदिति सूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः
अधिकं त्वादावेवोक्तम् अभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह असमस्तेति व्याख्यानार्थे नञः तदर्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य तादृशनञर्थोऽभावनि
ष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन बोधो धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः नन्व

अत्वंभवसीत्यादौ युष्मदस्तद्भिन्ने लक्षणा नञ्द्योतकः तथा च भिन्ने न युष्मदस्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुष
व्यवस्था त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिकाभवनक्रियेति शाब्दबोधः एवंत्वंनपचसीत्यत्र त्वद्भिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभा
वः घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोध्यः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् स चाभावोऽत्य
न्ताभावत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यः तत्तद्रूपेण बोधादित्यन्यत्र विस्तरः॥ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नञर्थ
॥निर्णयः

भावस्यैकेन रूपेण शक्यता न तावदभावत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदबोधापत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेऽपि
स एव दोषः भेदस्यापि योग्यानुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् तदनुपस्थितावपि नञो भावबोधाच्चेत्यत आह स चेति अभाव
श्चेत्यर्थः तथा च नञोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिकल्पनान्न दोषः अंतं स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तो
ऽत्यन्तः स चासावभावश्चेति विग्रहः तस्य भावस्तत्त्वम् स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वसदृशाभावप्रतियोगित्वव्यभिचार्यभावत्वमिति यावत्

अन्योजघन्यचरमभिन्नभरेणानन्यशब्दस्यजघन्येतरनिवोधनाज्जघन्यत्वं चेत्तार्यस्यजघन्यवृत्तिबोध्यत्वात् घटात्यन्ताभावस्यस्वप्रतियो
ोनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववतिघटवृत्तिधर्मे सत्त्वात् तथाहि तम् घटान्योन्याभावस्यतु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि
व्याप्यकत्वाभावादिति व्युत्पत्तिप्रदर्शनमेव लक्षणत्वं तत्ताभावस्य तादात्म्येतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभा
ाति अन्योन्यसिंसादात्म्येनाभावो भवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वं ताभ्यामाशक्य
द्रतार्थ वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनैव शक्यता ननूक्तरूपेण गौरवाचेनरूपेण बोधस्याननुभवाच्च अत एव तत्सारस्यमभा
वश्चेत्यत्राभावत्वेनैवात्यन्ताभावोपाद्यान नच नञः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाभावे शक्त्यनभ्युपगमे भूतले
नघटइतिवाक्यजबोधस्य संयोगसंबन्धेन भूतलविशेष्यक घटविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानापत्तिस्तत्संसर्गावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धेस्त
संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिन्या एव तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां लक्ष
णो तादात्म्येतरसंबन्धत्वेनानुगतरूपेणैव निवेशनीयतया नञ्पदशक्याप्यभावे विशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानासंभ
वात् प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् तादृशविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेनाकाशाभावादेस्तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्यप्र
तियोग्यभावयोः संबन्धविधयाभानस्योपगन्तव्यत्वात् नन्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे ऽन्योन्याभावे पृथक्
शक्तिकल्पनानर्थक्या नचान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधात्तदावश्यकत्वं अन्यथा तादात्म्यसंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकेऽयं घटइ
तिबोधेनायं पटइतिवाक्यजबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेः अन्योन्याभावत्वावगाह्यभावबुद्धेरेव तादृशबुद्धिविरोधित्वात् घटाभाववा
निति बुद्धेरपि तद्विरोधित्वापत्तेश्चेति वाच्यम् तथाभावत्वस्य नञ्पदशक्यतावादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिक

प्रतिबंधकत्वोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिकल्पनस्याकिंचित्करत्वात् नच नास्त्येव तदवच्छिन्ने शक्तिः पृथगुपादाने त्वभावसामान्यस्य न
ञर्थत्वलाभायैवेति वाच्यम् तथासति नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इत्यस्यासंगत्यापत्तेरिति चेत्सत्यं एवं यद्यन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावत्वरूपं निर्वक्तुं शक्येत तदेवं न संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगात्यंताभावे ऽतिव्याप्तिः संबंधविधया ताद
त्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेपि संयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावातिव्याप्तितादवस्थ्यात् किंतु
योगिताविशेषएव एवं च तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमपि प्रामाणिकम् इह संयोगेन घटो नास्तीतिवद्यंता
दात्म्येन न घट इत्यादिप्रत्ययात् एवं च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारताकत्वमेवाभेदसंबंधेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वं तत्र
मिति तदनुरोधेन नञः पृथगन्योन्याभावे शक्तिरावश्यकीति ननु नञो ऽविशेषेणात्यंताभावबोधकत्वे भूतले न घट इत्यादिवाक्यज
बोधे ऽत्यंताभावभानापत्तिः नच नञ्पदजन्यात्यंताभावबोधे ऽनुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वान्नोक्तापत्ति
रितिवाच्यं चैत्रो न पचतीत्यादिवाक्यजभावनात्यंताभावबोधे व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासंभवादिति चेत् अत्र वदं
ति यत्र नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधोपयिकाकांक्षा तत्रैव नञो ऽन्यतमाभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्य
लेनदोषापत्तिः तत्र नञ्समभिव्याहारे तादृशबोधोपयिकाकांक्षाविरहात् न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ नञ्समभिव्याहारे तिङर्थस्यकृ
त्यादेः प्रथमांतपदोपस्थापितचैत्रादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदंपदार्थ आधाराधेयभावबोधोपयिकप्रथमांतपदादिसमभिव्याहाररूपाकांक्षा
याः सत्त्वेन तत्र नञा कृत्याद्यभावबोधनसंभवात् एवं च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावः सप्तमीं विनानुपपन्नस्तत्रानुयोगि
वाचकपदात्सप्तम्यप्यपेक्ष्यते यथा भूतले न घट इत्यादौ तदुक्तं दीधितिकृता वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थकृतिसंब

वतीत्यादौ द्विवचनाद्युपपत्तिः भवन्मते भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवच
धयितुमशक्यत्वात् वैयाकरणमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नञा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभा
भ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम् नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थे संख्यान्वय इति व्युत्पत्त्य
पगमेन द्वित्वस्य भाद्युपपत्तेः त्वन्मते पि पचैत्रकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र चैत्रो न पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिका
स्य नञः — प्रयुक्तत्वाच्च नं च तत्र नञा भेद एव बोध्यते प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याख्यातार्थकर्तर्येवान्व
रे इति वाच्यम् तथा सति प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे समस्तनञ्पदजन्योपस्थित
त्वसिद्धान्तव्याघातात् नञ्समभिव्याहारे आख्यातार्थभावनान्वय्यर्थकत्ववत् नञ्समभिव्याहारे भावप्रभा
धिकरण्यस्य युष्मदादौ सत्त्वान्न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः यद्वा न च नञ्समभिव्याहारे
तत्समभिव्याहारे तु भूतपूर्वेन तदादाय पुरुषोपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् घे यन नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगि
समभिव्याहारे तत्संबंधावच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न भूतले न घट इत्यादावन्योन्याभा
वत्वादावेवोक्तम् परंतु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
प्र कारकाभावशाब्दत्वस्य तथा नीलादिसाकांक्षघटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्र
नेन नीलघटादिप्रकारकशाब्दत्वं हि तस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमान्न नीलघटो न घट इत्यादिप्रयोगप्रसक्ति
नीलघट इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतो ऽवधार्यमित्याशयवानाह इत्याद्यन्यत्र विस्तर इति ॥६॥ इति भू

प्रादयो द्योतकाइति द्योतकतारूपशक्तिमंतइत्यर्थः अतएवप्रजयती
प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति प्रादयो द्योतकाइति द्योतकतारूपशक्तिमंतइत्यर्थः ॥ तत्रयेनेत्यत्रयच्छब्दो नोनराद्रूपठि
त्यादौ प्रकर्षाद्यर्थस्य विशेष्यतेति भावः मतान्तरे तु तात्पर्यग्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति ॥
तद्धेतुमात्रपरामर्शकः किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शकोपीत्याह अयंभावइति नधात्वर्थइति नतत्प्रयोगान्तर्गतधातुशक्यइत्यर्थः आपत्तेरिति
अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः नोपसर्गार्थइति नतद्धातुसमभिव्याहृतप्रादिशक्यइत्यर्थः अनन्वयापत्तेरिति एतच्चानुभवादिमा
प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचकाइति नैयायिकमतमयुक्तं वैषम्येबीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वंसमर्थयते द्यो
तकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चाद
योनिपातास्तथा द्योतकाइत्यर्थः अयंभावः ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो नधात्वर्थः भवतीत्यत्राप्याप
त्तेः नोपसर्गार्थस्तथासत्यप्रकृत्यर्थतयातत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अ
नुगच्छतीत्यादावनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च नविशिष्टार्थो गौरवात् ॥ ((नप्रतीतिमभ्युपेत्य वस्तुतस्तथास्वीकारेऽक्रियार्थकत्वे
नअनुभवादेर्धातुत्वानापत्तेरितिबोध्यम् नन्वनुभवार्थकत्वेपितस्यफलस्थानीयत्वेनतदन्वयिव्यापारसामान्यार्थकत्वादेर्नधातुत्वा
नुपपत्तिरतआह अनुगच्छतीत्यादाविति अत्रानोरनुभवार्थकत्वेतदनुरोधेनगमेरपिव्यापारसामान्यार्थकतायाएवाभ्युपेयतया
तथाप्रतीतिर्दुर्वारास्यादित्यर्थः वस्तुतस्तुसंयोगावरुद्धव्यापारेऽन्वर्थानुभवस्यबाधेनान्वयासंभवान्नानोरनुभवार्थकत्वसंभावनेति
भावः गौरवादिति विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः॥

तथाचेति धातूपसर्गविशिष्टनामप्रत्येकंप्रमीपूमणानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवादितिसमुदितार्थः विद्यमानत्वादीन्यादिनोत्पत्तिर्ह्यते लक्षणेत्यस्यानुभवादिरूपेर्थेइतिशेषः लक्षणाकस्यिकाप्तातात्पर्यानुपपत्तेस्तात्पर्यग्रहाधीनतया तस्यचोपसर्गसमभिव्याहाराद्य मत्वादित्यर्थः नन्वेवंचावतोपसर्गस्यतात्पर्यग्राहकत्वमेवसमायातनद्योतकत्वमतआहतथाचेति तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेणद्यो तकत्वसरूत्पनरव्यवच्छेदः अनुभवादिफलेधातोस्तात्पर्यग्राहकत्वस्योपसर्गसमभिव्याहाराधीनत्वादुपसर्गः क्रियायोगइत्यत्रापि

तत्राचधातोरेवविद्यमानत्वादिवाचकस्यास्तुलक्षणाउपसर्गस्तात्पर्यग्राहकइत्यत्तुतथाचतात्पर्यग्राहकत्वमेवद्यो तकत्वमितितत्रादिस्वपितुसमजैनेमितपश्यतीत्यादौमोदस्यविशिष्टचेत्रपदलक्ष्यम् इवशब्दस्तात्पर्यग्राहकइत्य स्यतुवचनादितिस्वयमुक्तत्वनारमाहउपस्यतेहरिदेइति अत्रहुपासनाकिमुपसर्गार्थविशिष्टस्यधातुमात्रस्यवा नाद्यः तथासतितात्पर्यफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यासधातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावादला पत्तेस्तत कर्मणिलकारेनस्यात नद्वितीयः गौरवात् द्वितीयेत्वागतद्योतकत्वेनात्पर्यग्राहकत्वस्तोभादितिभावः दृश्यनेइत्य

क्रियाविशेषणीभूतार्थ तात्पर्यग्राहकत्वमेवोपसर्गः क्रियायोगइत्यनेनविवक्षितमितिभावः एतत्तत्त्व ((त्रकर्मणीतिशेषः अ मग्रेवक्ष्यते तत्रेति द्योतकत्वइत्यर्थः सकर्मकत्वस्योत्पनापत्तिरित्सनेनान्वितम् नतुमात्तुसकर्मकत्वमतआह तनइतिवपोपस्थश स्थातोरित्यर्थः तथाचोपास्यतेहरिरित्यादिप्रयोगस्तुपपत्तिरितिभावः द्वितीयेत्विति धातुमात्रार्थइतिकस्येत्यर्थः आगतमि तिकर्त्रेकात उपायसमभिव्याहारेविनाशक्तिगमधातोस्तादृशोपादर्शनाभसेनरार्थपरतायामुपसर्गस्यनियामकत्वाभावादिति

तत्त्वादिष्विति तत्द्योतकत्वं तत्तदर्थेति तत्तदर्थबोधकत्वमित्यर्थः अमीषामिति चादिनिपातानामपीत्यर्थः अस्येवेति घटः क्रियत
इत्यादौ कर्मणि लकारदर्शनात्कृञः सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः एष्विति साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः अन्य
थेति क्वचिदर्थान्तरमादाय कृञः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः वायुर्विकुरुत इति विकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकः

तत्त्वादिष्वपि तुल्यमित्याह तथान्यत्र निपाते पि लकारः कर्मवाचकः विशेषणाद्ययोगोपि साक्षाद्वत्त्वादिके समः अ
न्यत्र साक्षात्क्रियते अलंक्रियते ऊरीक्रियते शिव इत्यादौ अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तद
र्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्येष्वर्थेषु
सकर्मकता न स्यात् अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः अथोपासना साक्षात्कारादि
निपातार्थोऽस्तु साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोरिति कोशस्वरसात् तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्वयुक्तनिपाता
न्तरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्तावितिनेदं साध

ऽकमितिचेन्न

र्मकतापत्त्याऽकर्मकाच्चेति विहितात्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः उपास्यते गुरुरित्यादावुपाद्युपसर्गेणासुपास
नाद्यर्थवाचकत्वेपि पूर्वोक्तासकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरति इदमिति सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपमित्यर्थः साधकं द्योतकत्वसाधकम्

व्युत्पन्नो निपातातिरिक्तत्वविशेषणान्नेष्टप्राप्तिरत आह किंचेति इत्यपि स्यादिति अभ्युच्चयवाचीय चात्सुपस्याप्यसमुच्चयस्यानि त्यसमुच्चेयसाकांक्षतयासमुच्चयार्थकपदप्रयोगं विनाचादिप्रयोगासंभवात् शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धातुपरतंत्रोपसर्गे स्वार्थ स्य धात्वर्थविशेषणतयैवबोधनेनतदसमभिव्याहारे तत्प्रयोगस्याप्यसंभवात् अत एव वक्ष्यति तुल्यसमाधेयत्वादिति ननु निपाता नावाचकत्वेचार्थेद्वंद्व इत्यादिसूत्रमेव मानं प्रादीनावाचकत्वेनुमानानुपलभाद्द्योतकत्वेवोचितेतिचेन्न तत्किमीषद्गुः सुगुरुः क्ष्मा

नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासंभवान्निपातार्थधात्वर्थयोरन्वयस्यैवासंभवात् अन्यथा तंडुलः पचतीत्यभापिक मेतया तंडुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति किंच प्रादीनां वाचकत्वे भूयान्प्रकर्षः कीदृशो निश्चयः इति वक्तुयान्प्रकर्षः कीदृ शो निरित्यपि स्यात् अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वयइत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति साधकाभावे न मभिप्रेत्या ह विशेषणेति शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्छोभनप्रद्रष्टव्य इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः अपिच निपातानावाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विनाषष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासंभवः अन्यथा राजापुरुष इत्यस्यापत्तेरित्यभिप्रे त्याह आदीति धवखदिरयोः समुच्चय इति वद्धवसमुच्चयस्य खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥

कर्मार्थे पुत्रवित्यादिकल्पात्मकमाना याणिपिहितमिति विभावयषष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थविहितद्वितीयादिपरिग्रहः अभेदाति रिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रातिप दिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतया प्रकृते तदभावेन भेदान्वयासंभव इत्यर्थः अन्यथा उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे आपत्तेरिति भेदेनान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः आदीति भेदान्वयस

भेदान्वयेइति प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयइतिपाठस्तुतादृशान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यकेनाप्यनभ्युपगमादप्रक्रान्तत्वाच्चचिन्त्यः नि-
पातातिरिक्तेति तथाचसमुच्चयाद्यर्थस्यनिपातार्थत्वेनतेनसाकंपदार्थान्तरस्यभेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः सदृक्शब्दस्यसमानादृगितिव्युत्पन्न-
स्योपादानेनन्वयापत्याप्रकृतेतुल्यरूढस्यतमिवेमंपश्यंतिजनाइतिभाष्यकर्तृकर्मव्युत्पन्नस्यवातस्यग्रहणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे सदृशेनेति तु-
ल्येनेत्यर्थः ननुविरुद्धविभक्तिकार्थ्यकस्यापिनामत्वादिनातुल्यत्वात्तेनाभेदेनान्वयापत्तिरतआह समानाधिकरणेनेति तथाचसमानविभक्तिकप

ननुप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावोनिपातातिरिक्तविषयएवेतिनोक्तदो-
षइत्याशङ्क्याह पदार्थःसदृशान्वेति विभागेनकदाचननिपातेतरसंकोचेप्रमाणंकंविभावय सदृशासदृशेनसमानाधि-
करणेनेतियावत् अन्वेति अभेदेनेतिशेषः विभागेन असदृशेन असमानाधिकरणेनेतियावत् अयमर्थः समानाधिक
रणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पनेमानाभावोगौरवञ्च अस्माकंनिपातानांद्योतक-
त्वादन्वयएवनास्तीतिनायन्दोषः अतएवघटोनास्तीत्यादौघटपदन्तत्प्रतियोगिकेलाक्षणिकमितिनैय्यायिकाः ॥ ४३ ॥ ॥

दोषस्याप्यत्वेनसादृश्यस्यविवक्षणान्नोक्तदोषइतिभावः एवञ्चमूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीतिशेषः स्तोकम्पचतीत्यादौविभिन्नविभक्तिकपदो-
पस्थाप्यत्व सदृशेनाप्यभेदान्वयाद्ाह समानाधिकरणेनेति विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः ननुवाचकतावा-
दिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेनसंकोचनीयेत्युक्तेर्वाक्षेपश्चोम्मेमूलेसमानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽर्थान्तरमतआह यंभावइति सर्वेत्यंवि-
भागेनकदाचनेत्यनेनव्यधिकरणयोरभेदान्वयंव्यवच्छिन्दतानामार्थयोर्भेदेनान्वयइतिव्युत्पत्तिरेवप्राधान्येनप्रदर्श्यते ॥ २ ॥ ७ ॥ ॥

नतुसमानाधिकरणयोरितिव्युत्पत्त्यन्तरं तथापि तद्दृष्टान्तविधयेनेतिनोक्तदोषः तथाच प्रधानीभूतव्युत्पत्तावेव निपातेतरत्सको चोक्तौ नन
मिति सर्वसुस्थ नत्वनामार्थयोरभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिहेतुतायाः पदांशे निपातातिरिक्तत्व निवेशनीयमिति
नोक्तदोषद्वयवत एवं तु सभीचीनम् नचैतादृशव्युत्पत्तेरप्रमाणत्वात्कथमेतदितिवाच्यम् मूलोक्तादिपदे नैवमषस्यादिकमतरेण भेद
देनान्वयासंभवप्रतिपादयता समानविभक्तित्वेन घटस्थेत्यादावभेदान्वयापादनस्यापिकक्षीकृतत्वात् देव च सामानाधिकरण्यव्युत्प
नोनिविष्टमिति पृथक्कृतमूलसंगमनादिति नच तदन्वयानुपपत्तिरेव मानमत आह गौरवं चेति नन्वत्रापीदं दूषणं समानमत आ
ह अस्माकमिति द्योतकतावादिनामित्यर्थः द्योतकत्वादिति वादिनां समभिव्याहृतपदसमुचितं तत्तदर्थरूपलक्ष्यार्थतात्पर्यग्रा
हकत्वादित्यर्थः ॥८॥ नास्तीति ॥ समुच्चयादेः समभिव्याहृतपदेनैव लाभात्तस्य पृथगुपस्थित्यभावे नान्वयस्यैवाभावेनोक्तस्य
लस्य मादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः अतएवेति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशादेवेत्यर्थः लाक्षणिकमिति व्युत्पत्ते
सद्भा टित्वे तु तत्र लक्षणानुसरणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः नैयायिकास्तु नञो वाचकताया भाष्यसंमतत्वात् घटो न पट इत्येनो न पद
चतीत्यादौ नञर्थाभावस्य विशेषणतया घटादिष्वन्वयानुरोधात् व्युत्पत्तौ व्यभिचारवारणाय निपातातिरिक्तत्वविशेषणमा
वश्यकम् एवञ्च घटः पटस्येत्यादौ विभक्तिजन्योपस्थितिं विनापि चार्थस्य घटादिष्वन्वयः सुलभ एव घटो नेत्यत्र घटस्य नामार्थत्वा
द्विभक्तिजन्योपस्थितिं विनाप्रतियोगितासंसर्गेण नञर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् एतद्वयेव घटादिपदानां
त्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयेव्युत्पन्नत्वात्र द्विवचनस्वारस्येन निपातातिरिक्तन
मार्थनिष्ठभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातार्थोत्तरविशेष्यतासंबन्धेन बोधे विशेष्यतासंबन्धेन विभक्तिजन्योपस्थि

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलांतरे तन्मतेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन मूलमवतारयति अ
पि चेति इत्यर्थ इति इत्यन्वयबोधः सर्वसंमत इत्यर्थः अयं चेति उक्तार्थान्वयश्चेत्यर्थः अन्यथेति निपातानां वाचकत्वाभ्युपगमे इ
त्यर्थः व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति तथाहीत्यादि नन्विवशब्दोत्तरं तु न तृतीयार्थकरण एवेवार्थान्वयः सुलभोऽत आह इवशब्दस्येति
असत्त्वार्थकतयेति लिंगाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः एवं च कारकानन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितेऽर्थे कारकान्वयासंभवेन तदर्थक

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकांतरमाह शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादा
वन्वयो न स्यात् सुपाश्च श्रवणात् ततः अग्रोस्रसदृशैश्शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः अपश्चोस्रादिशब्दाना
न्तसदृशपरत्व इवशब्दस्य द्योतकत्वे स्यैव सङ्गच्छते अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः
तथा हि उस्रैरिति करणे तृतीया न चोस्रोऽत्र करणम् इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्य
म् अप्रकृत्यर्थत्वात् इवशब्दस्य वासत्त्वार्थकतया तदुत्तरं तृतीयाऽसम्भवात् सम्भवे वाश्रवणप्रसंगात् उस्रपदोत्त
र तृतीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह सुपाश्चेति ‹ तृतीयाया असंभवादिति भावः संभवे वेति वाकारोऽनास्थायां अव्ययेवशब्दस्य सत्त्वार्थ
कतायाः केनाप्यनभ्युपगमात् तथा वक्तुमशक्यत्वादिति दूषणांतरमाह उस्रपदोत्तरेति अनन्वयप्रसंग इति वाचकतावादिमत इ
ति शेषः इदमुपलक्षणं तृतीयानु पपत्तेः उस्रस्येवार्थसदृशान्वये उद्धरणकरणत्वस्य तत्राभावात् अस्मन्मते तूस्रसदृशरूपोस्रार्थ
स्य करणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

तदुत्तरसुप्व्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वापाद्यत्वा सम्भवेनसमुच्चेयासम्भवमाशंक्यचकारस्यान्यत्रापकर्षइत्याह सुपाश्रवणञ्चेति चकारस्समुच्चेयंदर्शयति उक्तपदोत्तरतृतीयायाइति तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेवस्पष्टयति उक्तसदृशेत्यादि तत्तत्पदार्थानामित्यर्थ भेदानान्वयेति सामानाधिकरण्य नामार्थयोरित्युक्तम्युत्पत्तेरितिभाव ननुतर्त्रभेदान्वयस्तुनस्यादतआह बाधादिति सदृशस्यभेदघटितत्वादितिभाव अत्रेदम्बोध्यम् वाचकतावादि

सुपांश्रवणञ्चेत्यर्थ चकारादुक्तपदोत्तरतृतीयानन्वय समुच्चीयते इत्यादावित्यादिपदाद्वागर्थाविवसंपृक्तौपार्वतीपरमेश्वरौ वदेइत्यत्रवागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयस्तदर्थस्यकर्मत्वबोधकासम्भवस्सगृह्यते यद्वाविशेषणविभक्तिरभेदार्थासाधुत्वमात्रार्थावातदापिइवशब्दस्यवाचकत्वेऽनन्वयएवउक्तसदृशशब्दानांसमानाधिकरणपदोपस्थाप्यतयाभेदेनान्वययोग्यत्वात् बाधाद्भेदेनापिनतस्तु नत्युक्ताभिन्नसदृशाभिन्न-शब्दइत्यर्थोद्रष्टव्य ॥ ६ ॥ राम ॥

तिङ्गाशब्दस्यादिबोधनेपर्युक्तस्यनञ्जि
वातुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोःसमानविभक्तिकत्वस्यनियामकताया अभ्युपगमेनप्रकृतउक्तनिरूपितसादृश्याश्रयशब्दकारणकोद्धरणबोध मू
पपाद भेदाभेदयोर्विकल्पस्यैवन्यासस्तुसारकारेण विवक्षितएवेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

उत्तर पदार्थप्राधान्याभावादिति प्राधान्यस्यान्यनिरूपितत्वनियमादिति भावः द्योत्यार्थमिति द्योतकतावच्छुपस्थापितार्थमित्यर्थः तमेवेति द्योत्यमेवेत्यर्थः अर्थवत्त्वादिति अयं भावः द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तत्तदर्थवत्त्वस्य द्योतकेऽप्यक्षतत्वान्न तन्निबंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिर्न हि शक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषपर्य्यवसायकत्वं द्योतकत्वम् ननु तदुपस्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वसंभवोऽत आह वस्तुतस्त्विति ज्ञापकादिति

ननु त्वन्मते अब्राह्मणइत्यादौ नञ्सुरूपलक्षणाव्याप्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च न ततो न स्यादित्यत आह नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता द्योत्यमेवार्थमादाय जायते नामतः सुपः नञ्समासादौ योत्तरपदप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः वस्तुतोऽव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिः निपातस्यानर्थकस्येति वार्त्तिकाद्वा प्रातिपदिकत्वम् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति बोध्यम्

द्योतकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव सुब्भावे लुग्विधानमनर्थकं सदुक्तकार्ये ज्ञाप ((तस्माद्युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् ॥ कमिति भावः ननु स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि सत्त्वात्तद्धितेषु लुग्विधाने न च रितार्थस्य च न ज्ञापकत्वमत आह निपातस्येति तद्वार्त्तिकप्रत्याख्याने त्वाह कृत्तद्धितेति संग्रह इति अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः उपसंहरति तस्मादिति

एतन्कल्पे मीमांसकसंमतिमाह उक्तं चेति चतुर्विधइति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः पदे सुप्तिङंतरूपे द्विविधस्य नामाख्यातस्वरूपस्य अर्थनिरूपणे हेतुमाह संशयोत्पत्तेरिति नामार्थो जातिः किं वा व्यक्तिः धात्वर्थो व्यापार उत फलम् किं वोभयमिति संदेहे तन्निरूपणस्यौचित्यापातत्वादिति भावः तयोः निपातोपसर्गयोः व्यापारः शक्तिलक्षणान्यतररूपः तौ उपसर्गनिपातौ यदर्थद्योतकौ यदर्थविषयकतात्पर्यग्रहजनकौ स नामाख्यातात्मकशब्दः तत्पदघटितत्वात्तदर्थोपि

उक्तं चाकृत्यधिकरणवार्तिके चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते इति उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति वृद्धोक्तौ उपसर्गपदं निपातोपलक्षणं धातुपदं पदांतरस्यापि बोध्यम् ॥ ३८ ॥

विचार्यं नेत्यर्थः यद्यपि स्वार्थनत्वनिबंधननामत्वमुपसर्गनिपातयोरपीति तयोः पार्थक्येन निर्देशोनुचितः तथापि लिंगसंख्यान्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वार्थकत्वरूपपारिभाषिकनामत्वमादायैतदुक्तम् उपसर्गाणां निपातत्वेपि तदुपादानं तु ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेति बोध्यम् ननूपसर्गेण धात्वर्थ इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात्कथं तत्त्वादीनां द्योतकत्वे उपष्टंभकमत आहोपसर्गपदमिति पदांतरेपि चंद्र इव मुखमित्यादावर्थे वत्तेनचंद्रादिना मोपलक्षकमित्यर्थः एवं च नमहत्सान्निपा

इदानींवाचकतापक्षंपरिष्करोति नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चंद्र इव मुखमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्त
दसत्त्वेन तदप्रतीतेश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमेवयुक्तमित्यर्थः नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात्कथंतेषांवाचकत्वमतआह
बोधकतारूपेति तथाचतदर्थबोधकत्वमेवतद्वाचकत्वमितितेषामपिघटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तद

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिपातानांतत्तदर्थवाचकत्वमेवयुक्तंबोधकतारूपशक्तेरबाधाच्च किं।
चोक्तरीत्यापचतीत्यादौधातोरेवकर्तृविशिष्टभावनायांलक्षणास्तुतात्पर्यग्राहकत्वमात्रंतिङादेः

र्थस्तात्पर्यग्राहेउपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्नतयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमतआह किंचेतिउक्तरीत्येति अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थ
तयाप्रजयतीत्यादौप्रकृष्टजयस्यलक्षणयाजिधातोरेवोपस्थितौनप्रादीनांप्रकर्षाद्यर्थकत्वं तेषांतात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगादि
त्युक्तरीत्येत्यर्थः तिङादेः स्यादिति नत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यांकर्त्रादिवाचकत्वावधारणेतुप्रादीनामपिवाचकत्वावधृतिरितिभावः

१० परं त्वजर्थान्वयवक्वादित्यादौ धातुमात्रात्कर्त्रादिबोधेन तिङ्द्योतकत्वइष्टेवापत्तिः न चात्र लुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधः लोपमजानतोपि
बोधात् प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वस्य नाभाष्यकृता लुप्तविभक्तिस्मरणाद्बोधस्यानभ्युपगमाच्च यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव प्र
कृतिप्रत्ययार्थयोरिति नियमावकाशो यथा पाचक इत्यादि कृदन्ते लः कर्मणीत्यादौ कर्मविशिष्टकर्तृविषयाद्धातोरित्यर्थान्न तद्वि
रोधः भावे इत्यस्य सर्वैस्तथैव व्याख्यानात् न च सर्वत्रैव धातोर्भावनाविषयत्वात्तत्रैव लकारः स्यादिति शक्य भा
वविषयादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थे तात्पर्यात् अत एव भावकर्मणोः शेषात्कर्तरि परस्मैपदे द्वयोकयोरित्यादीनां नि
यम इति भाष्यकृदुक्तिसंगति तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेनानिर्दिष्टार्था स्वार्थे भवन्तीति न्यायेन सर्वत्र तिङ्त्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम्
व्यतिसे इत्यादौ धातुं विनापि कर्तृबोधेनाद्ययुक्तेः शेषे स्यात् जस्य शुक्लासुपामपि द्योतकतापत्तेः तो द्विवचनाद्यनुपपत्तेश्च प्रत्य
यलक्षणस्य लोपफलत्वेपि लुप्तविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्वाभ्युपगमे बाधकाभावाच्च स्वोत्तरतिङ्वाच्यकर्त्रादिगतद्वि
त्वारोपेण द्विवचनादिरिति स्वोक्तिविरोधाच्च भवदुक्तरीत्यैव कर्तृविशिष्टभावनावाचकात्कर्मविशिष्टभावनावाचकात्केवल
भावनावाचकाच्च धातोः लकारा भवन्तीत्यर्थे लः कर्मणीत्यर्थपर्यवसानेनानिर्दिष्टार्थादिति न्यायेनापि तत्तत्कारकादिविशि
ष्टभावनार्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्धसम्भवेन नियमस्यान्यथैव समर्थनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥ ६० ॥

श्रुत्युक्तिः चादीनां वाचकत्वे घटेन पट इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थाभावे तस्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः भेदसंबंधेन प्राति
पदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुतायां नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यादेरेवं समानाधिकरण –

युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः एवं च धात्वर्थे
स्यादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय
प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयं वैषम्यमित्यर्थः यत्तु सर्वेषां निपातानां वाचक
इत्ययितथेत्युगत्याकल्पनीयमिति भावः न त्विति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमिति विधिवैयर्थ्यम् सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थकस्येति व्यर्थ
त्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवान्निपातस्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्यम् एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्यं वा
तथा च केचिद् द्योतकाः केचिद्वा चकाद इत्युपेयमिति न त्व एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्यं वा
रणात् सर्वथानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य केयटादौ स्पष्टत्वाच्च तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च
परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसंग्रहाय केवलरक्षःशब्दात्समुच्चयावबोधाच्चकारश्रवणे तद्द्योतकः एवं तद्वा चको
नद्योतकः किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्च
याधिकरणे स्थितम् तदपि नयुक्तमिति भावः ॥ १ नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेर भेदान्वयापनिष्ठेस्तत आह एवं चेति विधि
वैयर्थ्यमिति नाद्यशावार्त्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः अनर्थकस्येति व्यर्थमिति व्यभिचाराभावेन तस्य विशेषणत्वायोगा
दिति भावः प्रत्याख्यातत्वाच्चेति कृत्तद्धितेत्यत्र चशब्देनैव तदर्थस्य समुच्चितत्वादिति भावः वक्ष्यमाणास्वरसादाह किंचेति ॥ २ ॥

प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकतया तु नित्वाभावोऽभ्यन्यते अस्माकमिति पक्षद्वयाभ्युपगन्तृणामित्यर्थः कार्य्यकारणभाव इति समुच्चित घटादिशाब्दबोधे घटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुतेत्याकारक इत्यर्थः शक्तिग्रहस्यापीति घटस्यार्थबोधे घटशक्तिज्ञानस्य स्वपादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुतेत्याकारकः कार्य्यकारणभावोऽप्यावश्यक इत्यर्थः कल्पनागौरवभावेनेति द्योतकतापक्षे वाचकताप पितनत्पक्ष्यतावधिकस्यनीयाभावेनेत्यर्थः अतएवेति कल्प्यपक्षद्वये युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः सवाचक इति उपसर्गप्रक्रमे पदं प्रतिष्ठत

तथाहि अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्य्यग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणा तात्पर्य्यग्राहकः प्रकर णादिवच्चादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि अस्माकं लक्षणाग्रहः इत्याद्यबोधात्तत्कार्य्यकारणभाव आवश्य कः एव शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्पनान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमपि युक्तमित्यभिमतम् अतएव स वाचको विशेषाणासम्भवात् द्योतकोऽपि वेति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते दर्शनान्तरीत्या वाचकत्वमेव द्योतकत्व मेवेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह मतमेवेति ॥४६॥ इत्यत्र गतिनिवृत्तिवाचकः स्थाधातुरुपसर्गस्तदभावरूपग तिवाचक इति पुंजराजेन तदर्थस्य कथनात् वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेव द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादि मतमेवेतीति वा अन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् अस्माकमते परेषां पदेकस्य वाचकत्वम् परस्य द्योतक त्वमितिमतं तदेव तु न युक्तमिति मूलयोजना ॥४६॥

ननु चादयोऽसत्त्व इत्यत्रासत्त्व इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्युदास एवाश्रयणीयः तथा चोक्तलक्ष
णस्याश्रयणेऽनर्थके तस्मिन्नव्याप्तिः तावदन्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमत आह शक्तिसंबंधेनेति तस्य लक्ष्यतावच्छेदकमभिप्रेत्याह जा
तिरिति निपातपदशक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ननु हत्वादिना सांकर्यान्न निपातत्वं जातिः तथाहि निपातत्वाभाववति
हत्वं धात्वादिहकारे हत्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकचकारे तयोरेकत्र हकारे समावेशात् तद्दूषकताबीजं तु स्वसामानाधिकरण्य
स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियमभंग एव निरूपा

पर्यवसितमुपसंहरन्नाह निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः व्यापकत्वाच्छक्ततायास्तदवच्छेदकमिष्यते ४७
परेषां यन्निपातत्वमसत्त्वार्थकत्वे सति चादिगणपठितत्वम् शक्तिसंबंधेन निपातपदवत्त्वम् वोपाधिर्जातिर्वा तदेवास्मा
कमपि परंतु सामान्यधर्मे प्रमाणानां पक्षपाताच्छक्ततायोतकतावा तदवच्छेदे नैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वै
षम्यमयुक्तमित्यर्थः व्यापकत्वात्सामान्यत्वात् शक्ततायाइत्युपलक्षणं द्योतकतायाश्चेति द्रष्टव्यम् ॥४७॥ ॥ ॥ इति वै
याकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥ धिसहचारग्रहश्च तादृशनियमेऽनुकूलस्तर्कः अन्यथा तन्मात्रबल

प्रवृत्तानां सत्तावाजातेरित्याद्यनुमानानां विलयप्रसंगात् अत एव भूतत्वं न जातिरिति सांप्रदायिकाः हत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्यना
नात्वाभ्युपगमेन सांकर्यस्य परिहारेऽपि सकलचादिसाधारण्याभावेनाननुगततया तस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणत्वात् किंच कार्यतावच्छे
दकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राभावादपि न सा जातिः शक्यतावच्छेदकत्वं तु न तत्साधकम् अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातित्वा

अत एव गुणदीधितौ गुणत्वस्य जातित्वदीधितिखण्डनावसर इति मतमाह उपाधिर्वेति सामान्यव्यापकधर्मेद्रूपत्वं अयमाश. उपसर्गे भूनयम
ते पि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनीये तद्भिन्नत्वेऽपि स्थितोपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोर्धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादिकमुपसर्गत्वाव
च्छेदेन कल्प्यमुत निपातत्वावच्छेदेनेति संशये अवच्छेदकनिर्णीषाया व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत्कल्प्यते तथाह कलार
घवादत एवेश्वरानुमाने कर्तृजन्यत्व घटत्वादिनावच्छिद्यते उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायामुक्तं लाघवात्कार्य्यत्वमेवतदव
च्छेदकं ननु घटत्वादिकमिति न्यायसिद्धान्त इति अथ वदन्ति प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकतायां न पक्षपातोपपत्ते यथा बहूनां
धर्माणामवच्छेदकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवं यथा कर्तृजन्यत्वानुमाने कृतिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया कार्य्यत्वस्य यत्र तु विशेषोप्येकए
व तत्रोक्तयुक्तिविरहात्तस्यैवावच्छेदकत्वम् अत एव व्यापारस्याधिकसंग्राहकत्वेपि कृतित्वस्यैवाव्यवहितप्राक्क्षणतावच्छेदकत्व स्वी
कृतं च मीमांसकैर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं विहाय द्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपकार्य्यतावच्छेदकत्वं प्रकृते व्यापकत्वान्निपातत्वाधिकसंग्राहक
त्वेपि व्यापकोपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमुचितं निपातत्वस्याद्योतके वाचके पादपूरणमात्रार्थके च वृत्तित्वेनातिप्र
सक्तत्वात् प्रादयो द्योतका उपसर्गत्वादित्यनुमानाच्च न च प्रादीनां द्योतकता निपातत्वलिंगेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम् तस्योपसर्गत्वरू
पोपाधिमत्तया तदसाधकत्वात् न चैवं शब्दो साध्याव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमिति वाच्यम् शुद्धसाध्याव्यापकत्वेपि साधनावच्छि
न्नसाध्यव्यापकत्वसंभवात् अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नद्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वम् यत्र निपातत्वं [illegible] तदभावात् न
प्रकर्षाद्यर्थः प्रादिवाच्यः तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयत्वात् यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयः
स तद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तौ घटादिदृष्टान्तः न चानन्यलभ्यत्वमुपाधिः तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वा[illegible]

न्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयेसाधनाव्यापकत्वादितिवाच्यं उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेराक्षेपाद्यजन्यत्वेनविशेषणेनानन्यलभ्या
त्वस्यसाधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगात् नचस्वरूपासिद्धिः धातोरेवप्रकृष्टजयार्थकत्वेनोपसर्गस्यतात्पर्यमात्रग्राहकत्वादितिवाच्यम् धा
तोःप्रकृष्टजयार्थकत्वस्यग्रंथकृतैवखंडनात् नापिलक्ष्यता तस्यप्रोत्तरत्वादेर्लक्षकतावच्छेदककोटिप्रवेशेगौरवात् तस्माज्जयत्यादि
धातोः शक्यतावच्छेदकं प्रकर्षत्वादिकंतूपसर्गस्येतिवाच्यं तथाचक्व हेत्वसिद्धिः किंचार्थस्यधातुलक्ष्यत्वेजिपूर्वप्रत्वेनापिविनिगमना
विरहाल्लक्षकतावच्छेदककोटौनिवेशापत्तिः नापिनदर्थस्यधात्वर्थेनसाकमनन्वयप्रसंगः   निपातातिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौविशेष
णात् एवंचप्रतिष्ठितइत्यादौधातोर्गत्यभावोर्थः तदभावश्चोपसर्गार्थः तथाचततोगत्यभावाभाववानितिधीः गमनत्वप्रकारकबोधस्तू
त्तरकालिकोमानसएवेतिचेन्न प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेर्जोगरूकतयागमनाभावाभाववानितिबोधस्यापिगगनकुसुमायमानत्वात् ——
किंच तथाबोधांगीकारेतादृशस्थलेप्रादीनामुपसर्गत्वमपिदुर्घटं क्रियायाअविशेषकत्वात् क्रियाद्यत्रोपसर्गाभावविशेषिका ननू
पसर्गार्थोगत्यभावविशेषकः स्वादीनांद्योतकताव्यवस्थापनोक्तरीत्याप्युपसर्गाणांसावसेयेति निपातानांतुकेषांचिद्वाचकत्वं तत्रनञर्थो
निरूपितः चार्थश्चसमुच्चयादिभेदेनचतुर्विधइतिचार्थेद्वंद्वइत्यत्राकरेषुव्यक्तमेव इवार्थस्तुसादृश्यम् नचतद्भिन्नत्वेसतितद्गतध
र्मवत्वम् यत्तुसादृश्यंनभेदघटितमिति तन्न तावतापिनजिवयुक्तमितिपरिभाषणेनतस्येवार्थत्वानपायात् तद्बोधकानुयोगिप्रतियो
गिवाचकपदयोःसमानविभक्तिकत्वं नियामकं नातश्चंद्रइवमुखमित्यर्थेचंद्रेणेवमुखमितिसाधु एवकारस्यत्वन्ययोगव्यवच्छेदोऽन्तायो
गव्यवच्छेदश्चार्थः तत्रविशेष्यगतैवस्थलेपार्थएवधनुर्धरइत्यादावन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोर्थः अन्यत्वंचसमभिव्याहृतपदार्थापे
क्षिकं तथाचपार्थान्यतादात्म्याभावधनुर्धराभिन्नः पार्थइतिबोधः पृथिव्यामेवगन्धइत्यत्रपृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान्पृथिवीस

मवेतस्मात्पद इति बोध. अत्र भावान्वयबोधानुपगमे पृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रसज्येत, एवं चैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवा
चकपदविशेषणवाचकसप्तम्यन्तान्यतरसमभिव्याहारो नियामकः विशेषणसंगतैवस्थलेऽयोगव्यवच्छेदः शंखः पाण्डुर एवेत्यादौ शंख
त्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वसमवायाभावव्यवच्छेदबोधात् नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासंगतैवस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः अत्र
केचित् अयोगे आत्यन्तिकत्वम् व्यवच्छिद्यते तच्चान्वयितावच्छेदकत्वं तद्व्याप्यत्वमिति तथा चोक्तस्थले सरोजनिष्ठाभावप्रतियो
गिनीलभवनाभाव इति बोध इति वदन्ति वस्तुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेदायोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः अन्वयितावच्छेदकाव
च्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधे ग्रहणाध्ययनार्थकधातुसमभिव्याहारस्यापि नियामकत्वात् ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेतिवत् ज्ञानं रजतं गृह्णात्ये
वेत्यादिप्रयोग क्रियान्तरसमभिव्याहारेऽपि सामानाधिकरण्येन तद्ग्रहणम् इत्थं चान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छे
दोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन त्वयोगव्यवच्छेद इत्यवधेयम् विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्य्यः केवभेदस्य सङ्ख्यास
वसंभावनापि तदर्थं वैयाकरणमते त्वेवकारस्यावाचकत्वासंभवादवधारणात्मकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव स च समभिव्याहृतपदा
र्थोपरोधादनेकविध यथा ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यत्र भावच्छेदकावच्छेदेनार्थग्रहणाभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्तृकमर्थ
कर्मकग्रहणमिति बोधाद्युक्तपदार्थघटितः स परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थैः निकल्पनापेक्षयैवकारस्यैव सोऽपीत्यन्ये यथाप्युप
सर्गप्रकरणस्य वाचको विशेषाणां समवाद्योतको पीवेति हरिणापसहृय मविशेषणोक्तं ग्रंथकृता चन देवानुसृतम् तथापि केषांचित्संभ
विनो भेदः केवलैरनिदर्शिना उपसर्गेण संबध्यव्यज्यते प्रसरादिनेति तदुक्तोपसहृतिपर्य्यालोचनयोपसर्गाणां द्योतकत्वमेवावधे

अत्रेदंबोध्यम् उपसर्गत्वाद्यजानतोपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात्त्वादिनैव तेषांद्योतकत्वम् निपातानामपिचत्वादिनैववाचक-
तायत्रनतामन्तरेण निर्वाहः क्वचिद्द्योतकत्वमप्युक्तयुक्त्यनभ्युपगमे यथाशैरस्त्रैरित्यादौ क्वचिन्नोभयम् यथापादपूरणमात्रार्थके
त्वादौ तदुक्तं निपाताद्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः आगमाइवकेपिस्युः संभूयार्थस्यवाचकाइति केचिदित्युभयान्वयी नतू-
पसर्गत्वेनप्रादीनांनिपातत्वेनचादीनांद्योतकत्वंवेति स्थिते उपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकता न निपातत्वावच्छेदेनेति विवादः सिद्धान्तानालोचनमूल
कएव कर्मप्रवचनीयानांतुनोपसर्गवत्क्रियाविशेषकत्वं किन्तु क्रियागतसंबंधविशेषकत्वम् कर्मक्रियांप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाइत्यन्व
र्थसंज्ञानात् अधिपर्य्योस्तुसूत्रारंभसामर्थ्यादेवसा जपमनुप्रावर्षदित्यत्र हेतुभूतजपनिर्पितलक्ष्यलक्षणभावसंबंधस्यवर्षणक्रियानिष्ठस्या
नुनाद्योतनादेवमन्यत्रापिज्ञेयम् अतएवनतेषामुपसर्गत्वं क्रियागतविशेषद्योतकोह्युपसर्गः उक्तंचहरिणा क्रियायाद्योतकोनायं संबंध
स्यनवाचकः नापिक्रियापदाक्षेपी संबंधस्यतुभेदकइति तदर्थस्तुकर्मप्रवचनीयसंज्ञकोन्वादिः प्रजयतीत्यादावुपसर्गवन्न क्रियागत-
विशेषस्यद्योतकः विभक्त्यैवोक्तत्वाच्चनसंबन्धस्यवाचकः नापिप्रादेशंविलिखतीत्यादौ विशब्दवत्क्रियाक्षेपकः तत्रविनामानक्रि
याक्षेपात् तथासतितत्रक्रियानिबंधनाकारकविभक्तिरेवस्यात् किन्तुविशिष्टक्रियाजनितोयः संबन्धोविभक्त्यर्थइतितद्द्योतकः
प्रादेशंविमायलिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽवधार्य्यम्॥ ॥ इतिभूषणसारेदर्पणेउपसर्गनिपातार्थनिरूपणम्॥ ॥

प्रक्रान्तेमामार्थनिरूपणेनामभट्टकृतद्धितानामर्थमुपेक्ष्यानसंगत्यानिरूपयिष्यन्नादौप्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्याशयेनाह भावेति व्यञ्जनादेरपिसम्बन्धरूपभावबोधकत्वात्तत्प्रहार्थमाह त्वतलोरिति भावप्रत्ययेति भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थः हरिवाक्यविरणोति अयमर्थइत्यादिना इत्युक्तमित्यस्यसमासशक्तिनिरूपणावसरइतिशेषः सम्बधमिति उत्तरपदार्थपूर्वपदार्थसम्बधस्यैवधर्मत्वेनभासमानत्वादितिभावः भेदपक्षइति तत्पक्षेहिराजपुरुषइत्यत्रराजकीयभिन्नपुरुषइतिबोधेनपुरुषाशेराजसम्बधामानादितिभावः उपग्वपत्यसम्बन्धइति उपग्वपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मकः सम्बधइत्यर्थः अन्वयबोधइति तमत्य

भावप्रत्ययार्थमाह कृत्तद्धितसमासेभ्योमतभेदनिबन्धनम् त्वतलोरर्थकथनेटीकायांहरिणाकृतम् १ कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बधाभिधानंभावप्रत्ययेनान्यत्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बंधेभ्यइतिवार्त्तिकवचने[illegible]मीमांसकादीनाममपाकुर्वन्नाह टीकायामिति भर्तृहरिणामहाभाष्यटीकायामित्यर्थः त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् अयमर्थः समासादौशक्तिः कल्प्यमानाराजादिसम्बंधविशिष्टेकल्प्यतइत्युक्तम् तथाचतदुत्तरभावप्रत्ययः संबंधवदतीत्यर्थः एतदपिभेदःसंसर्गोवभयवेत्युक्तेषुभेदपक्षेनसम्भवतीत्यतआह मतभेदेति पक्षभेदेत्यर्थः एवंचराजपुरुषत्वंऔपगवत्वपक्तृत्व इत्यादौस्वस्वामिभावः अपत्यापत्यवत्संबंधः क्रियाकारकभावसम्बंधइत्यन्वयबोधः औपगवादावव्यभिचरितसम्बंधेत्वर्थान्तरेरूपजात्ये तद्धितवदाहार्यः ॥ टीकारभावप्रत्ययस्यतत्तत्सम्बधवाचकत्वादितिभावः अव्यभिचरितसंबंधेष्विति अव्यभिचरितसम्बधरूपजात्येवभानोपगमेत्वित्यर्थःतुशब्दसूचितारुचिबीजंतुतस्यापत्यमित्यनेनषष्ठीप्रकृत्यर्थोपग्वादिसंबंधेऽपत्येऽणादीनांविधानेनपक्षार्थसम्बधोनभोवेणेवतत्रैकार्थीभावस्योपगंतव्यतयातत्रापत्यापत्ययोर्संसर्गस्यैवप्रकारतयातस्यैवतदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेनज्ञातेस्तदाच्य

रूढेरिति कथमप्यवयवयोगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः अभिन्नरूपादिति प्रत्ययांतत्वेपि प्रत्ययलुका प्रकृतिसमानाकाराद्विवक्ष्यमाणं लु
प्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेन प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थाभिधायिन इत्यर्थः अव्यभिचरितसंबंधेभ्य इति अव्यभिचरितो व्यक्तिनिष्ठात्यंता
भावाप्रतियोगी संबंधः समवायात्मको यस्य जात्यादेस्तद्विशिष्टवाचकादित्यर्थः नातः पाकादिनानाशेन स्वाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगिना
तत्त्वमुक्तेति दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषेण भानादितिग्रंथेनेत्यर्थः द्वितीयं यथेति अभिन्नरूपोदाहरणं यथेत्यर्थः तद्धितांतत्वेपीत्य
पिना तदुत्तरभावप्रत्ययेन संबंधाभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम् अभेदप्रत्ययादिति इदं च षष्ठ्यर्थे विहितमतुपः संबन्धार्थकत्वशंकानि
रासाय तृतीयमित्यस्योदाहरणं यथेति शेषः सत इति सच्छब्दजन्यबोधे शत्रर्थकर्त्रर्थे सत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तरभावप्रत्ययेनापि

दामोदरत्वं कृसमर्थ्यत्वमित्यादौ जातिविशेषेणबोधादाह अन्यत्रेति रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसंबंधेभ्यश्चान्यत्रे
त्यर्थः रूढिरुक्ता द्वितीयं यथा शुक्लत्वं अत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति लुप्तत्वात्तद्धितांत
त्वेपि घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते तृतीये सतो भावः सत्तेति अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक् ६९

सेवाभिधीयत इत्यर्थः तथा चोक्तस्थलेषु भावप्रत्ययांतात्संबंधाभानादुक्तवाक्ये अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ
सतोपि शौक्ल्यादिसंबन्धस्य भावप्रत्ययेनानभिधानवद्राजपुरुष इत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात्तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थे स्वत्वा
दिसंबंधेन प्रकारतेस्तस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह दिगिति तदर्थस्तु निर्वक्ष्यमाणभावे तस्य भाव इति सूत्रेण त्वतलादयो विधी
यंते ननु जातित्वादिना जातावेव संबन्ध एवेति नियमस्तथा च यत्प्रकृतेर्यद्धर्मप्रकारकबोधः शास्त्रकृत्संमतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधे
य इति रूढ्यादिभिन्नप्रकृतेः कृतंत्वादिना संबंधप्रकारकबोधस्य भाष्यसंमतत्वात्तस्यैव भावप्रत्ययेनाभिधानमुचितमिति नोक्तेषु भा

प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवचनेतिपाठः मात्रपदेन संबन्धव्यवच्छेदः तद्धितस्येति शुक्लादेरित्यर्थः संबन्धानभिधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्य
धेतस्याप्रकारत्वादितिभावः तदभिधानमन्यथाऽभिधानं न स्यादिति किन्तु दण्डस्याभिधाने स्यान्न च तदभिधानमिष्टमिति भावः ननु प्रकृ
तिजन्यबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थप्रकारत्वं भावत्वम् तच्च दण्डसंबन्धस्याक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह
प्रकृतिजन्यबोध इति उक्तार्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसंबन्धस्यापि भावार्थताप्रसङ्गेनेति भावः क्रमेण दण्डत्वाद्यन्य
तमस्यैवाह अन्यथेति एकतरदलमात्रोपादाने इत्यर्थः तदुत्तरेति घटत्वद्विपदोत्तरेत्यर्थः तथा च घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्यैवाभिमते

दण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकतात्तद्धितस्येति वदन्तमीमांसकमन्यं प्रत्याह अन्यादृशेतरीयस्या
दर्शनान्तरगामिनां सिद्धान्ते तु स्थितपक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ४९ अत्र भावप्रत्ययविषयेण यथा हि दामोदरत्वं घट
त्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य संबन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात् प्रकृतिज
न्यबोधप्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते अन्यथा घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्दण्डीत्यादौ
दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः न च तन्मते दण्डीत्यादिबोधे सम्बन्धः प्रकारः ॥ १ दण्डीत्यादौ दण्डसंब
न्धस्याप्यपदार्थतयाऽप्रकारत्वाद्भावत्वेन न तस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भव इति भावः वस्तुतस्त्वन्तदलोपादानं व्यर्थं मतुबादीनां सम्ब
न्धार्थकतया दण्डीत्यादिवाक्य जन्यबोधे संबन्धस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेवानतिप्रसङ्गात् मीमांसकै
कदेशिमते मत्वर्थीयानां संबन्धवाचकत्वेऽपि तदाक्षिप्ताश्रयविशेष्यकबोधस्यैवाभ्युपगमेऽपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यापेद

मीमांसकमतमुपन्यस्यति यत्त्विति अत्र दण्डित्वमित्यादौ स्वसमवेतः त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवत्त्वसंभव
ति यतोऽतः संबंधस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमित्यर्थः दण्डादेः प्रकृत्यर्थांशे प्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थासमवेतत्वेनाभावत्वादिति
भावः संबंधिवाचकत्वेनेति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपः संबंधे विधानेऽपि दण्डीपुरुष इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् संबन्धिवा

यत्तु यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः तदा गत्यंतराभावात्संबंधो वाच्य आश्रित इ
ति तन्न दूनादेः संबंधिवाचकत्वेनोपपत्तावगत्यभावात् प्रपंचितं चैतदादावेव वैयाकरण
भूषणे ननु तवापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह सिद्धान्ते त्विति जायंत इति वक्ष्यमाणविशेष
णोऽन्वितम् सिद्धान्ते प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वादयो जायन्त इत्यर्थः प्रकृतिजन्यबोधे प्रका
र इत्यत्र पक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥४९॥

चकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः गत्यभावाभावादिति संबंधस्यैव भावत्वसंभवादिति भावः आदावेवेति एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकर
ण्यस्योक्तरीत्यैवोपपत्तेरित्यन्तग्रन्थेन भूषण इत्यर्थः तवापीति वैयाकरस्यापीत्यर्थः इदं क्वचिज्जात्यादिवाचकत्वम् क्वचित्संबंध
वाचकत्वमित्येवंरूपं वैषम्यमित्यर्थः

प्रयोग इति शब्दप्रयोगादित्यर्थः निमित्तमिति यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञातेऽर्थे यच्छब्दः प्रयुज्यते स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः सत्तामीर
रत्वमित्यादौ जाति शुक्लत्वमित्यादौ गुण एवेति ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वेनैवोपाधेः संग्रहे तस्य पृथगुपादानं व्यर्थमत आह प्रकृति
जन्येति स च प्रकृत्यर्थवृत्तिरसाधारणो धर्मस्तस्मिन्साधारणत्वनिष्ठितारवृत्तित्वे सति   नेहचित्वं सत्यंतोपादाने द्रव्यत्वादेर्घटासा
धारण एव विशेष्योपादानाच्चेतद्व्यक्तित्वादिनिरासः तेन रूपेण धर्मी भावप्रत्ययवाच्य तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रकृत्यैव लाभादन
न्यलभ्यतया वृत्तित्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः तथापीतरवृत्तित्वमभाव साकल्यस्य वृत्तिमत्त्व विशेषणितमर्थः इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभाव
स्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद्घटत्वादौ बाधाच्च विशिष्टस्याशक्यत्वासंभवात् अन्यच
तोपक्षावाह प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारता धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्यच्छब्दप्रयोगे धर्मी जायते तज्जन्यबोधप्रकारे मा
व सति प्रयोगेऽप्युपाधिर्निमित्तं प्रकृत्यर्थप्रकारतया भासमाने धर्मे वाच्यतया आश्रित्य त्वादेर्योजयंते प्रकृतिजन्यबोधे प्रका
रत्वाद्यर्थ इति यावत् ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वान्तरत्वप्रत्यये घटत्वत्वस्यापि वाच्यता स्यादित्यापत्तिमाह धर्ममात्रमिति
प्रकृतिजन्यबोधे येन संबंधेन प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन संबंधेनेतरावृत्तित्वे सति मत्त्वं च बोध्यम् [illegible]कालादौ कालिकादि
संबंधेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः नवा घटत्वमित्यादौ कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य भानम् प्रमेयत्वमित्यादौ त्वितरावृत्तित्वाभावेनाप्रसक्तेः अप्रसि
द्धत्वात् किन्तु सकलप्रमेयवृत्तित्व मात्र न च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विशिष्टसत्त्वे विशिष्टसत्तावृत्ति
समहत्त्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्य महत्परिमाणाद्यसंभवादिति वाच्यम् तदितरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत
इत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे दलद्वयतात्पर्यात्तथा च दलं घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवारणायेति भावः

लघुगुर्विति अयंभावः धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेनवाच्यत्वेप्येकत्वमित्यादौपरिमाणादौनानापत्तिः उक्तासाधारण्यस्यपरिमाणेसत्त्वात् नचप्र
कृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसंबंधेनतदितराऽवृत्तित्वंतद्वृत्तित्वंचविवक्षितम् नचतेनसंबंधेनपरिमाणंतत्रवर्तत इति नोक्त
[illegible]तिवाच्यम् तथासत्यनंतशक्तिकल्पनावश्यकत्वेतत्तद्धर्मत्वेनैवधर्मेशक्तिरस्तुकिमितराऽवृत्तित्वादिगौरवसहिष्णुतया अतएवपृथक्त्व
[illegible]प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणान्भावप्रत्ययःप्रतिपादयतिप्रतीतिस्तुताद्रूप्येणधर्मत्वेनवेत्यन्यदितिगुणदीधितावुक्तं संगच्छत इति ए
[illegible]प्रत्ययेनकंबुग्रीवादिमत्त्वमित्यादौगुणेरपिधर्मस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वस्यबोधनेनतद्घटत्वमित्यादावपिगुणेर्धर्मस्या

[illegible]रत्यभिप्रायः तत्र व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्तायाएवघटत्वादिरूपत्वात् संबंधिभेदात्सत्तैवभिद्य
[illegible]तेतस्यां सर्वशब्दाव्यवस्थिताः १ तांप्रातिपदिकार्थंच धात्वर्थंचप्रचक्षते सानित्यासाम
[illegible]इतिवाक्यपदीयात् ॥ ऽत्वप्रत्ययेनबोधनसंभवादाशंकानिःसारेत्यपास्तम् धर्मस्यभावप्रत्यय
[illegible]इतिकल्पेसाधकमिदम् संबन्धिभेदादनुयोगिभेदात् भिद्यमानागवेत्तासमवे
[illegible]नप्रतीयमानागवादिनिष्ठाब्रह्मसत्तैवजातिरित्युच्यते तस्यांसर्वेशब्दा
[illegible]परत्वासतीमित्यर्थः धात्वर्थमिति आकृत्यधिकरणन्याये
[illegible]महानात्मविशेषणम् ॥

काचेजात्यादि कचित्स्वकन्धार्थ इत्युक्तार्थैवार्तिकप्रमाणयति उक्तश्चेति गुणशब्दस्यविशेषिकाणां रूपादिष्वेव प्रसिद्धे प्रकृतोपयुक्तार्थपरता माह विशेषणतयेति तथाच प्रकृते गुणपदमुपसर्ज्जनीभूतार्थपरमिति भावः पर्य्यवसितमाह तथाचेति रूपादीत्यादिना रसादेर्गुणपरश्च क्लादेश्च संग्रह बोधजनकत्व इति बोधजनकत्वमत इत्यर्थः व्यपेक्षावादे क्रियाकारक भावसंबन्धेन शब्दार्थकर्त्रादौ धात्वर्थस्यैव प्रकारत्‌ तयाभानोपगमादिति भाव स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह संसर्गप्रकारकेति सूपपादेति भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादिति भाव. तन्त्रेति

उक्तंच तस्यभावस्त्वतलाविति सूत्रेवार्तिककारैः यस्यगुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलाविति यस्य गुणस्य विशेषणतयाभासमानस्य भावादाश्रयत्वात्‌ द्रव्ये विशेष्ये शब्दनिवेश शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन्वाच्ये त्वतलावित्यर्थः तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे पाचकादिशब्देभ्य क्रियायां घटादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्यय रूपादि शब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात्‌ पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेतस्याप्रत्यय संसर्गप्रकारकबोध जनकत्वमितिमते च संसर्ग इति व्यवस्था सूपपादेति भावः तत्र जातिवाचकानां व्यक्तय एव शक्यतावच्छेदिका. तथाच घटत्वमित्य त्र घट इति साधारणो धर्म इत्यादिद्रष्टव्यम्॥ जात्यादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये स्मर्थः जातिवाचकानामिति स्मर्पनिष्ठशक्तेरितिशेष गुणा

॥ द्यात्मकभाववचनानां शुक्लत्वादिशब्दानां जाते. शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादाह जातिवाचकानामिति भावप्रत्ययानामिति शेषः अवच्छेदिका इत्युप स्थितत्वाद्गुणत्वादिजातिनिष्ठशक्ते. स्वेतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तित्वरूपाधेयत्वादिसंबन्धेनावच्छेदिका इत्यर्थः तेन न द्रव्यत्वादिनि ष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम्‌ अवच्छेदकानुगमकं च गोत्वादिकमेवेति भाव. पर्य्यवसितबोधमाह घट इति रिति॥

पक्षान्तरमिति तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्य इति मतान्तरमित्यर्थः अथ कस्मान्नो रित्युच्यते गौरित्येव हि गोर्गविवर्त्तनेद्र्त्यौक्थिका इति निरुक्तमप्येतत्कल्पे उपष्टंभकं बोध्यम् तत्सूचनकोपीति यद्वा शब्दघटितोक्तवार्त्तिकसूचनप्रयोजनकोपीत्यर्थः अपिना पक्षान्तरसंग्रहः वार्त्तिके स्वेनार्थेन भवतीत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयार्थेन जात्यादिना प्रवर्त्तत इत्यर्थात्कथं पक्षान्तरपरता कथं वार्थात् नेर्धर्मस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयत्ययं भाव इति जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशे विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तद्दृष्टान्तेन शब्द

पक्षान्तरमाह यद्वेति यद्वा सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवंति स तेषां भाव इति वार्त्तिकोक्तेः यद्वा शब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोपि भवंति वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्त इति भावाः शब्दाः स्वेन[illegible]णार्थेन भवन्ति प्रवर्त्तन्ते अतः स तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः अयं भावः अर्थवच्छब्दोपि द्रव्ये प्रकारः हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवशिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदितिशब्दप्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धत्वात्॥

स्यापि तां साधयति अर्थवदिति जात्यादिवदित्यर्थः शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधारणस्थलमाह हरिहरेति कश्चिदासीदित्यनेन शब्दस्यापि तां साधयति जात्यादिप्रकारकबोधासंभवो ध्वन्यते हर्य्यादौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वाद्यवच्छेदेन शब्दग्रहाभावेन तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधासंभवदुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शाब्दबोध उपपादनीयो यथा च शब्दादुपस्थितिस्तथोपपादितानामार्थनिरूपण इति भावः॥

कान्विज्ञात्यादि कचित्सवन्धार्थइत्युक्तार्थेवार्त्तिकप्रमाणयति उक्तञ्चेति गुणशब्दस्यवैशेषिकगुणरूपादिष्वेवप्रसिद्धेः प्रकृतोपयुक्तार्थपरता माह विशेषणतयेति तथाच प्रकृतेगुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः पर्य्यवसितमाह तथाचेति रूपादीत्यादिनारसादेर्गुणपदस्य क्रादेश्चसंग्रह बोधजनकत्वइति बोधजनकत्वमतइत्यर्थः व्यपेक्षावादे क्रियाकारक भावसंबन्धेनरूढ़र्थकर्म्मादौ धात्वर्थस्यैवप्रकार तयाभानोपगमादितिभाव स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह संसर्गप्रकारकेति सूपपादेति भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादिति भाव तत्रेति

उक्तञ्च तस्यभावस्त्वतलाविति सूत्रेवार्त्तिककारैः यस्यगुणस्यभावाद्द्रव्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलाविति यस्य गुणस्यविशेषणतयाभासमानस्यभावादाश्रयत्वात् द्रव्येविशेष्येशब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन्वाच्येत्वतलाविनयथं तथाचरूपादिशब्देभ्योजातौ शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्योगुणेपाचकादिशब्देभ्य क्रियायांघटादिशब्देभ्योजातौप्रत्ययः रूपादि शब्दानांजातिप्रकारकबोधजनकत्वात्पाचकादिशब्दानांक्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेनतस्यात्प्रत्ययः संसर्गप्रकारकबोध जनकत्वमितिमते च संसर्गइतिव्यवस्थासूपपादेतिभावः तत्रजातिवाचकानांव्यक्तय एवशक्यतावच्छेदिका तथाचघटस्यमित्य

चपरवृत्तिरसाधारणोधर्मइत्यादिद्रष्टव्यम्॥ जात्यादिवाचकभावप्रत्ययेषुप्रथेरत्यर्थःजातिवाचकोनामिति अर्थनिष्ठशक्तेरितिशेषः गुणा यात्मकभाववचनानांशुक्लत्वादिशब्दानांजातेः शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादाह जातिवाचकानामितिभावप्रत्ययानामितिशेषः अवच्छेदिकाइतिउप स्थितत्वाद्घटत्वादिजातिनिष्ठशक्तेः स्वेतरघटनित्वावच्छिन्ननिखिलस्वरूपान्नरूपाधेयत्वादिसम्बन्धेनावच्छेदिकाइत्यर्थः तेनतद्व्यक्तिरिति घटशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम् अवच्छेदकानुगमकञ्चगोत्वादिकमेवेतिभावः पर्य्यवसितबोधमाह घटवृत्तिरिति॥

कथं तर्हि तत्र शक्तिग्रहो तत्राह किंत्विति क्वचिच्छक्तमिति किंचिन्निष्ठशक्तिनिरूपकमित्यर्थः तथा च नृपादिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोप-
स्थितनलादीनां शक्यांशे भानेऽउपस्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदंशे भा- नमविरुद्धमिदमेतच्छक्यमित्याकारकार्थशक्तिग्रह एव विशेषं
रूपेणोपस्थिते स्तंत्रत्वादिति भावः तथैव बोध इति पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यवच्छेदः इदं च कश्चिदर्थो
नलादिपदशक्योऽर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिग्रहाभिप्रायेणउक्तोपनीतपदशक्तिग्रहे त्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव शक्तिज्ञान पदार्थोपस्थिति
शाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयम् नैयायिकास्तु नलादिपदानामपि विशिष्य शक्तिग्रहो नानुपपन्नः यत्र नलत्वादिसंवं
धेन यत्किंचिद्धर्मवत्त्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भाने बाधकाभावात् यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानिर्प

किंत्विदं पदं क्वचिच्छक्तं साधुपदत्वादित्यादिरूप एवापेक्ष्यत इति विशिष्यागृहीतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधस्तथा च शाब्दो
पित्वप्रत्ययार्थ इति प्रपंचितं भूषणे ५० इति वैयाकरणभूषणसारे भावप्रत्ययार्थनिर्णयः कारानलत्वादिविशिष्टबुद्धिः ततश्च

प्रमेयत्वांशे मोषदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बोधकाभावात्तद्विषयनलत्वादिना विशिष्य नलादौ नलादिपद
शक्तिग्रहेण तत्तद्रूपेण नलादिपदान्नलादिबोधस्य सुलभत्वात् न च प्रमेयत्वांशे मोषकल्पने मानाभावः अनुभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्द
बोधानुपपत्तेरेव मानत्वात् कथमन्यथानुभवात्मकसमूहालंबनादेकपदार्थोद्बोधकासमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः अक्लृप्तस्यार्थांशेप
दविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोषकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्य पदांशे विशेषण
त्वासंभवाच्च तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासंभवाच्चेत्याहुः॥ इति भूषण

अन्यथेति अर्थाशे शब्दस्य प्रकारत्वानभ्युपगमादित्यर्थः आरोपकत्वासन्निकर्षेण जातिधर्मित्वावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवादुक्तम् नागरिकाणि
ति एवमेवेति पदप्रकारेणैवेत्यर्थः अप्रसिद्धेति अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्तिकपदेष्वित्यर्थः जात्यादिभेदेनेति तद्विशेषेणेत्यर्थः क्वचित्तु
जात्यादिरूपेणेत्येव पाठ उभयमिति जात्यादिरूपपदं चेत्यर्थः अवच्छेदकमिति शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः ननु जात्याद्युपस्थितिदशाय
मपमर्थ एतत्पदवाच्य इति शक्तिग्रहोप्यसंभवदुक्तिकोऽत आह पदप्रकारकेति विशिष्ट घटपदत्वादिरूपेणेत्यर्थः यद्यपि सर्वभावाद्गतिस
र्वशब्दोपादानादेतत्कल्पे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगम्यते तथापि घटत्वादिनागृहीतशक्तिकघटादिपदाद्घटत्वप्रकारक

अन्यथा वनौषधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रत्यबोधकत्वापत्तेश्च एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्वसिद्धः ननु घटा
दिपदेष्विव न तज्जात्यादिरूपेण तथा चोभयमवच्छेदकमुपस्य गत्वा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः पदप्र
कारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्यानापेक्षितः ॥ २२ बोधस्य सार्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्य लेश
ब्दप्रकारकबोधस्याननुभवेन चैतत्कल्पेपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरणीयमेवं वा निर्वक्तुमशक्य शब्दस्य प्रसिद्धार्थकशब्दपरत
या पोऽन्यतमनिमित्तानवभावेन सार्विकस्य लाघवाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात् यथार्केदिपंचकशक्तपदे अत एवानुदात्तङित इति
सूत्रे अनुदात्तङितो द्यावात्मनेपदमित्यस्य तदनौद्यवर्षइति तत्र सर्व्यतानुदेश प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रेणास्य दुर्गसंगच्छते अन्य
थानवानातद र्थ त्वेनात्मनेपदत्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन तत्र चदावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टेवात एव सारकृता प्युभयमवच्छेदकमित्युप
सहृतं क्वचिच्छब्दोपीति तदाशयइति

उक्तार्थे संमतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः सान्निध्यादिति सा॰ ॥ मिक्षावैश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्या-
हारादित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या-
हृतात् अग्नेः समुच्चरन् प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्सुरः प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावस्यायामित्यादौ नान्येति सोमादिसाहित्या

अतएवामिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति केवलादेव
तावाचीतद्धितोऽग्नेः समुच्चरन् नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्यं प्रति पादयितुं क्षम इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह प्रत्य
यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ५१ देवतायां प्रदेये च खण्डशः श
क्तिरस्तु वा एकदेशे देवतारूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वात्तत्र प्रकृत्यर्थ
स्य तत्राभेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह देवतायामिति तथा च पदार्थैकदेशत्वेन नास्तीति भावः ५१ ॥ ९ ॥ ॥

पत्न्यापि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे किंतु तद्देवताकमेवेति तद्भावः तथा च देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत
मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबंधेन देवतारूपतद्धितार्थेऽन्व-
यः तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबंधेन द्रव्यरूपतद्धितार्थपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

ननु देवतापाद इन्द्रादिपदस्य लाभेन तदन्तर्भावेण तद्धितशक्तिकल्पनमनर्थकमत आह देवतात्वोपस्थापकेति इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः तेन रूपेणेति देवतात्वेन रूपेणेन्द्रोपस्थितये इत्यर्थः अन्यथा तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिंगेन वा पुनः देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं च परं परमिति मीमांसकसिद्धान्तासङ्गतिरिति भावः द्रव्यस्य देवतासम्बन्धित्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वं त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधिताबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वम् न देवं च देवतात्वम् नानोपृतादिस

सास्य देवतेत्यत्र देवताविशिष्टे यप्रत्ययार्थे ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादौ इन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात् तेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् ॥ ९ ॥

अथ नत्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्वं तस्य तत्त्वाभिधानाधात् ऐन्द्रो मन्त्र इत्यादौ मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं च न तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वम् विनापि मंत्रमिच्छाविशेषात्मकत्यागोत्पत्त्याव्यभिचारात् किन्तु त्यागांगोच्चारणकत्वम् एवं च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः ननु मद्देवताकत्वे ऐन्द्रं हविरिति सामानाधिकरण्यानुपपत्ते सत्यामिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्तद्द्रव्येण प्रतीयते देयप्रत्ययार्थ इति तु न स्याः मिक्षादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः ॥

उक्तार्थे संमतिमाह अत एवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वाद्देवेत्यर्थः सान्निध्यादिति सा॥ मिक्षा वैश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्या
हारादित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या
हृतात् अग्नेः समुच्चरन् प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्सुरः प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावस्यायामित्यादौ नान्येति सोमादिसाहित्या

अत एवामिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति केवलाद्देव
तावाची तद्धितोऽग्नेः समुच्चरन् नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्यं प्रति पादयितुं क्षमइति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह प्रत्य
यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ५१ देवतायां प्रदेये च खण्डशः श
क्तिरस्तु वा एकदेशे देवतारूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वान्न प्रकृत्यर्थ
स्य तत्राभेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह देवतायामिति तथा च पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः ५१॥ ९ ॥ ॥

पन्ना पि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे किंतु तद्देवताकमेवेति तद्भावः तथा च देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत
मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबंधेन देवतारूपतद्धितार्थैकत्व
नः तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबंधेन द्रव्यरूपतद्धितापरपदार्थे इति बोध्यम्॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

द्योतकत्वनयइति वाचकत्वनये प्रकर्षस्योपसर्गार्थत्वेन तद्विशिष्टे धातोर्लक्षणया अवकल्पनेन दत्ताधीनं जत्वासंभवादिति भाव. प्रकृत्य
यवदिति प्रकृत्यंशमात्रमादाय दृष्टान्तत्वबोध्यम् लाभादिति समभिव्याहृत दध्यादिपदेन देवतारूपसंबंधिभानादित्यर्थः कुतः पुन
रिति अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् किन्तु स्वतन्त्र्यर्थकत्वमेवोचितमिति भावः तत्प्रतीतेरिति देवतासंबंधिप्रतीतेरित्यर्थ

नन्वग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते प्रकृतेर्लक्षणये
व तथोपस्थितिसंभवात् उपसर्गाणां द्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजयप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह प्रदेयएव
वाशक्तिः प्रकृतेस्तु लक्षणा देवतायां निरूढेति सर्वपक्षाव्यवस्थिता. ५२ नचैन्द्रं दधीत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तरा
श्राभावकृतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यं पदान्तराश्रवणेपि तत्प्रतीतेः ऐन्द्रं दधीति सामानाधि
करण्याच्च अन्यथा स्यात्स्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थो न तु द्रव्यं
पदान्तराश्रवणेपि तत्प्रतीतेः ऐन्द्रं दधीति सामानाधि
पदान्तराक्षभ्यत एवेति आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यं मास्त्विति कुतो न शक्यते वक्तुमिति दिक् देवतायां देवतात्वरू
पेण निरूढेति अनुपपत्ति नानापूर्वकत्वमनादिप्रयोगाविच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः ५२॥ ५३ र्थः तथा च तद्धितप
न्यात तद्धितस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भाव पदान्तराश्रवणे संबंधिप्रतीतेरप्यर्थनिर्णयत्वादाह एन्द्रं दधीति समभिव्याहारे
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थ. अन्यथेति नञोऽनुपपत्तेस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः पचति देवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यत्र सामाना

धिकरण्यानुपपत्तिर्हि कश्चिदिवाचित्वसाधिके तिभावः वैयाकरणान्प्रतीयमापत्तिः मीमांसकानकृत्याक्षीकृत्याह मीमांसकानामिति तन्मतेन तद्देवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्मिणा आक्षेपाद्याभेनसामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः पदांतरादित्याक्षेपस्याप्युपलक्षणम् वाच्यमास्त्विति आख्यातस्यकर्त्रैवतद्धितस्यद्रव्यंवाच्यंमास्त्वित्यर्थः दृष्टापत्तावामिक्षादेवतायुक्तामितित्वसिद्धान्तभंगइति भावः ननुतेषांकर्तुरनन्यलभ्यत्वान्नप्रत्ययावाच्यत्वम् किंतुप्राधान्यापत्तेरेवतन्त्वमतआह दिगिति तदर्थस्तुप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिन्यायस्य संख्यादौव्यभिचारेणनेनप्राधान्यापत्त्यभावात् भावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तात्तस्याख्यातार्थातिरिक्तप्रत्ययार्थविषयकत्वोपगमाच्चेति अत्रेदंबोध्यं तद्धितस्यदेवतात्वाघटितार्थकत्वेतद्धितेनचतुर्थ्यावेतिन्यायस्यसर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः नचतद्धितस्यतदर्थकत्वेपिकथंतदपेक्षयाचतुर्थ्याजघन्यत्वत्यागोद्देश्यकरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादितिवाच्यम् नहिदेवतासंबंधिदेयमात्रंतद्धितार्थः किंतुवेदबोध्यदेवतात्वघटितः एवंचतद्धितार्थेनयागस्यदेवतात्वांशेवेदबोध्यत्वावगाहित्वेनतदंशेअप्रामाण्यशंकायाअनुदयात्तदितिविनियोजकतया बलवत्त्वं चतुर्थ्यातुतदंशेवेदबोध्यत्वानवगाहिबोधस्यैवजननेनतत्रप्रामाण्यशंकानिरासार्थमुपायांतरस्यापेक्षणाज्जघन्यत्वंयथानद्धितेन देवतात्वेनरूपेणदेवताबोधेसास्यदेवतेतिस्मरणमस्तिचतुर्थ्यास्तुदेवतात्वेनस्मरणम् चतुर्थीसंप्रदानइतिसंप्रदानएवतत्स्मरणात् संप्रदानत्वं चत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वेसतिप्रतिगृहीतृत्वं एवंचततःसंप्रदानत्वघटकतयादेवतात्वप्रतीतावपितद्धितादिवमुख्यतयादेवतात्वानधिगमात्तस्यास्तद्धितापेक्षयाजघन्यत्वं एवंमंत्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपिदेवतात्वस्यसाक्षादप्रतीतेर्मंत्रवर्णस्यचतुर्थ्यपेक्षयाजघन्यत्वंबोध्यं तद्धितस्यदेवतार्थकत्वानभ्युपगमेतुतदसंगतिः स्पष्टैवेति नन्विन्द्रादिपदाच्छक्त्यैवदेवतालाभे तत्रलक्षणाभ्युपगमोव्यर्थोऽत आह देवतात्वेनरूपेणेति तथाचशक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणेतिवृद्धोक्तेर्देवतायाइंद्रस्वरूपायाःशक्यत्वेपीन्द्रा

दलक्षणार्थानिरूढत्वव्यवहारादाहानारीति स
ननत्वमभिहितंप्राक्

एकदेशान्वयप्रसंगमाह प्रहरणंक्रीडेति व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपितयोः परस्परमन्वय इति भावः प्रहरणस्यापिप्रकृत्यैवलाभ मभिप्रेत्याह क्रीडामात्रेति क्रीडारूपसंबन्ध्येवेत्यर्थः मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्धितार्थत्वव्यवच्छेद तथाच दण्डाभिन्नप्रहारसाधनविशि ष्टाक्रीडेतिबोध सोस्येति तत्तत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धी चार्थ अत्रनिवासशब्दोऽधिकरणघञन्तः निशब्देनचवासेनेत्यर्थ श्र

अनयैवरीत्याऽन्यत्राप्यवधेयमित्याह क्रीडायाणस्तदस्यास्तीत्यादावप्येवदिक्स्मृता वस्तुनोवृत्तिरेवेतित्र आतीवप्रपत्यते प्र तदस्याप्रहरणमिति क्रीडायांणइत्यत्रप्रहरणविशिष्टाक्रीडाप्रहरणक्रीडेति क्रीडा मात्रचेत्यर्थः आदिनासोस्यनिवास, सास्मिन्पौर्णमासीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यादिकसंगृह्यते वृ त्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेः समर्थः पदविधिरिति सूत्रोक्ताभाउ को विचारः शास्त्रान्तरीये, सहतद्रीत्यैवोक्त आरो पितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादायवा वस्तुनो विशिष्टशक्त्यैवार्थोपस्थितेरित्याह वस्तुनइति प्र इतिभूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णय ॥

ऽऽरूपातिशय प्रत्याप्यते सचप्रकरणादिनातत्तत्वेलघटितोग्राह्यः तथावस्तु प्रामिन्नया साधिकर णसंबधीतिबोधः निवासश्चप्रत्ययस्यप्रत्ययार्थसंबधिकर्त्रेकएव अतएवक्वाचित्कसुप्तवासकर्मारिमतथाप्रयोगः सास्मिन्निति सूत्रविहिततद्धितस्यतुपौर्णमासीचरि

तत्वावच्छिन्नोर्थः नक्षत्रयुक्तकालविहिनाण्णाद्यन्तपौषादिशब्दानां पुष्याभिन्ननक्षत्रकमेकशशिभोगाश्रयकालाभिन्नयौर्णमासीघटि-
तोमासइत्यादिबोधः पौषादिपदंचनकेवलयौगिकम् पौषःपक्षइतिव्यवहारात् किंतुरूढमपि एतद्बोधनायैवसूत्रेसंज्ञाग्रहणं रूढि-
निरूपकतावच्छेदकंचत्रिंशत्तिथिसमुदायत्वरूपमासत्वमात्रं यत्किंचित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदायेमासादिव्यवहारेपिचांद्रसौर-
पौषादिबहिर्भूतपौषादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषुपौषादिव्यवहारविरहात्किंतुशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वमतोनो-
क्तदोषइत्याद्यन्यत्रविस्तरः तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेणप्रथमान्तादस्त्यर्थोपाधिकात्संबंधिकरणेचमत्वर्थीयोविधीयते यद्यप्यस्त्यु-
क्तेः षष्ठ्यर्थसंबंधएवमतुबादिविधानमाभाति तथापिगोमांश्चैत्रइतिसामानाधिकरण्यानुरोधात्संबंधिवाचकत्वेनोक्तम् प्राक् एवं
चगोमानित्यादौगोनिरूपितस्वामित्वसंबंधवानित्याद्यन्वयबोधः नचभूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेऽतिशायने संबंधेस्तिविवक्षायां
भवंतिमतुबादयइतिसंबन्धसमकक्षतयाभूमाद्यर्थानामप्युपादानात्तेषामपिमतुबादिशक्यत्वमितिशंक्यम् स्यादेवंयदितेष्वर्थेषु
मतुबादीनांविधायकंसूत्रादिकमुपलभ्येत किंतुप्रयोगोपाधित्वमेवतेषां अस्त्यर्थवत् गवादिपदानांबहुत्वादिविशिष्टला ~ ~ ~
क्षणिकतयैवभूमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च अस्तेवस्तिशब्दान्मतुबर्थेतद्ग्रहणेहमित्याहुरित्यन्यत्रविस्तरः इत्यादिकमित्यादिपदात्त-
स्यापत्यं तेनरक्तंरागात्संस्कृतंभक्षाइत्यादिसंग्रहणः तत्रगार्गिरित्यादौतद्धितार्थापत्यस्यप्रत्ययपुरुषरूपस्यैकदेशेजन्यत्वेप्रकृत्य-
र्थगर्गादेर्निरूपकतया प्रत्ययाद्गर्गनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः गार्ग्यइत्यादौतुजन्यपुरुषजनकपुरुषाद्यात्मकगोत्रा-
पत्यार्थैकदेशेजन्यत्वेप्रकृत्यर्थान्वयः गार्ग्यायणइत्यादौतद्धितार्थयुवापत्यैकदेशेगोत्रप्रत्ययांतार्थस्यनिरूपकतयान्वयः ६ ॥
क

परंतु जीवति तु वंश्ये युवेति परिभाषणाद्गर्गजीवनसमानकालिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विशेषणं तस्यापि प्रत्ययशक्यत्वात्-एव च गर्गजीवनसमानकालिको गर्गगोत्रापत्यनिरूपितजन्यतावानयं पुमानिति बोध-तेन रक्तमिति विहितप्रत्ययस्य तत्संबंधाधीनतदीयरूपारोपविषयोऽर्थः तादृशारोपविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम् अंशस्पीतद्रव्यारोपमादाय शंखादेरप्यापत्तिमाश्रयप्रहरितालादिना रक्तत्ववारणयाधीनान्तमारोपविशेषणम्-माजिष्ठपटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्ववारणाय तदीयतद्रूपविशेषणम् अत्र च रागकरणस्य मंजिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसंबंधप्रतियोगितया रूपे चाधेयतयान्वयः मय्याञ्च मञ्जिष्ठासंबंधाधीनो मजिष्ठानिष्ठरूपारोपस्तद्विषयताश्रय इति मांजिष्ठ इत्यतो बोधः-मूल्यमुख्यमित्यादौ संस्कृतं भक्षा इति सूत्रविहिततद्धितार्थैकदेशे पाकादिसंस्कारे मूलोत्पादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः अनयैव रीत्या तद्धितान्तरादौ धकृद्वनीयः-न तद्धितानां क्वचित्प्रकृत्यर्थे स्वार्थैकदेशस्य क्वचित्स्वार्थस्यैवान्वयबोधकत्वाद्विनिं अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति वृत्तिमात्र इति तथा च तत्पक्षे पदानामानर्थक्यात्तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्रच्युतिरिति भावः नद्वीन्येवेति शास्त्रान्तरीयरीत्यैवेत्यर्थः-ननु वैयाकरणमते जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे नपूजनात्तेन रक्तं रागादित्यादिसूत्राणामगतिरत आह आरोपितेति विशिष्टशक्त्यैवेति विशिष्टार्थयेति शेष वृत्तौ पक्षद्वयाभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदार्थनिरूपणस्यानुपयोगेऽप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिप्रस्मत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यौचित्यमेवैतत्सूचनायैव मूलेऽतीवेत्युपात्तमिति रहस्यम् इति भूषणसारदर्पणे तद्धितार्थनिरूपणम्॥

ननु प्रकृते प्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरूपणेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणमसंगतमत आह वृत्तिप्रसंगादिति तथा च वृत्तिनिरूपणे क्रियमाणे स्मृतियथाप्राप्ततद्धर्मापेक्षानुचिन्तेऽतिप्रसंगसंगतिसत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः यद्यपि वक्ष्यमाणत्वाद्यत्नेपि वृत्तिसत्त्वात्तदनन्तरमेव संख्यानिरूपयितुमुचिता तथापि तत्प्रकृत्यर्थे संख्याया अभानादाकांक्षाविच्छेदः स्यादित्यत्रैव तन्निरूपितमिति बोध्यं अभेदैकत्वसंख्यापदार्थं मतभेदेन द्विधा निर्वक्ति संख्याविशेषाणामिति एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नानामित्यर्थः अभेदेन अविरोधेनेति यावत् उक्तार्थे हरिवाक्यं प्रमाणयति उक्तं चेति आहितशक्तयः आहिता समर्पिता तत्तद्दोषविभेदनिबंधनाविरोधरूपा शक्तिर्यैरित्यर्थः त्व

वृत्तिप्रसंगात्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्याप्रतीयत इति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपपादयति अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद्यथोच्यते सङ्ख्याविशेषाणामविभागेन सत्त्वमभेदैकत्वसङ्ख्या उक्तञ्च वाक्यपदीये यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहित॥ १ उक्त विरोधादिति यावत् अत एव अविभागेन

अविरोधेनेत्यर्थः तां अभेदैकत्वसंख्यां तादृशीं मधुनिष्ठरसस्थितितुल्यामित्यर्थः नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नं न हि द्वावेकत्वेन व्यवह्रियेते नाप्येको द्वाविति न हि द्विपुत्र इति भाष्यात् किञ्च दृष्टान्तोपि न समंजसः तत्तद्रसवदाब्धेऽवयविनि माक्षिकेऽवयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादत आह परित्यक्तेति वाशब्दः पक्षान्तरे अपहीनविशेषधर्मकं संख्यामात्रमित्यर्थः पूर्वकल्पे उक्तास्वरसाभिसंधिकं वाक्यपदीयम् तत्पक्षेपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति भेदानामिति भेदानामेकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषणधर्माणां परित्यागादग्रहात् इदं च व्यापारपदार्थेऽभेदेनान्वयि संख्यात्मा संख्यास्वरूपः सः एकत्वादिः तथाविधः अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥

तदेव विशदयति जातिभागस्येति एकत्वाद्देरित्यर्थः भेदापोहेनेति भेदस्य विशेषणस्यापोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः यद्वा भेदापोहेनेत्य
स्य व्यापारादित्यनेनान्वयः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया तथा चैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणात्मा तेनोपवर्ण्यत इत्यर्थः
भेदापोहेनोपवर्ण्यत इति पाठे तु भेदरूपो योऽपोहोऽग्रहस्तेनोपवर्ण्यमानेन सत इत्यर्थोऽवसेयः पद्यानामेव
लौकिकेनैतत्पाठस्यैव हरिसमतत्वमध्यवसीयते द्वित्वाद्यग्रहकालिकसंख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः संख्यापदार्थोऽभेदैकत्वप

प्रकृत्यः अविभागेनोपवर्ण्यते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् उक्तं च भेदानां वा परित्या
गात् संख्यात्मा स तथाविधः व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेनवर्ण्यते अगृहीतविशेषेण यथारूपेण रूपवान् प्रख्याय
ते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यत इति अस्या वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः इति स्थितिः मत स्थितिर्वैया

द्व्यपदेश्यो भवतीति समुदितार्थः तत्र दृष्टान्तमाह अगृहीतविशेषेणेति शुक्लत्वादिप्रकारकग्रहासमानकालिकरू
पत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिनैव यथा घटादी रूपवानिति प्रतीयते शुक्लादेर्यो भेदरूपोऽपोहः शुक्लत्वादिर तद्वारमिरू
पः स तु न प्रतीयते तद्वद्राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थः संख्यावानिति प्रतीयते न तु असंख्यायो एकत्व वा दिर्गामत इत्यर्थः तादृश
संख्याभानस्य पर्यनुयोगेन त्वात्कथमियं स्थितिरंतराशेषपूरयेनव्यापये वैयाकरणानामिति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ करणानाम्॥

ननु नाद्दशसंख्यायाः तो भाने किं प्रमाणमत आहार्यं भावइति सामान्यज्ञानपूर्विकेति तद्धेतुकेत्यर्थः आवश्यकीति तां विनोक्तजिज्ञासाया॥ अभावादिति भावः सा च संख्यापूर्वोत्तरपदार्थयोः संबंधवद्वृत्तिशक्त्यैव अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गमकाभावेनेन द्विपुत्रो मौद्गिको मासजातस्तावकीनो भवद्गिरामवसरेत्यादौ वृत्ताव भेदैकत्वसंख्याया अभानेपि नक्षतिः आद्ये संख्याविशेषस्यैव पूर्वपदार्थत्वात् द्वितीये एकमुद्गस्य क्रयकरणायोग्यत्वाद्बहुत्वावगतिः तृतीये विशिष्टकालावगमाय मासपदयोग्यसंख्याध्यवसायः चतुर्थे तवकाद्याद्येकत्वावगतिः पंचमे प्रकरणाद्द्वित्वावगतिः एवं कारकमध्य इत्यादावप्यूह्यमेकस्य मध्यासंभवात् सतिप्रकर

अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावश्यकी अतस्तस्यां शक्तिरिति तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिंजलेति ॥ ८

णे राजपुरुष इत्यादावपि संख्याविशेषप्रकारेणैव भानं तदा तत्रापि न तस्य वृत्त्यर्थत्वमिति भेदो भेदे सहितात् द्वित्वादिसंख्या तदभाव सहितमेकत्वभेदैकत्वमिति व्युत्पन्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थे भासते तथैकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति वचनाद्राजन्नस्पुरुषसु इत्यलौकिकविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते यत्र तु प्रकरणादिना संख्याविशेषभानं तत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरित्यादौ चित्रा अस्य गाव इत्यभिप्रेत्योत्तरग्रंथमवतारयति तस्मादिति वृत्तिघटकपदार्थोपसर्जनव्यक्तेरित्यर्थः प्रतीतावपि संख्यावच्छिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन बोध इत्यर्थः उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते न द्वित्वादीत्यत्र दृष्टांतमा

गणनायामिति बहुत्वविशिष्टानेकसंख्यानेदृत्यर्थं कपिञ्जलानालभेतेति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसंख्याविशिष्टकपिञ्जलालभनविधौ
पत्ते तत्र त्रयाणां चतुरादीनां वाऽऽलभनमिति सत्यपि बहुत्वव्याप्यस्य त्रित्वादिषु सर्वेष्वविशिष्टत्वाद्यथाप्राप्तमेवालब्धव्यमिति पूर्वपक्षे
चतुरादीनामालभनं माहिंस्यादिति सामान्यशास्त्रविहितनिषेधस्यालभ्यतावच्छेदकीतरपरत्वरूपतात्पर्यसंकोचकस्यने गौरवा
द्गणनायाप्रथमोपस्थितत्रित्वपरतयापि वचनस्य चारितार्थ्याल्लाघवाच्च बहुत्वेन त्रित्वमेव बहुवचनार्थ इति सिद्धान्तितत्वात्तत्र

गणनायांत्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वत्र. प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः
वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव वा
च्यतास्यादिति ध्येयम् ५४. इति वैयाकरणभूषणसारेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणं समाप्तम् ॥ ६ ॥ ॥

पिण्ड्यात्वेनैकत्वस्यैव वृत्त्यर्थत्वं न तु द्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मैकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति भाव. जिज्ञासायामपि
त्यादिनिर्देशोऽस्मिन्व्याकरणे व्याप्तिन्यायस्यैवाश्रयणेन प्रकृते संख्यात्वेनैकत्वप्रतीतिर्हि सूपपादेत्यपि केचित् न तु जिज्ञासया शा
त्तमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानदर्शनमपेक्षितमिति न नियम. आम्रफलदर्शनेनापि तद्रसास्वादनेच्छायास्तदपेक्षाविरहात् न
चैवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यम् आम्रदर्शनस्योद्बोधकतया तद्रससमरणेन तदुपपत्तेः प्रकृते त
स्याऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनानुमानिकतद्बोधसंभवात् तादृशजिज्ञासायाश्चानुभवाच्चेनोक्तयुक्तिः ॥ ६ ॥

वृत्तेर्भेदैकत्वसंख्यार्थत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह वस्तुतइति अनुभवसिद्धेति अस्य येन तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यक
तास्यादिति शेषः अभेदैकत्वसंख्यायावृत्तौ भानमिति मूलंतु प्राचीनग्रंथानुवाद एवेति भावः अनुभवासिद्धत्वस्य शब्दनिर्णयत्वंमत्वाह त
थात्वेवेति अनुभवसिद्धत्वे चेत्यर्थः समानप्रकारकत्वेनैवेति एवकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्ध
र्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात्प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सावयवविषयत्वेन ज्ञानप्रकारीभू
तविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रांतत्वादिति भावः तत्तद्रूपेणेति ए
कत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः एवकारेण संख्यासामान्यधर्मव्यवच्छेदः इष्टापत्तिस्तु न तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मावगतौ जिज्ञा
साया असंभवादिति भावः अत्र वदंति तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ स्वातंत्र्येण तद्धर्मप्रकारकत्वम् सामान्य
धर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारक जिज्ञासाजनकत्वानुरोधान्निवेशनीयम् अन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तजिज्ञासायां
प्रति हेतुत्वं विलीयेत न च तत्र मानाभावः जायते च कार्य्ये कारणे वाज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति दीधितिकृद्वाक्यस्यैव मानत्वात् प्रकृ
ते विशेषधर्मस्य पारतंत्र्येणैवेच्छांशे प्रकारत्वात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानात्तादृशजिज्ञासायाः सूपपाद
त्वात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानंतु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वमिति न गुणत्वसामान्यज्ञानात्सुखादीच्छाप्रसक्तिरधि
कमन्यत्रानुसंधेयम् तथा चात्र जिज्ञासायाः सर्वसिद्धत्वेनदुपपत्तयेऽभेदैकत्वे वृत्तेर्वृत्तिरावश्यिका एवं चाभेदैकत्वसंख्यायावृत्ताविति
ति मूलस्य संगतिः एतेन भेदस्य तत्सहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य च या प्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतया व्याख्यानं परास्तमिति इति भूष

सख्याविवक्षा। विवक्षानिरूपणे सगतिं दर्शयति प्रसंगादिति अभेदैकत्वसख्यानिरूपणे कपिंजलानालभेतेत्यत्र विधेयविशेषणत्व
याभित्वसख्याविवक्षायाः स्वतत्वादुपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः अविवक्षितमितीति तद्विवक्षणेयसि यथावत्याणांमाजेनाला
भाव धातोरितीति प्रत्ययविधौ धातोरिति सूत्रस्य धातुपदार्थविशेषणीभूतैकत्वादेरेतच्छास्त्रविवक्षणादित्यर्थः असम

संख्याप्रसंगादुद्देश्यविधेययोः सख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति लक्ष्यानुरोधात्सख्यायास
त्रातंत्रेमतेयत. पश्चैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ हंसमार्शीत्यत्रोद्देश्यगतमेकत्व
मविवक्षितमितिवन्नास्माकमुद्देश्यविशेषणस्याविवक्षानियमः धातोरित्येकत्वस्यविवक्षि
तत्वात् अन्यथेतसमस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि तदा सर्वैर्विशिष्यतद्धोत्यन्नसुवर्धेयदिति
शब्दान्तराधिकरणे भट्टपादैरभिधानाच्च आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्रतुयथाद्धधातुकविशे
॥षणस्यवलादित्वस्यविवक्षितत्वा

उद्देश्य गतविशेषणस्याविवक्षामीमांसकानामपिसमतेत्याह उत्पत्त्येनेति तदा
सप्रत्ययार्थः सर्वधात्वर्थैर्विशिष्यतेत्यर्थः ननुनेयमुक्तिर्विवक्षासाधिका तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वाभावेनततः प्रत्य
त्सत्तेर्गगनकुसुमायमानत्वेन स्वतएव विवक्षासत्वादत आह आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीति विवक्षितत्वाच्चेति अन्यथा तदुपस्थः

वमिति अनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमेवा…
पशुर्विधीयते एवंच पशुशब्दस्य विधेयसमर्प्यकतया तदुपस्थितानां केषांचिद्ग्रहणे केषांचित्परित्यागे मानाभावेन पशुत्वपुंस्त्वादि वदेकत्वमपि यागसाधनत्वेन विवक्षितं तेन नानेकपशुकरणकतया तददृष्टसिद्धिरेवमन्यत्रापि विधेयविशेषणं विवक्षितमत्र विवक्षाकारणविरहादिति मीमांसकपरिशीलितां सरणिस्तदनुसरणनियमो नास्माकमित्यर्थः एतच्छास्त्रे तदाश्रयणेऽनिष्टं प्रदर्शयति रदाभ्यामिति विधानानापत्तेरिति नइत्येकवचनोपस्थितैकत्वस्यापि विधेयविशेषणतया तद्विवक्षायां नकारद्वयविधा

एवं पशुना यजेतेतिवद्विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नियमो न रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र नकारद्वय विधानानापत्तेः तथा च भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात् आद्गुण इत्यादौ एकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ एकः पूर्वपरयोरित्यत्रैकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः शब्दार्थस्तु संख्यायां लक्ष्यानुरोधात्तन्त्रानन्त्रेय तो मते अतः पश्वेकत्वाधिकरणोक्तं हेतूनामाश्रयणं नास्मात्सिद्धान्तसिद्धमिति आदिनाग्रहैकत्वसंग्रहः ५५॥ नंनस्यादित्यर्थः ननु मास्तु नद्वयविधानमत आह तथा चेति इदं चैकवाक्यतया विधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन विधानपक्षे त्वाह आद्गुण इत्यादाविति एकत्वविवक्षयैवेति विधेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवेत्यर्थः तथा चैकग्रहणमेवोक्तार्थज्ञापकमिति भावः ननु पश्वेकत्वादिविवक्षाहेतूनां जैमिनिसंमतत्वान्न तदाश्रयणस्यानाकरत्वमित्याशंकामपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिषेणाकरपदार्थं व्याचष्टे शब्दार्थस्त्वित्यादि पश्वेकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामिति पशुना यजेतेत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पश्वन्तरालंभे प्रयोगपशुभावबाधेन यागवैगुण्यापत्तिः गुणानुरोधेन यागवृत्तौ प्रधानत्वभंगापत्तिर्यावत्पशुकरणकयागासंभवश्चेत्येवमादयो दोषा हेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धांतसिद्धमिति सिद्धांतार्थप्रतिपाद

तत्र अनयोः पूलयो. कटकवित्यादा विवाहुणः

आदेशभेदवारणायेति वस्तुतस्तुनैकग्रहणविधेयगतविशेषणाविवक्षायांतत्र अनयोः स्थाने एकविधानसंभवात्स्यानिभेदान्नानेकोगुण इत्येकग्रहणस्यंभा इत्यादावपिपूर्वपरयोरितिद्वन्द्वनिर्देशे नैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसंभवात्स्यानिभेदान्नानेकोगुण इत्येकग्रहणस्यंभा
इत्यादावपिपूर्वपरयोरितिद्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसंभवात्
प्राजापत्यानवग्रहादितिवाक्यविहितग्रहोद्देशेन समार्गो विधीयते गृहं समार्ष्टीत्यनेनत
य्येप्रत्याख्यानादितिरहस्य वाक्यभेदादिरिति प्राजापत्यानवग्रहादितिवाक्यविहितग्रहोद्देशेन समार्गोविधीयते गृहं समार्ष्टीत्यनेनत
त्रानुवाद्यगृहैकत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसंख्यायाविरोधाद्वाक्यभेदो विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वंतदापत्त्यादीत्यर्थः

ननुविधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी अन्यथा सुध्युपास्य इत्यादावनंतयकाराद्यापत्तेः भिन्न इत्यत्र नकार इयवद
न्येषामप्यापत्तेः एकः पूर्वपरयोरित्यत्रैकग्रहणंस्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह विधेयेभेदकंतत्र मन्यः
तोनियमोनहि हैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकर भेदकविशेषणंतत्र विवक्षितम् विधेयविशेषणविवक्षितमित्यर्थः
स्तु तथाप्यन्यतोऽनुवाद्यस्यनियमोनहि कचित्तन्त्रं कचिन्नेत्यर्थः हैकत्वादौ योहे वाक्यभेदादिस्तस्याआश्रयणमनाकर

अन्येतु एहसंमार्ष्टिनचैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमाहुः आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतन वत्वसंख्ययाग्रहपदार्थस्यपरिच्छिन्नत्वा
दुत्पत्तिविच्छेदकाकाङ्क्षाभावस्यग्रहमितिद्वितीययासक्तार्थत्वलक्षणप्राधान्यबोधनात्प्रतिप्रधानंगुणावृत्तिरितिन्यायाद्विलिंगम
नाविरहात् संभावनैकनिरासफलकसमार्गस्यसर्वग्रहेष्वपेक्षणाद्धेयपश्वादिविशेषणवत्क्रियागतत्वाभावेन तद्वैकत्वस्य प्रयुक्ता
क्रियावैकल्यप्रसङ्गाच्च तद्विवक्षाविरहवीजस्यसंग्रहः अनाकरमितिपूर्ववत्

इडागमादेरित्यादिनोदीचामातः स्थानेयकपूर्वाया इति विहितेत्वसंग्रहः तत्राऽऽकारस्थानिकानमुद्दिश्येत्वविधानात् अतएवेत्सि
षेध विधायकेकाजितिसूत्रऽचइत्येकत्वविवक्षादरेणानेकाचून्तोपदेशव्यावृत्तिर्ग्रंथकृद्भिर्व्याख्याता वस्तुतस्तुग्रहैकत्वदृष्टान्तेना

एकत्वविशिष्टं धातुं बलादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकंचोद्दिश्यप्रत्ययेडागमादेर्विधिसंभवादि
तिभावः ५५ नन्वेवंभिन्नइत्यत्र नकारद्वयलाभोनस्यादित्याह रदाभ्यांवाक्यभेदेन नका
रद्वयलाभतःसतिर्नैवास्तितंत्रत्वेविधेयेभेदकस्यतुचकारसूचिन न्निष्ठातस्यनःपूर्वस्यदका
रस्यचन इतिवाक्यभेदमादायनकारद्वयलाभइत्यर्थः ५६ इतिवैयाकरणभूषणसारेसंख्या
ऽऽविवक्षानिर्णयः ॥

त्राप्यनुवाद्यविशेषणानांक्वचिदविवक्षास्तुनदितरविशेषणानांविवक्षायांतुनकिंचिद्बाधकं मीमांसायामनुवाद्यांशेजातिलिंगसंख्या
तिरिक्तविशेषणस्यादर्शनादेषांचोत्पत्तिवाक्यादेवावगमेनानुषंगिकत्वादविवक्षायुज्यते प्रकृतेतुनतथेतिबोध्यम् ॥ इतिभूषणसा
रदर्पणेसंख्याविवक्षादिनिर्णयः॥

अवसरसंगतिस्त्वार्थनिरूपणे दर्शयति त्काप्रत्ययादेरिति प्रकृत्यर्थत्वस्य फलेपि सत्वादाह। भावइति तत्रापि सत्वभूतेव्यापार एव नतु पूर्वकालादावित्य
र्थः पाक इत्यादाविव पक्त्वा पक्त्वेत्यादि जन्यबोधे भावांशे विलक्षण्यस्यान्ननु भवादितिभावः वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिर्जन्यबोधे भावे लिंगसंख्यानन्वयित्वा
त्तदनुभूयत एव एवं पक्तुमित्यादौ फलार्थकतुमुनासाध्यत्वेनत दोधार्थेत्युक्तप्रायमिति कागतिरिति तत्र पूर्वकाल इत्यासुपादानात् पूर्वकालादी
नावाच्यता प्रतीयते भावमात्रार्थकत्वे तु तदनुपपत्तिरितिभाव. समानकर्तृकत्वादीति तथाच समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालमवधीयोः
र्थस्तद्वाचकास्त्केत्यर्थः यकासायाकर्तरीत्यस्यप्रसक्तौ तद्बाधनार्थ चार्त्तिकारंभेण भावस्यैव वाच्यता निर्णीयते, कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्तृ

त्काप्रत्ययादेरर्थं निरूपयति अव्यय कृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादय समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थिति ॥
५० तुमादयस्तुमुन्नादय प्रकृत्यर्थे भावे आदिनात्वादेः संग्रहः भावे इत्यत्र मानमाह अव्ययकृत इति अव्ययकृतोभा
वेइतिवार्तिकादित्यर्थः ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यादि सूत्राणा का गतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वादीति अयभाव.
भोक्तुं पचति भुक्त्वा व्रजति इत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाक क्रिययो विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना॥

रीत्यैव ब्रूयात् सूत्रोपात्तानां तु द्योत्यत्वमेव वर्तमानत्वादिवदितिभावः वस्तुतस्तु नद्योत्यतायामपि निर्भर संसर्गमर्यादयैव तल्लाभ संभवादि
त्याह अयभावइति एकवाक्यतेति समानकर्तृकयोरित्यादि सूत्राणां धातु संबंधाधिकारीयत्वादितिभाव अनुपपन्नेति विशेष्यविशेषणत्वयोः
संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन संबंधं विनाविशिष्टबुद्धेरसंभवात्सम्बन्धभानं तदन्यतां विनाप्युपपन्नमितिभावः॥ ८ ॥ २ ॥

अन्यलभ्यत्वादिति अकांक्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिलभ्यत्वादित्यर्थः क्रिययोः संसर्ग इति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वरूपस्तत्स्यासंभवेपि निरूढं यत्तदिह बोध्यमित्यर्थः अत एवेति क्त्वः समानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः भाष्यप्रतीकमिति इदं कस्मान्न भवति पूर्वं भुंक्ते पश्चाद्व्रजतीति स्वशब्देनोपात्तत्वादिति भाष्यं तत्र समानकर्तृकेन पूर्वकालत्वेन च क्त्व आपादनं ननु विषय इति ननु प्रयोगघटकयत्किंचित्पदबोध्य इत्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादिति भावः तथा च समानकर्तृकयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी पूर्वकाल इति च षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति कैयटाशयः वाक्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाभिधानेक्त्वोऽसाधुत्वे पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वो

एवं चान्यलभ्यत्वान्न सूत्रात्तेषां वाच्यत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतो भाव इति एवं च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गे तात्पर्यग्राहकत्वरूपद्योतकत्वं क्त्वादीनां अत एव समानकर्तृकयोरिति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्यं काले द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषये इति भाव इति कैयटः ॥ ऽऽऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं भाष्यकृतैव तत्समाधानात् तथा च भाष्यं नैतत् क्रियापौर्वकाल्यं किं तर्हि कर्तृपौर्वकाल्यमेतत् पूर्वमसौ भुक्त्वान्येभ्यो व्रजितृभ्यः पश्चाद्व्रजतीति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वाऽपरेभ्यो गंतृभ्यः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थे साधनांतरक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यमादाय विभाषाग्र इति क्त्वः संभव इति ~ ~ ~ तदाशयः नव्यास्तु पूर्वकाल इति कर्मधारयः भूत इति तु नोक्तं पर्य्यायशब्दत्वात् तेन रूपेण बोधनाननुभवाच्च तथा च समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः तथा च पूर्वकालः क्त्वार्थो धात्वर्थप्रकार एव अत एव समानकर्तृकत्वे न पूर्वं भुंक्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशंक्य स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्ति

रितिनरर्थो न तून्क्त्वार्थानामप्रयोगइति अतएवेहक्कसान्नभवत्यास्यते भोक्तुमित्यभिमर्शकासंगतिः अन्यथा फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्व
स्याऽसिक्रियायाद्योतनात्तदसंगतिः स्पष्टैव पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीतेस्तु कथं क्त्वा आपादनं वा सरूपन्यायेन लङा साधितमित्यन्यत्र ए
वं च यथास्त्वेव धवाचकत्ववदमीषामपि संबंधवाचकत्वमुवचमित्याहुः अत्रेदं चिन्त्यम् ननु धातोस्तत्र तनिरित्यर्थे आस्यते भोक्तु
मित्यपि मर्शकानुपपत्तेरुपष्टंभकत्वेनोपन्यसनं शिथिलं यतः कैयटमते प्यास्यर्थे पूर्वकालसंबंधित्वस्य केनचिदनभिधाने नो क्त्वार्थो
नामप्रयोगइतिन्यायानवतारादाशंकोत्थानसंभवात्प्रत्ययशब्दस्य कृत्प्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यतायां नव्यानामपि संमतत्वेन पूर्व
कालः क्त्वार्थो धात्वर्थप्रकार एवेति पूर्वग्रंथविरोधश्च न च योनकत्वाभ्युपगमादुक्तसंगतिः षष्ठ्याः संबंधवाचकत्ववदमीषामपि संबं

यत्तु समानकर्तृकयोरिति सूत्रात्समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यम् अन्यथौदनं पक्त्वाऽहं भोक्ष्ये इत्यत्र मयेति तृतीयाप्र
संगश्च न चास्यानेन कर्तुरभिधानात्सेति वाच्यं भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात् ॥ ९ ॥

धवाचकत्वमित्युत्तरग्रंथविरोधात् न च तदपि सुवचं समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायां सूत्रादलाभात् तस्मात्कर्मप्रवचनीयवत्क्रि
यासंबंधविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामितिकैयटोक्तमेव सम्यगिति ॥ ९ ॥ ॥मतांतरं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति क्त्वावाच्य
मिति समानकर्तृकयोः पूर्वकालेइत्युभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमितरार्थस्य द्योत्यत्वमिति वैषम्ये बीजा
भावादिति वैषम्ये बाधकमाह अन्यथेति तस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वे इत्यर्थः तृतीयाप्रसंगादिति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादि ९
तिभावः नन्वनभिहितइतिसूत्रेण नञ् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया प्रकृते कर्तुर्गाख्यातेनाभिधानान्न तृतीयाप्रसक्तिः स्यादित्याशंक्य

अन्यथेति विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणाप्येकवाक्यताभ्युपगमे इत्यर्थः सामानाधिकरण्यमिति एकाश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः पूर्वोत्तरभावः स्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वं स्वपूर्वसमयवृत्तित्वं वा व्याप्यत्वम् अविनाभावित्वम् तुमुनादौ तेशाब्दबोधदिशमाह तथाचेति भोजनजनिकेति जनकत्वस्यात्र संसर्गतेति स्फुटीकर्तुमियमुक्तिः बोधाकारस्तु भोजनविशिष्टैव जनकत्वस्यापदार्थतयाऽप्रकारत्वात् क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापि संबंधत्वे युक्तिमाह अतएवेति जन्यत्वस्य संसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः जलपानानंतर्यस्येत्यनेन पूर्वोत्तरभावसंबंधसत्त्वं बोध्यते त

अन्यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वं चेत्यादिरनेकविधः तथाच भोक्तुं पचति भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः अतएव जलपानानंतर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वे नार्थात् समानकर्तृकत्वमपि लभ्यम् भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकारण्यञ्च संसर्ग इति भोजनसमानाधिकरणा तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः॥ ॥

जन्यत्वविवक्षायां तु प्रयोग इष्ट एवेति भावः सामानाधिकरण्यस्य संसर्गताभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वापरीभावापन्नभोजनतृप्त्योर्वैयधिकरण्यं तत्र भुक्त्वा तृप्यतीति प्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्वकालवृत्ति समानाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय तत्त्वावारणाय व्यवधानञ्च तात्पर्यवशाद्दण्डमुहूर्त्तादिना ग्राह्यम् अतो भोजनानन्तरं दण्डादिव्यवधानेऽपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम्॥ ॥ ॥ ॥

मनुपूर्वोत्तरभावस्यसबधताभ्युपगमे। ध्ययनकाले। धीत्यतिष्ठुतीतिप्रयोगानुपपत्तिः स्थितावध्ययनानन्तर्य्याभावात् एवमुखंव्यादायस्व पितीतिनस्यात् श्रोष्टपुटविभागरूपव्यादानकालएवस्वापादिसत्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेनव्यादानस्यस्वापपूर्वकत्वाभावादतआह अ धीत्यतिष्ठुतीत्यादि कालविशेषेति विभिन्नकालिकयोः कालिकसंबंधघटितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्संबंधावच्छिन्न त्वस्यापिसंसर्ग तोपगंतव्या नकेवलंतन्त्र्याप्यत्वस्यैवसंसर्गता किन्तुसामानाधिकरण्यस्यापीत्याह सामानाधिकरण्यंचेति नातोविभिन्नकर्तृकैककालिकाध्ययनादिकमादायोक्तप्रयोगापत्तिरित्यचसामानकर्तृकयोरितिसूत्रविहितक्त्वानस्थलेसमानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्य

अधीत्यतिष्ठतिमुखंव्यादायस्वपिती त्यादौचाध्ययनव्यादानयोरभावकाले। प्रयोगाद्यदायदास्यस्थितिः स्वापश्चतदा तदाध्ययनंमुखव्यादानंचेतिकालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद्व्याप्यत्वसामानाधिकरण्यचसंसर्गः ॥

संसर्गस्यशाब्दबोधविषयतासार्वत्रिकीजन्यत्वादौनतुतात्पर्य्यवशात्काचित्कीसेतिभावः अन्येतुसामानाधिकरण्यस्यैवपूर्वोत्तर भावस्यापिक्त्वाजबोधविषयतासार्वत्रिकीमुखंव्यादायेत्यादौमुखव्यादानादूत्तरमेवव्यादानोत्तरमपिस्वापानुषंगेस्तथापीवोपपत्ते मादायप्रयोगोपपत्तिः एवंचपूर्वोत्तरसंबंधव्यतिरिक्तसंबंधभानस्यैवकाचित्कत्वमित्याहुः नचाव्रजनास्तिमायस्मारतस्तेनभविष्यति मत्समृतिमनाप्यप्रभेति त्वाशापसेत्यभमत्यस्मृतिमनाप्यतेप्रजानभविष्यतीत्यर्थो हि भिन्नकर्तृकादपिक्त्वादर्शनात्समानः कर्तृकत्वस्यापिक्त्वातजन्यबोधविषयतानसार्वत्रिकीतिवाच्यम् सप्तस्वरसात्तादृश स्थलेस्थित्यादिक्रियाध्याहृत्यानापध्यस्थित स्येतिबोधस्याभ्युपगमेनसार्वत्रिकत्वाक्षतेरिति ॥

नचेति अनभिहितइति नप्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभेदादिदोषात् नचानुपपत्त्यानत्स्वीकारः वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् तथाचैकेनाभिधानेप्यन्येनानभिधानात्तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह पाकक्रियाकर्तुरित्यादि तदभावादिति अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः अतएवेति तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्येइत्यस्यानभिहितसूत्रस्थेइतिशेषः तस्येति समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः द्विवचनप्रकृतिबहुव्रीहिणासमानकर्तृकत्वस्यधात्वर्थविशेषणत्वेवप्रतीयतेनतुविधीयमानक्त्वइतिभावः तदेवविशदयति अन्यथेति एतत्सू

अनभिहितेभवतीतिपर्युदासाश्रयणात् अतएवप्रासादेआस्तेइत्यत्रप्रासादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यास्ति क्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीतिभाष्येस्पष्टं तस्मात्क्त्वाप्रत्ययस्यकर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न सूत्रान्तस्य वाच्यत्वालाभात् समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालेक्त्वाइत्येवतदर्थात् अन्यथासमानकर्तरीत्येवसूत्रन्यासःस्यात् तृतीयापादनंत्वाख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेनगुणेकार्यप्रवृत्तेर्नसंभवति उक्तं च वाक्यपदीये ।। त्वस्यकर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वेइत्यर्थः समानेति तदुपादानाच्चकर्तृइत्यस्यैवलाभः न्यासःस्यादिति कर्तरिकृदितिवत् वस्तुतस्तुनतथासम्भवतिकर्तरिकृदितिसूत्रेणैवगतार्थत्वादव्ययकृतोभावइतिवार्त्तिकविरोधाच्चेतिभावः उक्तापत्तिंनिरस्यति तृतीयापादनंत्विति आख्यातार्थक्रियायाइति क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशक्त्योरनेकत्वेपिप्रधानतिङर्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेराख्यातेनाभिधानेतत्रकृदन्तार्थक्रियानिरूपिततच्छक्तेरनभिहितायाअप्यभिहितत्वातिदेशस्यअनभिधानेत्वनभिहितत्वातिदेशस्यचोक्तभाष्यप्रामाण्येनाभ्युपगमान्नतृतीयापत्तिःप्रकृतेइतिभावः ।।

प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिर्धर्मम
प्रधानेतरयोरिति गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयवत्त्वेकस्मिन्द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङाभिधीयते तदा
तुरूणञ्चीत्यर्थः उक्तातिदेशे पितत्समतिमाह प्रधानविषयेति प्रधानविषयो निरूपकयस्याः साशक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङाभिधीयते तदा
गुणक्रियावाचकधातूत्तरप्रत्ययेनानभिहितापि अभिहितवत्प्रतीयत इत्यर्थः इदमुपलक्षणम् अभिहितायाअपि अनभिहितत्वप्रती
ते तत्रप्रासादेऽआस्त इत्युदाहार्य्यम् अवश्यं चेत्थमभ्युपेतव्यमन्यथा कर्तुः स्वार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयापत्तिवारणेऽपि
स्त्वौदनो मया भुक्त इत्यत्रौदनपदोत्तरद्वितीयापत्तिः स्यादेव तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मशक्तेः कृतानभिधानादुक्तरीतेरसंभवात्
दित्याह किञ्चेति अत्रेदं बोध्यम् यदौदने पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वमेव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं न तु प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वं

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते १ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाऽ
भिधीयते यदा गुणे तदा तद्वदेवोक्तापि प्रतीयत इति किञ्चान्यथा कर्मणोऽपि स्वार्थतापत्तिः पक्त्वौदनो मया भुज्यते
इत्यत्र द्वितीयाया प्रकारान्तरेणावारणात् इत्यास्तां विस्तर इति वैया० भूषणसारे स्वाद्यर्थनिर्णयः ॥ स्थापितदोदनपक्ता

भुज्यत इत्यपि साधु ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात् यदा तूभयकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं तदौदनपदाद्द्वितीयास्य
साध्येन उक्तव्यवस्थिते परं त्वाख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यतामत्सेवक्त्वोपस्थिता सर्वा क्रियागुणीभवति नैतु तासां परस्परं विशेष्य
विशेषणभाव गुणानामपरार्थत्वादिति न्यायादेव स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजति भुक्त्वा स्नात्वा पीत्वा व्रजतीत्य विशेषेण प्रयोगाः तुमुन्नन्तादि
र्थरूपमुद्देश्यत्वमपि द्योत्यं क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्ते तन्निकर्षश्च पूर्ववदेव तुमुन्नन्तस्यर्थोपपदार्थयोस्तादर्थ्यं च समानकर्तृकत्वादि
रिदं स्पष्टं दर्शनकर्तृकयानमिति शाब्दधीः अनयैव रीत्या धात्वर्थान्तरकोत्र

इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिकपदसमुदायादनासन्नाद गृहीतार्थतात्पर्य्यकाद योग्यादनाकांक्षाच्च शाब्दबोधादर्शनादासत्त्यादिकमपिश
क्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्या बोधजननीये सहकारि आसत्तिश्च प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानं अस्ति च पर्वतो वह्निमानित्यत्र तादृशप
दाव्यवधानं ननु गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेनेति न ततो बोधः अत एव स्थाल्यां तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलकर्मकस्थाल्यधिकरणकक्रि
येति बोधे नानासन्नता तद्घटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधानुकूलत्वात् स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तं दनासन्नमेव श्लोकादौ तु योऽ
जना वाक्यादेव बोधः तद्क्रमेणानासन्नाद्बोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेव हेतुरिति संप्रदायः नव्यास्तु मौनिश्लोकादन्वयबोधानुदयप्रसंगान्नोक्ता
व्यवधानमासत्तिः आकांक्षादिसत्त्वे तात्पर्य्यज्ञाने च सति व्यवहितादव्यवहिताच्च बोधदर्शनात्तज्ज्ञानविलंबेन शाब्दाविलंबाच्च किन्त्वि

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः १ य
द्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः
सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकं च॥ इदं पदमेतत्पदेन संभूयान्वयबोधं जनयत्वित्याकारकपदतात्पर्य्यरू

पाभिसंधापयित्रिच्छा सा ननु वक्त्रिच्छा मौनिश्लोकादौ दोषत्वादवस्थ्यात् शुकवाक्ये तु भगवत्तात्पर्य्यमादायैव गतिरित्याहुः वस्तुतस्तु
सत्यर्थे तात्पर्य्यज्ञाने पदतात्पर्यज्ञानविलंबेन शाब्दबोधाविलंबाद्द्त्या पदजन्यपदार्थानामव्यवधाने नोपस्थितिरेवासत्तिः स्वरू
पसत्यन्वयबोधे हेतुः न हि पदार्थानामनुपस्थितावन्वयधीः केनाप्यनुभूयत इति अर्थतात्पर्य्यं त्विदं पदमेतस्मिन्नर्थेऽपरपदार्थान्वयबोध
यत्वित्यभिसंधापयित्रिच्छा विसंवादि शुकवाक्ये तु भगवत एव सा विसंवादिनि तु शिक्षयितुरेव अस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयाबोधा

तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधहेतुः अधिकमग्रेवक्ष्यते शाब्दबोधेयोग्यताया ज्ञानकारणमितिवस्तुतः साचैकपदार्थेऽपरपदार्थस्ययादृशसंसर्गवत्त्व
तादृशसंसर्गवत्त्वेनैवप्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमितियावत् अस्तिच पयसासिंचतीत्यत्रसेकेपयःकरणकत्वस्यसंसर्ग अतएवक
रकाभिप्रायप्रयुक्तपयसासिंचतीतिवाक्यनयोग्यं पयःपदार्थकरकायांसेककरणत्वाभावात् यादृशेति विशेषणस्याकाशशब्दइतिवा
क्यसमवायसंसर्गमादायनाभेदान्वयेयोग्य अयोग्येप्येतद्भ्रमेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापिहेतुतानानुसंसर्गस्यवाक्यार्थत्वेनतद्बोधाः
त्प्रागनुपस्थित्याकथंतद्बोधस्यतत्रतत्त्वमितिचेन्नहियोग्यताज्ञानस्यशाब्दबोधेनिश्चयत्वेनहेतुताबुभोयेनोक्तदोषोवकाशमासादयेत्
किंतुसंशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेनतस्यचनदोलभ्यं पयसासिञ्चतीत्यादौसेकेपयःकरणकोनवेतिसंशयात्मकस्यभूतलेघटोस्तीत्या
दौचप्रात्यक्षिकनिश्चयरूपस्यापितत्प्राक्सौलभ्यात् स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवान्वयबोधप्रतिबंधकतयोक्तबोधात्तत्संभवात् केचित्तुलौकि
कसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतितदभाववत्ताज्ञानाभावस्यहेतुतयाशाब्दबोधस्यापितत्कार्यतावच्छे
दकाक्रान्ततयाऽयोग्यताज्ञानसत्त्वेतदभावादेवशाब्दबोधवारणेकृतंयोग्यताज्ञानस्यतद्धेतुतया कार्यतावच्छेदककोटौप्रत्यक्षान्यत्वनि
वेशेनैवलौकिकप्रत्यक्षनिरासेपिघटाद्युपनीतभानसंग्रहायतद्धिरूपाजन्यान्तदृयनिवेशः नचबाधनिश्चयाभावस्यापेक्षयासंशयनिश्च
यसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेनहेतुत्वेलाघवनितिवाच्यम् स्यादेवंयदिबाधाभावस्यशाब्दत्वंकार्यतावच्छेदकंकल्प्येत किंतुशाब्दबोध
स्यबाधाभावकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततयातदृशार्थतंप्रतिषेधामः अतएवघटोऽभिधेयइत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपिनक्षतिः तत्संस
र्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकत्वादि वृत्तित्वस्यैवतत्कार्यतावच्छेदकत्वात् घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशामादायतद
भावस्यापिप्रसिद्धेरित्याहुः अत्रवदन्तिनहितद्विशिष्टबुद्धिसामान्येबाधाभावःकारणं किंतुबाधावगाहकज्ञानसामग्र्याः प्रत्यक्षोदय

विशेष्यत्व

शाब्दबोधेऽसंभवात् नच तथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शक्यम् तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रति
बध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्व ज्ञानत्व योर्व्यामिश्रे विशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावापत्तेः प्रतिबध्यता व
च्छेदकगौरवापत्तेश्चानुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्यांगीकरणीयत्वात् अतो बाधाभावस्य स्वातंत्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुता वाच्या तत्र
चोक्तगौरवेण संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् अपि च शाब्दबोधे तद्धूदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबंधकत्व
कल्पनापेक्षया लाघवाद्योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् किंच पयसा सिंचतीति शाब्दसामग्री काले सेकः पयःकरणकत्वाभाववानिति मान
सवारणाय तत्र शाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं मन्मतेन तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषद
र्शनस्य हेतुतया तदभावादेव तद्वारणात् विशेषदर्शनस्य त्वेतु तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबंधकसत्त्वेन शाब्दसामग्र्या एवाभावेन तत्
था मानसे दुरापत्तेः नच निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे क
ल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं से
कत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वांतरस्य कल्प्यतया तेनैव संशयवारणेन तत्संशये प्रतिबं
धकत्वांतराकल्पनात् नच विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं गुरुभूतशाब्द
सामग्रीप्रतिबंधकत्वांतरस्य कल्पनाया एवोचितत्वादनयैव दिशा स्वसाधनत्वादिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुतासिद्धिरित्यलं परमतानुवर्णनेन घ
टः कर्मत्वमित्याधाराधेयभावेनान्वये निराकांक्षवाक्याद्द्वितीयाकर्मत्वेति बोधानुदयादाकांक्षापि सहकारिणी सा च यत्पदे यत्पदसमभि
व्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्यकयत्संसर्गकयत्प्रकारकबोधजनकत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताऽऽकांक्षा यथा घटमानयेत्यत्र घटपदे कर्मता

स्वधातुपदेष्पा स्यात किंरूपिताकाङ्क्षा अतएवानयनंरुतिरित्यत्र नानयनानुकूलारुतिरितिबोध धातावाख्याता समभिव्याहारात् इत्यमे
वाकाङ्क्षाव्याकरणेनप्रतिपाद्यते तथाचतत्त्वदेतत्त्वद पूर्वापरीभावरूपसमभिव्याहार सेतिफलति तांविनायद्यप्युक्तानाकाङ्क्षैकमेव
पदेऽतत्पद त्वमसमद शापोघटीयाक्रमेते तिबोधोद येनतज्ज्ञानहेतुर्नतुस्वरूपसतीसा नचतज्जनितान्वयबोधाद्याक्यान्तुनरपिताट शबोधा
पनिरुक्ताकाङ्क्षायास्तवानीमप्यविकलत्वादितिवाच्यम् प्ररुतान्वयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापि स्वरूपसतआकाङ्क्षात्वेनः
जनितान्वयबोधस्यलेतद्भावानापत्त्यसभवात् तात्पर्य्यविषयत्वरूपप्ररुतत्वेनबोधविशेषणाच्चबोधद्वयजायतामितितात्पर्य्यसत्त्वे
नजनितान्वयबोधस्यद्वितीयबोधेनिराकाङ्क्षत्वस्वसमानेत्युक्तेश्चनजनितावानरबोधस्यमहावाक्यार्थबोधेनत्वम् अतएवायमेतिराजः
पुरुषोऽपसार्य्यतामित्यादौराज्ञःपुरुषेणसहान्वयबोधजननेसर्वदानिराकाङ्क्षत्वम् नन्वस्तुयत्पदस्ययत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तात्पर्य्य
विषयीभूतान्वयाननुभावकत्वंतेनसहतस्याकाङ्क्षा अयमेतिराजःपुरुषइतिवाक्येराजपुरुषसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितेराजइत्यस्यपुरुः
षेणसाकाङ्क्षत्ववारणायान्वयबोधेतात्पर्य्यविशेषणमेवचनतात्पर्य्यज्ञानस्यशाब्दबोधेपृथग्घेतुता अगृहीतार्थतात्पर्य्यकेनिरुक्ताका
ङ्क्षाज्ञानाभावादेवान्वयबोधापत्त्यभावादित्याहु एवंचशाब्दबोधात्प्रागवश्यक्लृप्ततत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयरूपवाक्या
र्थभानोपपत्तौवाक्यस्यनतत्रशक्तिरित्यप्रमाणेतिनैयायिकावदति मीमांसकादयस्तुवाक्यस्यतत्रलक्षणैवनतुतत्रशक्तिरितितन्मतंस्व
एडयितुस्फोटनिरूपणमित्याशयेनमूलमवतारयति सिद्धान्तेति यद्यप्यनूक्तव्याकरणस्यप्ररुतिप्रत्ययेषुतत्तदर्थबोधकत्वशक्तिप्र
तिपादकत्वमनुपपन्नप्ररुतिप्रत्ययानांक्षणिकानुविनाशिनानावर्णात्मकतयाऽस्थिरत्वेनप्रत्यक्षतयातत्रशक्तिग्रहस्यकथमप्यसंभ
वेनतत्प्रतिपादकस्यास्यशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गइत्याशङ्कानिराकरणायस्फोटनिरूपणमित्याह सिद्धान्तनिष्कर्षमितितथाचोपोद्घा

समाधत्ते तथापीति अन्येषांवर्णादिपंचस्फोटानामित्यर्थः तत्रस्फोटत्वंस्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादितिव्युत्पत्त्यार्थप्रकाशकत्वं प्रकाशश्चज्ञानं तथाचार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वंपर्य्यवस्यति वर्णस्यैवतत्त्वाभ्युपगमेवर्णस्फोटः पदादीनांतत्त्वाभ्युपगमेतुपदादिस्फोटइतिव्यवहारः अवास्तवत्वेति वर्णस्फोटादीनामाकांक्षानिवर्त्तकत्वाभावा दवास्तवत्वंशास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहायपरंसिद्धांतेतत्स्वीकारःपारमार्थिकत्वंतुवाक्यस्फोटस्यैवेति भावः विप्रतिपत्तिरितिसंशयीययावत्कोऽभ्युपस्थापकंवाक्यमित्यर्थः ननुसंशयजनकंवाक्यमेवसापरोक्षंज्ञानंनिश्चयात्मकमेवेतिप्राचीनप्रवाशेनसंशयजनकत्वस्यवाक्येऽसंभवात्विप्रतिपत्तिसंशयजनकवाक्यत्वमेववि

तथापिवाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनायतदुपादानम् एतदेवध्वनयति अतिनिष्कर्षेइतिइति मतस्थितिर्वैयाकरणानांमहाभाष्यकारादीनां तत्रक्रमेणसर्वांस्तान्निरूपयन्वर्णस्फोटंप्रथममाह साधुशब्दइति ॥

प्रतिपत्तित्वम् तत्तदभावसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैवसमानानेकेतिसूत्रेणविप्रतिपत्तेरप्याह त्यैवसंशयहेतुत्वोक्तीर्नेनादित्यवधेयं मूलअसाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रसक्तु तत्वंमत्वाह साध्विति अत्रसाध्वंतर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येनवाचकत्वादिसाधनेनद्वाक्यस्यविप्रतिपत्तित्वासंभवः नैयायिकैरपिसाध्वन्तर्गतानांकेषांचिद्वाचकत्वाभ्युपगमात् तादृशवर्णत्वव्यवच्छेदेनवाचकत्वादिसाधनेतुवैयाकरणानांपरेषांविकरणेषुबाधश्चातआह तत्स्मृताइति॥

ननु यथाश्रुते साधुशब्दान्तर्गतावाचकाक्षरदंतर्गतवर्णस्मारितानेत्यर्थेलाभादेतद्वाक्यस्य विभिन्नधर्मिबोधकत्वादि प्रतिपत्तित्वस्यैकासंभ
वः एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वादतो व्याचष्टे सारे साधुशब्दानन्तर्गताइति साध्वन्तर्गतवर्णस्मारिताइत्यर्थः यथाश्रु
ते साध्वन्तर्गतविपरीतानां पूर्वोक्तवर्णानां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद्वाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः तत्स्मारितत्वं च शास्त्रबोधित
दे शादे शिभावनिमित्तनिमित्तिभावान्यतरसंबन्धेनानेनास्मपत्य रित्यानित्यादीनां संग्रह विधिकोटिरिति सन्तुष्टयव्याप्ताको
टिताख्यविषयतासंशयेऽवश्यकीति सूचनायोक्तकोटिरिति अन्येषानेय्यायिकाना नैर्लः कर्मणि स्वौजसमौडित्यादि विहितप्रत्य

साधुशब्दान्तर्गतावाचकानवेति विप्रतिपत्तिः विधिकोटिरन्येषानेति वैयाकरणानां साधुशब्दे पचतिपमह
त्यादि प्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिव् विसर्गादय एवबोधकावाचकास्तस्यैव शक्तित्वस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात् नतु
नै. स्मृतास्तादयः स्तादयश्चेत्यर्थः ॥ ११ यानामेव वाचकत्वंतिस्त्रि सर्गादीनां त्वादेशिस्मृतिद्वारा बोधकत्वमेव लिपिवदि
त्यभ्युपगमात्तथा च साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनोभयसाधनान्तोक्तदोषइति भावः यथाश्रुत मूलोक्तविप्र
तिपत्तिमनुसृत्याह साधुशब्दइत्यादि ननु साध्वन्तर्गतवर्णानां बोधकत्वसाधनेपि न वाचकत्वसिद्धिरत आह बोधकताया
इति तस्यैवेति बोधकत्वस्यैवेत्यर्थ प्रागिति शक्तिनिरूपणावसरइत्यर्थ बोधकत्वसिद्धौ च तदन्यथानुपपत्त्यापदार्थान्तररू
पाशक्तिरपि सिद्धा तन्न दभावेतु सापिनेति वाचकत्वसामान्याभावसिद्धिरिति भावः॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति वाचकत्वाभावे प्रयोजकमाह तेषामिति बहुत्वेनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्माभावस्या
पि तिङ्त्वसुप्त्वादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमकत्वासंभवात् तिङ्त्वाद्युपस्थितिं विनापि त्वाद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेण शक्ततानवच्छेद
कत्वाच्चेति बोध्यम् ननु तिबाद्यादेशिनामपि तत्तदनुबंधभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्या तेषां वाचकत्वमत आह एधामिति अनुप्रयुज्यमान
धातूत्तरैधादिनापि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषः तत्राह ब्रह्मेति आदिनाऽघतिष्योलिडधुगित्यादिसंग्रहः लुगादेरित्यादिना लुब्लोपयोः
सः तैरिति आदेशैरित्यर्थः उक्तदोषमाशंक्याह लत्वस्येति जातिरूपतयेति लडादिलेष्वलत्वस्यानुगतप्रतीत्या तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः नव्याः

यत्तु प्रयोगांतर्गतास्तिबादयो न वाचकास्तेषां बहुत्वेन शक्त्यानंत्यापत्तेः एधांचक्रे ब्रह्मेत्यादावादेशभूतलुगादेरभावरूप
स्यबोधकत्वासंभवाच्च किंतु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च वाचकाः लत्वस्य जातिरूपतया शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यात् अव्यभि
चाराच्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च न ह्यादेशेष्वर्थबोधकमनुशा
॥सनमुपलभामहे इत्याहुः

सुशक्ततावच्छेदकतया तत्सिद्धिः सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रसक्तत्वाद्यलकारमात्रवृत्तेसुशक्तिग्रहो
त्पूर्वमनुपस्थितेःपचन्तीत्यादौ कृतिबोधापत्त्या तस्य शक्ततावच्छेदकत्वासंभवाच्च तित्वतत्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः तथा चो
क्तविप्रतिपत्तौ प्राचीनैः सह विवाद एवेति बोध्यम् अव्यभिचाराच्चेति लत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कृतिबोधात्पूर्वं नियमेन सत्त्वात् ति
दीनां शक्यतावच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापि तसादिशक्तिग्रहवतः कृतिबोधेनादेशवाचकतावादिमते व्यभिचारो दुर्वार इ
ति भावः ननु कार्यतावच्छेदककोटाववव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नेयमापत्तिरत आह लः कर्मणीतीति इत्याहुरिति तथा चादेशानामेव

स्वसाधकेति स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः व्यवस्थितेरित्यादिपद्यस्य तत्रयस्य पूर्वकारिकास्थबोधकपदार्थैः न्वयमद्र्शयन्नादौ व्यवस्थितेः रित्येतद्विवृणोति व्यवस्थानुरोधादिति प्रमाणेन पदार्थनिर्द्धारणव्यवस्थातदन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः शक्तिभ्रमादिति लत्वावच्छिन्न निष्ठवाचकत्वस्य तत्रारोपादित्यर्थः मानाभावादिति विषयबाधस्यैव भ्रमत्वे तत्र तथाप्रकृते बोधकत्वशक्तेस्तत्राबाधादिति भावः न न्यादेशानां बहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे वाचकमतन्त्राह आदेशिनामपीति वैयाकरणैः शाकटायनप्रभृतिभिः व्यवस्थेति इदमेव

तान् स्वसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्वन्न्यायपतस्तथा किमारव्यातेन शक्ताचेत्लेदेवस्मार्यते यदि १ कथं कर्तुरवाच्यत्ववाच्यतेन तद्धिभावय व्यवस्थानुरोधात्प्रयोगान्तर्गतात्ते वा वाचकाः ननु तत्स्मृता इत्यर्थः तथा हि पचतीत्यादौ लकारमविद्यो बोधानुतस्य वाचकत्वं न च तेषां तिङ् शक्तिभ्रमाद्बोधस्तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् न आदेशिनामपि तद्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नभिन्नानामुपगमात् क. शक्तः को नेतिव्यवस्थानापत्तेश्च सर्वेषां शक्तत्वे गौरवव्यभिचारश्चास्त्येव आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वाद्युक्तं तेषां शक्तत्वं तथा चादेशिस्मरण कल्पनात इति लाघवम्

वाचकमिति निर्द्धारणानुपपत्तेरित्यर्थः अनुशासनस्य पूर्वेषामपि सत्त्वादिति भावः सर्वेषामित्यस्य वि निगमकाभावादित्यादिः ननु तथाप्यादेशापेक्षयादेशिनामस्यत्वेन तत्प्रयुक्तलाघवादादेशिष्वेव वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह व्यभिचारश्चेति ननु विनिगमनाविरहादेवादेशिवाचकतासिद्धिरत आह आदेशानामिति, तथा च गौरवादिदोषस्य तत्परिहारस्य चोभयोः साम्यप्यादेशिस्मरणकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवसहकृतप्रयोगनैयत्यसत्त्वादादेशानां वाचकत्वे विनिगमकमित्यर्थः ॥ १ ॥

ननुबोधकतायाः शक्तित्वएव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः नचबोधकत्वस्यशक्तित्वंतन्मतसिद्धं किंतुसंकेतस्यपदार्थोन्तरस्यवातत्त्वम्
तथाचानुशासनेनयत्रसाप्रतिपाद्यतेतत्रैवतदंगीकारेणकथंतिबादिषुतत्सिद्धिः स्मरणकल्पनागौरवंतुप्रामाणिकत्वादपिनदुष्टमि
त्यस्वरसात्प्रयोगेश्रूयमाणानांतिबादीनांवाचकत्वेसाधकांतरमुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यमिति मुख्यत्वंचतस्मिन्शक्ति
ग्राहकांतरनिरपेक्षत्वम् व्याकरणादिनाशक्तिग्रहे नियमेनतद्ग्राहकांतरापेक्षणात् सचेति व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः तिङा
दिष्वेवेति व्यवहारेणपूर्ववाक्येतद्ग्रहेप्यवापोद्वापाभ्यांपश्चात्तद्घटकतिङादिष्वेवतन्निर्णयादितिभावः ननुप्रयोगांतर्गतवर्णेषु
सर्वसिद्धव्यवहारेणशक्तिग्रहेघटमानयेत्याद्यंतर्गतशबादीनामपिवाचकत्वा पत्तिर्नचसेष्टाविकरणानांनैरर्थक्यमितिसिद्धान्त
साधकांतरमाह व्यवहृतेरिति व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषुमुख्यः सचश्रूयमाणतिङादिष्वेवेतितएववाचकाइत्य
र्थः किंचतद्धेतुत्वायतद्वतिलकारस्यबोधकत्वेभूलइत्यतोपिबोधःस्या॥ऽऽव्यार्कोपात् किंचानयनादिव्यवहारस्यलोडा
द्यंतप्रयोगंविनाऽसंभवेनतादृशप्रयोगांतर्गतवर्णानांतेनतत्त्वसिद्धावपितद्रहितवाक्यांतर्गतवर्णेषुवाचकत्वमनुशासनेनैवेष्टव्यं
तथाचतत्रादेशिनांवाचकत्वसिद्धावन्यत्राप्यादेशिषुसाकल्प्येत्यस्वरसादाह किंचेति तद्धेत्विति तद्धेतोरेवतत्त्वेकिंतेनेतिन्यायाका
रःलाघवमूलकश्चायंन्यायःउभयोर्हेतुत्वेगौरवात्तंसंगमयति लकारस्येति बोधापत्तिरिति भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः नकेवलेति
न्यायात्केवललकारस्यप्रयोगानर्हत्वाद्भूइत्युक्तं लकारदशायांशपोऽसंभवान्नभवतीत्युपात्तं तथाचभवतीत्यत्रानुसंहिताल्लकाराद्य
थाकर्तृबोधस्तथाप्रत्यक्षश्रुतलकारादपिकर्तृबोधापत्तिरितिभावः नचासाधुत्वज्ञानंप्रतिबंधकंशक्तत्वरूपसाधुतायाश्चापिस
त्वादपभ्रंशादपिबोधोदयेनतदीयज्ञानस्या
प्रतिबंधकत्वाच्चेतिभावः॥

तादृशेति आपादितकर्तृबोधे इत्यर्थः समभिव्याहार इति पूर्वापरीभावापन्नवर्णसमुदाय इत्यर्थः आवश्यकत्वात् विनालकारेणापि बोधाजनने नोक्तसमभिव्याहारस्यापेक्षणादित्यर्थः वाचकत्वशक्तिरिति अर्थबोधकत्वरूपशक्तिरित्यर्थः तथा वाचकत्वस्य तात्पर्यस्यो टोपयोगित्वात् स्यादिति भाव वाचकत्वानभ्युपगमे आदेशिशक्तिवादिमते गौरवं प्रदर्शयति अन्यथेति उक्तसमभिव्याहारस्य वा वाचकत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वं मा भूत् तत्प्रयोगान्तर्गतधातुप्रत्ययघटकानां वर्णानामस्तु आह मं थाचेति विनिगमनाविरहादिति न च वर्णानां वा तुल्यमेव विनिगमकम् आनुपूर्व्याः सदनुगमकत्वात् किञ्च समभिव्याहारस्य वाचक

तादृशबोधे पचतीति समभिव्याहारोऽपि कारणमिति चेत् आवश्यकत्वादस्तु तादृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिव्याहारस्य कारणत्वं चेत्युभयकल्प्यमिति गौरवं स्यात् तथा च तादृशसमभिव्याहार स्समभिव्याहृतानां वर्णानां वेत्यत्र विनिगमकाभावात् प्रयोगान्तर्गतानां वर्णानां वाचकत्वमिति सिध्यतीति भावः अपि च ॥ ११ ॥ तेनैव तद्वक

नानावर्णानामवच्छेदकतायां गौरवं वर्णानां वाचकत्वे आनुपूर्व्या एकस्या एव अवच्छेदकत्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति भाव ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृतायां वाचकत्वाभावसाधनाय मूलमित्यतो भवनक्रियाकर्तृबोधापा दनमनुचितं तादृशलकारस्य प्रयोगान्तर्गतवर्णास्मारितत्वात् न चापनोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्वसाधिकामप्यमंसते र्मुन्यायावकाशः समभिव्याहारस्य लवाचकतायामपि उपयोगितया शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि तद्वाचकतायामानाभावेन तेन तदन्यथासिद्धिसंभवा

न लकारस्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषान्मूलमवतारयति अपि चेति ॥

पदस्फोटनिरूपणउपजीव्योपजीवकभावस्यापिसंगतित्वंसूचयन्मूलमवतारयति एवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः आदेशानामपिकेषां
चित्प्रयोगानंतर्गतत्वादाह तिप्वि सर्गादयइति प्रयोगांतर्गतवर्णाइतियावत् ननुतादृशयावद्वर्णानांवाचकत्वंकथंपदस्फोट
सिद्धिरतोभावार्थमाहायमिति समभिव्याहृतंतूक्तार्थे सि द्धइति आनुपूर्वीविशिष्टतावतांवर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूपप
दस्यवाचकत्वाशादुराशेतिभावः ननुसमुदायस्यप्रत्येकानतिरिक्तत्वेनवाचकतायाः प्रत्येकवर्णविश्रामोवाच्यस्तथाचकथं

एवमादेशानांवाचकत्वेसिद्धेपदस्फोटोपिसिद्धएवेत्याह अथेतिआदेशास्तिब्विसर्गादयः अयंभावःसमभिव्या
हृतवर्णानांवाचकत्वेसिद्धेतादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्यवाचकतासिद्ध्यतिप्रतिवर्णमर्थस्मरणानुभ
वविरुद्धत्वात् प्रत्येकंवर्णानामर्थवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वापत्तौनलोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यादिभिर्धनंवनमित्या

११दौनलोपाद्यापत्तेश्च ॥

समुदिततादृशवर्णरूपपदस्यवाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतांनिरस्यति प्रतिवर्णमि
ति अनुभवविरुद्धत्वादिति घटशब्दादमुमर्थंप्रत्येमीत्येवप्रतीतेरित्यर्थः साधकान्तरमप्याह प्रत्येकमिति अर्थवत्त्वइति तद
भ्युपगमइत्यर्थः नलोपादीत्यादिनाजश्त्वादिपरिग्रहः तथाचसमुदितानामेवतेषांवाचकत्वमभ्युपेयं तत्रचोक्तयुक्त्यातत्स
मुदायस्यवाचकत्वनिराबाधः सएवचास्माकंपदशब्दव्यपदेश्यइतिभावः ॥

१० ननु प्रत्येकवर्णानावाचकत्वस्यगौरवपराहतत्वादेवासंभवात्समुदायस्यैवनतेत्स्यतीत्यादेशावाचकाश्चेति समभिव्याहृ
तवर्णानावाचनाया हेतुत्वोपन्यासो विफल उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्काया अवसरे णैवनिरासादित्यतआह एतच्चेति सम
भिव्याहृतवर्णानावाचकत्वोपन्यसनचेत्यर्थः चरमवर्ण एवेति पदांते श्रूयमाणवर्ण एवेत्यर्थः एवकारेणपदघट

एतच्च चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्ति शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात् पूर्वपूर्वव
र्णानुभवजन्यसंस्कारश्चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्
थधीरिति वर्णस्फोटवादिनामतांतरस्यदूषणायोक्तम् ॥ ६० ॥ ६० ॥ ६० ॥

कतत्त्वाकनवर्णव्युदासः तत्रहेतुमाह शक्तेरिति स्वरूपसंबंधात्मिकायाबोधकारणतायापर्याप्तत्वासंभवाच्चरमवर्णा
देववीभेदपेनान्यत्र तत्तत्वे मानाभावादितिवार्थः ननु तस्यैववाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरतआह पूर्व
पूर्ववर्णेति तत्पदघटकपूर्वपूर्ववर्णेत्यर्थः मतांतरेति समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वेतत्समुदायरूपपदस्यसु
तरामवाचकत्वमितियन्मतांतरं तत्खंडनायेत्यर्थः उक्तमित्यस्यमूलइतिशेषः अर्थबोधापत्त्येति चरमतत्तन्नेयमापत्ति

नस्यादिति स्थानिनो लकारस्योभयत्रैक्यादितिभावः नव्यैस्तायिकनयेतुनेयमापत्तिः तैः प्रयोगान्तर्गततिबादीनामेववाचकतायाअभ्युपगमात् धातुप्रत्ययलोपस्थलेतत्तदर्थबोधोपपादनंतूभयोः समप्रयत्नकमित्यवधेयं इत्यस्त्विति तथाचतदुभयशक्त्यैवक

लकारस्यैववाचकत्वेकृतिङोः कर्तृभावनावाचकत्वव्यवस्थात्वसिद्धा नस्यादित्याह किंचेति आदेशानांवाचकत्वेचतिङ्त्वेनभावनायांशानचत्वादिनाकर्तरिशक्तिरित्युपपद्यते विभागइतिभावः नचशानजादौकृतिर्लकारार्थः आश्रयः शानजर्थइत्यस्तु कर्तरिकृदित्यनुशासनादितिशंक्यम् स्यान्यर्थेननिराकांक्षतयाशानजादौकर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः अन्यथाघञादावपिप्रवर्तेत ६०॥

र्तृलाभः कृत्याश्रयस्यैवकर्तृत्वादितिभावः अन्यथेति अनाकांक्षेपिशास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः शक्ततावच्छेदकभेदस्यतत्रापिसत्वादितिभावः॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः लडादेशत्वबोधनफलं धा
त्वर्थे वर्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम् पचतिकल्पमिति इदं च सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तादिद्रव्य
विशेष्यकबोधजनकत्वं नामत्वम् तदेव च नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिघटकं अत एव निपातार्थस्य भेदान्वय इति मतेनेदं दूषणमि

देवदत्तः पचमान इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानच कर्तावाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह नरवाद्यन तिङ्श्च
सिनामता कृत्स्विवसुयः नामार्थयोर्भेदोपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ॥१॥ शादेशावाचकास्तेऽपदस्फोटस्तत एव तः
पचति न ऐमेत्र पचतिकल्पमित्यादिषु नामार्थत्वाभेदान्वययोः सम्भव एवेति कर्तृवाचकता स्यादिति भावः तथा प
चतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात्कर्तरि लक्षणा पचमान इत्यत्राप्यापत्तेरिति ल. कर्मणीत्यनुशासनं च
लाघवात्कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वकल्पितमादाय सूक्तम् इति वर्णस्फोटनिरूपणम्॥

॥ तिनुपरे लक्षणेत्यस्य लस्येति शे
पः आपत्तेरिति न च सा तत्वे ष्टेनि भाव नन्वादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिमति पारकलः कर्मणीत्यादिसूत्राणवैयर्थ्यमत आह ल. क
र्मणीति उक्तमिति आस्यात शक्तिनिरूपणावसर इति शेष एवं च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिर्वर्णस्फोट
तिपर्यवसन्नम् इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥

उद्बोधकत्वकल्पे दूषणान्तरमप्याह रामोऽस्तीत्यादि समभिव्याहारस्य फलानुमेयत्वेन तादृशस्थले फलाभावेनोद्बुद्धसंस्काराभावादिति बोध्यम् ननु
मभिव्याहारेण समूहः वर्णानां क्रमिकाणामाशुविनाशिनां च तदसंभवात् तत एवाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन न पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वं पूर्वपूर्ववर्णेऽस्ये
वाभावात् नापि वर्णसमवेतं पदार्थान्तरं मानाभावात् अन्यथा तादृशधर्मानुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्त्या पदस्फोटस्य निरालंबनता
पत्तेः पदप्रयुक्तकार्याणां वर्णेष्वदर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह दिगिति तदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदं न वर्ण इति

रामोऽस्तीति वक्तव्ये राम् इत्यनन्तरं घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधा
पत्त्या तादृशानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ ६१ ॥

प्रतीतेर्वर्णातिरिक्तपूर्वापरीभूततत्समुदायात्मकपदस्वीकार आवश्यकः अत एव पदे वर्ण इति व्यवहारोऽपि स्वरसतः संगच्छते
नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुसंधानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोत्तरोत्तरवर्णानुसंधाने वाक्यस्फोटवक्ष्यमा
णरीत्या सत्त्वात्तेन स्वविषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति नानुपपत्तिरिति यथा चैतत्तथा वाक्यस्फोटनिरू
पणे वक्ष्यत इति तथा च वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षे पर्यवस्यति

पारिभाषिकेति शास्त्रकारसंकेतितेत्यर्थः पूर्वं तु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्य वाच
तोक्ता इदानीं तूभयसमुदायस्यैवेति भेदः घटेनेति घट इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्य ज्ञानासंभ
दिति योजना सर्वे सर्वपदेति वर्णनित्यताप्रतिपादकभाष्यमेतत् वस्त्रसादेरपि पक्षत्वादाह व्याजेनेति तथा च निश्चितसाध्यव
त्वस्यैव दृष्टान्तत्वे तन्नत्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वाभावेपि न दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः तत्रावस्त्रसादिस्थले विभागस्तन्निर्णय
स्य वैयाकरणानामपीति शेषः परे तु आमादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादावामोव इत्यादेर्वसादेः प्रत्ययत्वमितरांशस्य प्र

सुप्तिङन्तं पदमिति परिभाषितपदस्य वाचकत्वं स्वीकर्तॄणां मतमाह घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदास्थिमाव
स्त्रसादाविवेहापि संप्रमोहो हि दृश्यते २ घटेनेत्यादौ घट इति प्रकृतिर्नेति प्रत्यय इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति
विभागस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति स्वीकारे विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासंभवान्न वाचकत्वमित्यर्थः वैयाकरणे
विभागः सूत्रे यद्यपि तोदृष्टान्तव्याजेनाह वस्त्रसादाविति बहुवचनस्य वस्त्रसाविति समुदायस्यादेशविधानान्ना
नतद्विभागः संभवतीत्यर्थः

कृतित्वमनुमातुं शक्यमित्युक्तरीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वसिद्धिः
घटेनेत्यत्र तु न शब्दस्यादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र विभागासिद्धिरजर्पोश्च चक्षुरित्यादौ त्वगत्या शिष्यमाणं लुप्यमाना
र्थाभिधायीति न्यायात्प्रकृतेरेव वाचकतास्तु यत्र त्वापि तु न प्रत्ययानुसंधानाद्बोधः प्रकृतेः स्वार्थविशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणा वा सर्वे
सर्वपदादेशा इत्यपि वर्णाः नित्यत्ववादिनां दूरापास्तमित्याहुः॥

प्रुक्तेरैक्यात्क्रमशः प्राप्तं वाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति सुप्तिङ् इति तत्॥ वाचकत्वं समुदाय इति पदसमुदायरूपे वाक्य इत्यर्थः एवमिति वाक्यशक्तिवदित्यर्थः विशिष्य सूत्रोपात्तरूपेण अज्ञायमानेष्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानासंभवः सूच्यते समुदायव्युत्पत्त्येति समुदायस्य वाचकत्वग्रहेणेत्यर्थः बोधनं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः तत्रापि सुप्तिङ्न्तरूपपदेऽपि शाक्तिरिति तत्कल्पनेत्यर्थः ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात्कथं पदस्फोटस्याप्येवं वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वं किंच प्रथमं पदस्फो

सुप्तिङ्न्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह हरेवेत्यादि दृष्टांच वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु अर्थे विशिष्य संबंधाग्रहणं चेत्
समं पदे लक्षणाद्धुना चेन्नत्वदेप्यर्थेषु न तथा हरेवविष्णोवेत्यादौ पदयोरेङः पदान्तादतीत्येकादेशे सति
न तद्विभागः सुज्ञानः तथाच प्रत्येकं पदाज्ञानेपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात्समुदाये आवश्यिकी शक्तिः ए
वं प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञायमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या बोधात् तत्राप्यावश्यिक्येव शक्तिरिति भावः वस्तुतः पदे प
दार्थबोधवद्वाक्ये न वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थे शक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फो
टौ व्यवस्थितौ

रासिद्धौ तदर्थसंबंधरूपवाक्यार्थाप्रसिद्ध्या वाक्यशक्तिकल्पनावसर इत्याद्यपरितोषात्पदस्फोटमेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यशक्तिं साधयति वस्तुत इति तथाच यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसंभवस्तत्र पदसत्त्यैव वाक्यार्थबोधो यत्र तदसंभवो हरेवेत्यादौ न चानापत्त्या वाक्यस्यैव शक्त्यैव शक्तेनद्बोध इति यद्यपि व्यवस्थितावितिपदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते तथापि आवश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एव पर्य्यवस्यतीति बोध्यम्॥

वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति अन्यथेति वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः तादृशेति वाक्यार्थबोधजनकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञान-
रहितस्यापीत्यर्थः तत्सत्त्वे तु नत्रापि बोधप्रसङ्ग एवेति भावः बोधप्रसङ्गः घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः पदवृत्तिज्ञा-
नजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः घटमानयेत्यत्रैवेति अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुषज्यते ननु शाब्दबोधकारणीभूत-
तात्पर्यज्ञानरूपपदकार्याकारणाभावादेव न बोधः तत्राह सत्यपीति बोधाभावादिति तादृशबोधाभावादित्यर्थः तथा च पदभावा-

अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः घटमानयेत्यत्रैव पदार्थो-
पस्थितौ सत्यपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तर-
कर्मत्ववाचकविभक्त्युत्तरधातोः तत्र स्वार्थानुसमभिव्याहारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानवतो बोधजन-
नमपि हेतुरिति चेन्न हि सिद्धो वाक्यस्फोटः घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्यकारणभावस्येव वि-
शिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात् ॥ ५ ॥

त्कार्याभावस्तस्य तद्धेतुतया वाक्यशक्तिरावश्यकीति भावः एतेन व्यतिरेकसहचारकारणतामाहकः प्रदर्शितः अन्वयं प्रदर्शयन्
वाक्यशक्तिं व्यवस्थापयति तत्रैवेति घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः तादृशसकाङ्क्षनिष्ठ-
बोधहेतुमसिवासमन्मनेवाक्यशक्तित्वेनाकाङ्क्षाशक्तिरिति परिभाषाभेदेऽपि वाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेत्याशयेनाह तथेति ॥

ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वं ननु पद एव न वाक्ये तन्निष्ठबोधकताया स्तादृशोपस्थित्यजनकत्वादत आह अर्थोप
स्थापकेति शाब्दवृत्तीति शब्दनिष्ठं यद्बोधकारणत्वमित्यर्थः तथा चोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञान
स्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेपि शक्तिताक्षतेः बोधकशब्दस्य शाब्दत्वेन निवेशाच्चापभ्रंशस्यापि संग्रह इति भावः ननु वाक्यशक्तिवा
दिमते संसर्गरूपवाक्यार्थस्य नानात्वात्तद्भेदेन शक्त्यानंत्यम् किंच पदवृत्त्या वाक्यशक्तिं विनापि वाक्यार्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिग्र
हस्य तद्धेतुतायां व्यभिचारः अखण्डवाक्यपक्षस्तु नेदानीं प्रक्रांतः कार्य्यतावच्छेदकेव्यवहितोत्तरत्वानिवेशेन तद्वारणेप्यनुपस्थितसं
सर्गे वाक्यशक्तिग्रहः शाब्दबोधात्प्रागसंभवीति कथं तस्य कारणतेति चेत् सत्यं संसर्गस्य विशिष्यानुपस्थितावपि तदादिवत्का
अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् युक्तं चैतत् विषयतासंबंधेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञान
स्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः विवेचितं चैतद्दूषणे॥ ११ एकविभक्तिविशिष्टधातुपदकारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यत
स्तद्ग्रहात् तात्पर्य्यग्रहस्य त्वयाप्येवमेव वाच्यत्वात् अनंतरं पदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्य्यवशात्संसर्गविशेषेण तत्कारक
विशिष्टतत्क्रियाभानं नापि संसर्गानंत्यप्रयुक्तशक्त्यानंत्यम् — — — संबंधत्वस्यानुगमकस्य सत्त्वात्तत्तत्पदघटितसमभि
व्याहारस्य नियामकताप्युभयोः समैवेति तन्मतनिष्कर्षः ननु स्यादेवोक्तप्रकारेण यद्वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं सा
न देवत्तु नेत्यत आह युक्तं चैतदिति एतत् वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वमुपयुक्तिमेवाह विषयतेति शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्यइ
त्यर्थः वृत्तिज्ञानस्येति वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः विषयतासंबंधेनेत्यनुषज्यते लाघवादिति अन्यथा घटपदशक्तिमवि

दुपस्थितस्य ज्ञानवत्तो घटमानयेति वाक्याद्बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुतावाच्यत्यर्थभेदेनानंत
कार्यकारणभावकल्पने गौरवम् असन्मते तु विषयतासंबंधेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरसत्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव का
र्यकारणभाव कल्प्यत इति लाघवादित्यर्थः ननु घटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतस्तु स्यन्न स्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधभव
रणाय घटत्वविशिष्टबोध्योपस्थिते घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यतया तत एवानतिप्रसंगे उक्तकार्य
कारणभावे मानाभावोऽत आह विवेचितं चैतदिति पदपदार्थभेदेनानंतकार्यकारणभावप्रवृत्तिप्रवेशमपेक्ष्योपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वे
नैव शाब्दसामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचितस्तथा सति समवायेनाकाशस्य जनकतयोपस्थितस्य देवदत्तादेश्च शाब्दे भानवारणाय विषयतया शा
ब्दसामान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम् एवं च संसर्गस्य शाब्दे भानानुरोधेन संसर्गे तिवृत्तिकल्पनमावश्यकम् तथा च पदे
पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य बोध इति नविशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानं पदोपस्थितानामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बो
धादिवृत्तिज्ञानस्येति यथाश्रुतार्थकमेव तत्र विवेचितम् वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानस्येत्यनेन मनुष्यकविषयतासंबंधेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयत्वो
धकत्व घटकबोधोपविषयतासंबंधेनेत्यर्थः अन्यथा वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधत्वेन तत्सिद्धेन संबन्धेन न हेतुत्वा
संभेन वाक्यशक्तेर्गर्भस्रावादिति बोध्यम् अत्र वदन्ति पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधानुदयात्तादृशपदार्थोपस्थिते
शाब्दबोधे हेतुत्वे न तावन्निर्विवादं पदस्य च प्रकृत्यात्मकस्यार्थसंबंधं विना तदुपस्थापकत्वासंभवात्तस्मिन्वृत्त्यात्मकसंबंधो
प्यावश्यक एव ननु तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थसं–त विना पि तेभ्य आकांक्षादिरूपकार
णसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थशाब्दत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् अनुगमकाद्वृत्तिज्ञान

तथाहि तादृशकार्यकारणभावे वृत्तिज्ञ
जन्योपस्थितेर्विषयतासंबंधेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति तन्न स्वातंत्र्येण तद्धेतुत्वस्यैवासिद्धेः तथाहि तादृशकार्यकारणभावे वृत्तिज्ञ
नपदवृत्तेर्निवेशः किंवा वाक्यवृत्तेः किंवा वृत्तिमात्रस्य न तावदाद्यः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात् न द्वि
तीयः वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः अत एव न तृतीयः किंच तव मते वाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेन तस्मिंस्तद्विषयत्वा
संभवादपि नोक्तरीतिः साधीयसी अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातंत्र्येण हेतुत्वं यदा कदाचिद्दुर्वर्णादिना घटादिपदश
क्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिवृत्त्यापि घटमानयेति वाक्यशक्तिमविदुषस्त्राकांक्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् यदपि सम
भिव्याहाररूपाकांक्षैव वाक्यमिति तदपि न तथा सति घटीयाकर्मता इत्यादिबोधे घटमानयेति वाक्यं साकांक्षं निराकांक्षं च घटः कर्मत्व
मिति ~ ~ ~ सर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः पदयोः समभिव्याहार इति वत्पदयोर्वाक्यमिति व्यवहारप्रसंगश्चेति समभिव्याहृतप
दानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम् तथा च समभिव्याहारस्य शाब्दबोधहेतुत्वेपि वाक्यस्य तत्त्वं दुरुपपादमेवेति न वाक्यशक्तिसिद्धिः।
समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वग्रहवतो बोधे तज्ज्ञानं हेतुरित्यपि रिक्तं वचः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यैव शाब्द
धीहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुतायामानाभावात् न च तदपि सम्भवति शाब्दबोधात्प्राक् संसर्गस्यैवानुपस्थितेः सामान्यतस्त
दुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानार्थं तात्पर्यज्ञानाद्यपेक्षणे च मूलशैथिल्यात् एव वाक्यशक्तेरेवासिद्ध्यापत्तिः वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधा
त्प्राक् तदुपस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनंतरं शाब्दबोधाभ्युपगमे वा शाब्दप्रामाण्यभंगापत्तिः अनधिगतार्थग्राहका
णस्यैव प्रमाणत्वात् अत एव सूत्रकृता कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं कृतम् वाक्यशक्तौ तु न द्वैयर्थ्यस्पष्टमेव सामयिकः श
ब्दादर्थप्रत्यय इति कणादोक्तेर्वाक्यशक्तिग्राहकानुशासनादेरभावेन तद्ग्रहासंभवाच्चेति वाक्यस्फोट आपातरमणीय एवेति ॥~॥

पूर्वोक्तशक्तिग्रहप्रकारस्य शैथिल्यमनतिनिर्धाय तस्मिन्प्रकारान्तरं वक्तुमग्रिमग्रन्थ इत्याशयेनाह नन्विति अपूर्वत्वात् शाब्दबोधात्प्रागनुप
स्थितत्वात् ननु शाब्दबोधात्पूर्वं पदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपि   त शक्तिग्रहः सुलभ एवेति पदेसममिति मूलमनुपपन्नमतआ
शयं प्रकाशयति पद एवेति पदानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञान अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थि
तौ नियमनन्तरमतियोग्याकाङ्क्षा भवति किमन्वितो घट किमन्वितकर्मत्वमित्याद्याकारा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रका
रकजिज्ञासाजनकत्वात् विशेषरूपेण भानं त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एवतस्य शाब्दे भानम् पदवृत्तिविषयत्वात् अ

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशंक्याह अर्थेति वाक्यस्येति शेषः वाक्यस्य वाक्यार्थे विशिष्य शक्त्य
ग्रहणे चेत्तर्हि पदेपि समं पद एवान्वयांशेपि शक्तिरिति पक्षेपि तद्ग्रहासंभवस्तुल्य इत्यर्थः यदि च पदशक्तिः पदार्थां
शे ज्ञाना अन्वयांशे चाज्ञातोपयुज्यत इति कुत्र शक्तिवादस्तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञाने वोपयुज्यत इति वाच्याभ्यु

शक्यस्यापि भानातिप्रसङ्गात् नञेव घटमानयेत्यत्रेतरान्वितकर्मत्वमितिरीत्यानेकधा संसर्गस्य भानाप "पगमस्तुल्य इति भावः॥
तिसन्त   त्पदेभ्यस्तथार्थोपस्थिता यथाकाङ्क्षावशादेकधैव तज्ज्ञानप्रसंगात् नआकाङ्क्षायास्तज्ज्ञाननियामकत्वावश्यकत्वेन तत्र वृत्ति
कल्पनापार्थंतिवाच्यम् अशक्यभानभियैव तदभ्युपगमात् तथा च पदशक्त्यैव संसर्गभानोपपत्तौ तत्र न वाक्यशक्तिमद्त्वापेक्षा
या वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतं तथा चान्विताभिधानमतेपि पदे वाक्यार्थशक्तिग्रहासंभव समान इत्यर्थः ज्ञातेति पदार्थानां प्रागुपर्द्द
त्वात्तत्र पदार्थशक्तिग्रह सुभगादिति भावः अज्ञानवतिरच्यभ्युपगमस्तु शाब्दे भानापत्त्यैवेति भाव॥ ॥ ६०॥

पदार्थवदितिसप्तम्यंताद्वतिः उपमेयेसप्तमीदर्शनात् वाक्यार्थेपि संसर्गेपीत्यर्थः इदंचबोध्यत्वंशक्तिरित्यभिप्रेत्य तद्ग्रहः शक्तिग्रहः
लक्षणशब्दस्यचिह्नादौप्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतयातंव्याचष्टे लक्ष्यतइति मूले अर्थेइतिनिरूपितत्वंसप्तम्यर्थः तच्छब्दार्थे
शक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे पदेपीत्यादि तद्ग्रहइतिवाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रहइत्यर्थः अयंभावः घटमानयेत्यादिवृद्धव्य

ननुवृद्धव्यवहारंपश्यतोमनसापदार्थवद्वाक्यार्थेपितद्ग्रहइतिचेत्तुल्यमित्याह लक्षणादिति
लक्ष्यतेतर्क्यतेऽनेनेतिलक्षणंमनस्तस्मात् अपिः पदंपदोत्तरंबोध्यः पदेपिलक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्तं
र्हीस्तुवाक्येपीतिशेषः वस्तुतस्तुसमुदितार्थविशिष्टवाक्यस्यैवप्रथमंग्रहः आवापोद्वापाभ्यांपर न
ऽऽप्रत्येकंतद्ग्रहइतिबोध्यम् ६६॥

वहाराद्यस्यपदेपदार्थनिर्णयस्तस्यतद्वाक्यश्रवणेपदैःपदार्थोपस्थित्यादिसमवधा
नेमनसानत्संसर्गोपस्थितिर्नानुपपन्ना परंतुमानसस्यप्रायःसंशयात्मकस्यापिसंभवात्तन्निश्चयार्थंशब्दादरः तत्रशक्तिग्रहहेतु
लिंगादेर्निर्णायकस्यसत्त्वेनसंशयत्वासंभवादिति ननुशब्दशक्तिनिर्णयस्यैवशाब्दबोधेहेतुतावधारणेनतस्यशाब्दबोधात्प्रागुक्तरी
त्याऽसंभवेनवाक्यशक्तेः॥

शाब्दबोधहेतुत्वं तु घटमेवेत्यत आह यस्तुतस्त्विति तद्ग्रहः विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः तथा च शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण पूर्व
वाक्य एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वावधारणात् इत्यत आह स्वाश्रयविषयकत्वसविषयोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्येन
यसंबंधेन वैशिष्ट्यस्यैतदीनतनवाक्यज्ञानेप्यक्षतत्वान्नरनिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुतायां व्यभिचारः मध्ये वाक्यार्थोपस्थितेरनपे
क्षणाच्च नोक्तदोषावसर इति भावः ननु तर्हि पदस्फोटस्य निरालंबनतापत्तिरत आह आवापोद्वापाभ्यामिति अन्वयव्यतिरेका
भ्यामित्यर्थः तद्ग्रहः प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रह तथा च प्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाकांक्षादि दिव शाब्दबोधं कार्यं मे
द्बोधस्तदा पदस्फोटोपदानुत्पन्निरपेक्ष्यैव साबोधं म जनयति तदा वाक्यस्फोट इति मतद्वय पर्यवस्यतीति भावः केचित्तु पस्थि
तपदार्थस्तदुपस्थितिर्वा शाब्दबोधहेतुर्नतु पदज्ञानमपि तद्विनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् तदुक्तं पश्यतः श्वेततारूपं ह्रे
षाशब्दं च शृण्वतः खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीरिति तन्न शब्दं विनाजायमानस्य घटादिचाक्षुषस्यापि शाब्दत्वाप
त्तेः तत्र पश्यामि न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्न शाब्दत्वं यदि तदा प्रकृतेपि समम् उक्तप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहान्न शाब्दम
न्ययस्त्वसिद्ध एवेत्यादिरस्य मूहालम्॥

उपलक्षणमिति स्वमतेगमीएयांनर्थाघोष इत्यादौप्रत्येकपदशक्त्यास्वशक्यसंबंधरूपलक्षणयानोक्तदिशाभीप्सितार्थान्वयबोधासंभवात्स्व बोध्यसंबंधस्यलक्षणात्वाभ्युपगमेनवाक्यार्थमात्रेवाक्यलक्षणांगीकारादितिभावः पक्षद्वयमिति पदवाक्यभेदेनव्यवस्थितंस्फोटद्वयमि त्यर्थः अनुपपत्तिमेवाह उत्पन्नानामिति वर्णानित्यतावादिमतेवर्णानांयोग्यविभुविशेषगुणत्वेनस्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादेकदावस्था नासंभवः तन्नित्यतावादिमतेत्वाह अभिव्यक्तानामिति वर्णानित्याः किंतुतदभिव्यक्तिरेवानित्यावर्णोत्पादकत्वेनान्याभिमतानामेवकण्ठा द्यभिघातादीनां तदभिव्यंजकत्वाभ्युपगमात् तथाचाभिव्यक्तेरपियोग्यविभुविशेषगुणतयास्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वाविशेषात् क्षणिक

इयमेवमीमांसकानांवेदान्तैकदेशिनांचगतिरित्याह सर्वत्रैवहिवाक्यार्थोलक्ष्यएवेतियेविदुः भाट्टास्तेपीत्थमेवाहुर्लक्षणायाग्रहेगतिम् भाट्टाइति तदनुयायिनांवाचस्पतिमिश्रकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणमेतत् ननूक्तपक्षद्वयमनुपपन्नम् उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वैकदाऽसंभवेनवर्णसमूहरूपपदज्ञानासंभवात् तथाचसुतरांतत्समूहरूपवाक्यज्ञानासंभवइतिचेन्न ॥

त्वानहिशीघ्रवर्णानामपियुगपदवस्थानासंभवएवेत्यर्थः नन्वस्तुवर्णानांयुगपदनवस्थानंकिमस्माकमनिष्टमतआह वर्ण समूहेति वाक्यस्फोटकल्पेपितदाह तथाचेति ज्ञानासंभवइतीति आशुविनाशिनांक्रमिकाणांमेलकासंभवादंतिमवर्णोत्पत्तिकालेतद भिव्यक्तिकालेवापूर्वपूर्ववर्णानांतावदभिव्यक्तीनांवावस्थानासंभवेनतत्समूहरूपपदस्यवाक्यस्यवातादात्म्येनप्रत्यक्षकारणस्याभावा त्प्रत्यक्षस्यैवासंभवेनतत्रोक्तशक्तिग्रहस्यगगनकुसुमायमानत्वादित्याखंडलार्थः ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

अभिव्यक्तिपक्षमादायसमाधत्ते उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति अव्यवहितोत्तरेति एतन्मते वर्णानांनित्यत्वेनसर्वेषामेववर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरकालवृत्तित्वात्मकस्य तस्याप्यस्यास्याभिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वंवाच्यं तदारोपादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः अतएव तत्रोपस्थितेर्विशेषणतयानिवेशः तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वं अव्यवहितत्वंचस्वध्वंसानधिकरणक्षणसंबंधित्वम् तेन घटितघटद्वयादौनातिप्रसंगः उत्तरत्वंतुस्वाधिकरणसहोत्पत्तिकत्व तेन पिबमधुशीघ्रमित्यादौ नशीधुभागस्यप

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमयेतस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोपस्थितपूर्ववर्णवत्त्वम् तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकालेउप-
स्थितिविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं तस्मिन्सुग्रहमिति ताद्दृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्यैव वाक्यत्वस्यापि सुग्रहत्वात्॥ ९ ॥

दत्व अन्यनिरूपिताव्यवधानादेरन्यसंबंधत्वाभावेनस्वत्वस्यपरिचायकतयाप्रवेशान्नाननुगमशङ्कापि उत्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणसमयसंबंधित्वात्तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वाच्च निरुक्तसंबंधेन तद्वत्त्वमविकलमित्थंच पूर्वपूर्ववर्णयोः लौकिकस्यचरमवर्णयोर्लौकिकप्रत्यक्षसंभवात्तत्रार्थबोधकत्वरूपशक्तेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेति भावः॥ इति दर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम्॥

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरसंगतित्वं सूचयन्नाह इदानीमिति सखण्डस्फोटनिरूपणानंतरमित्यर्थः अखंडेति पदवाक्य योरखण्डत्वं चाविद्यमानावयवकत्वं वर्णानामवयवाघटितत्वस्यापि सिषाधयिषितत्वादाह दृष्टांतेति दृष्टांतवाक्यस्ये वादिघटितत्वनियमेन तदभावात्कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशंक्य यथाशब्दांत भावेण मूलं व्याचष्टे यथेति इवेतीति अवयवा

इदानीमखण्डपक्षमाह पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च वाक्यात्पदानामत्यंतं प्रविवेको न क
कश्चन ६५ पदे पचतीत्यादौ न वर्णा नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः दृष्टान्तव्याजेनाह वर्णेष्विति एकारैकारऋकारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः क्वचिदिवेत्येव पाठः एवं वाक्ये प्याह वाक्यादिति पदानामपि वाक्याद्विवेको भेदो नास्तीत्यर्थः अयं भावः वाक्यं पदं चाखण्डमेव न तु वर्णसमूहः अनंतवर्णकल्पने मानाभावात् ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥

इवेत्यर्थः तथा च यथा श्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति विविरपृथग्भाव इति प्रव्युपसर्गघटितभावसाधनप्रविवेकशब्दार्थः पृथग्भावो भेदे पर्य्यवस्यतीत्याशयेनाह भेद इति ननु पदादिप्रतीतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत आह अयं भाव इति अखण्डमेवेति व्याख्यातार्थ एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति न त्विति अनंतेति अनेकेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥

न तु ककारो गकार इति प्रतीतिरेव वर्णैक्ये मानं यदि च वर्णाभिव्यंजकत्वेनोत्पादकत्वेन वाभिमतवायुसंयोगविशेषाभिव्यक्तस्फोट एव कत्वादिना तारत्वप्रतीतिविषय इति विभाव्यते तदा उत्पन्नः ककारो नष्टः ककार इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटातिरिक्तककारादीनां त्वनभ्युपगमात् तस्य च नित्यत्वात् व्यंजकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तद्विषयत्वे सुखादीनामपि नित्यतापत्तिरत आह तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनेति वैजात्ये प्रमाणं दर्शयति वर्णजनकताया इत्यादि तथा च नादशब्दवैजात्यसमवायेन स्फोटांशे आदाय आरोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरतिरिक्तककारादिवर्णसाधिका नाप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा सोऽयं क इत्यभेदतत्त्वस्य भिन्नरूपव्यापकसत्त्वेन तादृशप्रतीतेर्भ्रं

तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तद्वर्णजनकतावच्छेदकवैजात्यमादायैवं
ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसंभवात् स्पष्टं हि भामत्यां तारत्वादिवायुनिष्ठं वर्णे स्वारोप्य
तदुत्पत्तिरुक्तरेव ताधिकारणेन वैवं वायुसंयोग एव कार्यकोऽपि किन्न स्यादिति वाच्यम्॥ ६०॥ ८९ ॥

मत्वात् नापि सुखादीनां नित्यतापत्तिः तच्छब्दकसत्तोगरवर्तियात्मकविशेष्यगुणस्य भागरूकत्वादिति भावः भामत्यां तत्र्यामकयाव स्वाति ग्रंथे आरोप्यत इति एतदनुरोधेनैवादायेतिपदमारोपपरतया व्याख्यातमतानतरमनुवक्ष्यते वायुसंयोगोपीत्यपि पौर्वार्थे कारणतावच्छेदकमभिघातजन्यवायुसंयोग एवेत्यर्थः समवायस्य नाशेऽपि तस्य स्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वेऽपि च व्यापकतया वायुसंयोगस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वमस्त्वित्यर्थः॥ ९ ॥

नचोक्तकत्वस्यातीन्द्रियध
समाधत्ते प्रत्यक्षेति अयमाशयः कादिवर्णानामुक्तसंयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिर्नचसेष्टाऽनुभवविरोधात् नचोक्तकत्वस्यातीन्द्रियध
र्मत्वेनकथंसाक्षात्कारविषयत्वमितिवाच्यं सुरभिचंदनमितिप्रतीतौचक्षुरयोग्यस्यापिसौरभादेश्चाक्षुषविषयत्ववत्तस्यापिश्रोत्रग्राह्यत्व
संभवात् विषयबाधेनपरंस्फोटांशेकत्वप्रतीतिर्भ्रांतिरिति अन्येतुकादिप्रतीतिर्यदिस्फोटांशेकत्वादिकंसमवायेनावगाहेतत्तदा
तस्याभ्रांतत्वसम्भावना किंतुस्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वसंबंधेनैवतदंशेवैजात्यं नचस्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वस्यसंबंधत्वेप्रमाणाभावःकादि
प्रतीतेरेवमानत्वात् विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषोहिसंबंधः अतएवलोहितःस्फटिकइतिबुद्धेःस्वाश्रयसंयोगस्यसंबंधतामा

प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेववाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तथाचवाचकत्वान्यथानुपपत्यात
देवेदंपदं तदेवेदंवाक्यंसोयंगकारइतिप्रतीत्याचस्फोटोऽखंडः सिद्ध्यति॥ ९ ॥ ९ ॥

मनति नचसमवायविषयैवसाभ्रांतिः यथाकथंचित्प्रतीतेःप्रमात्वोपपत्तौभ्रमत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वादधिकमग्रेवक्ष्यतइ
त्याहुः उपसंहरति तथाचेति वाचकत्वानुपपत्येति पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वे उक्तरीत्यावर्णानांयुगपदवस्थानासंभवेनवाचकत्वग्र
हानुपपत्येत्यर्थः वर्णानामनित्यत्वेप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः साप्यस्मन्नयेनालीत्याह तदेवेदमित्यादि तद्वाक्यभेदावगाहिपदादिविशेष्य
कप्रत्यभिज्ञानुपपत्याचेत्यर्थः उक्तरीत्याकथंचिच्छक्तिग्रहोपपादनेप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरप्यनित्यतयाप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरु

नन्वचैतन्नैयप्रमाणाभावेन वाचकत्वदूरप
एतेनेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अननुभवादिति अथ वाच्यार्थप्रतीति विषयगादिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भाव
एहतमिति भावः तेषां गकारादिवर्णानां स्फोटातिरिक्तेति गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भाव आशुतरविनाशिनां सहोत्पन्नानां स
क्रमिकाणामपि स्थायिना सद्भावस्यानादुक्तमाशुतरेति तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः

एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटानुभवादप्रमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्ती
त्यपास्तं तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् यत्तु वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः समुदायस्य तु
क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ज्ञानमसंभाव्यमेव पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारेणैक
दाससमूहालम्बनरूपसकलज्ञानसंभवस्तु सरोरस रसा राजा नदी दीना दिसाधारण्यादुत्पत्तिप्रसंग इति स्फो
ट एवाखण्डो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचक इति केचन तन्न तुच्छम् पदज्ञानसंभवस्योपपादितत्वात् ॥ ८ ॥

मुदायसंभवादुक्तम् क्रमवतामिति असंभाव्यमिति प्रत्यक्षेतात्पर्येण विषयस्य हेतुतया समूहरूपविषयस्यैवाभावादिति भाव पूर्वपू
र्वेति ननु वर्णानित्यतावादिमते तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां तेषामन्त्यवर्णे सत्त्वासंभवात् कथं तज्जन्यसंस्कारसहकारितासंभवः तथा
हि कारिप्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया कारित्वमवगाहते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककारोत्पत्तिद्वितीयक्षणेऽविर्भ

कल्पकमभ्युपेत्यतृतीयक्षणेविशिष्टज्ञानवाच्यंतच्चनसंभवति संबंधवति मानंचदृश्यतेचक्षुरादिनेतिवृद्धोक्तेः प्रत्यक्षेविषयस्यकार्य्यसह
भावेनहेतुतयातृतीयक्षणेनदूर्णरूपविषयस्याभावात् नचककाराद्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नकत्वादिस्मृत्यैवद्वितीयक्षणेएवसविकल्पसंभ
वइतिवाच्यम् एवमपिप्राथमिकविशिष्टबुद्धेर्दुरुपपादत्वात् इतिचेदत्रवदंति संसारस्यानादितयाबालस्यस्तनपानप्रवृत्तिहेत्विष्टसाधनत्व
स्मृतेरिवप्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः संभवान्नतदनुपपत्तिः ककाराद्युत्पत्त्यनंतरंककारीयगकारवृत्तिविशिष्टबुद्धेरेवच
तादृशकल्पनेमानमिति अन्येतुप्रतियोगितासंबंधेनयोग्यविभुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वोभयसं
बंधेनयद्विसामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्यकारणतास्यानदाककारादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रसज्येतापिसैवन अंतिमशब्दनाशेसुषुप्तिप्राक्का
लोत्पन्नज्ञानादिनाशेचव्यभिचारात् किन्तुविजातीयगुणनाशेवैजात्यंचरमशब्दादिव्यावृत्तमिवप्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्त
मपि नचतादृशवैजात्येमानाभावः नाश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवतत्सिद्धेः तथाचान्तिमशब्दनाशेनद्वितीयक्षणस्यैवनादृशवर्ण
नाशेपिनतृतीयक्षणस्यतद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वकल्पनान्नतृतीयक्षणस्यापिनत्वस्यप्रत्यक्षानुपपत्तिरुक्तहेतुहेतुमद्भावस्वीकारेपीत्याहुः
अतिप्रसङ्गइति सरसशब्दघटकसकाररेफविसर्गानुभवजन्यसंस्कारैरसबोधापत्तिरित्यर्थः नादाभिव्यंग्यइति ध्वन्यनुगतव
र्णाभिव्यंग्यइत्यर्थः अखण्डवर्णाघटितः उपपादितत्वादित्यस्यसखण्डस्फोटनिरूपणावसरइतिशेषः तादृशप्रत्यक्षस्यांतिमवर्णांशे
लौकिकस्यातीतवर्णांशेऽलौकिकस्यसरोरसइत्याद्य नतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥

अतिरिक्तस्यवाचकत्वेदूषणमाह वर्णानामिति विकल्पग्रासादिति प्रत्येकव्यंजकत्वे आद्यवर्णादेवतदभिव्यक्तिसंभवेदितरोच्चारणवैयर्थ्याप
त्तेरितिप्रथमश्च समुदायस्यतूक्तरीत्यादुरुपपादकत्वेनतद्व्यंजकत्वस्याप्यसंभवउक्तिसुकत्वादित्यर्थः केचित्तुयापिनस्तु पूर्वपूर्ववर्णाकार
स्तेचेद्वितीयादिवर्णोत्पत्तिः सम्भवेन्नयस्यादपिकथचिद्वदुक्तरीत्यापदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाह सैवनकिंतुयावद्वकारेयतितंतेनतावदोका
रेतेनैवयत्नेनैकोवर्णउच्चार्यतेतेनैवविच्छिन्नेतस्मिन्वर्णेवपसद्दत्यनेयत्नमन्यमुत्पाद्यद्वितीयः प्रवर्तते इतिपरः सन्निकर्षइतिसूत्रस्
यभाष्यप्रमाणात्पूर्ववर्णविनाशानन्तरयत्नान्तरेणद्वितीयवर्णाभ्युपगमात् किंचभवन्मतेवर्णप्रत्यक्षस्यैवानुपपत्तिः तेषामुच्चरितप्रध्व
सित्वेनतदुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वाक्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणावच्छिन्नत्वात् तथाचैकोपणचीत्यादिसूत्रोपयोगिनोऽप्यपूर्वोऽप्यपरइतिप्रत्यक्ष

वर्णानाप्रत्येकव्यंजकत्वंसमुदितानावेत्यादिविकल्पग्रासाच्चनजुत्वन्मतेप्येषदोष तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसं
योगानाप्रत्येकव्यंजकत्वसमुदितानावेतिविकल्पगणसंभवादितिचेदुच्यते॥ ११ विषयार्थकेरंशब्दाभिव्यज्यमानयोर्वापर्यव्यव
हारस्यासंभव एवंनष्टविद्यमानयोः संबंधिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्यसंबंधनयाथक्रमशक्यतया ~ ~ ~ ~ पिपूर्वोक्तरीत्यापदप्र
त्यक्षानुपपत्तिः अपिचगृहीतशक्तिकस्यैवबोधकत्वमितिनियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषुशक्तिग्रहासंभवः आनुपूर्व्यास्तुतत्कालघटि
ताव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाननुगतत्वाच्छक्ततावच्छेदकत्वासंभवात् अखण्डस्फोटाङ्गीकारेतुतत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्नेतस्मिन्पौ
र्वापर्यादिव्यवहारविषयत्वस्योपपादत्वाच्छोक्तानुपपत्तिः तस्यचानुपूर्व्यन्तर्गतसमस्तवर्णाएवयद्यप्यभिव्यंजकाः तथापिचर
मवर्णाभिव्यक्तएवसबोधहेतुरितिनोक्तविकल्पस्याप्यवसरइत्याहुः॥

ननुवायुसंयोगानांप्रत्येकमभिव्यंजकत्वाभ्युपगमेपिगौरित्यत्रघटेनघटत्वेनचस्फोटोभिव्यज्येतेत्यतआह परंत्विति तथाचविलक्षणवायुसंयोगस्य
गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोषइतिभावः अतएवेति विलक्षणवायुसंयोगस्यतत्तद्रूपेणस्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमा
देवेत्यर्थः तदतिरेकास्वीकारादिति तत्तत्संयोगादेवकत्वादिप्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्ततत्कल्पने मानाभावादितिभावः ननु
सरोरसइत्यादावतिप्रसंगस्तदवस्थएव सत्त्वादिरूपेणाभिव्यंजकवायुसंयोगानामुभयत्रतौल्यादतआह एवंचेति घवत्त्वमिति तथाचोपा
धिकभेदमादायतस्मिन्नेवटकारात्मकेघटत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषयेयथाघटपदव्यवहारविषयतातथारात्मकेस्फो

प्रत्येकमेववृसंयोगाअभिव्यंजकाः परंतुकेचिद्गत्वेनकेचिदौत्वेनकेचिद्विसर्गत्वेनैकप्रकारैः अतएववर्णानांतदति
रेकास्वीकारोप्युपपद्यते एवंचाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनघवत्त्वंटकारेगृह्यते एतादृशपदज्ञानकारणतायाअविवादा
त् परंत्वव्यवहितोत्तरत्वंस्वज्ञानाधिकरणक्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वंवाच्यम् अतएवघज्ञानानुत्तरज्ञानविषयत्वरूपा
आनुपूर्वीत्यादिनैयायिकवृद्धानांव्यवहारः एवंचनकश्चिद्दोषः॥

टे सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहे सरः पदव्य
वहारविषयतेतिनसरः आत्मकस्फोटस्यरसरूपतेतिभावः ननुतवमतेगकारादिवर्णस्यनित्यस्फोटरूपतयानित्यत्वेनतद्ध्वंसाधिकरणक्षणो
त्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वासंभवात्कथमुक्तप्रकारसंभवोऽतआह परंत्विति तथाचवर्णानां
नित्यत्वेपितदभिव्यक्तेरनित्यत्वस्यसांख्यानामपिसंमतत्वेनतदव्यवहितोत्तरत्वस्यवर्णोत्तराभिव्यक्त्यवबाधेनतदादायघटादिपदस
त्त्योपपत्तिरितिभावः अतएवेति अभिव्यक्तिनिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः नवीनैस्तथानभ्युप

एतेनेति आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अपास्तमित्यनेनान्वयिस्फोट इति वाचकत्वेनाभिमतोऽखड
धार्थ इत्यर्थः नाद्य इति नैक इत्यर्थः तत्पक्षे दूषणमाह घटपद इति घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः कलशपद
दित्यस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः बोधप्रसंगादिति घटबोधकत्वप्रकारणताक कलश इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य
तदानीसत्त्वान्नित्यैकरूपत्वात्तस्य वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः अर्थधीहेतुरिति उक्तस्थलेवास्य स्फोटस्य
कलशरूपपर्य्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावान्न अर्थबोधप्रसंग इति भाव ः एवमिति तत्पर्य्यायजन्यशाब्दबोधे तस्य

एतेन पर्य्यायस्थलेप्येक एव स्फोटः नाना वा नाद्यः घटपद एव गृहीतशक्तिकस्य कलशपदाद्बोधप्रसंगात् न च तत्पर्य्या-
याभिव्यक्तेः शक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम् एवं प्रतिपर्यायशक्तिग्रहावश्यंभावेन तत्तत्पर्याय-
गतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात् तथा सति शक्तिग्रहत्वेन च हेतुत्वेऽतिलाघवाच्च अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तिगत-
शक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात्॥ ९॥

र्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः शक्तिग्रहावश्यंभावेनेति
नागृहीतविशेषणन्यायेन तत्पर्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः उचितत्वादिति औचित्यमेवाह तथा सतीति शक्तिग्रह
त्वेनेति तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः लाघवादिति उक्तरूपापेक्षयैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः चो हेतौ पूर्वक
त्वे गौरवं प्रकाशयति अन्यथेति उक्तिवैचित्र्यमेतत्॥

नद्वितीयइति पर्य्यायस्थलेस्फोटनानात्वमित्यपिपक्षोनेत्यर्थः अनंतेति प्रतिपर्य्यायभिन्नानांस्फोटानांकल्पनमित्यर्थः शक्तिमिति त
द्भेदभिन्नानंतशक्तिकल्पनांचापेक्ष्येत्यर्थः लघुत्वादिति तथाचवर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनापार्थेतितद्भावः पर्य्यायेष्विति एकध
र्मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः अनेकेति पर्य्यायभेदभिन्नेत्यर्थः सर्वसिद्धत्वादिति तथाचपर्य्यायेषुनानाशक्तिकल्पना
नुपूर्व्यैतिनदोषः अयमाशयः वर्णाः स्फोटाभिव्यंजकाइतिस्वीकारेभवदुक्तदूषणस्यावसरोनतुस्फोटस्यवर्णानतिरेकपक्षेतन्न
पृथक्शक्तिकल्पनापार्थ्याभावेनगौरवासंभवात्पर्य्यायशक्तिग्रहकार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनव्यभिचारवार

नद्वितीयः अनंतपदार्थानांतेषांशक्तिमपेक्ष्यक्लृप्तवर्णेष्वेवशक्तिकल्पनस्यलघुत्वादितिपरि
मलोक्तमपास्तं पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्यसर्वसिद्धत्वात्तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपादाना
ऽऽदितिदिक्

णंतूभयोःसममिति ननुत्वन्मतेस्फोटानतिरेकेणवर्णानांनित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोत्तरव
र्णेषुपूर्वपूर्ववर्णवत्त्वरूपशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यसंभवोऽतआह तदवच्छेदकेति शक्ततावच्छेदकेत्यर्थः प्रागिति स्वाभिव्यक्त्यधिकर
णक्षणोत्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्वमितिग्रंथेनेतिशेषः ननुवर्णानांनित्यत्वाभ्युपगमेनित्यवर्णैरेवस्फोटकार्य्योत्पत्तौस्फोटस्यैवासिद्धिः
तथाहि आनुपूर्व्याभवद्भिरेवोपपादितत्वात्तद्विशिष्टानांतेषांपदत्वेनतत्प्रत्यक्षस्यसौलभ्येनशक्तिग्रहस्यसूपपादत्वात्तदेवेदंपदंवाक्य
मितिप्रत्यभिज्ञोपपत्तेश्चेत्यतआह दिगिति तदर्थस्तु यदिस्वतंत्रानित्यावर्णाः स्युस्तदास्यादेवतैः स्फोटान्यथासिद्धिः॥ ६ ॥

किंतु कत्वादिनाप्रतीयमानः स्फोट एव ककारादिवर्ण इत्यभ्युपगमे नैतावन्यथासिद्ध्यसंभवात् तएवनानावर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवशंका
पिनेति नतु कोसौ स्फोटो येयदनतिरिक्ता वर्णा इति चेदत्राहुः ईश्वरसिसृक्षा   मायाविद्धपरपर्य्यायनिर्गुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्म
परनामा चेतनाधिष्ठितो नभिव्यक्तवर्णविशेषो रवः परादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते सचसर्वगतोपि पुरुषस्य तत्तार्थविव
क्षाधीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्थपवनेनाभिव्यक्तः परेतिव्यवह्रियते नाभिपर्यंतमागच्छता तेनाभिव्यक्तः पश्यन्तीति पुनर्हृदयमाग
च्छता तेनैवाभिव्यक्तस्तत्तदर्थोल्लेखिज्ञानविषयः परश्रोत्रग्राह्यत्वात्सूक्ष्मो मध्यमावागिति वक्तात्वकर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेनो
पांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयते सएव चास्यपर्यंतमागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहत्य परावर्त्य ततस्तान्येष्वभिव्यक्तः परश्रो
त्रेणापि ग्रहीतुं शक्यो वैखरीति व्यवह्रियते उक्तार्थे प्रमाणं च चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्री
णि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति श्रुतिः विदेशतस्ताभिर्घमिनाद्भवो ऽव्यक्तात्मको भवत् सएव श्रुतिसंपन्नः शब्दब्रह्मेति
गीयत इति पुराणवाक्यं च भागवतेप्येकादशस्कंधे वेदस्तुटोपमर्थः शिक्षायामपि आत्माबुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः का
याग्निमाहन्ति सप्रेरयति मारुतम् सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयतीत्यनेन हृदयावच्छिन्नमध्यमायां नादांश
आतरं प्रणवरूपं सस्वरव्यञ्जकः आकार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवतीति श्रुतेः सर्वप्राणिहृद्देशस्थत्वस्य
ब्रह्मपदव्यवहार्योपीत्यन्यत्र विस्तरः

इतिप्रतीतेरिति अन्यथावर्णपरंपरारूपमालायास्तत्समूहरूपपदानतिरिक्ततयाऽऽधाराधेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः अन्यथे
ति प्रतीतेः पदार्थासाधकत्व इत्यर्थः कपाले घट इति प्रतीत्याभेदावगाहिन्यात्तत्सिद्धिप्रतीतेस्तदसाधकत्वे तु घटाद्यसिद्धिः स्पष्टैव कपालन
स्संयोगनाशायैव तादृशप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः कौस्तुभे त्विति तुशब्दे नारुचिः सूचिता तद्बीजं तु वर्णातिरिक्तस्फोटानङ्गीकारेऽपि नोक्तप्र
तीत्यनुपपत्तिः आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयमात्रसंभवात् घटकपालादीनां विजातीयं
[illegible] त्वेन तद्भेदस्यापलपितुमशक्यत्वेनोक्तातिप्रसंगाभावाच्चेति अन्ये तु न वर्णानां स्फोटात्मकत्वं किंतु स्फोटस्य वर्णाभिव्यंग्य
[illegible] नेकव्यंजकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगान्तर्गतसकलवर्णानां तद्व्यंजकत्वेऽपि चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमाद
[illegible] वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसंगश्चेति प्र
तिपादितम् ॥ ६५ ॥

[illegible] परमर्थबोधः न स्यैकत्वेऽपि तत्र व्यंजकरूपप्रतिबिंबजन्यतद्रूपनिरूपितस्यैव प्र
[illegible] एकस्यैव मुखस्य कृपाणदर्पणाद्यभिव्यंजकवशाद्दैर्घ्यवर्तुलत्वादिप्रतीतिवत् अत एवाभ्युपगमा
[illegible] भावाच्च न कदाचिदपि वर्णराहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिंबसमर्पकाश्च संस्कारा एव ते चये
[illegible] स्येत्यभ्युपगमाच्च न सरो रस इत्यनयोर्विशेषः व्यंजकरूपरूषितस्यैव तस्यार्थे शक्ति
[illegible] प्रसिद्धपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमेकं वाक्यमिति व्यवहारः

एवमिति अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वेऽद्दत्यर्थः. अप्रामाण्यप्रसंगमेवोपपादयति पदस्येति वाक्यस्याप्युपलक्षणमिदं अखण्डत्वादिति प्रकृतिः प्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः तथाभूतस्यैव वाचकताया भवद्भिरुपपादितत्वादिति भावः शास्त्रस्य व्याकरणात्मकस्य प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति ताभ्यां पदव्युत्पादनं प्रतिबोधनं तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः तथा च प्रकृतिप्रत्यय विभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति वचनस्य परिणामेनोत्तरमाह अन्वेति उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्त्यै एव कल्पना आस्थिता कृता मुनिनेति शेषः तत्र दृष्टान्तमाह पंचकोशादिवदिति दृष्टान्तमेव स्फुटयति अयंभाव इति तत्र हि भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान् स उवाचान्नं ब्रह्मेति तस्योत्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः प्राणो ब्रह्मेति तस्यापि तथात्वं बुद्ध्वा पृष्टो मनो ब्रह्मेति तस्याप्यशितमन्नं त्रेधा भवति यत्स्थूलं

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगः पदस्याखण्डत्वात् शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशंक्य समाधत्ते पंचकोशादिवत्तस्मात्कल्पनैषा समाश्रिता उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः उपेयप्रतिपत्त्यर्थेत्यनेनान्वयः अयं भावः यथा भृगुवल्ल्यां भृगुर्वारुणिर्वरुणं पृष्टवान् स उवाच अन्नमिति तस्योत्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पृष्टे यथा आनंदवल्ल्यामन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दात्मकपंचकोशोत्तरं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रेयब्रह्मप्रतिपादितं तत्र पंचकोशव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनार्थं

तत्पुरीषं मध्यमस्तन्मांसं यदणीयस्तन्मन इति श्रवणादनित्यत्वमवधार्य पुनः पृष्टो विज्ञानं ब्रह्मेति तस्यापि सत्त्वपरिणामत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टेनोपदिष्टं आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् तेन सम्यक् तत्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितं ननु तैत्तिरीयकपंचकोशप्रतिपादिका पंचमस्यानुपाधित्वात् कोशत्वाच्च तस्यैव तत्र ब्रह्मत्वासिद्धेः ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्याम्नायमानब्रह्म पदस्य समभ्यस्तब्रह्मपरत्वम् अत एवाधारार्थकः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते तस्य लांगूलरूपस्यावयवस्याभावात् एवं चानंदवल्ल्यां यथा पंच

श्रवणादितइति आदिना मननादिपरिग्रहः नशास्त्रमिति एतच्छास्त्रं विनापि श्रवणादिना तद्बोधेन व्यभिचारादिति भावः उपायस्योपायांत
राद्दूषकत्वे सदृष्टांतां युक्तिमाह तथाचेति व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वंन कार्य्यतावच्छेदकम् किंतु तादृशज्ञानगतवैजात्यं तदवच्छे-
त्वंचनोपायांतरादिति न व्यभिचारः वैजात्यस्य प्रागनुपस्थितावपि कारणताग्रहो विधिवादोक्तदिशावसेयइति भावः मंत्रजन्यमिवेति –
~~~~ मंत्रजन्यतावच्छेदकमिवेत्यर्थः एवमग्रेपि ननुपुरुषार्थसाधकस्य तस्य संपादनं वैयर्थ्यमतआह तस्यचेति स्फोटज्ञानस्य
चेत्यर्थः यज्ञादीनामिति कामनापरित्यागेन विधीयमानानां तेषामित्यर्थः यज्ञादीत्यादिना तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति य

ननु प्रत्यक्षस्फोटस्य श्रवणादितोपि बोधसंभवान्न शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह उपायादिति उपायस्योपायांतरादूषक
त्वात् तथाच व्याकरणाध्ययनजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मंत्रजन्यमिवार्थस्मरणे वेदांतजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य वक्ता
नस्य यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परंपराया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वं च ॥ ९ ॥

ज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुत्युक्तदानादिपरिग्रहः शरीरादीत्यादिना वागिंद्रियपरिग्रहः ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तदुद्दे-
शेनापि प्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यत आह साक्षादिति स्वर्गादीत्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परंपरयाऽपवर्गहेतुत्वं चेत्यर्थः स्वर्गहेतुत्वे
चैकः शब्द इति भाष्यपठितश्रुतिः परंपरयामोक्षहेतुत्वे च द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति स्मृतिः प्रमाणं परंपराघटकं चात्मतत्त्वज्ञानं तमेव विदि-
त्वेति श्रुत्या तदतिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वम् व्यवच्छेदबोधनादिति बोध्यम्॥
~~~~

उक्तार्थे हरिसंमतिमाह तदुक्तमिति मत् नादात्मकस्फोटप्रतिपादकं शास्त्रं अपवर्गस्येति मोक्षस्येत्यर्थः द्वारमिति तदुपयोगीत्यर्थः हेतु
गर्भविशेषणमाह वाङ्मलानामिति चिकित्सितमिति अपनयनार्थकसन्नन्तात् क्तः प्रत्ययेवाङ्मलकर्मकापनयनसाधनं यतस्त
तो मोक्षद्वारमित्यर्थः मनः शुद्धिपात्रादीनामिव वाक्शुद्धेर्विवक्षस्योपयोगादिति भावः मतः सर्वविद्यानामप्येपवित्रमतोऽधिविद्यं विद्या
सु प्रकर्षेण दीप्यत इत्यर्थः तथा चोक्तं तेषां च सामर्थ्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुरिति इदमिति सिद्धिसोपानपर्वणामध्ये
इदं प्रथमं पदं स्थानमित्यधिकरणमित्यर्थः अत्र स्फोटे अतीतविपर्यासः भ्रान्तिशून्य एतत्तत्त्वज्ञानवानिति यावत् कैवल्यं परारव्यं अ

तदुक्तं वाक्यपदीये तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते १ इदमा
द्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः २ अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुप
श्यतीति न चालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः तस्या असीकाया सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् एवं
रेखागवयन्यायश्चादिना गृह्यते॥ ६६॥ अनुपश्यतीति योगजधर्मेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः तथा च योगिनः सिद्धेन किमवशि
ष्यते तत्त्वज्ञानमित्यर्थः तदुक्तं भागवते द्वादशे सदनिरूपणानन्तरं यदुपासनया ब्रह्म योगिनो मलमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यां
त्यपुनर्भवमिति भावः अलीकत्वासिद्धेरिति पञ्चकोशादिवत्प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापि मायिकत्वेन नास्य नासत्त्वं शशशृङ्गादिवदली
कत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः अमलजलवत्वेपि मणिप्रभा प्रतिबिंबस्य मणिप्राप्तावि वैतस्यापि परमात्मदर्शने उपयोगसंभवा
दिति भावः आदिपदेनेति पंचकोशादिवदित्यभोपायेनादिशब्देनेत्यर्थः न्यायस्तु समासवादे प्रपंचितः॥ ९ ॥ ॥

उपत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णात्मकस्फोटाभ्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसंग इत्याशंकासमाधानपरतया मूलमवतार
यति नन्विति वर्णजातीनामिति वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः नस्यादिति अयंभावः उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतिः ककारादिवर्णा
त्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वोत्पन्नत्वादिमत्त्वे विषयो वाच्यः तथाच न संभवति द्वयोरेव नित्यत्वात् ज्ञायमानायास्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वा<
पत्तेरिति तादृशप्रतीतिभ्रांतत्वइष्टापत्तावाह वायुसंयोगेति कादिप्रतीतीनां ककारो गकार इत्यादिबुद्धीनां भ्रमत्वापत्तिरिति यथाश्रुता
भिप्रायेणेयं पूर्वोक्तांतिमकल्पे भ्रमत्वाप्रसंगात् नचत्वन्मतेपि कत्वादीनां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः तद्व्यंजकश्रोत्रसमवेतसमवायस्य

ननुस्फोटस्य वर्णजातीनां च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटभाने कादिप्रतीतीनां भ्रम<
त्वापत्तिश्चेत्यत आह कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यस्य वर्णेभ्योन्यस्य मन्वते स्वीकारस्थलमा<
ह स्वरदैर्घ्याद्यपीति आदिना उत्पत्तिविनाशादिसंग्रहः॥ ऽलौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वाच्यम् तन्मते कत्वादीनां वायुसंयो
गवृत्तिधर्मत्वेन कत्वसाक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वःसमवेतव्यंजकसमवायस्यैव संसर्गतोपगमे न लौकिकविषयत्वानपायात् तादृशानेक
प्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षया तत्कल्पनाया एवौचित्यात् आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् मूलं तु इत्थमवतारणीयम् ननु स्व
समवेताभिव्यंजकगतसमवायस्य संबंधतानकेनाप्पादनेत्यत आह कल्पितानामिति कल्पितानां समवायसंबंधेन तद्वृत्तीनामप्युक्तसं
बंधेन तत्र कल्पितानां वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते॥

रूपत्वस्फुटीकरणाय मीमांसकमतमाह उदात्तत्वादीति आदिना नुदात्तत्वपरिग्रहः उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्वर्णभेदे न तत्सुतावाच्यात्व
र्णभेदश्च न त नित्यत्वे ऽनेकत्वे वास्यानदेव तु न संभवतीत्याह नत्वेकत्वादित्यादिनित्यत्वे प्रमाणमाह तत्वेति नित्यत्वमेकत्वं चेत्यर्थः त्यागायोगादिति
अविषयत्वायोगादित्यर्थः बाधिकेति व्यक्तभेदे प्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः प्रागसत्वे प्रतीत्यादि स्वाधिकरणसमयध्वंसवत्त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नकालिकविशेषणतासंबंधरूपायाद्रूत्यर्थः द्वितीयादिक्षणसंबंधस्य निरुक्तसंबंधेन स्ववत्त्वान्न तत्रातिप्रसंगः अप्र
तएवेति अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः प्रत्ययोच्चारं व्यवहारः शब्दप्रयोगः ननूच्चारणमपि तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार एव तथा च सैव प्रतीति
उदात्तत्वादिनवर्णनिष्ठं तस्य नित्यत्वात् एकत्वाच्च तच्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् नच गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे
दाभावस्तद्विषयः व्यक्तयशाभेदस्यापि भासमानस्य विनाबाधकं त्यागायोगात् नचोत्पत्तिप्रतीतिर्बाधिका प्रागसत्त्वे सति
सत्त्वरूपायाव त्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो न तूत्पादयतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च
उच्चरितत्वं च ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वं किंच व्यंजकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परंपरया वर्णनिष्ठ विषय
त्वेनाप्युपपत्तेर्न सा अतिरिक्तवर्णसाधिका॥ ॥ वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यत आह उच्चरितत्वेति अभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् तद्विष
यत्वम् तथा च तादृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिष्ठं वर्णनिरूपितविषयित्वमेव विषयीक्रियते ननूत्पत्तिनिष्ठं वर्णवृत्तित्वमिति न सा ऽनित्यत्व
साधिकेति भावः ननु वर्णाभिव्यक्तिजनकं कण्ठताल्वाद्यभिघातएवोच्चारणपदार्थो न वर्णोत्पत्तिजनक इत्यत्र किं प्रमाणम् किंच वर्णानित्य
त्वादिनामुत्पद्यते वर्णो वर्णमुत्पादयतीत्यादिप्रयोगाद्रुपाश्चेति नानुभवविरोधोपीत्यत आह किंचेति उत्पत्त्यादेरित्यादिना विनष्टो वर्ण
इति प्रतीतिप्रतिपन्नितविनाश परिगृह्यते परंपरयास्वाश्रयध्वनिव्याप्यत्वरूपया नातिरिक्तेति वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यर्थः ननु स्फोटाति

नन्वेवं ध्वंसोत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्या वर्णेष्ववगाहने भ्रांतत्वापत्तिरत आह परंपरयावर्णेति स्वाश्रयसंयोगावगाहित्वाल्लोहितः स्फटिक इति प्रतीते
र्यथा न भ्रमत्वं तथास्या अपीति भावः अवशिष्यत इत्यस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीतेरिति शेषः ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परंपरासंबंधविषयत्व
कल्पने गौरवमत आह परं त्विति अतिरिक्तेति अधिकेत्यर्थः तथा चानेकवर्णतद्ध्वंसादिकल्पनापेक्षया तत्प्रतीतेर्नियमतस्तादृशसंबंधा
वगाहित्वकल्पनैव लघीयसीति भावः यदि वर्णस्थले ध्वनिनैयत्यं स्यात्स्यादेव तदोत्पत्तेस्तद्घटितपरंपरासंबंधेन वर्णनिष्ठता तत्रैव

परंपरया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न भ्रमत्वं साक्षात्संबंधांशे भ्रम इत्यवशिष्यते तदपि सोयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे तव भ्र
मवत्तुल्यं परं तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पनानेति लाघवमतिरिच्यते नच वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः तदु
त्पादकशंखाद्यभावेन तदसंभवश्चेति वाच्यं ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वया ईषदंतरपाते वर्णोत्पत्तेर्ध्वन्यु
त्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकंठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेपि सत्त्वात्तत्रैव प्रतिब
ध्यप्रतिबंधकभावकल्पनानिष्प्रामाणिका स्यादिति गौरवं विपरीतम् एवं परस्परविरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घ
त्वादिकमपि न वर्णनिष्ठं युक्तमिति तेषामभिप्रायः एवं चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्रमात्वस्य च निर्वाहः परेषामपि समानइ
तिप्रतिबंद्यैवोत्तरमिति भावः ६७ इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः॥ ८८ च मानाभाव इत्याशंक्य निराचष्टे नचेति वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति
भावः हेत्वसमवधानादपि तत्सत्त्वं न घटत इत्याह तदुत्पादकेपि शंखोष्ठाभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः वर्णानुत्पत्तेरिति वर्णानभिव्य
क्तेरित्यर्थः दर्शनादिति दर्शितज्ञानसामान्यार्थः सत्त्वादिति तथा च पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकंठवायुसंयोगादेर्हेतो
श्च सत्त्वान्न वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वन्यनैयत्यमित्युक्तसंबंधविषयकप्रतीतिर्निराबाधेति भावः नवेवेति वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन एवेत्य

विपरीतगौरवमिति स्वकारणसत्व ज्ञायमाने ध्वनौ वर्णात्मकस्य सामर्थ्यात् प्रतिबंधकत्वकल्पनाया अन्यकल्पनप्रयुक्तलाघवापेक्षया विपरीतगौरवमस्तीति
यावत् तेषामिति वर्णनित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः एवं चेति उत्पन्यादीनां वर्णानां अनित्वइत्यर्थ प्रतिबंधैवेति पराभिमतसमाधिसमाधेयमु
मां प्रतिबंधस्तयेत्यर्थ तथा च तन्मीमांसकैः उत्पन्नत्यादि प्रतीतेः प्रमात्वेपः समाधिराश्रितस एवास्माभिरप्यनुसर्तव्य इति भाव. तथा चाखंडवा
क्यस्फोटस्वीकारे न किंचिद्बाधकमिति फलितम् ननु एवं तत्वे पदानामसत्वेन मीमांसकसिद्धान्तविरोधः तथा हि व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यागेन
द्रव्यमात्राक्षेपे व्रीहिश्रुतिनिषेधार्था व्रीहिभिरेव नान्यैरिति तत्र व्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च लोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरु
पादीयते व्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि मीमांसात्वात् भवन्मते तत्प्रतिनिध्युपादाने तद्वाक्याखंडार्थानुष्ठानान्नित्यादेर्विलोपा
पत्तिः नीवारकारणकक्रियाया जन्यत्वात् क्रिया न प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयत एवेति परिभाषाकोरस्य एवं भेदेन आगमालभेतेत्य
त्र क्रियाया अग्रद्रव्येण संबंधः मीतो द्वितीयाश्रुत्वात् तस्यास्य प्रतिपादनात् पीतगुणस्य तु वाक्यीयः सः तत्सामानाधिकरण्यात् तस्य निर्गुणस्य
द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य नासंभवात् पीतगुणस्य आगसंबंधमुपजीव्यैव क्रियासंबंधात् श्रुतिप्रतिपादितद्रव्यस्य बाधो वाक्यप्रतिपत्ति
पुरःस्थितगुणसंबंधस्य दुर्बलत्वात् पीतच्छागाभावे न्यगुणपक्षः आगश्चालभ्यते न तु पीतगुणपुरस्कारेण श्रुतिबाधापत्ते नस्य वाक्यस्य खंडप
क्षे संभवात् एवमेव पदार्थनिर्बंधनमीमांसाबाधसंभवेपि अखंडस्फोटस्यैव भवन्मते अखंडार्थत्वेन केनकस्य वा बोधो भवेदिति चेत् अत्रा
हुः अखंडवाक्याद् खंडितज्जदर्थस्य चरेश्वागयपन्यायेन पदपदार्थमीमांसाया पोद्धारभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिधेः पदनुलोप
पत्तिः अपीर्णातस्यार्थावबोधे पितत्वभूतेन वस्तुनाम्यंवर्णसंभवाद्व्यवहारकालेः निर्द्धारिततत्त्वस्वरूपैस्तैरेवमासभ्याः पदतदर्थानव्य
वह्रियमाणत्वान्नतरवीमिः पदपदार्थानां वास्तवसत्वं वाक्यार्थस्यापि तयपेक्षिकमेव परमार्थदशायां सर्वस्यापि व्यावहारिकस्यासत्वात्

एवंचतादात्म्यसंबंधेनजन्यभावस्यप्रतियोगितासंबंधेनध्वंसत्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुतयोच्चरितवर्णस्यक्षणांतरितस्याप्रतीतेर्नष्टोवर्णइत्येवप्रतीतेश्च
स्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैवनाशकताकल्पनेप्रतियोगितासंबंधेनयोग्यविभुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभय
संबंधेनयोग्यविभुविशेषगुणस्यहेतुतायाज्ञानादिस्थलेक्लृप्तत्वाच्च कंठताल्वाद्यभिघातस्यचकत्वादिकमेवकार्य्यतावच्छेदकम् ननुतत्तद्व
र्णाभिव्यक्तित्वंगौरवात् नचलौकिकविषयितयाकत्वमेवतदवच्छेदकंवाच्यमिति नगौरवमितिवाच्यम् तथासतिकोलाहलाप्रत्यक्षप्रसं
गात् नहिकोलाहलप्रत्यक्षंकत्वादिविषयकंयेनतल्लौकिकविषयितायाःकार्य्यतावच्छेदकघटकतासंभाव्येत किंचघटाद्युत्पादकदण्डा
देरपितदभिव्यक्तित्वस्यैवकार्य्यतावच्छेदकत्वापत्तौघटादीनामपिनित्यत्वापत्तिरितिबहुव्याकोपः नचसतएवाभिव्यक्तिरितिसांख्यमं
ताश्रयणादुक्तापत्तिरिष्टैवेतिवाच्यं तन्मतस्यापातमनोरमत्वात् तथाहिअभिव्यक्तिःसत्यसतीवानाद्यः घटानुत्पत्तिदशायांघटस्येवतस्या
अपिसत्वाद्घटइतिप्रतीत्यापत्तेः अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यंगीकारेपितस्याअपिकार्य्यत्वेनसत्त्वादुक्तदोषोदुरुद्धरएव अंत्येस्वसिद्धांतव्या
घातःयुक्तिनोत्पत्तिनपदार्थोंतरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति किंचोत्पन्नोघटोनष्टोघटइतिप्रतीत्याघटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नःककारोनष्टःसच
विलक्षणप्रतीत्याककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्य्यते कत्वादीनांसंयोगधर्मत्वंतुदुरुपपादमेववर्णासमवेतत्वेनश्रोत्राग्राह्यत्वप्रसंगात्
नचोक्तसन्निकर्षादेवतत्प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथासतिशब्दत्वादिप्रत्यक्षानापत्तेः नचतत्संबंधस्यककारंशृणोमीतिप्रतीतौभानेप्रमाणमपिशब्दं
शृणोमीतिप्रतीतेःसमवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपितद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च समवायांशेसर्वत्रतादृशप्रतीतीनांभ्रमत्वमित्यपितत्
वर्णसमवेतत्वस्यतत्राभ्युपगमेनविषयाबाधात् एवंचवर्णानामनेकत्वेनतत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपिस्वरसतःसंगच्छतइतिदृष्टान्त
दौर्भिक्ष्यमेव एवंचवर्ण प्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वान्नतत्कल्पनागौरवमपि नचवर्णानित्यतावादिमतेसोपि

त्वेनभानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोयमित्याकारो यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोयमित्याकार इत्यभ्युपगमात् तज्जातीयाभेदावगाहिन्यास्तद्वैशिष्टमित्या
कारया: प्रत्यभिज्ञाया: सर्वसिद्धत्वाच्च तस्माद्वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसंभवदुक्तिकमेव स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रा
दीनस्य निरूपणन्तूपासनार्थमेवेति प्रागुक्तप्रायं सखण्डस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यानुपूर्व्येव किन्तु वर्णानां वाचकत्वमस्त्विति वदन्ति इ
त्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थ: पञ्चधेति वर्णपदवाक्याखण्डपदाखण्डवाक्यभेदभिन्नाइत्यर्थ: ॥ इति भूषणसारदर्पणे व्यक्तिस्फोटनि
निरूपणम् ॥ क्रमप्राप्तं जातिस्फोटं निरूपयति मूले शक्यत्वइवेति ननूक्तरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वात् कथं तज्जातेर्वाचकत्वमित्या

जातिस्फोटमाह शक्यत्वइव शक्तत्वे जातेर्लाघवं मीस्यताम् औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ६८ अयं भाव: व
र्णास्तावदावश्यका: उक्तरीत्या च सोयं गकार इति सोयं गकार: भूत: सोयं हकार इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गका
रोयन हकार इत्यनापत्तेश्च किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा आद्ये तदेव गकारोस्तु वर्णे नित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानं
गीकारात् तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पने एव गौरवं ॥ ६७ कल्पकदानपरीक्षासमी तत्राह सोरे अयं भाव इति हकारगकारयोरभे
दसाधकमाह स्फोटस्यैकत्वादिति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तद्भेदावगाहिबुद्धे: प्रमाणा
पत्तिरित्यर्थ: अनापत्तेश्चेति अभेदादेव च गारशभेदावगाहिबुद्धे: प्रमाणानुपपत्तेरित्यर्थ: ननु वर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेपि गत्वादि
विरुद्धधर्माध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नानुपपत्ति: प्रामाण्यन्तु तस्य वर्णेकत्वादिमतेद्रागपास्तमेवेत्यत आह किञ्चेति उपाभिन्नाभिन्न
तगत्वादीत्यर्थ: आद्ये स्फोटे गत्वाभ्युपगमपक्षे तदेव गत्वमेव गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कर्प्यं तस्य तदात्मकत्वमत आह वर्ण

नित्यतावादिभिरिति मीमांसकादिभिरित्यर्थः अतिरिक्तेति धर्मधर्मिणोरभेदाभ्युपगमादित्यर्थः गौरवमिति गकारादिप्रतीतीनां गत्वा
दिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसंभवादिति भावः अंत्ये स्फोटे गत्वाद्यनभ्युपगमकल्प इत्यर्थः विरोध इति गादिप्रतीत्यनु
पपत्तिरित्यर्थः गत्वस्यान्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ वायुसंयोगवृत्तीति स्वमते ध्वनि
वृत्तीति मतांतरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवैजात्यारोपेण प्रतीतेः सूपपादत्वादाह आरोप्येति भ्रमत्वायोगादिति साक्षात्संबंधेन प्रमात्वोपप
त्तावारोपितसंबंधे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यम

अंत्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः वायुसंयोगवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वा
योगात् अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेत्तद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन ॥ ९ ॥

तत्राह अस्तु वेति तथाच तावतैव प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहेऽलं स्फोटकल्पनयेति भावः तस्य संयोगस्य अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्व
स्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते तथातीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मयापीत्यर्थः यद्यतीन्द्रियस्यैवैन्द्रियकत्वम
त्यंतासंभव इत्युक्तिर्न तदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमपि तथैव प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेपि
ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतौ न तज्ज्ञाने बाधकाभाव इति चेन्न ककार इति प्रत्यये कत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविष
यत्वावगाहनेनोक्तप्रकारेऽसंभवात् शंखः पीत इति ज्ञानानंतरोत्पन्नः पीतत्वं पश्यामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव दोषविशेषस्य ता
दृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौरवादिति विभावनीयम् ॥

उपसंहरति तस्मादिति कत्वादिविशिष्टविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः सन्त्वेवेति त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ता वर्णाः सत्ये वेत्यर्थः परमिति किन्त्वित्यर्थः गौरवादिति तत्तद्वर्णभेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः ननु तावद्वर्णगतपदत्वादिजात्यनुगतीकृतैवैकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्न नानात्वप्रयुक्तगौरवमत आह आकृत्यधिकरणेति न्यायसुधानामार्थनिरूपणे प्रपंचितः ननु तादृशजातौ मानाभावो तत्राह हरिपदमिति अनुगतधर्मं विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः नन्वनुगतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादिनैव तत्सिद्धिर्वाच्या तदभावात्प्रकृते कथं तस्य जाति

तस्मात्संत्वेव वर्णाः परंतु न वाचका गौरवात् आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च हरिहरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुतातद्वच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकत्वात् न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकतयो निर्वाहः घटपटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाद्याकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः॥

‘‘स्वमनस्याह हर्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति कार्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदं अवयस्येति अन्यथा तावत्पदानां तत्तच्छक्तित्वेन हेतुताया व्यभिचारेणासंभवादिति भावः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वर्णानुपूर्व्येति तादृशजात्यभिव्यंजकत्वेनाभिमतानुपूर्व्यैवेत्यर्थः निर्वाह इति तन्मात्रस्य कत्वनिष्पन्नपूर्वत्वेति तावच्छेदकतानुपूर्व्या नुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः संभवेन तद्रूपविशिष्टपदोपस्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भावः अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति न च सेयं प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधादिति भावः

ननुजातेः शक्यत्वेजातित्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यम् तस्यचतदितराघृतित्वविशिष्टसकलतद्वृत्तित्वरूपतयातत्त्वासंभवोगौरवादतआह तादा
त्म्येनेति अभेदेनेत्यर्थः तथाचनोक्तदोषइतिभावः एतत्तत्त्वमभिहितंप्राक् जात्योरिति तयोः पदयोरेफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशे
षाद्रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदक ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ जात्योरेकतरस्याएवम
न्यतरस्याविनिगमकाभावात्ततोविलक्षणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः वाशब्दस्यपक्षांतरपरत्वभ्रमंनिराकरोति वात्वर्थइति अवधारणेइत्य

तस्मात्साजातिरेववाचिकातादात्म्येनतदवच्छेदिकाचेति ननुसरोरसइत्यादौजात्योः सत्त्वादर्थबोधभेदोनस्यादित्य
तआह औपाधिकोवेति वात्वर्थेउपाधिरानुपूर्वीसैवजातिविशेषाभिव्यंजिकेतिभेदः कारणीभूतज्ञानस्येतिना
:तिप्रसंगइतिभावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्येदृष्टांतमाह वर्णानामिति ॥ ९८ ॥ ८० ॥ ९ ॥

र्थः भेदइति तथाचतत्रवर्णतौल्येप्यानुपूर्वीवैलक्षण्येनरसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनर
विशिष्टसत्वादिरूपानुपूर्व्याएवव्यंजकतयातदभावेननसरः पदाद्रसत्व विशिष्टबोधापत्तिरेवमन्यत्रापीतिभावः मूलेतारमंद्रवदित्य
त्रतारमंद्रशब्दौधर्मपरौ तथाच यथावर्णानांनित्यैकत्वमतेविजातीयवायुतात्वाद्यभिघातसत्त्वेनतारत्वादिनाभेदप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः॥

वर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य शंकते सा नन्विति जातेरिति अर्थबोधकजातेरित्यर्थः प्रत्येकेति पदान्तर्गततद्वर्णेष्वित्यर्थः एवमग्रेऽपि अर्थबोधापत्तिरिति तदभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः योगार्थेनयेति स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः एतेनेति तत्पदघटकयावद्वर्णाभिव्यक्तजातेर्वाचकत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः सर्वदा पदाश्रवणेऽपि प्रयुक्तमिति जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्य लेव्यंजकासमवधानात्तद्व्यक्त्यभावेन बोधस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघट कयावद्वर्णगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपगन्तव्यम् तत्र चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यंग्यत्वात्तत्तद्वर्ण एवाभिव्यंजको वाच्यस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह अपेभा

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात्प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत आह अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थेन या बोधिकेति यावत् एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् अयं भावः यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न तत्तस्याव्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति कैश्चिद्व्यक्तयो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयत इति शेषार्थः उक्तं हि काव्यप्रकाशे बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटव्यंग्यव्यंजकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति ६९ ॥

॥ यद्यपीति उक्तदोष इति तथा चदुरत्वात्सपक्षोनाश्रयणीय इति भावः तन्नेति पदे वाक्ये च तस्याः पदत्वादिजाते व्यासज्यवृत्तित्वस्येति पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबंधेन वृत्तित्वस्येत्यर्थः ननु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकत्वात्कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमत आह धर्मिग्राहकेति धर्मवती जातिस्तद्ग्राहकं मानं पदमस्यवाचकत्व

स्यवाचकत्वानुपपत्तिलत्सिद्धत्वादित्यर्थः प्रत्येकवर्णविश्रांतजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलितत्वेनासंभवाद्वाचकत्वानुपपत्त्याकल्प्य मानापदत्वादिजातिर्यदिपुनः प्रत्येकंविश्रांतास्यात्तदातत्सिद्धिरेवनस्याद्वाचकत्वानुपपत्तेरपरिहारात्तत्साधकमेवतत्पर्याप्तत्व साधकमेवंचानेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्याप्तेत्यर्थइतिभावः वस्तुतस्तुघटादिप्रत्येकव्यक्त्यैक्ये घटइतिसर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेणचसिद्धातुघटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वंनह्येकवर्णेघटपदादिव्यवहारोयेनपदत्वादेः प्रत्येकवृत्तितास्यात्किंतुपदशब्दः पदंनपकारइतिवैपरीत्यमिति तादृशजातेः पर्य्याप्तत्वमावश्यकं पदत्वंनपर्य्याप्तंजातित्वादित्यनुमानंत्वप्रयोजकमनुकूलतर्का भावादिति विभावनीयम् इदंपुनरिहावधेयम् अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाभिव्यंग्येत्यर्थः नातः सरोरसइत्या दौअर्थभेदबोधानुपपत्तिः एवंचपूर्वोक्तार्थस्यैवायंप्रपंचः आनुपूर्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः पदंव्यतिरिच्यते अ तएवात्रिमग्रंथसंगतिरिति व्यज्यतेऽनयेतिव्युत्पत्त्याव्यक्तिपदार्थे वर्णइत्यभिप्रेत्याह ध्वनिवर्णयोरिति वर्णानांध्वनित्वेयत्वादभे दोपचारेतएवपस्पशायामथगौरित्यत्रकः शब्दइतिप्रश्नेलोकेऽर्थबोधकत्वेनगृहीतोध्वनिवर्णात्मकः समूहइत्यर्थकमथवाप्र तीतपदार्थकोध्वनिः शब्दइत्युक्तमितिभावः शेषार्थेइति प्रकृतकारिकोत्तरार्द्धार्थइत्यर्थः वर्णेषुध्वनिव्यवहारेसम्मतिमाह उक्तं हीति काव्यप्रकाशइति इदमुत्तममतिशयिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितइति वृत्तिव्याख्यावसरइतिशेषः स्फोटव्यंग्येति स्फो टरूपंयद्व्यंग्यंतद्व्यंजकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः नन्वेतावताप्रबंधेनपदत्वादेर्जातित्वस्यतद्वाचकत्वस्यचव्यवस्थापनमफलंपुरुषार्थानु

योगित्वादित्याशंक्यसमाधानपरतयामूलमवतारयति॥

ननु कासेति वाचकत्वेनाभिमता जातिः केति योजना सत्याग्र इति सत्यत्वकालत्रयाबाध्यत्वं तद्विपरीतमसत्यत्वं पर्यवसितार्थमाह तज्ञद्य इति
तज्ज्ञद्युपलक्षितमित्यर्थः परमार्थब्रह्मणा व्यक्तीनां विशिष्यासंभवात् अत एव जगत्कार्यत्वादीनां तदुपलक्षणत्वमामनंतीति बोध्यं जातिरिति
तद्वाचकार विषय इत्यर्थं असत्योपाधीति व्यक्तीनामुपाधित्वं च वस्तुतः एकस्या अपि नाना प्रतीतिजनकत्वात् दवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः द्र
व्यशब्देति गवादिशब्देत्यर्थः गुणगतजातेरनंगीकार एव यशाद्रव्यात्मको यश्शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः मीमांसके शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् शब्दस्वरू
पतयेति श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः देव स्वाणीमेदितव्येइति श्रुतेः अयमाशयः तस्माद्वेतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादितैत्तिरीयकश्रुतौ

ननु कासा जातिस्तत्राह सत्यासत्यौ तु यो भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः प्रतिभावं प्रतिपदा
र्थं सत्यो योजाति असत्याव्यक्तयस्तद्व्यक्ति विशिष्टं च ब्रह्मैव जातिरिति भाव उक्तं च केय्यटेन असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्
त्वद्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थइति ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति च कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्वादनित्य
त्व आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनादिति केय्यटः संगच्छतां अविद्या आविद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादायैवेति द्रष्टव्यम् ७०

ब्रह्मणो जगदुपादानत्व श्रवणादुपादेयस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वान्मायार्थयोरपि स्वाभिन्नो पादानाभिन्नत्वे परस्पराभिन्नत्वे सुस्थे पृथ
गीयमानजगतो नेह नानास्तीति श्रुत्याबाधेऽबाधितार्थप्रतीतेर्मिथ्यासत्यैकनियामकत्वेनाविमिथ्यामात्रलक्षणः सद्रूपस्य सा सत्ज्ञातुमशक्यतयोपलक्ष
णीभूतरूपनामनिरूपणद्वार तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति कथमिति संगच्छतामित्यनेनाक्षिप्तं पूर्वापरविरोधादिति भावः मिथ्याज्ञानरूपाया
स्तज्जन्यसंस्काररूपाया जातित्वासंभवादाह अविद्यकइति अविद्याकल्पित इत्यर्थः धर्मविशेषइति अनवृत्तिकारणधर्मेति तद्व्यक्त्यादिवार
णाय विशेषेति तथा च मतभेदेनार्थद्वयस्याप्याकारस्थितत्वान्न पूर्वापरविरोधइति भावः वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्मेव गोत्वादिव्यवहार

यद्यप्यविशेषेणवाक्यविषयेऽखंडवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तंतथापिनादात्मकस्फोटकस्यैशास्त्रस्यपुरुषार्थपरंपरोपयोगित्वमन्तिमकस्यैतुसाक्षादेवेतित
स्यैवमुख्यत्वमित्याशयेनमूलमवतारयति तमेवेति अयमात्मातत्सत्यमित्यादिश्रुतिसिद्धंयत्सत्यंतत्रसाजातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः मूलेद्र
ष्टव्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेणअध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणं अतएवनिरंजनंउपाधिविनिर्मुक्तम् अतएवाक्षरमविना
शिपस्तुसर्वेषु भूतेषुनश्यत्सुनविनश्यतीतिस्मृतेः सोपाधिकस्यैवविनाशप्रतियोगित्वात् शब्दतत्त्वंशब्दपदंरूपस्याप्युपलक्षणंतेननामरू
पोपादानंयत्तत् ब्रह्मैवेति विशेषणसंगतेवकारेणब्रह्मतादात्म्याभावरूपेविशेषणायोगव्यवच्छेदे शब्दतत्त्व रूपान्वयितावच्छेदकव्या
पकत्वंबोध्यते प्राहुःप्रकर्षेणकथयन्तिब्रह्माभेदेनजानंतीतियावदितितदर्थः तत्रशब्दोपादानत्वस्यतंत्रान्तरेगगनादौप्रसिद्धेः कथंब्रह्मणस्त

तमेवसत्यांशंस्पृशयति इत्थंनिष्कृष्यमाणंयच्छब्दतत्त्वंनिरंजनम्ब्रह्मैवेत्यक्षरंप्राहुस्तस्मैपूर्णात्मनेनमः अयंभावः
नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिसिद्धाद्वयीसृष्टिः तत्ररूपस्येवनाम्नोपितदेवतत्त्वम्॥ ९१दुपादानत्वमित्याशंकायामाह अयंभा
वइत्यादि नामरूपेति अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिसिद्धेत्यर्थः द्वयीति नामरूपात्मकद्व्यवयवसमूहरूपेत्यर्थः त
त्रेतिसृष्टिद्वयमध्ये रूपस्येवेति आकाशाद्यात्मकार्थस्यैवेत्यर्थः नाम्नइति तद्वाचकशब्दस्यापीत्यर्थः तदेवब्रह्मैव तत्त्वमुपादानमित्यर्थः
तस्मादेतस्माद्वा आत्मनइत्यादिश्रुतेः शब्दतन्मात्राकाशोपादानत्वेपर्यवसानाद्द्वयोरप्युपादानंब्रह्मैव अतएवतयोःपरस्परमभेदसिद्धिःस्वोपा
दानब्रह्माभिन्नत्वात् नचब्रह्मणोजगदुपादानत्वेविकारित्वापत्तिः जगदेतद्विवर्तनेइतिवदतामूलकृतैवसमाहितत्वात् तथाचव्यावहारिक
प्रातिभासिकपदार्थनिरासेनशून्याब्रह्मैवपरिशेषीक्रियतइतिप्रागुक्तएवार्थः॥

ननुनानात्वस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वे कथं सत्यानृतयोर्लोकानां मतम् अत आह प्रक्रियांशस्त्विति प्रकृतिप्रत्ययप्रपञ्चकोशादिव्यवहारांशस्त्वित्यर्थः अविद्येति
मलिनसत्त्वप्रधानविलास एवेत्यर्थः तथा च ब्रह्मातिरिक्तत्वेनासत्यानामपि तेषां पार्थक्येन प्रतीतिरधिष्ठानाज्ञानकृतैवेति — — — — —
न यावदधिष्ठानाज्ञाननाशात् तन्निवृत्तिरिति भावः यद्वा ननु नादब्रह्मज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगः तत्राह प्रक्रियांश इति प्रकृ-
तिप्रत्ययादिव्युत्पादनांश इत्यर्थः अविद्येति तथा च पञ्चकोशादिन्यायेन शास्त्राणामुपयोगो न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः अविद्यैवोपवर्ण्य-
त इति वाक्यपदीयानन्तरमुपायाः शिक्ष्यमाणा बालानामुपलालनाः असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति श्लोकः समारम्भास्तु भावानामि-
त्यस्य पूर्वार्द्धं तु घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसीयत इति तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नश्चिन्निष्ठकारणतानि-

प्रक्रियांशस्तु विद्याविजृम्भणमात्रम् उक्तञ्च वाक्यपदीये शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते समारम्भास्तु भावानामना-
दि ब्रह्म शाश्वतमिति ब्रह्मैवेत्यनेनाचार्यपुरुषः स्वयंज्योतिस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिसि-

रूपककार्यतावच्छेदेनानुमीयते एवं भावानामाकाशादीनां समारम्भादिति सम्यगारम्भोऽजननं यस्मात् भावप्रधानश्च निर्देशः तदुत्पत्तिहेतुस्त-
दित्यक्षरार्थः भावोपादानत्वादितिपाठस्तु तादात्म्येन यो हेतुः समारम्भादिति शाश्वतं नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणकमित्यवसीयत इत्यनु-
षज्यते परिणाम्युपादानत्वेनाभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गः अवस्तुनो न तत्प्रसक्तिर्विवर्तोपादानत्वात्तद्योगीकारात्स्रगादौ प्राति-
भासिकभुजगस्येवेति भावः अनादिब्रह्म शाश्वतमिति पाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्यानादरणीयः ननु नादेऽपि ब्रह्मशब्दपदे-
शस्य प्रयोगदर्शनात्तदुपार्थानुपयोग तद्भेदव्याख्यानं संपादनवैयर्थ्यमत आह ब्रह्मैवेतीति तथा च प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशरूपब्रह्मपर-
त्वे नोक्तानुपपत्तिरिति भावः तमेव भान्तमित्यस्य न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरिति पूर्वार्द्धं श्रुतिस्तूपलक्ष-